

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Татјана Цавнић

Рецензенти
Проф. др Бошко Бојовић
Проф. др Владимир Гречић

Дизајн корица
Александар Павловић

Фотографија на корицама
Мануфактура Каран,
Из личне архиве госпође Вере Благојевић (Београд)

Са посебним поштовањем захваљујем се својим менторима и рецензентима, проф. др Бошку Бојовићу и проф. др Владимиру Гречићу, на стурчном усмеравању и поверењу које су ми указали, као и Архиву Војводине на изузетној сарадњи. Срдачно се захваљујем припадницима српске дијаспоре у Француској који су са мном поделили своја искуства и тиме дали драгоцен допринос овом израживању, а иакође мојој породици на подршци и разумевању током писања овог рада.

Љиљана Чабрило Благојевић

СРПСКА ДИЈАСПОРА У ФРАНЦУСКОЈ:
ИЗАЗОВИ ТРЕЋЕГ ДОБА

Нови Сад, 2025.

УВОД

Подвући ћу овде само ју околности да извесни психолошки разлози још креиљују моје мишљење: да има прилика које дају у очи усељенику, док умичу још леу синова неке земље. Ко види, јашај и верује. Нека говори онај ко има вере, само ако има неку историју.

Михајло Пујин, Са јашњака до научењака (Пујин, 2019)

У 21. веку, миграције се све више посматрају као начин живота, пре свега за оне који могу да путују без визних ограничења. Међу исељеницима, неки се трајно населе у земљи пријема, други се врате у отаџбину, а неки живе у сталном кретању између ове две одреднице.

Промене у односу на раније периоде састоје се у инверзији отворености и затворености земаља порекла и земаља дестинација (право на излазак из земље порекла је постало готово универзално свуда у свету, док је улазак у земље имиграције постао отежан), промењеном профилу миграната, који су сада више градско, школовано становништво, изједначавању процента жена миграната са мушкарцима мигрантима, у инверзији земаља Југа, које сада постају земље пријема, и у чињеници да је данас читав свет у покрету, док су се раније кретали превасходно Европљани (Wihtol de Wenden, 2017).

У 2019. години, број међународних миграната широм света достигао је скоро 272 милиона, од чега су 48% биле жене. Приближно 31% међународних миграната широм света живело је у Азији, 30% у Европи, 26% у Америци, 10% у Африци и 3% у Океанији (ИОМ, World Migration Report 2020a). Међутим, релативни број миграната у односу на број становника планете се не повећава, иако је утисак коју нам остављају медији у функцији популистичких политика управо супротан.

Наш доходак зависи умногоме од земље у којој смо се родили, односно у којој живимо: 97% људи на планети живи у земљи где је рођено. Уколико је појединац имао срећу да се роди у богатој земљи, бонус држављанства је једна врста ренте (Milanović, 2015).

Европска унија и даље представља једно од најпривлачнијих подручја, које се протеклих деценија суочавало са различитим профилима миграната: оних који су се пресељавали због породичног окупљања, тражилаца азила, студенаца, квалификованих елита, миграната који су тражили посао, малолетника без пратње, расељених због климатских разлога, избеглица. За разлику од претходних периода, радне миграције су постале слабије у Европи у поређењу са

осталим токовима – онима због окупљања породице, азила, студирања. Са 16 милиона имиграната у 2020. години Немачка је имала највећи број становника рођених у иностранству од свих других земаља Европе. Следеће европске земље по броју имиграната јесу Уједињено Краљевство и Француска, од којих прва има 9,4 милиона имиграната у оквиру популације у 2020. години, а друга 8,5 милиона (ИОМ, 2020а). Актуелна украјинска криза довела је до нових расељавања и сведоци смо драстичних промена које се у свету дешавају на геополитичком, економском и миграторном плану.

Иако се у савременим разматрањима миграције повезују са развојем, а свет у покрету са модернитетом, иако се дижу гласови за одбрану права на кретање као једног од гарантованих права човека у 21. веку, многе категорије миграната не успевају да, барем донекле или у пуној мери, остваре своја грађанска права у свету који се креће, а чији су они главни актери.

Док је светско становништво улазило у процес интензивних и непрекидних кретања у протеклих пар деценија, државне границе су се све више затварале, а миграције доживљавале као претња међународном државном поретку. Присилно заустављање овог кретања, условљено пандемијом 2020. и 2021. године и стриктним државним мерама које су с тим у вези предузете, заборављено је одмах по попуштању санитарних рестрикција, да би се, са новом политичком и другим пратећим кризама, миграције наставиле појачаним интензитетом.

Миграције су дуго биле пренебрегаване у научним истраживањима и сазнања о њима су стицана на посредан и фрагментаран начин, јер су анализиране само као део неких других појава. Средином 1970-их година, о миграцијама се говори пре свега кроз проучавање феномена радне снаге. У Западној Европи су мигранти посматрани као привремени одговор на потребе тржишта рада у земљама пријема, док су сматрани саставним делом становништва у земљама које су насељене имигрантима, као што су САД, Канада, Латинска Америка, Аустралија и Нови Зеланд. Ова ограничења у регистрима анализе довела су до неприпремљености за нове изазове које је донела имиграција, као што су интернационализација овог феномена на светском нивоу, однос према исламу, питање држављанства миграната и другим. Заступници слободе кретања и права човека се сукобљавају са браниоцима суверености државе, а непостојање међународног система за управљање миграцијама на светском нивоу оставља државама слободу за решавање овог питања према њиховим политичким потребама. Проблеми интеграције имиграната су најчешће резултат чињенице да њихово присуство није било планирано као дуготрајно, већ само као краткорочни одговор на потребе тржишта рада. Међутим, политика

враћања имиграната 1970-их и 1980-их година показала се неуспешном. И поред дискриминације и оклевања да се имигрантима признају права као и држављанима земаља пријема, интеграција се остваривала, а имигранти трајно настањивали.

Пре свега, у последње четири деценије, спољне миграције су постале светски феномен, јер су готово сви региони света полигон кретања становништва – било да се ради о одласцима, доласцима или транзиту, трансформишући неке традиционалне земље емиграције у земље имиграције. Профил миграцата се такође променио, па се сада говори о мешовитом профилу у великом броју случајева.

Традиционални правац миграција од Југа ка Северу, више није једносмеран. Миграције Југ–Југ у сталном су порасту, као последица демографске транзиције и старења становништва у земљама Југа, некада традиционалним извозницима радне снаге. Миграције Север–Југ појављују се, с једне стране, као резултат продуженог живота у добром здрављу код становништва западних земаља и Јапана, а с друге стране као последица криза западноевропских економија, које утичу на младе, укључујући и оне са дипломама, да потраже посао у земљама Југа које имају сировине и развијају сопствену инфраструктуру. Миграције Север–Север подразумевају кретање дипломираних стручњака међу европским земљама, као и према прекоокеанским земљама.

Може се, међутим, говорити о неједнаким правима на миграцију, у зависности од земље порекла и од дестинација којима се тежи. Тако, правац Север–Север подразумева лако прелажење граница и задржавање истих права (осим држављанства). Уколико се иде од Југа ка Северу, границе се много теже прелазе јер су условљене визним режимом, али током времена, уколико су испоштоване све легалне етапе, могуће је стећи иста права као што имају и држављани земље пријема, укључујући и само држављанство. Ако се иде од Југа ка Југу, границе се лакше прелазе, али је стицање права споро и ограничено. Неједнакост права на миграцију условљена је превасходно држављанством, тако да у свету у коме се мобилност сагледава као фактор развоја, земља рођења одређује *a priori* ширину шанси.

Мигранти који имају двојно држављанство или нису ограничени визама, неретко бирају мобилност као начин живота, све док им здравље то дозвољава.

И поред тога што је кретање становништва континуирани процес, нарочито интензивирају са токовима мондијализације, неке идеје о миграцијама и даље опстају. Пре свега, идеја да се отварањем и затварањем граница може зауставити миграторни процес. Жеља за пресељењем је, међутим, често много јача код оних који хоће да напусте место у којем се налазе и да остваре бољи

или барем сигурнији живот на неком другом месту, од намера и могућности земаља дестинације да „најезду“ миграната зауставе затварањем граница. Поготову што се ова затварања често прилагођавају стварним потребама за радном снагом, као и легалним обавезама које су земље дестинације преузеле: Женевска конвенција о азилу из 1951. године, Конвенција о праву детета из 1989. која се примењује на малолетнике без пратње, право на рад према конвенцијама бр. 97 и 143 Међународне организације рада, право на окупљање породице и др. (Wihtol de Wenden, 2017).

Једно од уврежених мишљења у земљама пријема је да имигранти конкуришу држављанима земље на тржишту рада. Међутим, анализе које су о томе вршене у Француској још од друге половине 1970-их, показују да је тржиште рада веома сегментирано и да се мигранти ретко налазе у ситуацији да конкуришу домаћем становништву, које, поврх свега, у извесним секторима ужива државну заштиту (јавне функције у Француској). Последњи међу придошлим мигрантима обично обављају „3Д послове“ (енг. *dirty, difficult, dangerous*) – прљаве, тешке и опасне, слабо плаћене и повремене, које домаће становништво неће да ради. Поред ових, има послова за које нема довољно домаће радне снаге (лекари у провинцији, грађевински радници, информатичари), за које се тражи присуство страних радника.

Питање које обично највише боли земље емиграције јесте одлив мозгова. Чињеница је да богате земље привлаче елите сиромашних земаља, одузимајући им тако најбоље актере који би могли да буду мотор развоја. Најчешће, међутим, постојеће тржиште рада у земљама емиграције не омогућава овим кадровима да нађу посао према својој стручности или да буду на одговарајући начин плаћени. Њихов одлазак из земље ослабљује евентуалну опозицију, али, с друге стране, путем трансфера помаже домаћу економију. Све зависи од бројности становништва једне земље и бројности њене елите. Забринутост је свакако већа у малим земљама, чија је елита у иностранству бројна.

Многе земље емиграције воде „дипломатију на даљину“ преко својих дијаспора, постављајући тиме нове, невидљиве границе између својих држављана и других становника земаља пријема. Долази до стварања такозваних транснационалних култура, које у основи имају двојезичност и двојно држављанство. Гласање „на даљину“ припадника једне земље који живе у иностранству је такође тенденција у развоју (рачуна се да има око 130 земаља које су омогућиле овакво гласање, а међу њима је и Србија). Тиме се бришу географске границе између земље порекла и земље пријема. Може се рећи да су се кретања тамо и натраг усталила као начин живота и да се тако остварује двоструко присуство миграната „тамо и овамо“ (Wihtol de Wenden, 2017).

Србија је традиционално земља емиграције, а Француска је била једна од првих дестинација људи са наших простора. Између Србије и Француске на снази је билатерални споразум о здравственом осигурању, чија је прва верзија потписана још за време ФНРЈ, затим Уговор о избегавању двоструког опорезивања, а 2009. године потписан је Споразум о мобилности младих, којим се промовише мобилност студената и младих стручњака од 18 до 35 година у циљу професионалног усавршавања и упознавања нових средина.

Први део овог рада обрађује различите теоријске приступе материји миграција, однос миграција и развоја у контексту јаких глобалних неједнакости, а потом се бави дефинисањем појма дијаспоре, историјатом и карактеристикама српске дијаспоре, питањима држављанства, културним идентитетом, поређењем приступа имиграцији између Француске и Немачке као најзначајнијих европских земаља пријема, уз преглед развоја имиграционих политика у Француској и уз навођење два важна емпиријска истраживања вршена у овој земљи – анкете MGIS и TeO.

Следећи део односи се на спољне миграције из Србије и српску дијаспору у Француској. У њему се, такође, обрађује и промена суштине спољних миграција после 1990-их, односно проширења ЕУ.

Затим се разматрају питања старости, трећег доба и пензионих система.

Посебан део је посвећен анкети и продубљеним интервјуима међу припадницима српске дијаспоре.

На крају су закључна разматрања, иза којих следи библиографија.

Уз основни текст рада прикључени су и прилози са фотографијама и документима који пружају интересантну илустрацију веза између Србије и Француске, као и живота српске заједнице у Француској. Најзначајнији прилог чине спискови српских војника из Првог светског рата који су сахрањени на гробљима у Француској.

ПРВИ ДЕО

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКА РАЗМАТРАЊА

1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

1.1 Полазиште истраживања

Процењен број становника у Републици Србији (без КиМ) у 2022. години је 6.664.449, при чему осим београдског региона, сви остали региони показују константан пад становништва (РЗС Србије, 2023а).¹ С друге стране, према незваничним проценама власти у Србији, око 4 милиона Срба и људи српског порекла живе ван земље – у региону или даље у иностранству (Bobić, Vesković-Andelković, Kokotović-Kanazir, 2016). То би значило да од укупног броја Срба, њих отприлике 37% живи ван отаџбине. Међутим, колики је то заправо број, како су распоређени по другим земљама, каква је њихова старосна, полна, образовна и професионална структура, како су уклопљени у друштво земље пријема, какве су им везе са матицом, какви су њихови међугенерациски односи, какве су намере за повратак, односно пресељење у матицу... питања су која захтевају комплексна истраживања, која превазилазе националне границе.

Са свешћу о потенцијалима дијаспоре за развој матице, све се више говори о нашим људима који живе у иностранству, али истраживања (неретко подстакнута међународним организацијама), обично потичу од земље порекла, а ређа су она која су вршена „изнутра“, од самих припадника дијаспоре. Мада су сва постојећа истраживања важна и добродошла, када потичу из саме дијаспоре, указују на неке елементе који можда нису познати или измичу пажњи истраживачима из матице. Притом је олакшана могућност за лонгитудинално истраживање, односно за спознају и праћење развоја српске дијаспоре кроз историјске друштвене контексте, као и за компаративну анализу између најмање два истраживачка пола: земље порекла и земље пријема.

Када је реч о српској дијаспори у Француској, најбројнијој придошлој са наших географских подручја, она је ретко посебан предмет истраживања у тој земљи, у којој су дијаспоре других земаља много бројније. На нашим истраживачима из земље и иностранства је, дакле, да се сами „лате посла“ и боље упознају своје сународнике који су статистички и истраживачки мање интересантни француским институцијама.

Посебно су неистражена питања остареле имигрантске популације, јер интересовање за њу почиње тек деведесетих година 20. века, када први контингенти

¹ Чак и београдски регион је показао пад становништва од 2020. до 2022. године.

остарелих страних радника доспевају за пензију. Основно питање које се у том моменту поставља, како за земљу пријема тако за земљу порекла и за самог мигранта јесте: остати или се вратити? Односно, на крају радног, а не ретко и животног пута, поставља се „обрнуто миграторно питање“, на чији одговор утичу многи фактори. У Србији, такође, ова тема није опсежније разматрана, иако су „бејби бумерси“ у земљи и иностранству масовно доспели за пензију. Сазнања о овој категорији становништва могу да утичу на даљу политику земље у вези са њеним пријемом и реинтеграцијом, као и коришћењем њених евентуалних потенцијала у матици.

1.2 Предмет истраживања

Предмет истраживања је интердисциплинаран, спада у поље друштвено-хуманистичких наука, научне области социолошко-антрополошких, демографских и културолошких наука.

Пошто се истраживање односи на српску дијаспору у Француској, било је потребно најпре одредити појам дијаспоре и припадника српске дијаспоре. Међународна организација за миграције даје врло широко објашњење и дефинише дијаспору као мигранте или потомке миграната чији су идентитет и осећај припадности били изграђени преко њиховог миграторног искуства и путање, који деле колективно сећање, одржавају везу са земљом порекла и имају јаку групну свест и осећај блискости са другим дијаспорама истог порекла (ИОМ, 2018). Дијаспоре се формирају око етничке, религијске, језичке и културне осе коју деле припадници овако створених група, по којој се препознају међусобно, али по којима их и други разликују. Основни елемент би био осећај повезаности са датом земљом (због свих набројаних, а могуће је и других разлога), па тако у одређивању ко је део српске дијаспоре проф. Јован Филиповић у својој докторској дисертацији полази од личног осећања појединаца, без обзира на њихово држављанство, етничку припадност, порекло итд. (у: Bobić, Vesković-Andelković и Kokotović-Kanazir, 2016: 99). У овом раду је преузет тај приступ при одређивању ко су припадници српске дијаспоре у Француској.

Временски посматрано, период истраживања је период после Другог светског рата, када долази до масовнијег емигрирања наших људи из отаџбине и њиховог одласка у земље Западне Европе, међу којима и Француску, мада су кроз историјски приказ досељавања Срба у Француску кратко поменути и претходни периоди.

1.3 Теоријски оквир и циљеви истраживања

Као теоријски оквир истраживања коришћена је теорија структурације (Giddens, 1984) о међусобној условљености структурних и дејствених чинилаца (агенсности).

Овај приступ настоји да превазиђе антагонизам између актера и структура, сматрајући да структура представља динамички оквир који одређује индивидуалне активности, али и оставља поље слободног деловања за појединце, који њиме на крају мењају саму структуру. Примењено на миграције, овакво схватање заправо превазилази парадигму „трајне миграције“, односно једносмерних миграторних кретања и трајног исељавања, и уводи појам „циркуларних миграција“, односно вишеструких кретања миграната између две или више земаља.

Други теоријски приступ који је у вези са претходним је теорија „транснационалности“. Мигранти с временом изграђују посебан, транснационални или хибридни идентитет, саткан од елемената разних култура у којима су живели, које се не искључују, већ се допуњују и прожимају.

Треће теоријско полазиште је модел миграционе транзиције од емиграционих ка имиграционим земљама, чије дејство је приметно у неким земљама Југа, некадашњим извозницама радне снаге.

Позивајући се на те теоријске оквире, циљеви истраживања постављени су ка утврђивању дејства структурних фактора на интеграцију имиграната, оквире њиховог самосталног деловања усмереног на одржавање веза са матицом, као и на специфичности њиховог идентитета и акција за његово очување у датим структурама.

Циљеви истраживања били су, дакле, утврђивање интегрисаности српске дијаспоре у француско друштво, веза коју дијаспора одржава са матицом, а крајњи циљ истраживања био је да се утврди постојање намере наших људи који живе и раде у Француској, превасходно оних у трећем добу, да се врате у отаџбину, узимајући у обзир дате структурне оквире у Француској и Србији.

1.4 Значај истраживања

Извршено емпиријско истраживање је пре свега антрополошко, рађено од и међу припадницима српске заједнице у Француској, базира се на вишегодишњем посматрању живота ове заједнице, њеним специфичностима и начину опстанка и функционисања у француском друштву, што је одредило и избор питања код упитника који је подељен члановима српске дијаспоре, и касније код интервјуа. Потом, примењени су квалитативни методи који су

ставили акценат на мигрантску трајекторију (путању), којима се у истраживањима миграција придаје све већи значај. С друге стране, компаративном анализом српских и француских извора, установљена је велика неусклађеност статистичких извора кад је реч о бројности српске дијаспоре, као и недостатак истраживања у Француској која за предмет имају српску популацију, иако је она одавно присутна на тлу ове земље. Такође, истраживања која се односе на остареле мигранте и структурне препреке за остваривање пензије после рада у иностранству новијег су датума, како у Француској тако и у Србији, иако друштвене потребе указују на неопходност продубљених истраживања ове тематике и на потребу бољег повезивања истраживача и институција у земљи и иностранству, како би се превазишли национални оквири и одговорило потребама „транснационализма“, а заобишао „методолошки национализам“.

Друштвени значај истраживања: за земљу чији велики број сународника живи ван матице од виталног је значаја повезивање са Србима и људима српског порекла у иностранству. Ова сазнања не треба да узимају у обзир само њихову намеру да инвестирају у земљи порекла, улагањем било свог финансијског било културног капитала, већ треба и да испитају разлоге који су их потакли на одлазак, начине на које опстају као Срби у страним земљама, могућности да буду коришћени као транскултурни мост који достојно представља своју земљу порекла, њихову потребу за већом институционалном подршком од матице, будући да је рад амбасада и конзуларних представништва ретко довољан за решавање свих правних, имовинских и других питања које може да постави „живот на две воде“. Због тога смо овим истраживањем настојали да проширимо сазнања и приближимо матици људе српског порекла који данас живе у Француској, а који ће се једног дана можда вратити, односно доселити у отаџбину.

1.5 Хипотезе истраживања

Постављене су једна општа и три посебне хипотезе:

Општа хипотеза: Имигранти српског порекла у Француској који су завршили свој радни век враћају се у земљу порекла у трећем животном добу.

Посебне хипотезе:

X1: Фактори који утичу на одлуку имиграната српског порекла у Француској о повратку су њихова интеграција, односно уклопљеност или неуклопљеност у друштво земље пријема, њихове везе са матицом и место на којем живи њихова породица.

X2: Имигранти српског порекла у Француској настоје да одржавају „циркуларне миграције“, односно да круже између земље боравка и земље порекла што је дуже могуће.

X3: Имигранти српског порекла у Француској су развили транснационални идентитет.

1.6 Метод

Квантитативно истраживање извршено је путем упитника који је спроведен међу лицима српског порекла која бораве/раде у Француској, у периоду од новембра 2020. до децембра 2022. године. Примењено је пригодно узорковање – узорак су чинили доступни испитаници и они који су били вољни да учествују у истраживању (пригодни узорак и узорак добровољаца).

Циљ је био да се добију одговори на три питања:

1. Постојање веза дијаспоре са матицом;
2. Уклопљеност дијаспоре у друштво земље пријема;
3. Евентуалне намере за повратак у матицу.

Квалитативно истраживање извршено је путем полуструктурисаног, проблемски оријентисаног интервјуа, који је спроведен са шест особа, припадника српске дијаспоре, од којих је у моменту интервјуисања најмлађи имао 35 година, а најстарији 76, како би се испитале њихове везе са отаџбином, интегрисаност у француско друштво и намере за повратак у матицу у доба пензије и уопште.²

Поред овог примарног истраживања, предузели смо и секундарно, *desk* истраживање постојећих извора који обрађују испитивану тему (статистике, публикације, интернет).

1.6.1 Нека ограничења методолошке природе

– Као први проблем приликом истраживања лица на раду/боравку у иностранству појављује се њихов обухват (Penev, Predojević i Despić, 2012). Србија не поседује статистичку евиденцију о емиграцији, па се истраживачи

² Подела на квантитативне и квалитативне методе истраживања опстаје већ више од једног века, али истраживачи у друштвеним наукама последњих година настоје да релативизују ову подвојеност, тако да поједини аутори данас сматрају да нема више смисла квалификовати једну методу као квантитативну или квалитативну (Renisio et Sinthon, 2014: 109).

ослањају на статистике главних имиграционих држава и међународних организација. Уколико се подаци из наших статистика упореде са подацима земаља пријема, виде се значајне разлике: статистике земаља имиграције воде евиденцију о годишњем приливу миграната према земљи у којој су рођени, а ређе према држављанству које поседују у време имиграције, а још ређе (само пописима, углавном), према националној припадности (Гречић, 2019: 14). Имајући у виду све државно-политичке промене само у последњих тридесет година, а и раније промене у српској бурној историји, не чуди што су подаци који се тичу српске дијаспоре конфузни и непотпуни. Стога истраживања миграција, било да се врше на бази статистичких извора, као што су пописи, било путем социолошких анкета, прати увек низ проблема у вези са обухватом појаве, квалитетом и упоредивошћу података.

Затим, иако су у Француској вођена емпиријска истраживања са намером да се боље упозна имиграција и њена интегрисаност у француско друштво, будући да је српска имиграција мање значајна по броју, истраживања су се пре свега односила на имигранте из земаља Магреба, а када су у питању Европљани, на италијанску, шпанску и португалску имиграцију, као старију и најбројнију европску имиграцију. Статистике се потом баве имигрантима из других земаља ЕУ, а српски држављани спадају у заједничку статистичку категорију „других европских држављана“.

– Други проблем проистиче из потребе да се врше лонгитудинална емпиријска истраживања, што је тешко изводљиво и скупо, али и неопходно уколико се жели сазнати развојни пут имигрантске популације.

– Методолошка ограниченост која генерално прати истраживања у оквиру друштвених наука произлази из самог предмета истраживања: друштвене науке проучавају ауторефлексивна људска бића. Другим речима, објекат друштвене науке је истовремено и субјекат, па се увек појављују две врсте интерперетација: аутоинтерперетација проучаваних субјеката (који су предмет истраживања) и аутоинтерперетација истраживача (Flyvbjerg, 2012). Међутим, у истраживању миграција све се више користе квалитативне методе, као прикладније за проучавање „мигрантских путања“, на које се ставља нарочити акценат. Тако према Флиvbјергу, морамо одустати од имитирања природних наука у настојању да дођемо до кумулативних и предвиђајућих друштвених теорија и усредсредити се на праксу и проучавање наратива, који има средишње место у фронетичкој друштвеној науци, чији је он заговорник.³

³ Аристотел је развио концепт фронеzisа. За њега је то био другачији облик мудрости од „софиа“, речи која је алудирала на универзално знање типичније за науку, неку врсту „теоријске

1.7 Важнији извори

Будући да је предмет овог истраживања српска дијаспора у Француској, велики део литературе је пре свега од француских аутора који су се бавили питањима имиграције, и специфично, питањима њеног старења. Посветили смо пажњу и двема значајним анкетама спроведеним у Француској 1990-их и 2000-их година (MGIS и ТеО), које су се бавиле овим питањима са намером да боље упознају француску имиграцију, њену интегрисаност и евентуалне намере за повратак у отаџбину, као и њен положај у доба старости и остваривања права на пензију. Иако се ни у једној од ових анкета Срби и људи српског порекла не обрађују посебно, ради се о значајним истраживањима чији се закључци могу применити на све имигранте. Поред поменутих анкета, нарочито је важан извештај Фонду социјалне акције (*Fonds d'action sociale - FAS*) Жерара Ноаријела (*Gérard Noiriel*) „Старење имиграната у париској регији“, која се управо бави питањем старења имиграната у Француској, као и радови Абделмалека Сајада (*Abdelmalek Sayad*), који обрађују проблеме идентитета и интеграције миграната, превасходно оних из земаља Магреба. Овим питањима се бавио и Патрик Веј (*Patrick Weil*), описујући комплексност француског друштва, положај имиграната и дискриминацију која их погађа у земљи прокламованог егалитаризма. Значајни су и радови Клодин Атијас-Донфи (*Claudine Attias-Donfu*) која је урадила опсежно истраживање међу остарелим имигрантима, али се бавила и потомцима имиграната и генерацијским специфичностима ове категорије становништва. Општи преглед савремених токова миграција и њиховог одраза на француско друштво дат је у књизи *Имиграција (L'Immigration. Découvrir l'histoire, les évolutions et les tendances des phénomènes migratoires)* Катрин Витол де Венден (*Catherine Wihtol de Wenden*), а специфичности српске и југословенске имиграције у Француској праћене су кроз радове више аутора српског и југословенског порекла (Мороквашић, Гламочак и др.).

Коришћени су, такође, статистички подаци Националног института за статистику и економске студије Француске / Insee), Националног института за демографска истраживања / Ined), као и закони, предлози закона и други правни документи.

Што се домаћих извора тиче, анализиран је Попис становништва Републике Србије из 2011. године, научни радови који се баве темом српске дијаспоре и миграција (Гречић, Рашевић, Станковић и др.) и докторске дисертације које

мудрости“. За разлику од тога, фронеzis је практична мудрост. Фронеzis омогућава да се изабере прави циљеви и да се предузму одговарајући кораци како би се они постигли (Lacaze, 2023).

обрађују питања која су дотицала наш предмет истраживања. Такође су обрађени домаћи правни извори којима се регулишу питања миграција и извештај Миграционог профила за 2020. годину.

Када је реч о терминологији – усвојеним терминима и појмовима у вези са миграцијама, коришћен је речник Међународне организације за миграцију, термини које користи Одељење за питање становништва УН, као и домаћи извори права. Такође су изнета нека савремена мишљења у вези са миграцијама становништва (Milanovic, 2019) и покушало се са представљањем и класификацијом постојећих теорија о миграцијама (Lee, Massy, de Haas и други аутори). Извршено је поређење између немачког и француског приступа имиграцији и, адекватно томе, одговарајућим имиграционим политикама, са нарочитим акцентом на француски приступ имиграцији кроз историју и на питање држављанства.

Посебно поглавље посвећено је појмовном објашњењу дијаспоре и питањима идентитета (Јеротић и Бојовић, Коковић).

Један део истраживања се бави историјатом српске дијаспоре у Француској (Чачић-Кумпес и Кумпес, Мороквашић, Бошковић, Гламочак, Колера), а значајан прилог чине спискови српских бораца из Првог светског рата који су сахрањени на гробљима у Француској.

2. РАЗЛИЧИТИ ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ ПРОУЧАВАЊУ МИГРАЦИЈА: НЕКЕ ОД ВАЖНИЈИХ ТЕОРИЈА

Миграције су дуго биле пренебрегаване у научним истраживањима и сазнања о њима су стицана на посредан и фрагментаран начин – када су анализирани само као део неких других појава. У САД и Европи, економисти, социолози и демографи су први почели са истраживањима, које су следили историчари, географи, политолози и антрополози.

Феномен миграција је комплексан, па постоје бројне теорије које објашњавају само неке његове појединачне аспекте. Према Де Хасу (De Haas, 2008), проблем је што се међународне миграције не проучавају у оквиру јединствене теорије, већ само у оквиру неких ширих друштвених теорија. Миграције никада нису биле посебан предмет истраживања једне друштвене науке, а класификације миграционих теорија полазе од различитих критеријума, па то уноси додатне тешкоће и онемогућава њихову упоредивост.

Пише (Piché, 2004) сматра да су изучавања миграција подељена између теорија које објашњавају сâм феномен, и теорија које разматрају његове ефекте.

Данас у научној мисли преовлађује мишљење о мултидимензионалном карактеру миграторног феномена. Ово, међутим, не значи да тај феномен не може бити подложен теоријској обради, али је прихваћен став о теоријском плурализму који су сугерисали Маси и сарадници (Massey et al., 1993, 1994). То, такође, значи да емпиријска истраживања миграција морају да имају за циљ да ускладе методе, како би добијени резултати били довољно упоредиви и довели до кумулације знања у овој области.

Иако се већина теорија може применити на све врсте миграција – политичке, економске, еколошке, ипак, суштински оне пре свега разматрају питање радних миграција. Овде ћемо изнети три класификације теорија радних миграција које полазе од различитих критеријума.

2.1 Класификација теорија радних миграција према нивоима анализе: микро, мезо и макро

Данас се класификација теорија о радним миграцијама често врши према нивоима анализе: може се говорити о микро, мезо и макротеоријским приступима. Микротеоријски приступи миграције посматрају са аспекта појединца који рационално и самостално доноси одлуку о сопственом кретању. Мезоприступ

полази од различитих друштвених група од којих зависи одлука о миграцији (породица, домаћинство, локална заједница) и истиче значај социјалних мрежа, уводећи појам социјалног капитала. Макроприступ проучава везу између друштвених, економских, политичких, демографских или еколошких структура и миграција (Poletti, 2013: 335).

Може се рећи да су, историјски, разматрања миграција ишла од микро ка макро приступима. Прва разматрања о међународним миграцијама имају микротеријски приступ. Сматра се да појединац слободно, рационално и самостално доноси одлуке, мерећи негативне и позитивне чиниоце. Најупечатљивија и најцитиранија теорија која полази од овог принципа је теорија одбијања и привлачења (*push / pull model*) коју је поставио Ли (Lee, 1966). Основни постулат Лијеве теорије је да је миграција резултат индивидуалног прорачуна односа између фактора одбијања у месту порекла и фактора привлачења у месту дестинације, при чему Ли прецизира да се овде не ради толико о објективним факторима, колико о субјективном доживљају појединца.⁴

Иако је Лијева теорија одбијања и привлачења широко заступљена и коришћена као модел у даљим теоријским разматрањима, она је претрпела и критике које указују на преовладавање микроиндивидуалних чинилаца на штету макроструктурних фактора јер је Лијев модел нераздвојив од микроекономског постулата о вољној миграцији у условима конкурентске економије, па ставља акценат на индивидуални избор.

Критика теорија које су проучавале миграције са микроиндивидуалног нивоа, односно нивоа појединца који рационално доноси одлуку на бази претходних процена, довела је до померања анализе посматрања ка мезонивоу и настанка „нове теорије радних миграција“, чији је значајан представник Старк (Stark, 1991). Старк и Блум (Stark et Bloom, 1985) праве искорак од микроекономских теорија и микроиндивидуалног приступа, уводећи појам породичне стратегије,

⁴ Ли уводи као важан фактор у вагању за миграције и против њих, постојање личних контаката и извора информација у месту дестинације. Тиме поставља темеље за касније теорије о миграционим мрежама, које постају најзаступљеније током 1980-их година.

Поред ових доприноса, Ли разматра и друге елементе који ће потом бити развијени од других теоретичара, као што је појам специјализације квалификација и послова, који најављује каснију теорију сегментације тржишта рада (Portes, 1981). Ли афирмише тезу да миграције расту током времена, појачане све већим економским неједнакостима између различитих региона, школовањем и технолошким прогресом, поготову у оквиру комуникација и транспорта, што умањује значај међубаријера. Ове теме су касније биле центар разматрања теорија о миграцијама у контексту глобализације.

Ли, такође, примећује да пораст миграција може бити резултат саморепродукције овог феномена, у контексту превазилажења почетних препрека од првих миграната, што је идеја коју касније заступа Маси (Massey, 1990a,б) развијајући теорију кумулативне узрочности.

односно подвлачећи међузависност миграната и њихових породица која представља неку врсту поделе ризика. Тежиште анализе миграција пребацује се са појединца на домаћинство.

Када се напусти микроиндивидуални приступ, миграције се посматрају као производ колективних одлука на нивоу породице, које повезују мигранте и немигранте у односе који постају предмет нових анализа, окренутих ка социјалним мрежама.

Тако Бојд (Boyd, 1989) посматра мигрантске мреже као везу између места одласка и доласка. Постојеће мигрантске мреже представљају посредујуће факторе између структурних (макро) фактора и појединаца (микрониво).

Акцент на овим мрежама је такође основа модела Масија (Massey, 1990a) о кумулативној узрочности. По овом моделу, после извесног времена, миграције се самоодржавају и самопроизводе кроз процес кружне и кумулативне каузалности. Говорећи о томе, Маси сугерише да треба правити разлику између процеса иницирања миграција и њиховог одржавања. У прво време, прелазак на тржишну привреду у регионима у развоју поступно урушава традиционалне структуре и тиме ствара на локалном нивоу повољне услове за миграцију. Међутим, једном кад је миграција започела, почињу да интервенишу различити механизми који одржавају, умножавају и продужавају трајање миграторних токова, што, с друге стране, утиче на мењање структуре локалне заједнице из које мигранти потичу и јача кумулативну узрочност.

Постојање оваквих мрежа на крају се претвара у друштвени капитал, концепт преко којег се објашњава како припадност друштвеним мрежама повећава могућност мигрирања: захваљујући њима, трошкови и ризици миграције се смањују, а користи од миграције повећавају (Palloni et al., 2001).

Макроструктурни приступ проучава структурне подстицаје и ограничења миграција, наиме везе између државних и глобалних економских и политичких структура и миграција. Тако Каслс и Козак (Castles & Kosack, 1972) сматрају да је миграција неопходност која произлази из структурних потреба развијених држава, као одговор на потребе патроната и капитала.⁵

⁵ Растућа разноврсност друштва поставља значајна питања у погледу начина управљања социјалним, етничким и расним разликама. Каслс (Castles, 1993) разматра расизам у Европи и сматра да формирање нових мањина, сачињених од имиграције, са њиховим културама, идентитетима и институцијама, представља неповратни процес који је уздрмао постојеће схватање националног идентитета и држављанства. Радови Каслса наишли су на велики одзив. Посебно су се развила истраживања дискриминације као фактора који игра значајну улогу у тешкоћама за интеграцију у ново друштво, поготову код оних група имиграната који спадају у категорију такозваних видљивих мањина.

Теорију светског система развија Имануел Волерстин (Wallerstein, 1974). Светски систем се заснива на међурегионалној и мултинационалној подели рада, који дели свет на централне земље, полупериферне земље и периферне земље. Централне земље развијају високо квалификовану, капитално интензивну производњу, а остатак света нискостручну производњу, производњу интензивног рада и добијање сировина. Тиме стално јача доминација централних земаља. Ипак, систем има динамичне карактеристике, делимично као резултат револуција у транспортној технологији, а поједине државе могу с временом да добију или изгубе свој централни (полупериферни, периферни) статус.

Буравој (Burawoy, 1976) разрађује идеју о циркулисању миграција. Основна идеја његове теорије се заснива на мишљењу да постоји географска одвојеност између функције стварања и одржавања радне снаге (о чему је расправљао и Маси). Усклађивање ове две функције је у основи циркуларног система миграција. Према Буравоју, ово усклађивање је двоструко условљено тржишном економијом, али и политичким и правним институцијама.

Пиоре (Piore, 1979) уводи теорију о сегментацији тржишта рада на примарни и секундарни сектор. Примарни подразумева квалификоване послове, најчешће под окриљем синдиката, у којима постоји реална могућност напредовања, стабилност послова, добре плате и добри услови рада. Секундарни сектор је обрнута слика примарног и подразумева слабо квалификоване и неквалификоване послове, са малом зарадом и углавном без покрића синдиката. У том сектору запошљавају се многи имигранти.^{6, 7}

Саскија Сасен (Sassen, 1988) развила је концепт светског града (*global city*) из којег се управља светском економијом. Она се бавила питањем реорганизације индустријске производње и тржишта рада, што се манифестовало кроз појаву бројних радионица које су експлоатисале илегалну радну снагу и кроз рад од куће. Ова нова економија изазвала је експлозију слабо плаћених

⁶ Вилсон и Портес (Wilson & Portes, 1980) се инспиришу теоријом о сегментацији тржишта рада и говоре о три варијанте уласка на ово тржиште. Први и други начин подразумева укључивање у примарни и секундарни сектор. Трећи сектор чине такозване етничке енклаве. Основна карактеристика енклава је да значајан део имигрантске радне снаге ради у предузећима која припадају другим имигрантима. Позитиван приступ концепту етничких енклава подразумева да оне могу бити корисне јер пружају стварне могућности напретка за мигранте. Међутим, други истраживачи су негирани позитивне ефекте етничких енклава на ситуацију имиграната (Sanders & Nee, 1992).

⁷ Анализом утицаја миграција на доходак и могућности запошљавања домаћег становништва бавио се Борјас (Bozjas, 1990). Он показује да су утицаји новодошавших мигранта на тржиште рада једне земље када је реч о могућностима запошљавања и пословима постојеће популације, веома слаби, а уколико евентуално постоје, они би се пре свега тicali имиграната који су већ присутни и нискоквалификованог нативног становништва.

послова и експанзију неформалних економских сектора, који су користили неквалификоване стране раднике, тако да се масовни долазак радне снаге из неразвијених земаља не може посматрати мимо тих промена.

Други смер истраживања био је транснационализам (Schiller et al., 1992; Faist, 2000; Vertovec, 2009). Услед глобализације долази до промене улоге националне државе, што доноси нове теоријске концептуализације које анализирају глобална миграторна кретања. Тако Петрас (Petras, 1981) и Симонс (Simmons, 2002) говоре о миграцијама као тесно везаним за постојање глобалног тржишта рада и глобалне економије. Транснационализам оспорава централну улогу националне државе у анализи миграција и линију истраживања која се ослања на методолошки национализам. По овој теорији, мигранти не прекидају везе са земљом порекла, већ одржавају везе између места порекла и места у којем живе, спајајући тако ова два друштва. Тако идеја транснационализма често даје позитивну слику миграција, која је прихваћена и проширена од међународних организација. Уместо асимилације и интеграције, говори се о хибридном идентитету и транснационалним грађанствима.⁸ Такође се значајно место у истраживањима посвећује девизним трансферима миграната (Oberai et Manmohan, 1980) и њиховој оптимизацији. Питање како учинити трансфере миграната што продуктивнијим, биће један од лајтмотива у следећим истраживањима. Све међународне организације које су биле укључене у питања развоја усвојиле су идеју да мигранти могу постати актери развоја (Faist, 2008). Многе критике, међутим, настојале су да стишају еуфорију око утицаја мигрантских трансфера на развој земаља порекла тврдећи да трансфери не могу сами по себи да допринесу развоју једног региона или државе уколико не постоји адекватна политика која омогућава квалитетно инвестирање (Skeldon, 2008; De Haas, 2010).

⁸ Акин Мабогунје (Mabogunje, 1970) још почетком седамдесетих развија системски приступ појави миграција. Он покушава да утврди све елементе који могу да утичу на миграције, полазећи од економских, преко технологија, друштвеног окружења и политичких фактора. Он такође наводи још два фактора, који ће бити широко анализирани у будућим истраживањима, а то су значај улоге циркулисања информација и одржавања контакта са местом порекла, што је подстакло многа истраживања која су наглашавала значај друштвених и породичних мрежа, као и значај девизних трансфера у миграторним процесима.

Овај приступ је даље довео до новог схватања међународних миграција које теку упоредо са процесом мондијализације, па је добијао све више на значају од 2000-их година и резултирао обимном литературом о транснационалним мрежама.

2.2 Масијева класификација теорија миграција

Маси са сарадницима (Massey et al., 1993) урадио је најчешће цитирану систематизацију неколико основних теорија, не бавећи се толико нивоима анализе колико узроцима миграција:

– *Неокласична економска теорија*

Радници из подручја са превеликом понудом радне снаге и ниским платама, настоје да обезбеде бољи живот идући ка подручјима у којима се тражи радна снага, а зарада је боља. Притом, потенцијални мигрант рационално и самостално процењује *pro et contra* за селидбу и на основу тога доноси одлуку о пресељењу или остајању. Миграције су једносмерне, без повратка.

– *Теорија нове економије радних миграција*

Нова економија радних миграција истиче да одлуке о пресељењу потичу од друштвених група – породице, домаћинства или локалне заједнице, односно да миграције представљају стратегију групе која осигурава своју егзистенцију слањем својих чланова на рад у иностранство и тиме врши диверсификацију ризика. Група је потпомогнута дознакама које њен члан шаље из иностранства, а миграције се више не посматрају као нужно једносмерне, већ се говори о циркулисању миграната.

– *Теорија свейској сисџема*

Са продором тржишта у дотадашња нетржишна друштва, поремећени су постојећи друштвено-економски обрасци, па становништво тражи економску сигурност преко миграција. Највећи број миграната потиче из друштава у трансформацији, а не из сиромашних земаља. Током времена, процес привлачења становништва које ће обављати ниже вредноване послове постаје мање интензиван, јер капиталисти из глобалних центара стварају комуникационе, транспортне, политичке и културне везе са периферијом у коју су уложили свој капитал, чиме се олакшава кретање роба, услуга и капитала, а и промовише циркулација становништва.

– *Теорија дуалној или сејменјираној тржишној рада*

Постојећи дуализам између капитала и рада преноси се и на тржиште рада у развијеним капиталистичким земаљама, тако да се и оно састоји из два сегмента. Први сегмент чине добро плаћени и високо вредновани послови, док други чине тешки, опасни и слабо плаћени послови. Ова подела се примењује нарочито у градским центрима у којима висока концентрација богатства и висококвалификованих послова ствара потребу за помоћним, ниско плаћеним услугама.

– **Теорија социјалној калкулације**

Након почетних импулса, миграције се настављају и долази до формирања социјалних мрежа, које, са своје стране, промовишу додатно кретање становништва, олакшавајући потенцијалним мигрантима да се снађу у земљи дестинације.

– **Теорија кумулативне узрочности**

После извесног времена, друштвене мреже почињу да подстичу миграције, чинећи од њих самоодржив феномен, а да би ограничиле прилив новог становништва, земље пријема примењују рестриктивне и антимиграционе политике, што, опет, утиче на стварање различитих посредника преко којих се миграције, и поред рестрикција, настављају.

Маси завршава своју класификацију подвлачећи значај временског фактора код миграција, односно чињенице да иницијални фактори који су навели на миграцију с временом могу да изгубе на значају. Како се традиционална емиграциона подручја економски развијају, тако се и разлике у зарадама између две мигрантске тачке смањују, што доводи до промене образаца миграторних кретања: трајне миграције губе на значају, а расте број циркуларног кретања становништва.

2.3 Пигеова класификација теорија радних миграција

За додатно упознавање са теоријама миграције, наведена је класификација коју је дао Етјен Пиге (Piguet, 2013) који акценат ставља на одлуку о мигрирању и факторе који је објашњавају.

Он дели теорије о миграцијама у три групе:

Теорије класичног приступа у проучавању миграција

- А) Економски неокласични правац;
- Б) Од рационалног избора до ограничене рационалности;
- В) Животни циклус;
- Г) Људски капитал;
- Д) Некомплетна информација;
- Ђ) Појмови *place utility* и *residential stress*;
- Е) Нова економија радних миграција (НЕМ):
 - Домаћинство као јединица доношења одлуке;
 - Миграције као стратегија за управљање ризиком;
 - Релативно лишавање.

Теорије произашле из социјалне психологије

А° Теорије мотивације;

Б° Теорије очекивања и вредности;

В° Модел промишљене акције и планског понашања;

Теорије социолошког и географског приступа

А) Теорије мрежа и социјалног капитала;

Б) Географске представе.

2.3.1 Класичан приступ проучавању миграција

А) Економски неокласични правац

Пиге наводи да се као први покушај експлицитне теоризације узрока миграција наводе „закони“ географа Ернста Георга Равенштајна (Ravenstein, 1889), које је издвојио на бази посматрања унутрашњих миграција у Уједињеном Краљевству. Он приказује различите разлоге који мотивишу миграције – као што су лоши закони, високи порези и други структурни разлози, али ипак највећи значај придаје економским мотивацијама учесника. Неокласична струја, која је произашла из његових премиса, сматра да миграције за циљ имају да максимализују корист, а одлука о мигрирању се доноси на основу претходног рационалног промишљања појединаца. Миграције су нека врста фактора изједначавања неједнакости у географским оквирима, јер се мигранти крећу из зона са ниским платама према зонама са високим платама.

Економисти Харис и Тодаро (Harris & Todaro, 1970) продубили су ове идеје. Они кажу да није само стварна разлика у плати између два региона елемент који подстиче на миграције, него и плата коју потенцијални мигрант очекује прелазећи у други географски простор. Они тиме уводе у модел класичне економске теорије елемент пробабилитета и извесних индивидуалних специфичности миграната (њихову склоност ка предузимању ризика, ниво њихове информисаности и др.). Одатле произлази појам селективности миграната: идентични структурни услови могу имати различити утицај на различите појединце и групе (Massey et al., 1993).

Б) Од рационалног избора до ограничене рационалности

Теорија рационалног избора чији је пионир био Хоманс (Homans, 1961), има неокласичну визију: појединци бирају између различитих алтернатива како би остварили свој највећи интерес, иако структурне и друге препреке праве опструкције приликом њиховог избора (Haug, 2008).

Међутим, други аутори су од визије рационалне особе која жели да максимално оствари свој интерес мерећи разлоге за миграцију и против ње, прешли на визију актера који жели да задовољи неку своју потребу, а не да је максимализује. Тако се тражење дестинације завршава када се пронађе прихватљиво место, иако се претходно нису истраживале све дестинације са циљем одређивања најбољег за интерес појединца. Основа за овај теоријски принцип почива на појму „лимитиране рационалности“ (*bounded rationality*), коју је претходно био развио Симон (Simon, 1955, 1957), после чега се истраживања окрећу бројним другим факторима који могу утицати на радне миграције, а не само трагање за већом зарадом.

В) Циклус живота

Иако се базира на истим постулатима као неокласичне теорије, узимање временског фактора у обзир, односно циклуса живота, уводи додатну димензију у истраживање миграција: појединац има мање или више склоности ка миграцијама у зависности од свог животног циклуса, односно животне етапе у којој се налази (Rossi, 1955; Leslie & Richardson, 1961). Тако су особе на почетку радног века и без породице мобилније од других. Сем тога, једна породица ће се лакше одлучити на миграцију пре него што деца пођу у школу итд.

Међутим, већ од 1970-их година, појам животних циклуса као одреднице у доношењу одлуке о миграцији почиње да бива критикован као превише узан и заснован само на нуклеарним породицама, стабилним браковима – најтрадиционалнијим облицима заједница (Uhlenberg, 1973).

Уместо овог појма, прешло се на концепт 'животног пута' (Rérat et al., 2008), где се такође даје значај превасходно индивидуалним карактеристикама у анализама мобилности.

Г) Хумани капитал

Људски капитал се дефинише као скуп способности, искустава и знања појединца који му омогућавају да стекне изврстан приход за свој рад. Ова идеја, која се примењује у изучавању миграција од 1960-их (Sjaastad, 1962), развијала се у два правца: с једне стране, ниво и карактеристике људског капитала имају утицај на склоност ка мигрирању, а с друге стране, миграција може, сама по себи, представљати део стратегије за повећање људског капитала. Људски капитал, сем тога, има утицај и на став према миграцијама: што је једна особа обученија, то је више склона преузимању ризика, односно миграцијама (Lee, 1966). Одланд, међутим, додаје да је вредновање људског капитала понекад тешко реализовати, па и мигранти који располажу високим људским капиталом могу бити суочени са професионалном девалвацијом у земљи дестинације (Odland, 1988).

Појам људског капитала потврђује потребу лонгитудиналних истраживања миграција: позитивне и негативне стране миграције се оцењују не према периоду који претходи и следи одмах по миграцији, већ узимајући у обзир више година, односно цео живот (Da Vanzo, 1981).

Д) Некомплетна информација

Ален и Итон (Allen & Eaton, 2005) указују на још један значајан фактор: висок степен неизвесности са којом је суочен емигрант, јер он често не зна која је вредност и преносивост његових знања и компетенција, а с тим у вези, који квалитет живота га очекује на дестинацији. Ове су информације, међутим, неопходне у процесу доношења одлука. Овај проблем је нарочито разрадио Волперт (Wolpert, 1965), који је покушао да одреди разлоге недовољне информисаности, међу које је превасходно убројао физичку удаљеност, односно „кочницу дистанце“. Наравно, каснији истраживачи су релативизовали значај овог фактора, имајући у виду савремени контекст циркулације уопште и циркулације информација поготову (Allen & Eaton, 2005).

Новија истраживања идентификовала су миграторно искуство као компоненту људског капитала у истој мери као и стручно усавршавање (Tarrius, 1989; Berthomiere et Hilly, 2006). Произлази да су особе које су већ имале миграторно искуство, спремније да поново мигрирају (Fischer et al., 1997).

Извесни истраживачи се удаљавају од аутоматизма по којем више / мање информација проузрокује више / мање миграција, наводећи да мањак информација може да створи превише лепу слику о потенцијалним земљама дестинације и тако фаворизује авантуризам миграната и њихово искоришћавање од трговаца људима (Allen & Eaton, 2005).

Ђ) Појам корисности места (*place utility*) и резиденцијалног стреса (*residential stress*)

Инспирисан бихевиористичким теоријама, као алтернативу неокласичним теоријама Волперт (Wolpert, 1965) развија концепт „корисности места“ (*place utility*). Овај концепт подразумева да се акценат ставља на карактеристике места поласка и места доласка и њихово тумачење од саме индивидуе. Може се рећи да ова теорија представља једну варијанту *push / pull* теорије коју је готово у исто време развио Ли.

Е) Нова економија миграција – НЕМ

Деведесетих година долази до обнављања теоријске литературе о миграцијама и до проширивања концептуалног обухвата, тиме што се од појединца прелази на домаћинство, као новог субјекта у доношењу одлука. Мења се, такође,

разматрање циљева миграције од максимализовања профита на минимизирање ризика, као и критеријуми оцењивања последица миграција – од апсолутне до релативне валоризације.

Док су претходне школе разматрале доношење одлуке о миграцији на нивоу појединца, нова економија миграција предлаже да се као субјекат у доношењу одлуке узме домаћинство или чак локална заједница.

Затим, док су неокласичне теорије полазиле од рационалног појединца који врши индивидуалну процену позитивних и негативних ефеката миграције, ове економске теорије предлажу да се доношење одлуке о миграцији, паралелно са променом субјекта од појединца ка домаћинству, посматра као врста управљања ризиком. Тако Старк (Stark, 1984) сматра да одлука породице или шире заједнице да се пошаље у иностранство један од чланова, може да се схвати као врста диверсификације ризика, уместо као максимализација очекиваног економског добитка. Тако емиграција постаје нека врста осигурања против лоших догађаја, нарочито у земљама у којима не постоје развијена институционална осигурања. Ово концептуално проширење помаже да се схвати зашто се мигрира према страним земљама чак и у ситуацији када је могућност за проналажење посла мала.

Старк развија такође и концепт „релативног лишавања“ (*relative deprivation*). Док се у класичној економској теорији полази од претпоставке да је корист од миграције једне особе током времена фиксна, према новој економској теорији, могуће је да ће се ова корист умањити током времена, уколико се положај те особе у друштву погорша.

2.3.2 Приступи засновани на социјалној психологији

Ова струја је ретко цитирана у синтезама миграционих теорија, па је не помиње ни Масијев чланак из 1993. године, који је референца у овим питањима.

Питање миграција психолози су само површно дотакли, и то у ширем контексту теорија о доношењу одлука. Могу се, међутим, издвојити теорије о мотивацијама, теорије о очекивањима и вредностима и оне које су развијене за објашњење односа између ставова и понашања.

А) Теорије мотивације

Јанис и Ман (Janis & Mann, 1968) развијају теорију о „конфликтном доношењу одлука“. Они покушавају да одреде неке социопсихолошке карактеристике које би могле да објасне различито понашање индивидуа у процени

конфликтних интереса, полазећи од принципа да је миграција рационални и вољни акт. Они тако разликују пет етапа у доношењу одлуке:

- суочавање са проблемом,
- тражење различитих могућности,
- њихово проучавање,
- доношење одлуке,
- придржавање одлуке и поред супротних мишљења референтне заједнице.

У овом контексту, дуго је преовлађивао *deficiency model* (модел недостатка). По њему, особе које доносе одлуку да мигрирају имају мање личних и социјалних ресурса него остатак становништва, неприлагођене су и пате због такве позиције у својој земљи порекла (Eisenstadt, 1954).

Међутим, истраживачи су убрзо закључили да мигранти, напротив, често располажу већим ресурсима и имају јачи одзив на извесне врсте мотивација него што је то случај код не-миграната. Тако Бонева (Boneva et al., 1998) закључује да међународни мигранти имају виши ниво жеље за успехом и моћи, а мању потребу за припадништвом, у поређењу са не-мигрантима. Закључак је да постоје посебне црте личности које подстичу вољу за мигрирањем (Boneva & Frieze, 2001).

Поред личних карактеристика миграната, истраживачи су се интересовали и за саму мотивацију. Тартаровски и Шварц (Tartarovsky & Schwartz, 2001) разликују три типа мотивација за мигрирање:

- чување или тражење сигурности,
- лични развитак,
- финансијско побољшање.

Они показују да ове мотивације варирају и усклађују се са вредностима и личношћу сваког појединца у датом социоисторијском контексту.

Б) Теорија вредности и очекивања

Теорију вредности и очекивања (*value-expectancy*) развија Фишбајн (Fishbein, 1967). Ова теорија се удаљава од намере да се идентификују психолошке црте миграната и окреће се процесу одлучивања у датом социјалном контексту. Она говори о томе да се одговарајуће понашање формира у функцији очекивања и остваривања вредности које је актер себи задао. Де Јонг и Фасет (De Jong et Fawcet, 1981) издвајају, на основу извршених емпиријских истраживања, седам категорија релевантних очекивања у процесу одлучивања о миграцији: богатство, статус, комфор, стимулација (имати пријатне активности), аутономија, афилијација (придружити се другим особама) и моралност.

В) Модел промишљене акције и планског понашања

Значај овог теоријског модела који су поставили Ајзен и Фишбајн (Ajzen & Fishbein, 1980), у свом делу *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior* (Разумети ставове и предвидети социјално понашање) у томе је што разликује намеру, која је под утицајем једног скупа фактора и ограничења, од понашања, на које утичу други фактори и ограничења. Питање које се с тим у вези поставља је питање везе између ставова (на пример, воље да се мигрира) и акција (саме миграције). О томе пише Макс Лу (Lu, 1999) у чланку са насловом: „Да ли људи мигрирају када кажу да то желе...?“ Већина аутора који су се бавили овим питањем сматра да су намере и акција углавном у корелацији.

2.3.3 Социолошки и географски приступ

После микроиндивидуалног приступа, много теорија се окренуло проучавању међусобних веза између мигранта и њиховог социјалног окружења.

А) Тако су настале теорије о друштвеним мрежама и социјалном капиталу (Portes, 1998). Истраживачи више не посматрају миграцију као прекид, већ као основу за конституисање транснационалних веза (Massey, 1990a,b; Faist, 1997). Ове транснационалне друштвене мреже су извори информација и даваоци помоћи мигрантима, тако да се сматра да њихово постојање олакшава миграције (De Jong, 2000). Већ је поменута Масијева теорија кумулативне узрочности (Massey, 1990a), која истиче да се међународне миграције самоодржавају, између осталог захваљујући постојању друштвених мрежа, али и миграторних канала који повезују одређена места поласка и места дестинације (Findlay, 1990). Ови концепти су важни јер објашњавају одржавање миграција чак и када су фактори који су допринели њиховом настанку престали да делују. Такође су важни да би се објаснило враћање или невраћање миграната: према владајућој идеји, социјални капитал у земљи порекла с временом слаби, а повећава се у земљи пријема, што не подстиче мигранте на повратак. Ово схватање је, међутим, оповргнуто новијим приступима који подвлаче значај савремених могућности комуникације које су знатно олакшале одржавање социјалног капитала у земљи порекла. Из овог произлази интензификација циркулације у оба смера између земље порекла и земље пријема, а и са другим просторима.

Б) Географске представе

Може се сматрати да је један од фактора који утиче на одлуку о миграцији и нека врста стереотипа о различитим географским просторима. Интересовање географа за начин на који појединци опажају простор није ново и надовезује се

на правац „менталних карти“ који се развио 1960-их година како би објаснио когнитивни јаз који постоји између перцепције и реалности простора (Gould & White, 1984).

2.4 Де Хас: Миграције и развој – теоријска перспектива

Једну од значајних синтеза теорија које се баве миграцијама извршио је Де Хас у свом чланку „Миграције и развој – теоријска перспектива“ (De Haas, 2010). Он, дакле, пре свега разматра релацију између миграција и развоја.

Његов став је да различити приступи питању миграција и њиховог утицаја на развој, почев од оптимизма израженог у теоријама 1950-их и 1960-их година, преко песимизма неомарксистичких теорија 1970-их и 1980-их година и даљег теоријског развоја 1990-их који је нијансиранији и са плуралистичким приступом, морају да се посматрају у склопу промена у ширем оквиру социјалних и развојних теорија.

Према Де Хасу, треба да посматрамо миграције: а) као процес који чини интегрални део ширег процеса друштвених трансформација које групишемо под термином 'развој' б) али који има своју сопствену интерну динамику која је у исто време самостварајућа и саморазарајућа и в) који такође утиче на ове шире процесе трансформација.

Де Хас у наведеном чланку прави ретроспективу теорија полазећи од аспекта односа миграција и развоја и њихове еволуције у току претходних педесет година. Кроз овај период, подела перспектива у проучавању утицаја миграција на развој представљала је одраз ширих социјалних теорија (функционализам наспрам структурализма) и теорија о развоју (парадигма о уравнотеженом расту наспрам асиметричног развоја).

Де Хаас је шематизовао те различите визије миграција и развоја на следећи начин:

Табела 1. Супротстављене визије миграције и развоја

Оптимисти	Песимисти
Функционалисти	Структуралисти
Неокласичне теорије	Неомарксисти
Модернизација	Дезинтеграција
Трансфер Север–Југ	Трансфер Југ–Север
Прилив мозгава	Одлив мозгава
Више једнакости	Више неједнакости

Инвестирање кроз трансфере средстава	Конзумација
Развој	Зависност
Мање миграција	Више миграција

Извор: De Haas, 2010.

Табела 2. Главне фазе еволуције политике и истраживања у области миграција и развоја после 1945.

Период	Истраживачки приступ / визија	Политички домен
До 1973.	Оптимистичка визија миграција и развоја	Трансфери капитала и знања од миграната помажу земљама у развоју. Развој је тесно везан са повратком миграната.
1973–1990.	Песимистичка визија (зависност, одлив мозгова)	Растући скептицизам: одлив мозгова забрињава. После покушаја у вези са повратком миграната у земљу порекла, политика се окреће ка њиховој интеграцији у земљи пријема. Миграцијама се не придаје значај за развој земаља порекла. Строжа политика миграција.
1990–2001.	Под утицајем емпиријских радова нешто суптилнији приступ (трансационализам)	Још јачи скептицизам – више нико не верује у утицај миграција на развој (Taylor et al., 1996); још ригиднији политички приступ миграцијама.
2001. надаље	Углавном позитивна визија, базирана пре свега на истраживању трансфера средстава; раздвајање развоја од повратка миграната	Повратак оптимизма, под утицајем истраживања о утицају трансфера миграната на развој; говори се о приливу мозгова, дијаспори као виталној за развој. Нада се полаже у циркуларне миграције и повратак миграната.

Извор: De Haas, 2010.

2.4.1 Оптимистичке перспективе: неокласичне теорије и теорије развоја

Према неокласичној теорији миграција, померање становништва из руралних и неразвијених зона ка градским и развијеним сматрано је предусловом за економски раст, и као такво, саставним елементом процеса развоја (Todaro, 1969). Слободно кретање радне снаге у условима слободног тржишта, довешће до смањивања бројности радне снаге и повећања плата у земљама емиграције. На дужи рок, ово изједначавање утицаће тако да ће се миграције завршити оног тренутка кад се изједначи ниво плата земаља порекла и земаља дестинације (Massey et al., 1998).

Неокласична теорија миграција описује мигранте као појединце који дељају само за себе и не разматра питање трансфера који се уплаћују заједници порекла.

Према доминантним позицијама 1950-их и 1960-их година, мигранти повратници били су схватани као значајан фактор развоја, доприносећи не само новцем већ и стеченим знањима, чиме су подстицали убрзање модернизације и развој земаља порекла. Очекивало се од земаља које су недавно прошле кроз процес деколонизације да следе исти развојни пут као и онај које су следиле земље Запада. Полазећи од принципа да је највећи проблем тих земаља недостатак капитала, развојне теорије из тог периода сматрале су да ће трансфер капитала омогућити сиромашним земљама да брзо остваре економски раст и индустријализацију.

У истом периоду, 1950-их и 1960-их година, миграције Југ–Север постају све бројније. Владе земаља у развоју су активно охрабривале миграције као један од најефикаснијих начина развоја земље (Adler, 1981). На државном нивоу, мигрантски трансфери били су сматрани виталним извором девизних прилива. На мезо и микро нивоу, миграција је требало да допринесе развоју региона и побољшању живота домаћинстава и појединаца.

2.4.2 Песимистичке перспективе: кумулативна узрочност и „мигрантски синдром“

Од краја 1960-их, оптимистички приступи су наилазили на све већу скепсу, као последица еволуције шире социјалне теорије и теорије развоја према историјско-структуралистичкој визији (Frank 1966, 1969), која миграције посматра као начин да се побегне од беде коју је проузроковао развој капитализма на светском нивоу. Такође, емпиријске анализе и политичка пракса нису потврдиле оптимистичко гледање на утицај миграција на развој

(Penninx, 1982; De Mas, 1978). Миграције се сада сматрају фактором пораста неједнакости на међурегионалном и међународном нивоу, а не као фактор умањивања неједнакости.

Пападеметриу (Parademitriou, 1985) наводи да миграције могу да доведу до умањења радне снаге, неконтролисаног одлива квалификованих радника и становништва уопште, најдинамичнијих и најпродуктивнијих појединаца земаља емиграције.

Нарочито забрињава „одлив мозгова“. Иако су се владе земаља емиграције показале релативно наклоњене емиграцији неквалификоване и слабо квалификоване радне снаге, другачије гледају емиграцију висококвалификованих, и сматрају је додатним осиромашењем ионако сиромашних земаља, које су улагале у године школовања својих кадрова (Baldwin, 1970).

Умањује се такође значај преноса средстава од миграната земљи порекла, јер се сматра да они као последицу имају пре свега повећану потрошњу зато што мигранти ретко инвестирају своја средства у развој привреде.

Ове песимистичке визије су у складу са Мирдаловом теоријом кумулативне узрочности (Myrdal, 1957), која истиче да капиталистички развој неизбежно прате просторне неједнакости, које појачавају, одржавају и репродукују вечиту биполарност између сиромаштва периферије и убрзаног раста у центру.⁹

Мирдалово схватање приближава се неомарксистичким теоријама развоја. Миграција има као ефекат слабљење регионалних и националних економија лишавајући их, у прво време, њиховог људског капитала, што с временом доводи до асиметричног раста и до недовољног развоја, који као последицу има зависност недовољно развијених земаља у односу на развијене. Ово осиромашење опет, узрокује нову емиграцију и одржавање зачараног круга (Almeida, 1973).

Емпиријска истраживања вођена у земљама емиграције потврдила су ова песимистичка предвиђања, односно претпоставку да емиграција доприноси ширењу неразвијености, а не њеном савладавању (Rhoades, 1979; Almeida, 1973; Lipton, 1980). Ове негативне перспективе су затим биле груписане под термином 'синдром мигранта' (Reichert, 1981), који се може објаснити на следећи начин: миграција – више неразвијености – више миграције итд.

Иако је феномен одлива мозгова (*brain drain*) привлачио највише пажње, у случају емиграције неквалификоване и слабо квалификоване радне снаге значајан је и феномен који је назван „одливом мишица“ (*brawn drain*), односно одлазак великог броја младих и снажних мушкараца из руралних зона (Lewis, 1986).

⁹ О овоме нешто касније говори Волерстин у својој теорији светског система.

Поред овога, емиграција се сматра фактором пораста неједнакости у самом региону из којег мигрант потиче, јер трансфери миграната утичу на побољшање ситуације особа из њихових породица или ближе заједнице, док остали не могу да имају користи од њих (Zachariah et al., 2001; Lipton, 1980).

Затим, мигранти не инвестирају продуктивно своја средства него их користе пре свега за „разметљиво трошење“ (Veblen, 2007) или за прављење кућа (Lewis, 1986). Липтон закључује да се ова средства користе пре свега за враћање дугова који су настали како би се финансирала емиграција члана породице или за школовање деце (Lipton, 1980).

Друге студије су подвукле мањак креативности и иновативних инвестиција миграната (Penninx, 1982). У контакту са релативним успехом и богатством миграната у односу на не-мигранте, локални резиденти престају да се интересују за традиционалне активности у месту боравка и добијају жељу да и сами мигрирају. Тако се установљава „култура миграција“ у којој младе генерације могу да замисле сопствену будућност само кроз одлазак и имају мање жеље и интереса да раде и конструишу свој живот у локалној средини (Heering et al., 2004).

2.4.3 Критике детерминистичких теорија о миграцијама и развоју

Може се рећи да ни оптимисти ни песимисти нису били у праву, јер постоје многобројни фактори који условљавају повратне утицаје између миграција и развоја, па се њихов однос не може објаснити кроз линеарне, детерминистичке теорије.

Пападеметриу и Мартин (Papademetriou & Martin, 1991) су закључили да не постоји ниједан механизам преко кога ће међународне миграције аутоматски подстаћи развој.

Док неокласичне и развојне перспективе имају тенденцију да потцене улогу структурних ограничења, дотле структуралистичке перспективе имају тенденцију да их прецене, што доводи до игнорисања појединачне покретљивости и спретности (агенсности). Због тога, свако побољшавање теоријских перспектива миграција и развоја мора узети у обзир улогу структура, односно повољног или неповољног политичког, институционалног, економског, социјалног и културног контекста, али такође и личних способности појединаца да превазиђу ограничења и да потенцијално делују на промену структура (De Naas, 2010).

2.4.4 Плуралистичке визије интеракција између миграција и развоја

Крајем 1980-их, и 1990-их година, научници који су се бавили питањима миграција, инспирисани постмодерном мишљу и теоријом структурализма Гиденса (Giddens, 1984), настојали су да ускладе приступе који су полазили од индивидуалне способности са онима који су полазили од структура. Структуре, правила и норме једног друштва настају као резултат практичне акције, намерне или ненамерне, појединаца. Ове структуре потом утичу на акције појединаца, чинећи их могућим или их спречавајући. Иако неке од појединачних акција постају устаљене, и служе за репродуковање структура, правила и институција, друге активности појединаца располажу извесном слободом делања: оне иду ка мењању система, и после извесног периода, ка успостављању нових правила. Овакво стално поновно креирање структура, путем способности делања појединаца, представља оно што Гиденс назива стално понављајућом (рекурзивном) природом друштвеног живота, у којем су структуре у исто време резултат репродукције друштвених пракси и средство за вршење те репродукције.

Теорија нове економије радних миграција одбацује неокласичан модел због његовог готово потпуног занемаривања структурних препрека и превелике крутости која га чини неподобним да обухвати комплексне и разнородне интеракције између миграција и развоја. Нарочито је Старк (Stark, 1991) обновио размишљање о миграцијама, стављајући индивидуално понашање миграната у шири социјални контекст и доводећи у центар доношења одлуке не више појединца, већ домаћинство (мезониво). Као што је раније наведено, нова економија радних миграција посматра миграције као акцију која има за сврху поделу ризика у оквиру породице или домаћинства. Појединци, породице и домаћинства се окрећу миграцијама не само ради максимализације профита, односно оптимизације примања (како тврди неокласична теорија) него и због умањивања и поделе ризика. Трансфери средстава миграната представљају осигурање примања за домаћинство у земљи порекла, тако да се вољом да се подели ризик може објаснити постојање миграционог феномена и у случајевима када не постоји (оčekивана) разлика у платама између земље порекла и земље дестинације (Lucas & Stark, 1985).

Док неокласична теорија игнорише трансфере средстава миграната, нова теорија радних миграција их посматра као један од главних разлога за миграције, што с друге стране значи да повратак миграната није неопходан за развој. Мигранти који су настањени, стално или привремено у иностранству, као и њихови потомци, могу доприносити развоју земље порекла преко трансфера средстава (Taylor, 1999).

Концепт обезбеђења средстава за живот (*livelihood*) објашњава миграције као средство за издржавање домаћинства. Сиромашне особе не могу се задовољити улогом пасивних жртава глобалних капиталистичких снага, па покушавају, колико је то могуће, да побољшају сопствене услове живота, као и свог домаћинства. Тако је подвучена основна улога људске агилности – способности деловања (Lieten & S Nieuwenhuys, 1989). Концепт средстава за живот подразумева, поред располагања капацитетима, материјалним и социјалним добрима, и неопходну иницијативу и активност како би појединац могао да задовољи своје потребе (Carney, 1998).

Паралелно са овим концептом развила се идеја да појединци не одлучују индивидуално о начину издржавања, односно о средствима за живот, већ то чине у ширим друштвеним оквирима, као што су домаћинство, заједница, етничка група, а поготову уколико су њихови економски и политички услови тешки и несигурни. Тако је домаћинство било признато као најбоља јединица за истраживања (McDowel & de Naan, 1997).

Избор домаћинства као основне јединице анализе може се сматрати компромисом између приступа који су засновани на снази индивидуалне акције и онима који се базирају на структурама. Схватајући миграцију као начин за издржавање домаћинства, признајемо да структурне снаге остављају места агилности, поготово у земљама у којима већи део становништва не успева да добије сигурне приходе на унутрашњем плану.

Иако полазак од домаћинства као јединице анализе изгледа као најбољи начин да се ускладе структуралистички приступ и агилност појединаца, ова визија прикрива интерне неједнакости које постоје у оквиру домаћинства, искључује способност деловања појединаца у оквиру домаћинства, односно њихов капацитет да се побуне против воље јаких чланова домаћинства и да се одсеље без њиховог пристанка (De Naas, 2010).

2.4.5 Транснационални приступ миграцијама и развоју

Поред теорија нове економије и теорија о миграцијама као средству за издржавање домаћинства, појавио се и трећи правац, који посматра мигранте као транснационалне (Glick Schiller et al., 1991; Vertovec, 1999; Castles & Miller, 2003; Faist, 2004). Са новим могућностима комуникације, мигрантима и њиховим породицама је дата могућност да усвоје начин живота и идентитет који прерастају у транснационалне.

Мигранти су, захваљујући овим новим технологијама, у могућности да редовно одржавају везу са њиховом земљом порекла и да развију врсту двоструке

припадности, кроз редовне одласке и доласке, пословање између двеју земаља и друго. Овакво схватање миграната као транснационалних субјеката довело је у питање асимилацијске моделе интеграције, као и концепте државе-нације и држављанства. Као последица овога, дихотомија између „порекла“ и „дестинације“ и категоризација миграције као сталне, привремене или у повратку, губе на значају, јер живот миграната све више карактерише стална циркулација и симултано ангажовање према најмање два друштва (De Haas, 2005).

Ова еволуција је есенцијална за проучавање миграција и њиховог утицаја на развој, јер показује да интеграција у друштво земље пријема не искључује ангажовање према земљи порекла. Према ранијим схватањима, могући допринос миграната развоју њихове земље порекла је био обавезно везан за њихов повратак. Међутим, емпиријска истраживања су показала да мигранти могу да одржавају чврсте везе са земљом порекла током дугог периода, а такође да се ово може преносити с једне генерације на другу. Ангажовање миграната према њиховој земљи порекла може се манифестовати кроз трансфер материјалних средстава, знања и идеја, стална посећивања итд. Притом, било би нетачно да се њихово ангажовање према земљи порекла тумачи као последица лоше интеграције у друштво земље пријема. На крају крајева, мигранти чија је интеграција „успела“, располажу значајнијим материјалним и социјалним изворима које могу употребити у земљи порекла.

Када се ово све има у виду, може се оповргнути хипотеза према којој је емиграција аутоматски губитак за земљу порекла (De Haas, 2010).

Песимистичке перспективе утицаја миграција на развој биле су кориговане резултатима бројних емпиријских истраживања која су показала потенцијално позитиван утицај трансфера средстава миграната на развој земље порекла, односно на процес социјалне, политичке и економске трансформације у њима. Многе студије су потврдиле позитиван утицај на националном нивоу, где су трансфери миграната стабилан извор девиза. Ово, међутим, не значи, да ови трансфери сами по себи, без одговарајућих политичких мера, успевају да смање сиромаштво земаља порекла. Поред позитивних, могу се манифестовати и негативне стране, тако да трансфери могу довести и до продубљивања неједнакости између мигрантских домаћинстава и региона. Међутим, емпиријска истраживања су показала да, чак и уколико трансфери служе за „непродуктивне инвестиције“ – за куповину или поправку стана, школовање деце и слично – ово може бити пропраћено изузетно позитивним ефектима за развој локалне и регионалне економије, са обезбеђивањем послова и примања за немигранте, и тиме смањењем сиромаштва. У том смислу, уколико се узме у обзир дефиниција развоја коју даје Сен (Sen, 1999), по којој је развој процес

ширења реалних слобода које појединци уживају, трошкове за образовање, здравље, лекове, храну и стан треба сматрати као акције којима се поспешује развој, под условом да доприносе побољшању благостања појединаца и јачају њихове капацитете. Сен сматра да економски раст не треба да буде основни критеријум за теоретичаре развоја, већ, обрнуто, јачање капацитета појединаца, што им помаже да живе живот по сопственим жељама.

Степен искоришћености развојног потенцијала миграција пре свега зависи од општих услова за инвестирање. Тешко да миграције могу саме по себи да превазиђу потешкоће везане за корупцију, неодговарајућу економску политику, слабости система кредитирања и осигурања и неуређених својинских односа.

2.4.6 Међусобни утицаји миграција и развоја

Може се направити разлика између 1) контекста развоја на општем – макронивоу (националном, интернационалном), 2) контекста развоја на локалном или регионалном нивоу, 3) контекста развоја на нивоу породице, домаћинства и уже заједнице.

Макрониво (национални и интернационални) делимично одређује регионални и локални ниво, преко инфраструктура, политика, закона, пореза и др.

Контекст локалног развоја одређује у којој мери појединци могу да живе животом који желе. Њихов доживљај квалитета живота на локалном нивоу утиче на њихове аспирације ка миграцијама, на поседовање капитала за мигрирање, како материјалног тако и социјалног.

Са своје стране, миграције ће такође утицати на локални ниво, тиме што ће подстицати аспирације ка мигрирању, као што ће утицати и на способност мигрирања. Еволуција локалног контекста под утицајем миграција ће само у извесној мери моћи да утиче на развој на макронивоу. Развој на макронивоу је процес који захтева активну интервенцију државе. Не негирајући њихов значај за појединце, домаћинства и локални ниво, не може се рећи да су миграције и трансфери средстава од миграната лек за све. Уколико држава не предузме опсежне реформе на економском и социјалном плану, миграције и трансфери средстава неће моћи да допринесу сами по себи трајном развоју на макронивоу (Taylor, M. et al., 2006; Gammage, 2006).

Међутим, уколико се развој у земљи порекла организује на прави начин, уколико ојача поверење у владу, а економски раст следи узлазну линију, врло је могуће да ће мигрант бити међу првима који ће препознати ове нове прилике, јачајући своје инвестиције у земљу порекла или одлучујући се за повратак.

Закључак је, дакле, да еволуција мисли у питању односа миграција и развоја следи еволуцију шире социјалне парадигме социјалних и развојних теорија. Могућност да се комбинују различите теоријске перспективе често је била искључивана (Massey et al, 1993; Massey et al., 1998). Као што каже Кун (Kuhn, 2008), заговорници различитих парадигми живе у различитим световима, користе различит вокабулар и полазе од различитих критеријума. Као последица тога, не постоји ниједан објективни и „научни“ критеријум који би утврдио супериорност једне парадигме у односу на друге.

Важно је напоменути да тренутни оптимизам у вези са развојним потенцијалом миграција има јаку идеолошку димензију која произлази из неолибералне филозофије. Не треба, међутим, заборавити претходне, мање оптимистичке приступе. Емпиријски резултати и теоријске поставке имају као заједнички закључак чињеницу да су односи између миграција и развоја хетерогени, као и да су подвргнути општим условима развоја. Другим речима, структура је важна (De Haas, 2010).

2.5 Модел миграционе транзиције од емиграционих ка имиграционим земљама

Поред наведених теорија и теоријских праваца, за нашу тему је интересантан модел миграционе транзиције од емиграционих ка имиграционим земљама. Модел полази од емпиријских налаза који су показали промену смера миграционих токова у условима дугогодишње кризе рађања у једној земљи и интензивног старења њеног становништва. По Фасману и Ригеру (Fassmann & Reeger, 2021), јавно мњење и политика и законодавство дате земље се прилагођавају новој ситуацији и развијају механизме за управљање миграцијом.

Процес трансформације полази од фазе негативног или нултог миграционог салда. Следећа фаза је прерастање бивше емиграционе у нову имиграциону државу, под импулсом демографских и економских промена. Фасман и Ригер сматрају да ову фазу карактерише игнорисање друштвених промена од јавних власти, због чега законске промене касне и не прате промене у друштву. Међутим, и поред игнорисања или отпора, ова средња или транзициона фаза ипак прераста у трећу – посттрансформациону фазу. Главна особеност ове фазе је присуство свести о неопходности имиграције.¹⁰

¹⁰ Број страних радника у Србији континуирано расте, као и потреба за попуњавањем многих упражњених радних места (Euractiv, 2023).

2.6 Према вишеструком приступу у истраживању миграционих феномена

Период од 1960-их до 1980-их је био обележен сукобљавањима између различитих теоријских приступа у сагледавању миграција: пре свега, конфронтацијом између микроиндивидуалног и макроструктуралног приступа. Међутим, емпиријска истраживања почев од 1990-их година су ове расправе учиниле застарелим и довела до констатације да свака теорија објашњава само један део миграторног процеса. Закључак до којег се дошло јесте да су миграције феномен који је одређен многобројним факторима који захтевају мултидимензионални приступ, који треба да покрије све актере миграционог процеса – земље порекла, дестинације и саме мигранте, обухватајући микро, мезо, макро и глобални ниво проучавања, као и економску, социјалну и политичку димензију (Piché, 2004). Притом се треба базирати на лонгитудиналним истраживањима, јер се макроефекти миграције осећају тек кроз дужи временски период.

3. ВРСТЕ МИГРАЦИЈА

3.1 Класификација миграција

Класификација миграција може се вршити по различитим критеријумима:

– Оне могу бити **добровољне и принудне**;

– Миграције могу бити **спољашње**, када подразумевају трајнији одлазак изван државних граница или **унутрашње**, које подразумевају кретања унутар једне земље. Спољне миграције се даље могу делити на континенталне и међуконтиненталне, док би се унутрашње миграције могле класификовати на локалне, регионалне и међурегионалне (UN, 2010).

– Према трајању, разликују се **трајне** миграције које подразумевају стално или дуготрајно пресељење људи из њиховог дотадашњег места сталног боравка у друго место, праћено намером да се тамо стално или дугорочно настане, сезонске или **привремене** миграције, у оквиру којих се људи привремено настањују у другом месту, најчешће ради обављања неког сезонског посла, после чега се враћају у место сталног боравка, и на крају, **дневне** миграције, као што је на пример свакодневни одлазак људи на посао (Salt, 2006).

– Миграције се могу разликовати и **с обзиром на мотив или интерес миграната**. Мотиви, односно разлози који наводе на кретање могу бити политички, економски, социјални, породични и слично.

– Најчешће проучавани аспект миграција је економски, односно подела миграција на **економске и неекономске**.

Полазећи од економског мотива, Гречић (Гречић, 1998) наводи неколико типова међународних миграторних кретања:

1) Миграција ради запошљавања или уговорна миграција, која у великој мери обухвата неквалификовану и полуквалификовану радну снагу која се запошљава у различитим земљама. И сезонска миграција је посебна врста уговорне миграције;

2) Миграција ради образовања – овај тип миграције не обухвата, строго говорећи, економски активна лица, али су она укључена у ову групу будући да је њихов мотив економски. Ова врста миграције врши се често међу земљама на приближно истом нивоу развијености и са сличним културним наслеђем;

3) Миграција ради усавршавања – овај тип миграције је скроман сегмент међународних миграција, али економски је врло користан. Учесници у овој

врсти миграције су, по правилу, позвани у приватне или јавне установе (отворена предузећа) развијених земаља да проведу неколико месеци или година ради стицања нових или виших квалификација или да се упознају са модерном технологијом. Ова миграција се одвија кроз пословне канале;

4) Миграција у професионалне или пословне сврхе – овај тип миграције се односи на хиљаде професионалних, техничких или менаџерских радника, као и пословних људи свих категорија који путују свакодневно из једне у другу земљу. Неки остају неколико месеци или година, док се један број перманентно насељава. Поред стручњака или пословних људи који мигрирају својом вољом, многи менаџери и други стручњаци вршећи специфичне задатке селе се унутар транснационалних предузећа прелазећи границе појединих држава;

5) Миграција ради усељења у другу земљу представља класичан тип миграције (перманентно усељавање), карактеристично за Аустралију, Канаду, Нови Зеланд и САД, у које се сваке године усељава више од милион људи. Многи међу њима су издржавана лица оних миграната који су се раније уселили. Поред њих, стотине хиљада усељеника су радно активни, од којих се велики број односи на висококвалификоване, а само мали број су нискоквалификована радна снага. Са изузетком високостручних а посебно дефицитираних стручњака, кандидати морају пре него што уђу у земљу усељења да обезбеде запослење;

6) Миграција предузетника – овај тип миграције се, у оквиру перманентног усељења, врши ради отварања нових радних места. Аустралија, Канада, Сингапур и САД настоје да привуку стране предузетнике који ће, за узврат, отпочети бизнис или уложити свој новац у профитабилне инвестиције ради отварања нових радних места, за себе и за друге раднике;

7) Нерегуларна миграција. Све претходне категорије међународне економске миграције обухватају регуларне миграционе токове: појединци су овлашћени да дођу у имиграциону земљу и, ако су економски активни, да се ангажују у некој исплативој активности, у складу са законима и прописима те земље. С друге стране, нерегуларна миграција представља илегалне уласке, боравак или економску активност странаца у земљама пријема. Илегални мигранти теже да стекну регуларни посао или да добију сезонско запослење, а затим да окупе чланове своје породице.

Међу мигрантима се јавља битна разлика између високообразованих (који мигрирају под битно повољнијим условима и готово увек добровољно) и нискоквалификоване радне снаге. Од укупног броја међународних миграната, трећину чини високообразована елита и предузетници, тј. мушкарци и жене

чији хумани, финансијски и социјални капитал надилази земље у којима су рођени и где су се школовали (Morokvasic, 2010).

3.2 Међународне економске миграције и глобалне неједнакости

Постојање великих неједнакости између земаља повлачи економске миграције становништва. Становници лошије пласираних земаља у светској дистрибуцији, настоје да поправе свој положај исељавајући се у богатије земље.

Почетком 19. века, само 20% светских неједнакости произлазило је из неједнакости између нација. Осталих 80% произлазило је из разлика у оквиру једне земље – разлика између сиромашних и богатих. Положај индивидуе зависио је од њене класне припадности у оквиру националног друштва, а не од чињенице да ли је рођена у Америци, Кини или Русији.

Али, ово је потпуно промењено у следећем веку: средином 20. века, 80% светских неједнакости зависиле су од места на планети на којем је неко рођен, а само 20% од класне припадности.

Значи, место рођења драматично одређује ситуацију једне особе у погледу њеног дохотка. Зато би се могло говорити о бонусу или малусу у зависности од држављанства. Наш доходак зависи умногоме од земље у којој смо се родили, односно у којој живимо. Уколико је појединац имао срећу да се роди у богатој земљи, бонус држављанства је једна врста ренте (Milanović, 2015).

Приликом доношења одлуке о миграцији, један од елемената за одабир земље дестинације је место које мигрант мисли да ће моћи да заузме у унутрашњој дистрибуцији дохотка те земље. Ово представља непријатну околност за развијене земље, које имају великодушније социјалне трансфере: оне привлаче слабије квалификоване мигранте, који могу мање да допринесу развоју земље. Због тога, извесне земље које имају развијену социјалну државу могу настојати да се заштите од „неквалитетне“ имиграције, тиме што ће прихватати само квалификоване имигранте, као што раде на пример Канада и Аустралија.

Друге земље настоје да привуку богате странце. У том случају, боравишне дозволе, а затим и држављанство купују се: треба инвестирати извесну суму у некретнине или у неко домаће предузеће. САД је усвојио тај приступ, па радну и боравишну дозволу (*green card*) даје мигрантима који инвестирају у америчка предузећа или некретнине. Бројне земље Европске уније дозвољавају странцима да бораве на њиховој територији и да путују без визе у оквиру Шенгенске зоне, уколико инвестирају у некретнине.

Разлике у доходу између нација имају многозначне последице. Неједнакост прилика за развој је једна од њих. О овој неједнакости се доскора причало само у националним оквирима, али сада се све више разматра у глобалним размерама. Питање миграција, миграната и њиховог статуса, у светлу драматичних настојања оних мање срећних по месту рођења да превазиђу почетне неједнакости и домогну се шансе за бољи живот, тема је која је последњих пар деценија у жижи интересовања, паралелно са процесом мондијализације, увођењем свеprisутних нових технологија које повезују свет и тврдокорним задржавањем сиромаштва у многим деловима планете.

Проблему међународних неједнакости и последицама које из њега могу проizaћи посветили су се многи аутори, који сматрају да у међузависном свету велике разлике између држава кад је реч о могућностима и приликама у животу не би требало олако узимати.

Према извесним ауторима, разлике у богатствима између земаља зависе од различитог избора које поједине нације праве. Тако Ролс (Rawls, 1999) анализира полазиште да су становници неких земаља одлучили да више раде и више штеде, док су становници других земаља донели одлуку да мање раде и мање штеде.

Међутим, број радних сати много је већи у сиромашним земљама, а с друге стране када поредимо исте активности, које захтевају исти рад, увек се суочавамо са великим разликама у реалним платама између различитих земаља.

Подаци које је доставио OECD за 2018. годину, показују да су земље са највећим бројем радних сати Костарика и Мексико, а од земаља ЕУ – Грчка, док су земље са најмањим бројем радних сати Немачка, Данска и Норвешка (OECD, 2019).

Према томе, може се рећи да аргумент да особе које живе у богатим земљама имају већи доходак јер више раде, не стоји.

Како помирити упорну миграцију и опирање да се отворе границе?

Има неколико контрадикција у вези са миграцијама (Milanovic, 2019):

1) Контрадикција између права грађана да напусте своју земљу и истовремено ускраћивање права особа да иду куда желе;

2) Контрадикција између чињенице да се у процесу мондијализације охрабрује слободан проток роба, услуга, технологија, капитала и идеја, али не и радне снаге;

3) Контрадикција између економског принципа максимализовања дохода, што подразумева слободан избор места и начина на који ће појединци користити свој рад и капитал и чињенице да се овај принцип примењује само у националним оквирима.

4) Контрадикција концепта развоја који инсистира на развоју појединаца у оквиру њихове државе, и ширег концепта побољшања животних услова појединаца, без обзира на место у којем живе.

Што се прве контрадикције тиче – мигрирања као права човека – ради се о политичко-филозофском питању. Интересантно је размишљање Тана (Tan, 2006), који сматра да рестриктивни закони кад је реч о миграцијама не могу бити прихваћени, осим под условом да постоји ангажман у корист светске редистрибуције.

Када је реч о контрадикцији између слободе кретања роба и капитала и ограничене слободе кретања радне снаге, интересантно је размишљање Причета (Pritchett, 2006), који прави аналогију између трговине робом и мобилности особа. Стандардни приступ у економији није да се забрани трговина из страха од лоших последица него да се допусти слободан проток роба, имајући као мотивацију максимализацију светског дохотка, а потом да се изврши корекција, предвиђајући трансфере да би се умањили евентуални негативни ефекти трговине. Причет поставља питање, зашто се исти приступ не примењује и на радну снагу: дозволити миграције, а потом, у каснијем периоду, кориговати њихове могуће негативне ефекте? Очигледно је да постоји некохерентност у политичком третирању протока робе и токова миграције, односно да су границе отворене за робу, али не и за људе.

Становници богатих земаља и њихове владе оправдавају своју затвореност према имигрантима тиме што хоће да им пруже исти третман као и сопственом становништву, односно странцима који већ бораве на њиховој територији. Контрадикција се, дакле, манифестује у чињеници што се они (барем декларативно) воде принципом егалитарности у оквирима своје земље, а у исто време су индиферентни према третману према радницима изван њихових граница.

Најрадикалнији приступ бране Познер и Вејл (Posner i Weyl, 2014), који сматрају да прихватити мигранте који су потом дискриминисани, како на раду тако и по питању грађанских права, као у Катару, више користи сиромашнима у свету него политика искључивања коју примењују богате земље, а коју правдају немогућношћу да гарантују иста формална права свим претендентима на имиграцију. Према њима, неопходно је наћи компромис између отварања граница и грађанских права: отворенија политика миграција захтевала би одбијање да се признају извесна грађанска права мигрантима. Све земље пријема различито третирају домаће становништво и мигранте. Овакве ситуације већ постоје неформално – као у случају илегалних имиграната који, с обзиром на свој статус, морају да прихвате слабо плаћене послове.

Са становишта економије, дозволити већи проток миграната пожељно је из два разлога: прво, доказано је да повећање миграторних токова доводи до повећања светског БДП-а (World bank, 2006), при чему су негативни ефекти на извесне групе минимални. Друго, мигранти више воле дискриминацију или лошији третман у земљи пријема, уместо да остану у земљи порекла: њихова јака жеља да мигрирају показује да мисле да ће емиграцијом поправити услове живота (Milanovic, 2019).

Нажалост, истовремено отварање граница и одобравање једнаког третмана свим резидентима, без обзира на њихово порекло, још остаје у домену утопије.

3.3 Управљање међународним миграцијама

И поред све гласнијих захтева да се кретање и запошљавање људи у међународним размерама призна као једно од права човека, и даље је владајући принцип код одређивања миграционих политика национална сувереност. У таквом контексту, говорити о слободном кретању лица чини се неодбрањивим. Неки аутори, као Каренс (Carens, 1987), сматрају да страх да ће имиграција умањити економско благостање држављана земаља пријема не може да умањи право на миграције и да спречава имиграцију. Све док основне демократске вредности нису угрожене, аргумент да имиграција нарушава културу и идентитет земље пријема није валидан. Он иде још даље тврдећи да би било правично да државе пријема омогуће страним радницима, имигрантима, да стекну пуно држављанство, јер би свака друга политика била неспојива са демократским и либералним принципима.

Бимал Гош (Ghosh, 2000), не предлажући слободну циркулацију коју сматра неостварљивом, био је један од првих који је предложио глобални приступ управљању миграцијама. Он се изјашњава за мултилатерални режим у управљању миграцијама, који би био глобалнији, транспарентнији и уједначенији. По њему, миграције измичу свим контролама и велики број нерегуларних миграција у свету сведочи о неефикасности ригидног приступа у решавању овог проблема.

Овај Гошов приступ био је полазна тачка за нову парадигму о управљању миграцијама – *migration management*. То подразумева управљање како би се постигли циљеви који су регуларнији, предвидљивији и хуманији, захваљујући глобалном управљању миграцијама. Основа овог приступа је идеја да миграције, уколико се њима добро управља, могу бити позитивне за све учеснике у процесу: земље порекла, земље дестинације и саме мигранте (одатле слоган о

троструком добитку – *win-win-win*). Проблем све бројнијих ирегуларних миграција које навиру подземним каналима производи у пракси, међутим, све рестриктивније мере држава дестинације.

Тапинос (Tapinos, 2000) својим радовима комплетира анализе Гоша у вези са ирегуларним миграцијама. Према Тапиносу, анализа политичких и економских изазова које доноси ирегуларна миграција треба да пође од утврђивања специфичности ирегуларне миграције у односу на регуларну. Често је утицај на економије земаља дестинације предмет најжешћих дебата. По Тапиносу, предност ирегуларних миграција налази се на страни послодаваца. Нерегуларна ситуација ставља мигранта у потпуно подређен положај, обележен сиромаштвом, дискриминацијом и немогућношћу напредовања. Имигранти су једна од последица сиве економије, а не њен узрок. Добро управљање миграцијама подразумева координацију између влада, па је потпуно анахроно сматрати да се контрола ових токова може вршити на појединачном државном нивоу.

3.4 Одлив мозга

Посебан значај у изучавању економских миграција придаје се одласку висококвалификованих стручњака, чији дефинитивни одлазак осиромашује (најчешће већ сиромашну) земљу порекла, прво због великих средстава која су уложена у њихово школовање, а која се неће вратити, као и због одласка најспособнијих и најталентованијих људи из земље. Када су у питању ови кадрови, вероватније је да ће они, због могућности професионалног усавршавања, напретка у каријери, коришћења најсавременијих технологија, оптирати за трајни останак у земљи пријема, и да ће са собом повести и своје породице. Међутим, како овај губитак не би био дефинитиван за земљу емиграције, све се више говори о претварању *brain drain* у *brain circulation*, односно о могућности повратка, трајног или привременог, ових стручњака у земљу порекла или о њиховом позитивном утицају преко преноса знања стручњацима у земљи, њихових професионалних и друштвених мрежа и др., чиме би ова врста миграција била претворена у *brain gain* – прилив, добитак мозга.¹¹

Од деведесетих година прошлог века, после драматичних политичких догађаја на тлу бивше Југославије и тешких последица које су уследиле на економском, политичком и друштвеном плану, дошло је до масовних исељавања са њених подручја, са све већим процентом високообразованих кадрова који

¹¹ Brain drain – одлив мозга; brain gain – прилив мозга; brain circulation – кружење мозга.

су налазили „ухлебљење“ и боље услове живота и рада у земљама Западне Европе, Северној Америци и Аустралији. Велики број младих људи одлазио је на студије у иностранство, али се велики број њих није вратио по стицању дипломе. Треба, међутим, рећи, да је одлив мозга свеприсутан, не само као ток из сиромашних и мање развијених земаља у развијене. Чак и развијене и богате земље попут Уједињеног Краљевства и Немачке имају изузетно велики број стручњака који су отишли на рад у иностранство.

Губитак земаља које су погођене одливом мозга је многострук (Pettinger, 2017):

- мањи порески приходи због губитка пореза на доходак;
- пад конкурентности;
- губитак потенцијалних предузетника;
- несташница одређених профила високостручних и квалификованих радника;
- неповерење према економији сопствене земље;
- нематеријални трошкови – одлазак младих и квалификованих радника утиче на слабљење или недовољан развој друштвених и политичких институција;
- нижи привредни раст.

У чланку „Осам питања у вези са одливом мозга“ - (*Eight questions about brain drain*), Гибсон и Мекензи (Gibson & McKenzie, 2011) износе да одлив мозга носи у себи опасност да изазове опасан „домино ефекат“, будући да у развијеним земљама постоји веома велики број високообразованих радника, док такви радници напуштају земље у развоју. Тако, у 2008. години доктори наука пореклом из земаља у развоју представљали су 47% од укупног броја доктора наука у компјутерској индустрији, 36% међу онима који су радили на истраживачким пословима у области медицине и 35% међу онима који су радили на инжењерским пословима.

Да би се ублажили негативни ефекти одлива мозга по земљу порекла, да би се од *brain drain* прешло на вишу фазу *brain gain*, односно како би и земље порекла имале користи од својих стручњака на раду у развијеним земљама, неопходно је да матична држава донесе мере стимулативне природе и изгради институције које ће усмеравати и управљати миграционим процесима, као и осмислити програме за сарадњу са стручњацима из дијаспоре, поштујући право сваког човека да сам бира место живота и рада. С друге стране, у времену информационих технологија, мигранти остају лакше него раније у вези са својом земљом порекла, а није тешко, коришћењем исте технологије, организовати сарадњу и пренос знања „на даљину“, па је присутна идеја да треба разматрати,

уместо до сада потенцираног повратка мозгова, могућност „циркулације мозгова“. Владе држава широм света посветиле су се питању развијања политике за боље ангажовање своје дијаспоре, у зависности од актера из дијаспоре који су укључени – путем инвестирања у земљу порекла, олакшаног трансфера дознака, прилива мозгова итд. Међутим, за ангажовање ових потенцијала, први корак је мапирање дијаспоре (Гречић, 2019).

Интересантно је да и поред генерализоване перцепције и сталног алармирања због одласка високообразованих стручњака, према анализи ETF (*European Training Foundation*) за 2021. годину (ETF, 2021), Србија заправо није погођена одливом мозгова. Иако Луц и Гејли (Lutz & Gailley, 2020 у: Коуама, 2022) кажу да је емиграција из Србије диспропорционално концентрисана око високообразованих радника и радника са ниским квалификацијама, ETF наводи да постоји значајна нето емиграција људи са средњим образовањем, док постоји нето имиграција високообразованих, па према томе, не може се говорити о одливу мозгова. ETF ово објашњава наводећи два фактора: 1) млади Срби који настављају своје универзитетско школовање у иностранству враћају се у великом броју у Србију 2) значајан број студената из земаља у региону (Босна и Херцеговина, Црна Гора), као и других земаља, имигрирали су у Србију, да студирају на њеним универзитетима.

Сем тога, ETF наводи да је период између 2015. и 2019. период стабилног запошљавања и раста БДП-а у Србији, као и општег побољшања индикатора тржишта рада, укључујући и незапослености младих. Ово показује да су привлачећи (*pull*) фактори играли значајну улогу.

Тако, постоје опречна мишљења: док Луц и Гејли (Lutz & Gailley, 2020), Рашевић (Rašević, 2016), Гречић (Grečić, 2013, Гречић 2019) указују на одлив мозгова као на озбиљан проблем, ETF (ETF, 2021) не сматра да *brain drain* значајније погађа Србију.

3.5 Феминизација миграција

Међу савременом мигрантском популацијом приметан је пораст учешћа жена, које данас чине око 50% миграната, при чему се све већи број њих одлучује да мигрира независно од својих партнера и чланова породице, у потрази за послом. Дошло је, дакле, до феминизације миграција (Morokvasic, 1984, 2010).

Истражујући даље овај феномен Мирјана Мороквашић констатује да су жене у 20. веку одлазиле у иностранство после мушкараца, најчешће кроз поступак спајања породице или су остајале у земљи порекла да се старају о кући и деци. У ранијим процесима миграције, мушкарци су кретали као претходница,

па је постепено долазило до изједначавања броја жена и мушкараца међу мигрантском популацијом. Тамо где су жене биле претходница, могуће је да ће с временом доћи до маскулинизације.

Ова феминизација миграција је продужетак промењене улоге жене у друштву уопште, вишег степена образовања и квалификованости жена у односу на претходне периоде, њиховог активног учешћа на тржишту радне снаге и промењених традиционалних улога, у којима је мушкарац био мотор и хранитељ породице, док је жена остајала код куће.

Што се послова са нижим квалификацијама тиче, велико учешће жена се објашњава порастом захтева за радном снагом у специфичним услужним делатностима, као што су здравствене услуге, старање о старијим особама и деци, кућни послови у земљама пријема, што је нарочито изражено са порастом броја остареле и зависне популације у развијеним земљама.

Миграције нису родно неутралан процес и истраживања су показала да мушкарци и жене имају различита искуства миграција, условљена њиховим родом. Искуства жена су углавном неповољнија, због вишеструке дискриминације са којом се суочавају (Morokvasic, 2010).

3.6 Дознаке емиграната

Дознаке емиграната ка земљи порекла представљају значајну ставку у БДП-у ових земаља, чак и уколико се оне користе углавном за личну потрошњу, а ређе за инвестирање у нове послове. Због тога се оне генерално сматрају инструментом за смањење сиромаштва и ублажавање социјалних тензија у друштву и важним извором девиза. По неким ауторима, поред позитивних ефеката, дознаке могу бити и мач са две оштрице, јер могу довести до пасивизације и примаоца и државе, као и микро и макро зависности од ових трансфера (Massey et al., 1998. у: Rašević, 2016: 48). Ако дознаке значајно доприносе економском развоју земље, оне дугорочно могу утицати на смањење емиграције, али често показатељи економског успеха емиграната у иностранству, као што су на пример нове куће, подстиче и друге из исте средине да се отисну у стране земље (Stalker, 2000 у: Rašević, 2016: 48).

Према подацима Светске банке изнетим у *Migration and Remittances Factbook*¹² за 2020. годину, Србија је имала унос од 3.869 милиона USD страних дознака, што је чинило 7,3% од њеног бруто домаћег производа. Од европских земаља налазила се на трећем месту по апсолутном износу примљених

¹² Књига чињеница о миграцијама и дознакама.

дознака, иза Украјине и Хрватске, са којом има готово истоветне бројеве и у апсолутном и у релативном износу (World Bank, 2022).

Народна банка Србије врши процену годишњег прилива страних приватних дознака у земљу, будући да њихов већи део стиже неформалним каналима (претпоставка је да емигранти немају поверења у српске финансијске институције после блокирања штедње у српским банкама почетком 1990-их). Народна банка Србије процењује по правилу годишњи прилив дознака на знатно нижем нивоу од Светске банке.

Републички завод за статистику је током 2014–2015. године спровео истраживање о дознакама, које су дефинисане као укупни приватни прекогранични трансфер од особа које живе и раде у било којој држави света ка особама у Србији. Истраживање је показало да свако десето домаћинство у Србији (више од 250.000 домаћинстава) прима дознаке из иностранства, а главне земље из којих су дознаке стизале су биле Немачка (27,5%), Аустрија (15%) и Швајцарска (7,5%). Међутим, мање од половине, односно 43,6% дознака трансферисано је формалним путем, док је 54,5% уручивано лично или преко рођака и пријатеља, а 1,9% коришћењем услуге возача аутобуса. Дознаке су се у највећој мери користиле за покривање трошкова живота и основних потреба – 69,8%. За улагање у посао се користило само 2,9% (од чега 97,7% на пољопривредну производњу) и штедњу 1,2%.

Поред значаја уноса девиза у земљу емиграције, све се више истиче значај такозваних социјалних дознака, односно знања, вештина и веза које емигранти могу да понуде својој земљи порекла, посебно када је реч о високообразованим емигрантима.

У анкети коју је спровела Драгана Љ. Митровић (Митровић, 2020, 194–223) о узроцима и последицама одлива мозга из Србије, у којој су учествовали и испитаници из дијаспоре различитог профила образовања, из различитих земаља и са различитих континената, забележени су неки индикативни одговори припадника дијаспоре. Већина испитаника је обављала у моменту анкете послове инжењера, менаџера, приватника, просветара и лекара.

Према резултатима анкете, нешто више од половине испитаника (51,8%) није по одласку у иностранство одмах почело да ради у својој струци. Међутим, мора се подвући да је ипак скоро половина (41,8%), одмах почела да ради у својој струци, а да их је чак 90,6% радило у својој струци у моменту спровођења истраживања. Висок проценат, 86,2% изјавио је да је напредовао на радном месту и у професионалној каријери, а 95,9% задовољно је висином плате. Велика већина (95,4%) задовољна је третманом који имају на радном месту.

Митровић скреће пажњу да су ово елементи којима су испитаници били незадовољни у земљи порекла, и који су их можда управо „гурнули“ да оду из земље у иностранство.

Више од половине испитаника (57,9%) било је веома задовољно односом који је успоставило са колегама и руководством, а 93% је задовољно угледом који имају у иностранству. Чак 70,9% испитаника је своју радну и животну перспективу видело у иностранству.

На питање: „Да ли намеравате да се вратите у Србију?“ одговорило је потврдно 48,4% испитаника, док 51,6% не намерава да се врати. Митровић посебно скреће пажњу на чињеницу да је 14,8% испитаника изричито изјавило да се неће вратити у земљу, односно да је за повратак касно и да не постоје услови под којима би се вратили. Она констатује да се ради о заувек изгубљеним грађанима Србије.

Међутим, већина је спремна да помогне матици, кроз проширивање привредне сарадње наше земље са иностранством и лобирање за интересе наше земље и поправљање њене слике у иностранству. О Србима у расејању, према анкетиранима, највише се стара Српска православна црква (61%), потом амбасаде (11,6%) и клубови исељеника (10,2%). Српска православна црква је такође најзначајнији прегалац за очување националног и културног идентитета Срба (46%), затим просветне установе које омогућују учење матерњег језика новој генерацији Срба рођеној у иностранству (35,4%) и разни клубови (10,4%), културна удружења (6,5%) и српска информативна гласила (1,7%).

Очигледан је значај и улога Српске православне цркве за очување српског националног идентитета и поред секуларизације друштва у доба комунистичке Југославије.¹³ Такође је приметно да испоставе матице у иностранству – амбасаде, нису нарочито високо оцењене.

¹³ Улога цркве у периоду првих исељеништава са наших простора у Америку, када је и она сама била још у повоју на страним теренима, била је мања. „Задивљујућа способност прилагођавања и снажања у Новом свету и у претежно урбаној средини битно различите цивилизације и језика најречитије говори о виталности исељеника који су притом долазили из руралних средина и земаља практично прединдустријског доба [...]. Живећи до исељења у четири веома различите државе, Аустроугарске, Турске, Србије и Црне Горе, од средње Европе до западних, средишњих и јужних делова Балкана, они су долазили из руралних и сточарских, у динарским крајевима претежно племенских средина. Етничка и национална диференцијација није свуда била завршена [...] Тада у повоју, Српска црква није још била у могућности да окупи и колико толико обједини своју паству као што је то био случај којих пола века касније. Само су Балкански и Први светски рат могли да усмере енергију и мотивације српског исељеништва у помоћ ратом угроженој отаџбини. Данашње стање српског расејања резултанта је поменутих друштвених процеса у којима је једино Српска православна црква успела да одржи неки облик њене кохезије и одржања највише за 2-3 генерације по имиграцији“ (Бојовић, 2023, 26, 27).

Констатујемо да извесни одговори на питања: „Под којим условима бисте се вратили у земљу?“ и „Шта предлагате да држава или друга институција из земље треба да учини за дијаспору?“ указују на то да дијаспора матичну државу доживљава као одговорну за њено опредељење да живи у иностранству, односно као елемент за чију политику чланови дијаспоре нису одговорни, нити мисле да учествују у њеном преображају. Учесници анкете су као услов за свој повратак изразили жељу да се економска и политичка ситуација у земљи промени, очекујући, дакле, од оних који су унутар земље да раде на свим овим променама, које ће, евентуално, једном остварене, довести до њиховог повратка. Примећује се овде извешан опортунизам дијаспоре, уклопљен у токове глобализације, који може с правом да иритира људе из матице.

Анкета је такође показала да постоји разлика у ставовима испитаника око главних узрока који су утицали на њихово пресељење: они који су емигрирали у периоду 1990–2000. као главни разлог наводе ратне сукобе, док они који су отишли после 2000. пре свега наводе економску неразвијеност, квалитет живота и бесперспективност у матици.

Битно је, међутим, истаћи да се у свим земљама пријема, према подацима нашег Пописа из 2011. године, примећује значајно смањење броја наших миграната посматрано у пописном периоду 2002–2011. Опадање броја миграната нашег порекла најупадљивије је у Немачкој, Швајцарској, Аустралији и Канади (Bobić, Vesković-Andelković, Kokotović-Kanazir, 2016). Разлог за то може бити узимање држављанства од земље пријема, али такође и повратак у отаџбину, при чему удео високообразованих повратника континуирано расте, док удео најмање образованих опада. Сем тога, уколико се врши поређење нивоа образовања повратника и становништва у земљи, долази се до закључка да је образовна структура спољних миграната повољнија (Bobić, Vesković-Andelković, Kokotović-Kanazir, 2016). У погледу просечне старости повратника, ипак доминира становништво старије од 55 година, претежно неактивно, људи који су завршили свој радни век у иностранству, и то нешто више мушкарци него жене (Станковић, 2014).

3.7 Миграције и развој у Србији

Препознавање миграција као фактора развоја довело је до стварања консензуса о потреби укључивања миграција у развојне агенде и стратегије од локалног до глобалног нивоа. Схватање и адекватан приступ миграцијама становништва важни су како за земље порекла, тако и за земље пријема. Шири концепт о

међузависности миграција и развоја део је и нове развојне агенде УН „Трансформишући нас свет: Агенда за одрживи развој до 2030“ (UN, 2015).

Број становника Србије је у константном паду, као последица слабог наталитета и високе емиграције. Број Срба и људи српског порекла који живе у иностранству варира од извора до извора, а број повратника са рада/боравка у иностранству такође није познат на годишњем нивоу. База података о емиграционим токовима држављана Србије не постоји, будући да грађани који одлазе на рад/боравак у иностранство углавном не одјављују своје пребивалиште у Србији (Institute of Social Sciences, Statistical Office of the Republic of Serbia, 2013a).

Имиграција у Србију последњих деценија претежно се састојала од Срба који су се доселили из региона после распада Југославије, али и од оних који су се вратили из иностранства углавном као пензионери, па чак и оних који су желели да наставе да се радно ангажују у отаџбини. Међу досељенима је било и присилних повратника. Међу њима је био и изванредан број страних држављана, од којих су више од две трећине били без образовања или са најнижим образовањем (Rašević, 2016: 26).

Судећи по Извештају о људском развоју (Human Development Report) за 2019. годину, који саставља одељење Уједињених нација за програм развоја (UNDP), индекс људског развоја Србије ставља је на 63. место од 189 земаља (Rakić, 2019).

Индекс људског развоја добија се комбиновањем резултата добијеним у три области: очекивано трајање живота, образовање и бруто домаћи доходак по глави становника.

По том параметру, Србија се налази у категорији земаља са високим људским развојем, као и БиХ, Северна Македонија и Албанија, од земаља у региону. Друге земље из региона: Хрватска, Словенија, Црна Гора, Мађарска, Румунија и Бугарска припадају категорији земаља са врло високим индексом људског развоја.

Извештај наводи да раст бруто домаћег производа, на једној страни, а нестајање средње класе на другој, показују пораст неједнакости дохотка у региону.

Други разлози који доприносе неједнакости према овом извештају су висок број неформалних и несигурних послова, недостаци система социјалне заштите, емиграција младе и квалификоване радне снаге као и веома раширена неједнакост пред законом.

Неравноправан друштвени положај и искљученост одређених група са тржишта рада велики је изазов у читавом региону и узрок миграције која погоршава тренд депопулације.

Жене су још више у опасности од искључења са тржишта рада, иако су у овом региону, према индексу родне неравноправности, разлике између мушкараца и жена минималне (Rakić, 2019).¹⁴

Како економска позиција Србије на глобалном нивоу јасно опредељује њен профил као емиграционе земље, поставља се питање који су мотиви досељавања из иностранства у Србију.

Мотиви досељавања из иностранства, према налазима истраживања спроведеног у шест српских градова били су: посао, школовање, склапање брака и избеглиштво. У Пчињском округу најчешћи мотив за повратак у земљу био је немогућност добијања боравишне или радне дозволе од земље дестинације, а у Јабланичком округу доминантан разлог је била носталгија (Bobić, Vesković-Andelković – Kokotović-Kanazir, 2016).

Мирјана Мороквашић је испитивала мотиве за повратак у Србију после 2000. године људи између 25 и 40 година старости који су били успешни у страним земљама (Morokvašić, 2011). Њихови индивидуални мотиви за повратак су били различити: стари родитељи, потреба да живе у земљи предака, прихватљивији концепт живота у Србији, прихватање одлуке партнера и др. Сви су преваходно желели да учествују у економском и демократском развоју земље, али многи су се суочили са проблемима око нострификације дипломе, стагнацијом у професионалном смислу, неефикасношћу институција и неприхватањем повратника, што је неке од њих натерало да се поново одселе из Србије.

¹⁴ Индекс људског развоја Србије за 2021. годину је сврстава на 63. место на листи 191 земље и територије обухваћене извештајем, и у категорију веома високо развијених земаља.

Од земаља у окружењу Србије, најбоље је пласирана Словенија, која је на 23. месту, док су међу веома високо развијеним земљама такође Хрватска (40), Црна Гора (49), Мађарска (46) и Румунија (53). Категорију ниже, међу високо развијеним земљама налазе се Албанија (67), Бугарска (68), Босна и Херцеговина (74) и Северна Македонија (78).

Међутим, према овом извештају, очекивани животни век у Србији је 74,2 године, што значи да је у односу на процене извештаја о људском развоју за 2019. годину, када је износио 76 година, готово две године краћи.

С друге стране, Србија, као и по претходним извештајима, има одличан резултат када је у питању индекс родног развоја. Узастопне кризе попут пандемије COVID-19 и рата у Украјини, у садејству са све оштријом поларизацијом, имале су разарајући утицај на милијарде људи широм света. Први пут у 32 године колико га UNDP израчунава, индекс људског развоја на глобалном нивоу опада већ другу годину заредом. Људски развој се вратио на ниво из 2016. године, што значи да је изгубљен велики део већ оствареног напретка ка постизању циљева одрживог развоја.

Назадовање је скоро универзално, пошто је у преко 90% земаља у свету забележен пад индекса људског развоја током 2020. или током 2021, у преко 40% земаља током обе године – што указује да се криза за многе и даље продубљује (UN (2022)– UNDP Human Development Report 2021/2022).

У извештају који је у оквиру пројекта *SEEMIG* (Пројекат ЕУ за управљање миграцијама у Југоисточној Европи) припремио тим Института друштвених наука о миграцијама у временској перспективи (Institute of Social Sciences, 2013a), примећено је да је утицај на спољне миграције извршила, поред смењивања криза у држави, и чињеница да није постојала изграђена државна миграциона политика. Приступ миграцијама је био екстреман: од екстремно затвореног до либералног. До средине шездесетих година 20. века, исељавање је било могуће само на основу билатералних споразума с другим земљама, да би се од друге половине шездесетих година укинула строга ограничења за одлазак у иностранство и либерализовало исељавање из земље, што доводи до снажних емиграционих кретања. Током и после ратова 1990-их, Србија, међутим, постаје једна од главних дестинација за избеглице из БиХ и Хрватске – више од 600.000, а потом и 200.000 интерно расељених лица са Косова и Метохије уочи и током НАТО бомбардовања 1999.

Дуга традиција исељавања са наших простора као да је део система вредности у одређеним срединама и социјалним структурама, при чему све развијеније мигрантске мреже чине један од фактора привлачења и олакшавања доношења одлуке о емигрирању.

Такође, постојање међудржавних споразума, као што је то приметио Манке (Manke, 2010), будући да пружају сигурност у погледу социјалне заштите и услова рада, као и информације потенцијалним мигрантима, може представљати један од фактора који потичу на одлазак у друге земље где је реално очекивана боља зарада и бољи услови рада.

Тако је један од горућих проблема Србије континуирани и дуготрајни одлив медицинских радника, највише у Немачку, између осталог и захваљујући постојању *Споразума о дејташману са Немачком*, склопљеном још 1988. године између СФРЈ и СР Немачке. Овај споразум је био замрзнут 1991. године, а затим обновљен 2001. Национална служба за запошљавања Републике Србије закључила је са немачком Савезном агенцијом за рад Споразум о посредовању у привременом запошљавању српских здравствених радника у Немачкој (Rašević, 2016: 42). По нашем мишљењу, увек је боље да такви споразуми постоје, како би миграције, до којих свакако долази, биле организоване и безбедне.

Даље је у извештају у оквиру пројекта *SEEMIG* обрађено и питање кретања миграција у будућности. Процењено је да ће Србија имати негативни миграциони салдо од око 15.000 лица годишње до прикључивања ЕУ, после чега би дошло до емиграције великог обима, као што се десило у другим земљама Источне Европе, али релативно краткотрајно и у нешто мањем обиму, јер ће

велика већина припадника *baby boom* генерације до тада бити пензионисана. Након краћег периода врло интензивне емиграције, може се очекивати убрзано смањење нето миграционог губитка, и неких 10 до 15 година касније, преокрет ка позитивној нето миграцији (Institute of Social Sciences, 2013b). Међутим, имајући у виду да је датум уласка Србије у ЕУ још неизвестан, а такође узимајући у обзир широке промене које су се последњих година десиле на светском геополитичком и економском плану, питање је да ли ће ово очекивано кретање миграција, које је копија онога што се десило у земљама Источне Европе по уласку у ЕУ, бити истоветно и за Србију.

ДРУГИ ДЕО

ДИЈАСПОРА

1. ПОЈАМ И НАЧИНИ ДЕФИНИСАЊА ДИЈАСПОРЕ

Реч дијаспора је грчког порекла и значи „расуто семе“. Она означава припаднике једног народа који живе у расејању, одвојено од матице. Првобитно се односила на античке Грке који су оснивали колоније широм Средоземља, али се ова реч од краја првог века нове ере посебно везује за Јевреје који су после неуспелог устанка кренули у изгнанство широм тада познатог света (Wikipedia [3]). Савремени концепт дијаспоре подразумева дисперзију људи заједничког националног порекла или заједничких веровања, који живе у егзилу или људе једне земље које су расути по другим земљама. Дакле, ова савремена дефиниција дијаспоре односи се на један посебан феномен: прекорачивне миграције (Choi, 2003, у: Гречић 2019).

Међународна организација за миграције (*International Organization for Migration*) дефинише дијаспору као „мигранте или потомке миграната чији су идентитет и осећај припадности обликовани њиховим мигрантским искуством и њиховим животом“ (ИОМ, 2018). Дијаспору чине људи који се поистовећују са земљом порекла, али не живе у њој, стога се овај појам односи не само на припаднике прве генерације исељеника, већ и на њихову децу која су рођена у иностранству, уколико одржавају везе – језичке, културне, верске или емоционалне са земљом порекла својих родитеља.¹⁵

Према Коену (Cohen, 2008), дијаспора је сачињена од имиграната који одржавају психолошку или материјалну везу са својом земљом порекла. Заједничке карактеристике дијаспоре према њему биле би:

- присилно или добровољно исељавање из земље порекла;
- идеализовано колективно памћење и / или мит о земљи предака;
- стална веза са државом порекла;
- јака групна свест која траје;
- осећај сродности са припадницима дијаспоре у другим земљама.

¹⁵ Дијаспора се одређује у односу на своје окружење, које чини етнонационална заједница државе (држава-нација). Трансформација дотадашњих политичких уређења у државе-нације почиње у 17. веку. Вестфалски споразум из 1648. године, којим су окончани тридесетогодишњи верски ратови у Европи, формулисао је концепт суверености државе. Држава-нација подразумевала је три основне карактеристике: одређену територију, монопол над средствима принуде и сувереност. Етимолошки, назив „нација“ потиче од латинског *nascere* – бити рођен. Тако она означава групе људи које везује заједничко племенско, односно етничко порекло. Нација је постала правна категорија од Француске буржоаске револуције. У члану 3 Декларације о правима човека и грађанина, од 26. августа 1789, каже се: „Начела сваког суверенитета налазе се једино у народу. Нико, ниједна особа не може вршити ауторитет који не проистиче из народа.“ Тако, модерни концепт нације превазилази етничке оквире и упућује на осећај припадања једној заједници.

Дијаспора се у различитим научним дисциплинама посматра са различитих аспеката: као друштвени облик, као врста свести и као начин културне продукције (Vertovec, 1997). Тако дијаспоре могу да се шире или нестају током времена, не само зато што се њихова дисперзија физички наставља или престаје већ и због тога што се њихов колективни идентитет одржава или губи.

Наведене дефиниције не укључују одређено време када мигрант постаје део дијаспоре. Усред пораста циркуларних миграција, не поставља се захтев да чланови дијаспоре остају „заувек“ у земљи дестинације, већ се и учесници привремених миграција сматрају делом дијаспоре. Место рођења такође не дефинише дијаспору, будући да друга и трећа генерација миграната рођена у иностранству може показивати интересовање и бити повезана са земљом порекла својих родитеља. Они могу имати држављанство земље која је примила њихове родитеље, тако да ни држављанство није одредница дијаспоре, поготову не са државама које дозвољавају двојно држављанство. Доживљај идентитета и осећање припадности такође могу укључивати и земљу порекла и земљу пријема, па се говори о категорији транснационалног или хибридног идентитета миграната.

Није лако прикупити податке како о броју тако и о структури дијаспора, јер емигранти не чине аутоматски део дијаспоре, док потомци миграната друге или треће генерације могу бити сматрани или се сами сматрати, припадницима одређене дијаспоре. У суштини, постоји више несистематизованих информација о дијаспорама него што има конкретних база података. Не постоје иницијативе на међународном, па ни на државним нивоима, које имају за циљ да измере светску дијаспору, као што има мало података о групама дијаспора које деле исту религију или етничку припадност.

Студије популације дијаспоре у земљама порекла често су ограничене људским и финансијским трошковима великих истраживања на удаљеним локацијама. Неколико држава, као што су Нигерија и Сент Винсент и Гренадини, имају базе података становништва у дијаспори засноване на добровољној интернетској регистрацији, док остале прикупљају податке из регистара емиграција. Владе земаља порекла тада су приморане да користе податке прикупљене од земаља одредишта о, на пример, земљи рођења или етничком пореклу становника. Иако су неке земље одредишта спровеле истраживање о многим аспектима дијаспоре која живи на њиховим територијама, подаци о дијаспори и даље су далеко од исцрпних.

За сада су истраживања институција које се односе на дијаспоре углавном ограничена на појединачне земље, са лимитираним могућностима компаративне анализе и још скученијим квантитативним истраживањима. Стога је могуће и пожељно даље

проучавати одреднице које воде ка развоју политика свести о дијаспори, као и могуће најбоље праксе у контексту политика дијаспоре.

Оксфордски програм за дијаспоре (ИМ, 2013), који је завршен 2015. године, био је једна од ретких упоредних анализа програма за сензибилизацију дијаспора и такође је обухватио неколико других пројеката који мере друштвени, економски, политички и културни утицај дијаспоре у свету.

Према Одељењу за статистику УН, подаци о емигрантима могу се користити за пружање индиректних и приближних информација о популацији у дијаспори. Међутим, тешко је прикупити податке о емигрантима, о чему сведочи чињеница да укупан број регистрованих имиграната широм света прелази број пријављених емиграната. За разлику од досељеничке популације, број исељеника је тешко утврдити националним пописима становништва. Будући да многе земље не прикупљају податке о потенцијалним исељеницима током граничне контроле, вероватно је да подаци о емигрантској популацији дају потцењено стање.

Додатни проблем је што се велика већина истраживања о питањима дијаспоре фокусира на миграцију Југ–Север. Недостатак пажње посвећен миграцији Југ–Југ указује да се мобилизација дијаспоре и „одлив мозгова“ углавном разматрају у смислу миграције висококвалификованих и образованих стручњака из земаља југа ка северној хемисфери (ИОМ, 2020а, 2020б).

1.1 Која је разлика између миграната и дијаспоре?

Да би побољшали статистичко праћење миграција, УН и МОР су препоручили да се међународни мигрант дефинише као особа која мења земљу уобичајеног пребивалишта, при чему се прави разлика између „краткорочног мигранта“ – особе која одлази у земљу која није његова уобичајена земља пребивалишта током најкраће три месеца, али мање од годину дана – и „дугорочног мигранта“ – особе која то чини најмање годину дана (UN, 1998b). Међутим, ову дефиницију нису усвојиле све земље: неке могу користити друге критеријуме за идентификацију међународних миграната у статистичке сврхе – на пример, минимална дужина боравка може бити различита.

Дијаспорама се, у односу на мигранте, приписује „фактор више“. Дијаспоре су групе миграната и њихових потомака које имају заједнички, препознатљиви колективни идентитет, чији је кохезиони елемент фактичка и емоционална веза са постојбином, која мења интензитет током времена.

Традиционална схватања неутуђиво везују дијаспоре уз њихове отаџбине, јер је њихов *raison d'être* управо етнонационални елемент који их окупља и

разликује од других дијаспора и других врста заједница. Тако према Шеферу (Sheffer, 2003), с временом културни и социјални идентитети појединаца могу да претрпе извесна прилагођавања с обзиром на промену ситуације у земљама пријема, али основни елементи у њиховом етно-националном идентитету остају нетакнути, док везивно ткиво чини колективно памћење, које се неретко претвара у идеализацију отаџбине.

О дијаспорама се данас све више говори као о „транснационалним заједницама“, које су створиле специфичан, детериторијализовани идентитет, као резултат савремених процеса глобализације, мешања становништва и култура. Оне постоје *sui generis* у новом, глобализованом окружењу.

Чињеница је да ефекти глобализације, појачан акценат на индивидуалном у односу на колективно, слабљење националних држава и државе као институције уопште, повећавање броја и динамике међународних миграција и проужење миграционог циклуса, воде ка све већем транснационализму, али да етничка и религијска припадност остају као стожер и окосница идентитета, и као центрифугална сила дијаспора.

Матична држава, нарочито, треба да настоји да подржава своју дијаспору у очувању и неговању националног идентитета, што је посебно значајно за земље са великом емиграцијом, а ниским или чак негативним унутрашњим растом становништва, као што је случај са Србијом.

Значај све бројније дијаспоре, уз континуитет њене везе са отаџбином, углавном су препознати од матичних земаља, тако да многе државе са бројном емиграцијом имају посебна званична тела за сарадњу са дијаспором на државном нивоу, од посебних министарстава, па наниже. Развијају се институционални облици за ангажовање потенцијала дијаспора и њихових мрежа, мада неки теоретичари (Kuznetsov, 2013, Boyle and Rob, 2013), тврде да виталност ових мрежа може бити угушена од државе, уколико она настоји да их превише форматизује, па стога мобилизацију дијаспоре треба препустити цивилном друштву и приватним организацијама.

Мигранти и дијаспора, дакле, не представљају истоветне појмове, будући да дијаспора подразумева колективни идентитет, најчешће у функцији одржавања и развијања веза са отаџбином, који се заснива на заједничкој историји, традицији, језику, религији, па чак и осећају за заједничку судбину (Cohen, 2008).

2. ИСТОРИЈАТ СРПСКЕ ДИЈАСПОРЕ

Иако Србија спада у ред емиграционих земаља, у различитим периодима своје историје, она се суочавала са свим врстама кретања становништва – не само са емиграционим, већ и имиграционим. Тако је током већег дела 19. века Србија била земља у коју се становништво усељавало, и то како Срби који су живели ван матице, тако и други балкански народи који су бежали из Хабзбуршког и Османског царства, привучени политиком Србије која им је давала могућност да стекну власништво над земљиштем.¹⁶ Међутим, у деведесетим годинама 19. века, ова тенденција се постепено мењала, тако да је у двадесетом веку Србија постала углавном емиграциона земља (Protić, 1989).

Исељавање Срба из Србије до Другог светског рата није било значајно. Све српске заједнице у прекоокеанским земљама (посебно у САД, где су биле најбројније) водиле су порекло са територија које су пре 1918. биле под аустроугарском владавином или из Црне Горе. У Србији је бројно сеоско становништво аграрном реформом добило земљу после ослобођења од Турака и њиховог масовног исељавања, а сем тога, Србија је била удаљена од лука из којих су одлазили бродови ка прекоокеанским дестинацијама.

Према књизи Владимира Гречића *Српска стваралачка интелелигенција у расејању* (Гречић, 2019), масовније миграције српског живља могу се класификовати у седам миграционих таласа.

Прве масовније спољне миграције Срба, пре свега оних који су живели на територијама изван Србије, текле су почетком 20. века, све до почетка Првог светског рата, према Сједињеним Америчким Државама као главној дестинацији. Нажалост, подаци о њиховом броју, структури, области коју су населили су веома непрецизни, јер земље порекла такву евиденцију нису имале, а евиденција имиграционих земаља била је недоследна и конфузна [*џурило I/1*].

Услед Првог светског рата имиграција у прекоокеанске земље готово је скроз престала, па чак се из Америке у Европу вратило неколико хиљада Јужних Словена, претежно Срба и Црногораца, како би се придружили сабраћи у борбама за ослобођење (Petrović, 1982).

Други талас подразумева период између два светска рата.

¹⁶ Релативно слабо насељена још у време кнеза Милоша, док је Турци и остали муслимани постепено напуштају, Србија је земља имиграције готово из целог окружења, нарочито из Црне Горе у топлички и горњојабланички округ из кога се већи део муслиманског становништва спонтано исељава преко турске границе на Косово (Бојовић, 2023).

Због велике економске кризе 1929–1933, као и услед рестриктивне имиграционе политике америчких власти, одлазак у САД се знатно смањује, а долази до повратка већег броја миграната из САД у Југославију и Србију.

У овом периоду, десио се значајан прилив страних миграната у Србију, односно Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, услед избијања Октобарске револуције, када су се „бели“ Руси настанили несметано, без квота, виза и других ограничења, највише у Србији. Руске избеглице биле су веома добро образоване и професионално оспособљене, тако да је између 1920. и 1941. више од седамдесет руских професора предавало на Универзитету у Београду, од чега су њих једанаест постали пуноправни чланови Српске академије наука и уметности. Нажалост, бројна и активна руска дијаспора која се настанила у Краљевини Југославији, њих 70.000, постепено ће се разићи, тако да ће непосредно после Другог светског рата у Србији остати свега 7000 Руса (Гречић, 2019: 35).

Током Другог светског рата, миграције Срба су биле из политичких разлога, када су, подвргнути геноциду у НДХ били принуђени да беже, углавном у Србију.

Трећи талас миграција односи се на политичке исељенике за време Другог светског рата, а поготову после Другог светског рата, који су се отиснули највише у прекоокеанске земље, али знатан број је дошао и у Француску. Број Југословена који су се затекли у избегличким камповима у Немачкој, Аустрији и Италији, а који се није вратио у Југославију, био је 82.090. У овом периоду, главне дестинације за југословенске избеглице и расељена лица биле су Аустралија (23.350), САД (17.213), Аргентина (10.105), Велика Британија (9.817) и Канада (9.828) (Kosinsky, 1982). Према Марини Гламочак (Glamotchak, 2003), значајан број српских политичких избеглица је дошао у Француску одмах после Другог светског рата.

Четврти талас миграција српског становништва су економске миграције између шездесетих и осамдесетих година 20. века, особа које су ишле на такозвани привремени рад у иностранство.

Нагли економски развој у Западној Европи од шездесетих година прошлог века произвео је појачану потребу за нискоквалификованом радном снагом, које домаћи радници нису могли задовољити. Због тога су Западна Немачка, Француска, Аустрија и друге земље, отвориле своје тржиште рада страним радницима из земаља Јужне Европе. Социјалистичка Федеративна Република Југославија била је једина земља са комунистичким уређењем у Европи која је отворила границе за своје грађане који су желели да иду на рад у земље Западне Европе, смањујући тако притисак незапослености на свом тржишту рада.

Међутим, после нафтне кризе из 1973. године која је снажно погодила западне земље, оне затварају своје тржиште рада за стране раднике, тако да је у том периоду емиграција из Југославије сведена на минимум. Између 1975. и 1980. године, дошло је чак до обрнутог процеса, наиме миграциони салдо је био позитиван. Тенденција у првој половини осамдесетих година се преокреће, па је миграциони салдо поново негативан, али у другој половини осамдесетих година, захваљујући стабилној економској ситуацији у земљи, био је поново позитиван (Гречић, 2019: 38).

Према тадашњој имиграционој политици западних земаља, до почетка нафтне кризе 1973. било је предвиђено да се страни радници ангажују на ограничени период од три до четири године, после чега је требало да се врате у земљу порекла, одакле су се ангажовали нови радници. Међутим, после нафтне кризе, овај модел је промењен, тако да је један део „гастарбајтера“ враћен, а онима који су остали да раде пружала се могућност за интеграцију у земљи пријема и окупљање њихових породица, чиме се повећао број издржаваних чланова у имигрантским породицама на Западу.

Као последица грађанских ратова који су букнули у Југославији деведесетих година 20. века, почиње пети талас емиграције. Рат, санкције, НАТО бомбардовање, дезинтеграција земље, промена политичког режима, прелазак са централнопланске на тржишну привреду, урушавање индустрије, довели су до драматичних емиграција са тих простора. Тако, попис становништва из 2002. године показује да је у периоду између 1991. и 2002. године скоро 213.000 особа напустило Србију, а међу емигрантима се налазило 18.769 особа са високом стручном спремом.

Шести емиграциони талас Срба почео је после политичких промена 2000. године у Савезној Републици Југославији, и трајао је до почетка светске економске кризе 2008. У том периоду, захваљујући оживљавању привреде, емиграција се нешто смирује, али је зато селекција миграната из Србије све оштрија, а све је већи број студената који мигрирају у ЕУ.

Седми талас емиграције из Србије траје од финансијске кризе атлантских земаља из 2008. године до данас. Он се углавном поклапа са постојањем Србије као самосталне и независне државе, после нестанка Државне заједнице Србије и Црне Горе 2006. године. С тим у вези, статистике имиграционих држава почеле су да евидентирају Србију као земљу порекла. Збрка, међутим, постоји јер имиграционе земље које су признале Косово, све људе који су рођени на Косову, без обзира на националну припадност, евидентирају као држављане Косова (Гречић, 2019: 44).

2.1 Српска дијаспора и институције у отаџбини

У мају 1920. године, Министарство за социјалну политику Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Београду, тада одговорно за регулисање питања миграције, основало је сопствено Одељење за исељавање и организацију повратка исељених, као и за постављање посланика за емигранте у главним земљама имиграције (Brunnbauer, 2012). Закон о емиграцији донет је 30. децембра 1921. да би се цео процес исељавања ставио под државну контролу – строго регулисало издавање пасоша потребних емигрантима који морају да плате таксу за исељавање, а средства од такса одлазила су у Фонд за емиграције (Brunnbauer, 2012) [ирилој 1/2].

После Другог светског рата, након што је донет Закон о амнестији (1962), којим се дозвољава посета и повратак многобројним избеглицама које су напустиле Југославију после 1945. године, однос државе према емигрантима се мења. Југославија постаје прва социјалистичка држава која отвара границе за емиграцију. Године 1963, након интензивних дискусија унутар Комунистичке партије, тадашња југословенска врхушка одлучила је да легализује емиграцију радника, која се, до тада, сматрала незаконитом.

Неки аутори наводе два разлога за доношење такве одлуке. Прво, током педесетих година 20. века грађани Југославије су одлазили у Западну Европу као туристи и тамо налазили запослење, па је њихов број у иностранству стално растао. Друго, 1961–1962, Југославија је доживела економску рецесију коју су пратили висок степен незапослености и растући спољни дуг изражен у девизама (Bernard, 2012). Тако, 1963. године, тадашња влада доноси Упутство о поступку запошљавања радника у иностранству – организује привремено исељавање радника, дајући приоритет незапосленима (Heršak et Mesić, 1990). Политичка одлука да се отворе границе југословенске федерације за емиграцију повезана је са покретањем радикално либералне економске реформе (1965–1967). Рачунало се да реформа може довести до значајног повећања незапослености (због затварања предузећа и отпуштања радника). Тако, приватни пољопривредници били су изложени повећаној структурној незапослености и притиску насталом као последица изненадног увођења слободног тржишта рада (Schierup, 1995). Емиграција је виђена као вентил социјалне сигурности и сматрало се да је на кратак рок позитивна појава, а да ће се касније мигранти вратити, будући да ће реформисана економија моћи да их апсорбује. Девизне дознаке ће, како се очекивало, ојачати економију. Нажалост, та очекивања се нису остварила. Емиграција је наставила да расте све до првог нафтног шока 1973. године.

СФРЈ је водила рачуна о радницима на привременом раду у иностранству. Закључила је више споразума са главним земљама пријема радника на привременом раду. Споразуми о запошљавању закључени су са осам држава Запада, и то: Аустријом (1965), Француском (1965), СР Немачком (1968), Белгијом (1970), Холандијом (1970), Луксембургом (1970), Шведском (1966) и Аустралијом (1970). Уз већину споразума, закључени су административни аранжмани који садрже детаљније одредбе за њихову примену (Гречић, 1998). Године 1970. успостављени су југословенски центри информативне активности у иностранству – у местима где су били концентрисани југословенски радници. У њима су радници могли да уживају у гледању бесплатних југословенских филмова, да читају књиге, часописе, југословенску штампу и слично, као и да присуствују организованим манифестацијама, као што су националне прославе и посете делегација из Југославије (Bernard, 2012). Марта 1973, на заједничкој седници Председништва СКЈ и Председништва СФРЈ закључено је да је емиграција неопходна за земљу, али се препоручује да број одлазака треба постепено смањивати и створити услове који ће подстаћи оне који раде у иностранству да се врате у земљу (Heršak et Mesić, 1990). Јуна 1973. донет је Закон о основним условима за привремено запошљавање и заштиту југословенских држављана у иностранству. Законом је уведена селективнија процедура регрутовања радника миграната.

Војна обавеза морала је да буде регулисана до поласка на рад у иностранство, а дозвола за емиграцију била је ускраћена за оне незапослене који су одбијали понуду запослења у земљи. Исељавање квалификованих радника је забрањено из области у којима је дошло до озбиљне несташице квалификоване радне снаге. У Хрватској и Словенији уведене су и друге мере одвраћања, као што је, рецимо, губитак станарског права или захтев да се плати посебан допринос држави за образовање које су стекли у земљи (Medved, 2013). Након распада СФРЈ, ситуација се из темеља променила. Услови миграната су се погоршали, ранији споразуми су суспендовани или замрзнути, и свако се самостално сналазио како је знао и умео. После политичких промена насталих 2000. године, почиње нови период нормативног регулисања миграција у Србију и из ње.

У периоду између 2001. и 2003. године био је у функцији Савет за дијаспору Савезне Републике Југославије, основан на паритетној бази – половину чланова чинили су представници дијаспоре са свих континената, а половину представници матичне државе. Председник и потпредседник Савета су били из редова представника дијаспоре. Међутим, након две године рада, Савет је укинут. Према Владимиру Гречићу (2019), показало се и касније да свака политичка гарнитура која дође на власт, у многим областима креће испочетка,

без дубље анализе којом би се можда доказало да све оно што је рационално и што има перспективу треба да се настави. Институције би требало градити у континуитету, а не стално кретати из почетка.

Национални оквир за управљање миграцијама Републике Србије обухвата велики број избеглица и интерно расељених лица, повратнике по споразумима о реадмисији који су закључени са земљама ЕУ, регуларне миграције у Србију и из Србије, укључујући српску дијаспору. Србија је у великој мери хармонизовала своју политику у области азила, миграција и виза са ЕУ стандардима, донела неопходне стратегије и законска решења. У области управљања миграцијама у протеклом периоду донет је велики број закона и подзаконских прописа који су својим садржајем усклађени са правним тековинама. Усвојене су и различите стратегије којима се дефинишу политике управљања миграцијама (Гречић, 2019).

Министарство за дијаспору основано је 2004. године, као резултат заједничке иницијативе српске дијаспоре из Северне Америке, Аустралије и Европе (Pavlović, 2017).

Међу најважнијим наслеђем које ће остати иза Министарства за дијаспору су Закон о дијаспори (из 2009. године), Стратегија о ангажовању дијаспоре (из 2011. године), мултимедијални каталог „Могућности улагања у градове и општине у Србији“ (из 2010. године) и успостављање годишњег конкурса за пројекте у различитим областима са циљем развоја сарадње између дијаспоре и матичне државе.

У августу 2012. године, новоименована влада трансформисала је Министарство за дијаспору у владину Канцеларију за сарадњу са дијаспором и Србима у региону.

Након интензивног периода рада у оквиру којег су реализовани разни пројекти, владина канцеларија је поново деградирана и претворена у Управу за сарадњу са дијаспором при Министарству спољних послова (Pavlović, 2017).

Делокруг рада Управе за сарадњу с дијаспором и Србима у региону уређен је чланом 13, став 2, Закона о министарствима (Службени гласник РС, бр. 44/2014).

Однос према дијаспори и Србима у региону заснован је на члану 13. Устава Републике Србије, према коме Република Србија штити права и интересе својих држављана у иностранству и развија и унапређује односе Срба који живе у иностранству са матичном државом.

Република Србија односима са дијаспором и Србима у региону придаје изузетан значај о чему сведоче Декларација Владе Републике Србије о проглашењу

односа између отаџбине и расејања односом од највећег државног и националног интереса (Службени гласник РС, бр. 86/06), Закон о дијаспори и Србима у региону (Службени гласник РС, бр. 88/09) и Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону (Службени гласник РС, бр. 4/11).

Под појмом 'дијаспора', у складу са Законом о дијаспори и Србима у региону, подразумевају се држављани Републике Србије који живе у иностранству и припадници српског народа, исељеници са територије Републике Србије и из региона и њихови потомци. Појам „Срби у региону», у складу са наведеним законом, подразумева припаднике српског народа који живе у Републици Словенији, Републици Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Републици Северној Македонији, Румунији, Републици Албанији и Републици Мађарској.

С једне стране, Законом дефинисан појам дијаспоре указује на поштовање принципа мултиетничности у раду са дијаспором, јер су припадници дијаспоре сви држављани Републике Србије који живе у иностранству. С друге стране, Закон уводи појам „Срби у региону“, као израз тежње матичне државе да унапређује положај и права српског народа који живи ван граница Републике Србије. Међутим, званични подаци о укупном броју српске дијаспоре и Срба у региону не постоје.

Интерес Републике Србије као матичне државе је да држављани Републике Србије и припадници српске заједнице у иностранству уживају сва индивидуална и колективна права која су гарантована међународним конвенцијама и билатералним међународним уговорима. У процесу јачања билатералног дијалога са државама региона важан део чини и унапређење права припадника српског народа у државама региона, која се тичу употребе српског језика и писма, неговања културе, националне историје, културе сећања, очувања и заштите српског културно-историјског наслеђа, информисања на српском језику, адекватног политичког представљања и организовања у земљама региона.

Република Србија настоји да помогне да се дијаспора и Срби у региону успешно интегришу у земље у којима живе, имајући у виду да једино добро интегрисана заједница може да допринесе унапређењу билатералних односа.

Будући да процес интеграције са собом носи опасност од асимилације, Министарство спољних послова чини све напоре да изађе у сусрет потребама својих држављана и исељеника српског порекла у страним државама и помогне у очувању националног и културног идентитета. Процена је да у свету данас постоји више од 1300 организација и удружења, укључујући и различите организационе облике при СПЦ, чија је делатност у највећој мери усмерена управо на очување националног и културног идентитета српског народа у иностранству.

Област Сарадње са дијаспором и Србима у региону обавља се путем две опште програмске активности:

- очување и јачање националног и културног идентитета;
- заштита права и интереса дијаспоре и Срба у региону.

Орган у саставу Министарства – Управа за сарадњу с дијаспором и Србима у региону – обавља послове државне управе и стручне послове наведене у Закону о министарствима:

– праћење положаја држављана Републике Србије који живе изван Републике Србије;

– подршка процесу побољшања услова за остваривање бирачког права држављана Републике Србије који живе у иностранству;

– помоћ у очувању и развоју духовне, националне и културне самобитности српског народа изван Републике Србије; побољшање веза исељеника, држављана Републике Србије који живе у иностранству и њихових организација с Републиком Србијом;

– информисање исељеника, држављана Републике Србије у иностранству, о политици Републике Србије;

– помоћ у процесу укључивања исељеника, лица српског порекла, лица пореклом из Србије и држављана Републике Србије који живе у иностранству у политички, економски и културни живот Републике Србије и њихов повратак у Републику Србију, као и друге послове одређене законом;

– мрежа дипломатско-конзуларних представништава је од непроцењивог значаја за припаднике дијаспоре и Срба у региону. У том смислу Министарство спољних послова јачајући своју мрежу посебну пажњу посвећује потребама дијаспоре и Срба у региону, свесно чињенице да управо дипломатско-конзуларна мрежа и њени запослени представљају место првог контакта са матичном државом у иностранству.

У области сарадње са дијаспором и Србима у региону дипломатско-конзуларна представништва преваходно обављају следеће активности:

– ефикасно пружају конзуларне услуге за које су овлашћена;

– посећују српску дијаспору у удаљенијим крајевима (одржавају конзуларних дана), обављају разговоре и пружају потребне информације нашим грађанима;

– сарађују са свим српским удружењима, организацијама, клубовима и другим асоцијацијама у циљу бољег унутрашњег повезивања и уједињавања српске дијаспоре;

- ангажују се на повећању и побољшању образовања на српском језику на свим нивоима школовања у земљи пријема и у том циљу сарађују са надлежним институцијама земље домаћина;
- помажу у организовању и успостављању допунске наставе на српском језику;
- помажу очување привржености дијаспоре матици и у другој, трећој и свакој наредној генерацији неговањем српског језика и културе;
- ангажују се на организацији и реализацији културних, спортских и других манифестација у српској дијаспори;
- старају се о културно-историјским споменицима и српским војним меморијалима и ратним гробљима из Првог и Другог светског рата, и из свих других периода страдања Срба;
- сарађују са СПЦ и њеним епархијама у иностранству;
- усмеравају стручне и финансијске потенцијале дијаспоре и Срба у региону на бази партнерства дијаспоре и Срба у региону и матичне државе у циљу научног и економског развоја Републике Србије.

Колико су посленици у ДКП Републике Србије за све те послове оспособљени, квалификовани и посвећени, у јавности не постоји доступна анализа. Припадници српске дијаспоре то најбоље знају и у многим сегментима осећају. Надлежни органи би, ипак, морали да сачине такве анализе и да оне буду доступне јавности, јер само тако може да се оствари напредак у тој области (Гречић, 2019).

Надовезујући се на претходну препоруку професора Гречића, овде истичемо резултате емпиријског истраживања које је међу припадницима дијаспоре спровела Митровић (2020), као и наше анкете спроведене међу припадницима српске дијаспоре у Француској, који су показали да би улога амбасада и конзулата морала да буде израженија и посвећенија контактима и раду са дијаспором, како би се заиста испоштовали и спровели ангажмани које је преко својих испостава преузело Министарство иностраних послова Републике Србије.

2.2 Процена бројности српске дијаспоре

Треба поново истаћи да је веома тешко одредити тачан број људи српског порекла у дијаспори, због нередовних, непотпуних и методолошки недоследних евиденција, које, већином, узимају у обзир државу рођења као критеријум, а наша популација је само у својој новијој историји прошла кроз више политичко-државних уређења, па су због тога Срби различито и нејединствено евидентирани у пописима имиграционих земаља. Оно што је, такође, карактеристично

за Србе, јесте да су се они деценијама, највише од свих осталих народа бивше Југославије, изјашњавали као Југословени (Гречић, 2019).

Према подацима ОЕСД-а изнетим у Прегледу међународних миграција 2018, Србија заузима 41. место на ранг-листи 50 земаља са најбројнијом емиграцијом. Просечан годишњи прилив из Србије у земље ОЕСД-а између 2006 и 2016. године био је 37.000 особа, док се само у 2015. години из Србије у земље ОЕСД-а иселило 60.000 људи, да би се емиграција после ове године нешто умањила (ОЕСД, 2018).

Постоји, међутим, противречност између константног динамичног исељавања Срба из матице, с једне стране, а са друге, смањења српске дијаспоре у свету, што наводи на закључак да све више Срба прима држављанство земаља пријема или се одлучује за двојно држављанство тамо где је то могуће, па су у земљи пријема евидентирани као њени држављани. За разлику од њихових предака, који су се масовно одазивали позиву српске власти да се прикључе српској војсци за време Првог светског рата, када су формирани многи добровољачки одреди од наших људи из иностранства, нарочито из САД и Канаде (Бојовић, 2023), српска дијаспора с краја двадесетог и почетка двадесет и првог века делује мање привржена отаџбини.

Разлози за то, могуће је, леже у савременим трендовима и повезаности света и његових популација, прожимању култура и њиховој међусобној интеракцији, који су довели до стварања такозваног транснационалног идентитета. Међутим, поред ових савремених трендова, новија српска историја показује тенденцију слабљења српског националног идентитета, као последице историјских прилика. Стварањем краљевине Југославије, на бази претходне Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Срби, као најбројнији народ, били су под неком врстом притиска да се изјашњавају као Југословени. Емиграционе статистике између два светска рата евидентирале су емигранте као Југословене, а та политика је настављена и после Другог светског рата, све до деведесетих година прошлог века, односно распарчавања СФР Југославије (Гречић, 2019).

Грађански рат на простору бивше Југославије, осуда међународне заједнице снажно усмерена против Срба, санкције Савета безбедности Уједињених нација, учиниле су да је бити Србин било тешко, како у матици тако и ван ње, јер је у већини западних земаља, у којима се налазио највећи део српске дијаспоре, вођена хистеријска медијска кампања против тадашњих српских власти и српског народа уопште.

Сем тога, припадници српске економске дијаспоре који су емигрирали почев од шездесетих година 20. века, најчешће су се идентификовали са југословенском државом, а као Југословене су их идентификовали и други у земљи боравка.

Пошто је српски идентитет у иностранству био мање-више опструиран у корист југословенског, са почетком дезинтеграције бивше Југославије и етничким сукобима у „земљи братства и јединства“, држављани бивше СФРЈ били су принуђени да се одреде према етничкој припадности, а тако су почели да их посматрају и у иностранству, више не као Југословене, већ као засебне народе, од којих је Србима додељена једноумна улога „лоших“. Овај невероватни медијски притисак, готово универзална осуда Србије, као и континуирано цепање земље и три промене државног статуса у периоду од само две деценије, потешкоће у добијању виза за српске држављане, утицали су у том периоду на убрзану асимилацију.

Прецизнији број српске дијаспоре је тешко утврдити, поготову кад су у питању старе исељеничке дестинације, као што су Канада и САД, у којима живи више генерација исељеника. Тај број је обично преувеличаван кад се посматра са стране земље порекла или минимизиран, уколико се ради о евиденцији земље пријема.

Имајући на уму шест досадашњих таласа емиграције и њихове потомке, обим дијаспоре процењује се на 2.774.500 према Миграционом профилу из 2010, док се у стручним круговима, државној администрацији и јавном дискурсу, тај број процењује на преко четири милиона (Bobić, Vesković-Andelković, Kokotović-Kanazir, 2016; Сл. гласник РС бр. 4/2011).

У табели 3 налази се поређење броја наших држављана у Европској Унији, Швајцарској и Норвешкој, између евиденција имиграционих земаља и евиденција амбасада Републике Србије, уз процењени број припадника српске дијаспоре према Владимиру Гречићу (2019).

Ипак, од саме бројности дијаспоре значајнији је њен рад на очувању националног идентитета, њена повезаност са матицом кроз економско, културно и политичко деловање и могућност да својим радом репрезентује своју земљу порекла на пун и позитиван начин у иностранству и да чини мост између земље порекла и земље у којој борави.

Зато сматрамо да је најприхватљивије схватање дијаспоре изнео некадашњи припадник српске дијаспоре у САД, професор др Јован Филиповић.¹⁷ „Филиповић је дијаспору дефинисао преко емоционалне идентификације са матицом, независно од држављанства појединца, односно места рођења, школовања, садашњег пребивалишта и миграционе трајекторије“ (Bobić, Vesković-Andelković, Kokotović-Kanazir, 2016: 99).

¹⁷ Др Јован Филиповић, постављен 2007. године за државног секретара Владе Србије за дијаспору, професор на ФОН-у, у Београду, аутор књиге *Management of a Diaspora Virtual University as a Complex Organization. Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of a Nation*, LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012 (Filipovic, 2012).

Табела 3. Број српских држављана у ЕУ, Швајцарској и Норвешкој

Имиграциона земља	Статистика државе у којој борави	Процене амбасада Србије	Процењени број припадника дијаспоре (В. Гречић)
Аустрија	180.807	150.000	250.000
Белгија	3.718	2.236	10.000
Бугарска	813	1.200	2.000
Грчка	3.562	...	10.000
Данска	1.563	7.500	7.000
Естонија	14	19	50
Енглеска	8.161	80.000	70.000
Италија	43.811	52.954	50.000
Ирска	377	2.200	2.000
Кипар	712	500	1.000
Луксембург	2.161	2.429	7.000
Летонија	5	0	...
Литванија	2	10	...
Мађарска	647	2.915	7.000
Малта	541	1.400	600
Немачка	220.908	(31.560)	450.000
Португал	182	100	500
Пољска	786	560	1.000
Румунија	1.791	1.563	20.000
Словенија	11.591	10.811	42.000
Словачка	1.851	3.000	3.000
Финска	705	1.085	5.000
Француска	48.571	120.000	120.000
Холандија	2.232	20.000	20.000
Хрватска	2.888	...	187.000
Чешка	2.567	2.548	3.000
Шведска	6.776	4.820	70.000
Шпанија	3.100	3.400	5.000

Швајцарска	78.092	90.700	100.000
Норвешка	4.012	5.978	10.000
Укупно	632.946	1.167.936	1.453.150

Извор: Крецуљ 2019 у: Гречић, 2019: 141–142.

2.2.1 Процена бројности српске дијаспоре у Француској

Присуство Срба у Француској протеже се на период од готово два века.

Није, међутим, лако утврдити колика је бројност српске дијаспоре у овој земљи, јер о томе не постоје прецизни подаци ни у српским ни у француским изворима.

Француски Национални завод за статистику и економска истраживања (Insee) врши категоризацију према два критеријума: 1) броју имиграната у Француској по њиховој држави рођења и 2) броју имиграната у Француској по њиховој националности. Под имигрантима се подразумевају особе које су рођене у иностранству од родитеља странаца.

Подаци које је дао за период 2007–2019. наведени су у табелама 4 и 5:

Табела 4. Број српских држављана у Француској закључно са 2019.

2019.	2017.	2014.	2012.	2009.	2007.
66.300	60.300	52.300	48.600	44.700	45.300

Имигранти у Француској рођени у Србији закључно са 2019.

2019.	2017.	2014.	2012.	2009.	2007.
85.700	79.700	75.400	72.100	68.000	66.100

Извор: Insee (2022), recensement de la population exploitation principale, Etrangers et immigrants en 2019.

Очигледно је на основу ових података да има више оних који су рођени у Србији (од родитеља који нису Французи) него оних који имају српско држављанство, што указује на чињеницу да приметан број Срба у Француској узима држављанство земље домаћина. Ово даље наводи на закључак да те особе намеравају да се трајно настане у Француској.

Табела 5

Разлика - рођени у Србији / српски држављани					
2019.	2017.	2014.	2012.	2009.	2007.
19.400	19.400	23.100	23.500	23.300	20.800
22,64%	24,34%	30,64%	32,59%	34,26%	31,47%

Извор: Insee (2022), recensement de la population exploitation principale, Etrangers et immigrants en 201

Претпоставка је, дакле, да ову разлику чине они који су рођени у Србији, а који су узели француско држављанство.¹⁸

Према Попису Републике Србије из 2011. године, свега 20.231 лица на раду/ боравку у иностранству се налазило у Француској (Станковић, 2014). С друге стране, подаци Француског Националног института за статистичке и економске студије - Insee за 2012. годину говоре о броју од 48.600 држављана Србије, односно 72.100 рођених у Србији. Очигледна је велика несразмера између података по српским и француским изворима.

Према подацима домаћих аутора (Гречић, 2019), процена амбасаде Србије у Француској за 2016. годину је да је било 120.000 српских држављана у Француској. Insee за 2017. годину даје број од 60.300 држављана, односно 79.700 рођених у Србији.

Према обавештењу добијеном од Конзуларног одељења Амбасаде Републике Србије у Паризу 5.9.2023: „Према незваничним подацима број српских држављана у Француској се креће од 100.000 до 120.000. Претпоставља се да око 70% има двојно држављанство“ (електронска пошта од 5. 9. 2023). Напомињемо да Конзуларно одељење Амбасаде РС каже да се ради о незваничним подацима.

Колика је, дакле, бројност дијаспоре, коју чине не само српски држављани и која обухвата више генерација људи српског порекла, тешко је проценити. У интервјуу који је дао 2018. године тадашњи председник Савеза Срба Француске, наведен је број од 400.000, који знатно одудара од постојећих званичних података (RTS, 2018).

¹⁸ Подаци Insee показују тенденцију опадања узимања француског држављанства у посматраном периоду.

2.3 Дијаспоре и њихов потенцијал за развој земље порекла

Позитивни ефекти које матица може очекивати од дијаспоре су много-струки, како директни, тако и индиректни. Поред добро познатих, директних позитивних утицаја као што су девизне дознаке, трансфери знања, политичко лобирање за матицу у центрима моћи, инвестиције, донације и филантропске акције, у новије време се говори и о значају које мреже дијаспоре имају или могу имати и у индиректном смислу, путем развоја и трансформација јавних институција у матици.

У свету масовних и динамичних миграција, дијаспоре попримају све већу улогу, као везивно ткиво између земаља и региона и као носиоци развоја, што је препознато од држава и међународних организација, па отуд синтагма „миграције-развој“ – *The migration-development nexus* (Nyberg-Sørensen, Van Hear and Engberg-Pedersen, 2002).

Уједињене нације, Европска Унија, Светска банка, Међународна организација за миграције, Међународна организација рада и друге међународне институције све се више задржавају на овом феномену, који схватају као важан елемент за проток капитала и економски развој емиграционих земаља, које су, углавном, мање развијене.

Према Кузњецову (Kuznetsov, 2013), хијерархија доприноса дијаспоре економији и општем развоју матичне земље, иде преко пет ступњева:

1. Девизне дознаке као база;
2. Донације;
3. Инвестиције;
4. Знање и иновационе мреже;
5. Изградња институција и реформе.

У литератури се говори о дознакама у материјалном и нематеријалном облику. Материјалне би биле новчане дознаке, као и разни предмети (одећа, алати, разна опрема итд.) који из дијаспоре стижу у отаџбину. С друге стране, нематеријалне дознаке се манифестују кроз пренос знања, искуства, новостечених вештина, контаката итд.

Много је чешћи случај да радници са ниским квалификацијама одлазе у иностранство како би зарадили новац да би себи по повратку у отаџбину обезбедили самосталну делатност, па уштеђене суме враћају у земљу порекла. Што се тиче миграната са вишим степеном образовања, истраживања су показала

да је просечан ниво појединачних дознака ове категорије нижи него код оних мање образованих (Ducquier & Rapoport, 2007).

Подаци показују да је износ дознака миграната у земљу порекла стабилан, односно у порасту, тако да је, на пример, забележен значајан скок у приливу девизних дознака за Србију између 2017. и 2018. године. Према подацима Светске банке, учешће девизних дознака миграната у укупном бруто домаћем производу (БДП) за 2019. годину је било 8,1%. Има, међутим, аутора, као што је Гамлен (Gamlen, 2006), који сматрају да дознаке, уместо да се користе за квалитетне инвестиције, доводе до превелике потрошње и да повећавају неједнакост домаћег становништва у матичној земљи, стварају зависност, а с друге стране, као Дамоклов мач стоји ризик да ће, уколико се услови у земљи боравка миграната који шаљу дознаке погоршају и тај извор прихода престати за матицу, што може да произведе њен економски пад.

Табела 6

Токови девизних дознака миграната у Србију (2007–2019) и из Србије (2007–2018). У милионима USD:		
Година	Прилив девизних дознака у Србију	Одлив девизних дознака из Србије
2007.	3.764	129
2008.	3.545	180
2009.	4.650	153
2010.	4.117	155
2011.	3.961	204
2012.	3.546	218
2013.	4.025	255
2014.	3.696	267
2015.	3.370	245
2016.	3.205	239
2017.	3.590	273
2018.	4.324	297
2019. (e)	4.163	Нема података

Извор: World Bank (2020), Annual remittance data (updated as of April 2020).
Напомена: Светска банка даје посебно податке за Србију, а посебно за Косово.

Концепт миграције – развој, захтева одговарајућу миграциону политику и укључивање како јавног, тако и приватног сектора како би потенцијал миграната могао да се искористи.

Бројне су владе које спроводе политичке мере, укључујући и финансијске олакшице, са циљем да подстакну и ојачају прилив инвестиција од своје дијаспоре. Те мере могу се састојати у:

- пореским изузецима или пореским олакшицама;
- смањењу царина на робу или увозне дажбине за предузећа припадника дијаспоре;
- олакшице при одобравању кредита и лиценци;
- олакшаној административној процедури за инвестирање у земљи порекла;
- издавању обвезница за дијаспору или заједнички фонд (UN, 2013).

Ова студија Уједињених нација (2013) показала је, нажалост, да Србија није усвојила ниједну од горњих мера.

2.4 Држављанство као фактор миграција

Имајући у виду све већу међузависност, покретљивост и велики број миграната, као и постојање широких дијаспора, односно транснационалних заједница, питању држављанства се у последње време приступа на флексибилнији начин и све је више земаља које дозвољавају двојно држављанство, па чак и оне које су биле његови тврдокорни противници.

Већ је поменут бонус и малус држављанства, јер земља чији смо држављани умногоме опредељује наше место у светској дистрибуцији дохотка. Због тога Милановић (2019) говори о држављанству као ренти, за оне који су имали среће да се роде у богатим земљама.

Ајелет Шакар (Shachar, 2009) у *The Birthright Lottery* (Лутрија рођења) предлаже да се појам држављанства узима у много ширем смислу, по принципу *jus nexi*¹⁹ који она заступа. Наиме, држављанство би могло да се да свима који покажу истинску повезаност (она инсистира на термину 'укорењеност') са одређеним друштвом.

¹⁹ Шакар наводи да су постојећи принципи за одређивање држављанства (принцип права гла – *jus soli* и принцип права крви – *jus sanguinis*) анахрони и да проузрокују и одржавају неједнакости. Принцип *jus nexi* (од латинског *necto* – повезати) полази од тога да се држављанство, односно политичка права, морају дати и имигрантима који су то заслужили, односно „зарадили“ својим „укорењањем“ у земљи чији су резиденти и у чијој економији и друштвеном животу већ учествују.

Слично Милановићевом одређивању држављанства као својеврсне рен-те, Шакар каже да огромна већина глобалне популације стиче држављанство искључиво случајним околностима рођења. Тако неки улазе у свет испуњен приликама, а други су осуђени на живот са мало наде. Стицање привилегија према таквим произвољним критеријумима као што је нечије место рођења дискредитовано је у готово свим областима јавног живота, али овај принцип и даље доминира када је у питању додељивање држављанства.

Приступ овом питању је и даље различит од државе до државе. Постоје државе које изричито забрањују двојно држављанство, оне које га дозвољавају само привремено или под извесним околностима, и оне које изричито дозвољавају двојно држављанство, као што је случај са Србијом и са Француском.

Питање двојног, односно вишеструког – мулти држављанстава, све се чешће, међутим, поставља са променама које су увеле глобализација и велика покретљивост и мешање становништва на транснационалним, односно трансдржавним основама. Идеја државе-нације, постављена у деветнаестом веку, бива превазиђена и државни колективизам постепено замењиван „мобилном индивидуализмом“, кад појединац постаје фокус који одлучује о месту становања, рада, које се често налази ван његове земље рођења, односно мимо његовог примарног држављанства. Измешани свет ствара нове, разноврсне, понекад компликоване комбинације и односе, па се њихово свођење под закон једне државе може претворити у рестрикције неких права појединаца.²⁰ Од држављанства зависи велики број права и обавеза грађана, као што су право гласа, плаћање пореза, визни режим и многа друга.

До почетка 90-их година 20. века, двојно држављанство је прихватао само мали број држава. Сматрало се да је оно претња државном суверенитету и да производи двојне, а противречне обавезе (обавеза служења војске, на пример). Међутим крајем 20. века, значајно је промењено, односно либерализовано схватање институције држављанства. Тако је Европски савет 1993. године изменио дотад важећу Конвенцију из 1963. године (*European Convention on the Reduction of Cases of Multiple Nationality and on Military Obligations in Cases of Multiple Nationality*, 1963)²¹ са циљем да се члановима исте породице омогући да имају заједничко држављанство. 1997. године је Европски савет донео Европску

²⁰ Према француским прописима, страни држављани (који нису држављани неке од земаља ЕУ, односно европског економског простора) немају право да гласају, нити да буду бирали на политичке функције, право да раде у државним службама, право да без услова улазе и бораве на територији Француске (*Vie Publique*, 2021).

²¹ Европска конвенција о смањењу случајева вишеструког држављанства и о војним обавезама у случајевима више држављанстава.

конвенцију о држављанству (*European Convention on Nationality*, 1997), која државама потписницама даје слободу да одлуче да ли ће допустити двојно држављанство или не. Од 27 чланица ЕУ, њих девет службено не допуштају двојно држављанство (Аустрија, Чешка, Данска, Естонија, Латвија, Литванија, Холандија, Немачка, Пољска)²², а у самом приступу двојном држављанству међу онима које га прихватају, постоје значајне разлике (Гречић, 2019).

Са процесима глобализације, двојно држављанство, дакле, више није изузетак, али је ипак остављено дискреционо право државама да одлучују да ли ће га дозволити или не. У новијој теорији се појављују гласови који предлажу да двојно држављанство треба схватити као једно од загарантованих права човека (Spiro, 2010).

2.4.1 Двојно држављанство у Француској

Француска је једна од земаља која је веома рано дозволила двојно држављанство.

Велика имиграциона земља, још 1900. године бројала је милион странаца. Од средине 19. века па све до 1970. говорило се о њиховој асимилацији, после чега је усвојен термин 'интеграција', који се примењује и данас. Под термином 'интеграција' први пут се подразумева да нису само имигранти ти који треба да се прилагоде друштву земље пријема већ и староседеоци треба да буду отворенији према новодошавшима, како би им омогућили лакше сналажење у новом друштву, усвајање његових норми и цивилизацијских тековина, уз афирмацију својих (Wihtol de Wenden, 2017).

Декларација о правима човека и грађанина из 1789. године ставља грађанина као носиоца политичког уређења и државног уговора у држави која се не позива на етничко или културно припадништво, тако да за разлику од других европских земаља, држављанство и националност нису увек били изједначавани у Француској.

Постоје два основна принципа код одређивања права на држављанство: *jus soli* – право места рођења, и *jus sanguinis* – право крви. Варијације код одређивања права на држављанство производ су једне прагматичне еволуције, током које су различита законодавства увек узимала у обзир националне интересе како су били схваћени у датом периоду. Тако је на пример Закон од 26. јуна 1889, који заступа принцип *jus soli* у Француској, савременик закона

²² 2023. године, Немачка је, под извесним условима, одобрила двојно држављанство за одређене категорије становништва.

од 15. јула 1889. о војној обавези, био под утицајем преокупација у вези са националном одбраном, а посебно је изражавао вољу да се осигура једнакост пред законом у вези са служењем војног рока.

Када је, потом, закон од 10. августа 1927. потврдио принципе установљене 1889. предвиђајући да дете рођено у Француској од родитеља странаца стиче француско држављанство са пунолетством ако је у то време настањено у Француској, претежне су биле демографске преокупације, са жељом да се надокнаде губици из рата 1914–1918.

Потврђивање тог принципа уредбом од 19. октобра 1945. произлази из контекста епохе којом доминирају задаци реконструкције. Дошло је, ипак, до измене једног услова: уместо пребивалишта у Француској у моменту пунолетства, сада се тражи као услов боравак у Француској у трајању од пет година пре стицања пунолетства.

Jus soli је потврђен и законом од 9. јануара 1973, на крају повољног периода, обележеног високим растом привреде и пуном запослености.

Међутим, тон се мења са годинама економске кризе, па се законом од 22. 7. 1993. укида аутоматско стицање француског држављанства са навршеним пунолетством за децу рођену у Француској од страних родитеља (и ако су тамо боравила у претходних пет година) и уводи се институција експлицитног испољавања воље младе особе да постане Француз као услов за стицање држављанства (*Direction Générale des étrangers en France*,²³ 2020; Weil, 2002).

Законом од 16. 3. 1998. француско држављанство стиче се аутоматски на дан пунолетства, под условом да се испуне услови редовног боравка у Француској, тј. да је лице у питању боравило у Француској најмање пет година непрекидно или повремено између 11. године живота и пунолетства.

У свом реферату поднетом у сенату 1997. године, комисија оформљена да да мишљење у вези са предлогом за измену закона од 1993. године (Bonnet, 1997) сматра да се тип имиграната променио: „Имигранти нису више исти као они који су се интегрисали без већих проблема у националну заједницу током 19. и почетком 20. века. Захваљујући новим могућностима за кретање, као и новим могућностима за комуникацију и информисање, побуђује се код људи, свуда у свету, нада да ће их примити, а потом и интегрисати у једну развијену земљу, тако да се са имиграције из околине прешло на имиграцију из далека, у буквалном и преносном значењу, како на географском, тако и на културном плану. Блиска имиграција је била европска имиграција из земаља са јудео-хришћанском или грчко-латинском цивилизацијом. Француска нација је лако интегрисала Италијане, Шпанце, Португалце, 'беле' Русе, Пољаке. Али, ова, доминантно

²³ Општа управа за странце у Француској.

европска имиграција замењена је имиграцијом из даљих подручја, са културама и религијама које су различите и другачије од француске, због чега, наравно, она има веће потешкоће да се уклопи у француско друштво.“

Удео Европљана међу странцима који се налазе у Француској редовно је опадао, прелазећи са 88,7% у 1946. на 60% у 1975. и на 47,6% у 1982. години, у којој је удео Африканаца достигао већ 42,8%.

Даље се наводи да је, паралелно, способност француске нације да интегрише странце ослабила у условима несигурне економске и социјалне климе, у којима се не може обезбедити посао новим имигрантима. Имиграција радника прерасла је у имиграцију прималаца социјалне помоћи.

„Главни фактори интеграције социјализацијом нарочито су ослабили. Дуго времена, интеграција у француско друштво странаца који су се населили на француској територији почивала је на неколико великих институција: школи, породици, војној служби, религији...

Али, школа више није место где се преносе републиканске вредности, што је дуго била њена улога. Док је школа раније била најбољи инструмент асимилације, она више није у могућности да интегрише у једном разреду на задовољавајући начин децу чије је порекло превише различито, од којих нека не владају француским језиком;

– породица је такође у кризи;

– војна служба, обавезна и универзална, која је такође могла да буде моћан фактор интеграције, у нестајању је;

– на крају, традиционалне религије на овим просторима, изгубиле су утицај, док једна нова сваким даном све више напредује.“

Према комисији, ове разноврсне промене објашњавају чињеницу да друга генерација миграната, уместо да се лакше интегрише од прве, има чак више потешкоћа у интегрисању, а понекад то и не жели. Да ли, уколико се то има у виду, систематска интеграција људи који нису манифестовали вољу да постану Французи има оправдања?

Комисија је подвукла да се стицање држављанства, односно прилажење француској нацији, не може вршити аутоматски. Напротив, потребно је јасно прихватање принципа и правила живота француског друштва, за шта је неопходна експлицитна изјава воље. У супротном, ексцесивно и аутоматско прихватање може изменити идентитет нације. Закључак извештаја комисије у вези са предлогом владе (да се укине захтев за експлицитном изјавом воље за стицање држављанства младих рођених у Француској од родитеља странаца у моменту њиховог пунолетства) био је: „На крају овог испитивања вашој правој

комисији се чини да реформа стицања француског држављанства од младих странаца рођених у Француској, коју нам влада данас предлаже, у принципу није потребна ни благовремена. Дакле, ваша комисија то сматра потпуно неприхватљивим. Стога предлаже да се држите закона од 22. јула 1993. и да одбаците све одредбе које га доводе у питање“ (Bonnet, 1997).

Међутим, законом од 1998. ова промена је ипак уведена.

Актуелни процеси о стицању француског држављанства (Ministère de l'Intérieur et des Outre-Mer, Direction générale des étrangers en France, 2020)²⁴

Француско држављанство се добија било аутоматском доделом, на рођењу или се може стећи после рођења. То значи да француски законодавац примењује комбинацију принципа права крви и права земље (*jus sanguinis* и *jus soli*) што се практиковало све време кроз историју, са јачим акцентом на крвној или на територијалној вези, у зависности од историјске епохе и потреба и струја које су у њој делале.

У 2020. години 84.864 особе су стекле француско држављанство. Уколико се пореде статистике француског Националног завода за статистику и економске студије, примећује се да је овај број у последњих 15 година у константном паду (Insee, 2021a). Ово је последица знатног опадања броја натурализација, због поштравања мера за давање држављанства.

Мање од 0,2% од укупног становништва релативан је годишњи број странаца који стичу француско држављанство. Четвртина су деца која су рођена у Француској од родитеља странаца и која пунолетством стичу држављанство. Око 20% су супружници француских држављана, који морају да докажу постојање заједнице живота и добру асимилацију. Половина нових Француза (нешто мање од 60.000) су имигранти који су натурализовани. Како би могли да поднесу захтев за натурализацију, треба најмање пет година да живе у Француској са регуларним папирима, да нису осуђивани и да су добро асимилловани у француско друштво. На крају, 2% су „реинтегрисани“ бивши Французи: они треба да докажу да су већ имали француско држављанство, али да су га изгубили (Centre d'observation de la société, 2020).²⁵

Стицање држављанства, чиме се добија право гласа и могућност за држављане ван земаља ЕУ да раде у јавним службама, веома је дугачак процес. Француска је по броју странаца који су добили њено држављанство у 2018. години (2,4%) изнад Немачке (1,2%), а на нивоу Италије (2,2%) и Велике Британије (2,5%), али Шведска знатно предњачи у поређењу са осталим европским земљама (7,2%)[Centre d'observation de la société, 2020].

²⁴ Министарство унутрашњих послова и прекоморских територија, Општа управа за странце у Француској.

²⁵ Центар за посматрање друштва.

Двојно држављанство и француски пројиси

Бинационалност има дугу традицију у Француској. Француски закон не захтева да се странац који је постао Француз одрекне држављанства земље порекла, нити да се Француз који је стекао друго држављанство одриче француског држављанства.

Колико људи који живе у Француској има двојно држављанство? Не постоје званичне статистике. Износе се бројеви од око 3,5 милиона (Le Monde, 2015). С друге стране, према проценама француских амбасада, више од половине од 2,5 милиона Француза у иностранству је бинационално.

Могуће је, дакле, да имигрант који је натурализован кумулира француско држављанство са држављанством земље порекла, и обрнуто, француски држављанин може задржати своје држављанство уколико прими држављанство неке стране земље. Потомци имиграната рођени у Француској аутоматски постају Французи по стицању пунолетства, али не морају се одрећи свог првог држављанства.

Закон од 16. јуна 2011. први пут је увео обавезу да приликом стицања француског држављанства особа у питању мора нагласити која држављанства већ поседује, која намерава да задржи, а којих се одриче. Према извештају који је сенату 2015. године поднело министарство унутрашњих послова о подносиоцима захтева за стицање француског држављанства и броју оних који су изразили намеру да задрже, односно одрекну се претходног држављанства (Journal officiel Sénat, 2015), 117 Срба је изразило намеру да задржи српско држављанство, док је 17 изразило намеру да га се одрекне.

Према подацима Француског националног завода за статистику и економске студије (Insee, 2022), у Француској је 2021. године било седам милиона имиграната, односно 10,3% од укупног становништва, од чега је 2,5 милиона (или 36% имиграната) стекло француско држављанство од свог доласка у Француску.

Људи са двојним или вишеструким држављанством, од којих је једно француско, у Француској уживају иста права и дужности као и једнонационални Французи. Ниједна професија им није затворена. Будући да је француски држављанин попут осталих, бинационални држављанин не може се позивати на страну држављанство када борави у Француској. Исто тако, бинационални Француз не може се позивати на своје француско држављанство када се налази у другој држави чију националност има.

И поред релативно слободног приступа француском држављанству, пре свега за децу имиграната рођену на територији Француске, после терористичких аката 2015. године, који су дубоко потресли јавност, поново се поставило питање ограничавања двојног држављанства.

Интересантно је образложење једног од француских сенатора дато у предлогу закона са циљем да се ограничи случајеви двоструког држављанства, изнето 24. фебруара 2016. на редовном заседању Сената, које је прослеђено Комисији за уставне законе, законоданство, опште бирачко право, прописе и општу управу (Masson, 2016).

Сенатор у образложењу наводи да је евентуално уписивање у француски Устав одузимања француског држављанства лицима која имају двојно држављанство, а сносе кривицу за тероризам, било предмет одуговлачења од председника Републике (у то време Франсоа Оланд [*François Holland, Parti socialiste de France*]), као и многих дебата. Лево настројени политичари су се претварали да су огорчени, претендујући да би једна таква мера била дискриминишућа, јер би створила категорију „другоразредних Француза“.

Али, према предлагачу, бинационалност је избор, а не фаталитет.

Особу у тој ситуацији бинационалност није обавеза, она се може и одрећи свог другог држављанства. У ствари, ако заинтересована страна то не учини, то је зато што у том статусу проналази разне предности, на пример додатну социјалну или правну заштиту или начин за избегавање војне обавезе. Бинационалност омогућава једној категорији Француза да користе предности система.

Поред тога, држављанство подразумева обавезу лојалности према својој земљи. Уколико се две земље налазе у конфликтној ситуацији, то очигледно представља проблем лицу које има њихова држављанства, као и самим државама у односу на такву категорију становника.

Стога је логично да многе земље забрањују или ограничавају случајеве двоструког држављанства

И поред многобројних и дуготрајних расправа, овај закон о одузимању права на држављанство на крају није усвојен, мада та идеја стално промиче у јавним расправама.

Европско држављанство, установљено Мастрихтским споразумом 1992. године, чланом 8 је дефинисано као слобода кретања, настањивања и рада у оквиру Европске уније, уз поседовање локалних политичких права (право избора и кандидовања) која су дата држављанима Европске уније који живе у другој земљи од оне чију националност имају. На овај начин, долази до раздвајања тандема држављанства и националности, што је било сматрано незамисливим од већине политичара и правника, а што је представљало политички напредак и за држављане земаља ван ЕУ. Петнаест земаља ЕУ је признало право гласа (са или без могућности да буду бирани) држављанима земаља ван ЕУ (Wihtol de Wenden, 2017). У Француској ово питање још увек представља предмет дебата.

Европска унија и њене чланице, међутим, још оклевају да прихвате предлог Кофија Анана (UN, 2003) да се установи глобално управљање миграцијама, са циљем да се омогући проширење права на мобилност, као права човека у 21. веку. Управљање међународним миграцијама на глобалном нивоу и даље је нерашчишћен терен, на којем само велике земље имиграције одлучују о начину регулације. Правна основа глобалног управљања миграцијама лежи у прогресивном потписивању Конвенције УН из 1990. године о правима свих радника миграната и њихових породица. Ступање на снагу конвенције је било посебно споро, јер је требало чекати до 1. јуна 2003. године да се добије првих двадесет потписа неопходних за ратификацију. Али и поред тог кашњења, ова конвенција чини данас део „универзалних инструмента“ који представљају основу система Уједињених нација. Конвенција је била ратификована од 48 земаља од укупно 193 земље чланице УН. Ниједна западна земља је није потписала. Конвенција, међутим, само понавља права која су већ била установљена путем два међународна споразума о правима човека која важе за сваку особу, без разлике по основу националног или социјалног порекла. За сада, право на миграцију не постоји. Многи специјалисти су подвукли контрадикцију између „права на излазак“ (чл. 13 Универзалне декларације о правима човека из 1948. године), али непостојања права на улазак. Ипак, може се говорити о праву на миграцију у случају када су у питању основна права човека, што је у основи права на азил и права на окупљање породице.

2.5 Социјални капитал и културни идентитет дијаспоре

Култура је начин живота једне друштвене групе и обухвата ставове, вредности, веровања и навике у мишљењу и деловању њених припадника. Она подразумева целокупност материјалних и духовних добара које су радом и међусобним акцијама створили чланови једног друштва кроз историју. Културни образац представља устаљени и уопштени начин понашања карактеристичан за неко друштво (Коковић, 2005).

Какав вредносни систем изграђују емигранти у ситуацији комплексне, а неретко и опречне понуде друштвених вредности?

Све већи број миграната у савременом свету води двоструке или троструке животе. Они често говоре више језика и прилагођени су животу у различитим културама, различитим политичким и социјалним срединама (Predojević-Despić, 2009).

Услед миграционих процеса, односно као последица другачијег животног стила у новим срединама, може доћи до сукоба вредности и дезоријентације

локалне етнонационалне заједнице, као и неуспешног прилагођавања новом друштву и његовим нормама.

2.5.1 Социјални и културни капитал

Социјални и културни капитал су део културе, која подразумева широк дијапазон вредности, идеја, предмета и симбола који омогућавају појединцима да међусобно опште, схватају, процењују и делају као припадници једне друштвене заједнице. То подразумева материјалне и нематеријалне елементе који се, путем социјалних институција као што су породица, школа, религија, уче, деле и преносе на следеће генерације. Она људима који препознају, усвајају и деле њене елементе пружа осећај идентитета и омогућава им да разумеју која друштвена понашања су пожељна, а која не (Коковић, 2005).

Ставови свих учесника у друштвеном процесу, њихов хабитус, резултат су интериоризације друштвених структура. Бурдије (Bourdieu) користи термин *habitus* да означи скуп навика и понашања које је стекао појединац, група појединаца или друштвена група, а које чине његов начин постојања, у смислу трајних вредности усвојених у условима дуготрајне подвргнутости истим утицајима. Дато окружење ствара систем трајних диспозиција, који сваки актер добија преко основног васпитања. У том смислу, хабитус је субјективан, сачињен од виђења света једне групе, али ипак базиран на објективним елементима који утичу на стварање одређеног трајног начина гледања код субјекта, а тиме и на његово мишљење, понашање и деловање. Процес уписивања хабитуса је, заправо, процес социјализације. С друге стране, социјални капитал, према Бурдијеу, није својство заједница и друштва, већ појединаца. Он се састоји од друштвених мрежа и веза, као и друштвености, помоћу које се те мреже и везе одржавају. Припадност групи и друштвене мреже нису дати једном за свагда, већ су производ стратегија инвестирања у њихово одржавање и развијање (Bourdieu, 1980).

Социјални капитал оличен у традиционалним мрежама сарадње представља замену за друштвене институције које су слабе или не функционишу, па тако представљају њихов функционални еквивалент (Gavrilović, 2013), што је посебно видљиво кад су у питању мигранти.

Под социјалним капиталом подразумевају се неформалне везе и мреже, засноване на заједничким вредностима, поверењу и реципроцитету. Ове мреже се успостављају унутар породице, између рођака, пријатеља, колега, у оквиру удружења грађана. Поједини аутори (Bobić, 2009) истичу да се социјални капитал испољава у три вида:

- везујући (енг. *binding*) – односи се на везе између сличних особа у сличним ситуацијама (ужа породица, блиски пријатељи);
- премошћујући (енг. *bridging*) – односи се на узајамне односе сличних, али не и блиских особа (колеге, професионални контакти, познанства);
- повезујући (енг. *linking*) – односи се на повезивање ширег спектра ресурса од оног који је на располагању у ужем кругу појединаца и групе.

Социјални капитал је важан елемент у разматрању проблема интеграције миграната и формирања новог идентитета у земљама пријема

Имајући у виду потенцијал социјалног и културног капитала миграната, Међународна организација за миграције ИОМ развила је програме повратка стручњака (*brain regain*), такозване циркулације мозга (*brain circulation*), професионалне подршке, консултација, студентске размене итд., чиме се подстиче циркулација становништва, уместо његовог дефинитивног исељавања (ИОМ blog, 2012).

2.5.2 Културни идентитет

Културу једног друштва чини, дакле, скуп веровања и вредности које деле припадници једне заједнице, који битно одређује њихово разумевање света, као и њихово понашање у њему. „Културни идентитет је производ процеса у којем се директно сучељавају потребе за универзализацијом појединих култура и неминовност поштовања свих посебности. Тим процесом утемељују се кључне културне вредности и истовремено пориче њихова хијерархизација. Тражење културног идентитета постаје функција културе, при чему потврђивање особеног идентитета захтева међусобну комуникацију“ (Коковић, 2005, str 298).

Културни идентитет значи спознају припадности јединке једној културној групи, али иако настаје као резултат одређених културних и друштвених прилика, не значи да га појединац пасивно конзумира и да је непроменљив. Ипак, француски антрополог Сансо (Sansot, 1988) сматра да су идентитарна убеђења која настају из легенди, која смо чули и примили срцем, јача од било каквог демантија на који нам указује искуство.

Кључни елемент културног идентитета је однос према Другога, јер се тек у односу према другоме може развити свест о самом себи. „Све док не упознамо различите начине живота, друге културе, нећемо моћи да у потпуности схватимо ни своју културу“ (Коковић, 2005: 35).

С тим у вези, добро је подсетити се појмова и концепата којима се „Други“ означавао кроз историју.

У античкој Грчкој, коришћени су посебни термини за означавање „нас – групе“, хеленофоне и организоване у полисима, од не-хеленофона, оних који говоре „варварски“, који су организовани у народе, односно групе које формирају посебне културне заједнице и имају делом заједничко биолошко порекло. Ови други су називани *ethnè* (множина од *ethnos*) Термин етнос (грч. ἔθνος) Грци су користили да означе како људе, тако и животиње, док је термин демос (грч. δῆμος) био искључиво коришћен да означи популацију слободних људи (Benveniste, 1969, II, 89–92).

Римљани супротстављају термин *civitas* (еквивалент за полис у грчком), који користе за римске грађане, термину *tribus*, који се односи на покорено становништво које је везано биолошким везама јер потичу од истог претка – заједничког рођења. Идеја „заједничког рођења“, односно биолошке повезаности чланова једне групе, такође је присутна у појму *nation* (од латинског *nascere* – родити). Све до краја 18. века, термин *nation* је често коришћен у Француској као синоним за термин 'раса' (Ibidem).

У 19. веку, са појавом и развојем модерних држава и академских специјалности у Европи, појављују се покушаји да се раније коришћеним појмовима да прецизније или ново значење. Давање новог значења појму нације, потекло од Француске буржоаске револуције, покушало је да избрише елеменат биолошке везе између чланове једне исте „државе-нације“, мада се у томе није до краја успело, као што, на пример, показује реч *naturaliser*, која се користи да означи административни процес стицања француског држављанства. Наполеон је тврдио да „Французи немају националност“ чиме је указао на непостојање биолошких веза између својих поданика. Реч *nationalité*, у том новом смислу, ући ће у Речник Француске академије наука тек 1823. године (Littre, 2003, 3: 691, 692).

Термин 'раса' који је означавао популацију културно или морфолошки специфичну, такође је био предмет многих научних расправа у 19. веку, које су обрађивале 'натурално' и 'културно', 'урођено' и 'стечено', 'биолошко' и 'социјално'. У том контексту, Француз Жорж Ваше Делапуж (George Vacher de Larouge) предложио је 1896. године у својој књизи *Социјалне селекције* (Les Sélections Sociales) термин *ethné* или *ethnie* (лакши за изговор, по њему), ради разграничавања социокултурних специфичности једне групе од њених биолошких карактеристика, што се означава термином 'раса' (у: Amselle, 1995). Његов предлог остао је без даљег одговора све до 1919, када је француски лекар, патолог и антрополог Феликс-Луј Рењо предложио термин *glossethnie*, да би подвукао улогу коју језик игра у спецификацији људских група, а такође да би направио разлику у односу на термин 'раса', који по њему објашњава само анатомске специфичности (Regnault, 1919: 55-56).

Али, и поред тих покушаја, истраживања културних специфичности остала су дубоко обојена анатомистичким приступом, који је имао значајан одјек код шире публике двадесетих и тридесетих година прошлог века. У Западној Европи тог периода, која је славила своју доминантну позицију у односу на остатак света, у истраживањима се мало пажње посвећивало питању какву визију чланови испитиване групе могу да имају о сопственим специфичностима и о специфичностима других група.

Од шездесетих година 20. века, модерна етнологија уводи у употребу концепте као што су етницитет у Сједињеним Америчким Државама или етничке групе, у Великој Британији, ради проучавања процеса изградње осећања припадности и идентитета. У другим деловима Европе, истраживачи су дали предност концепту идентитета у односу на концепт етницитета, вероватно због тога што је кроз историју појам *ethnie* био изједначаван са појмом расе (Vinsonneau, 2002). Може се, међутим, констатовати да, иако су концепти етноса и расе напуштени од научника, они не напуштају свакодневни говор и врло су присутни у медијским и политичким расправама.

Етимологија речи 'идентитет' потиче од *identitas* из касног латинског, изведеног од речи *idem* (исти), из класичног латинског.

Према енциклопедији Ларус (*Larousse encyclopedie*)²⁶, 'идентитет' је појам који означава стални и темељни карактер појединца или групе, који представља његову својственост, његову особеност.

Занимљиво је овде подвући контрадикторност између именице 'идентитет' и придева 'идентичан'.

Именица 'идентитет' у свом политичком и социолошком смислу означава оно што разликује једну особу од друге или једну групу од друге групе. Обрнуто, придев 'идентичан' означава оно што личи, што је слично, односно исто.

Различитост, која конституише идентитет, треба да буде препозната, идентификована. Однос између разлике и сличности у самом појму идентитета заснива се на томе што је једно биће различито од другог уколико су његова специфична својства стабилна и препознатљива. Ако личи на самог себе, значи да је другачији. Његов идентитет му омогућава да буде „препознат“ према његовој специфичности у односу на друге. Он је идентификован јер је идентичан самом себи, а није идентичан са другима.

Рећи да једна особа или група има идентитет, подразумева да јој се придаје извесна сталност, трајање. Диркем (Durkheim, 1911) је установио да у

²⁶ Larousse (<https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/identit%C3%A9/59715>) приступљено 04/04/2023.

нама постоје два бића: прво, индивидуално биће, представља наш лични свет, наше црте карактера, наше искуство и сећања, нашу личну историју; друго, социјално биће, сачињено је од интериоризованих вредности и норми које су својствене друштвеним групама којима припадамо. Опстанак и трајање друштва врши се кроз процес социјализације, односно кроз психичку интеграцију друштвених вредности и забрана.

Оно што изгледа највише лично, наше несвесно Ја, барем у извесном делу, одраз је Другога у нама. Лични идентитет се дефинише у односу према Друго-ме, који се у исто време доживљава као огледало у којем се одражава наш лик.

Иако се идентитет односи пре свега на појединца, он се гради и кроз друштвене групе којима појединац припада и са којима се идентификује. Овај колективни идентитет подразумева осећање заједништва, колективно памћење и одређене обрасце понашања, који нас повезују у групу, а одвајају од других група.

Када се Други – странац – појави на мојој територији, он може да произведе страх, презир или мржњу уколико се доживљава као чудан, необичан. Грчка реч 'ксенос' (грч. ξένος) значи подједнако 'странац', као и 'необичан', као и речи *étrange* (чудан) – *étranger* (странац) у француском, *strange* – *stranger* у енглеском итд.

Идентитет се не може посматрати као пасиван и непроменљив, јер се развија и изражава кроз стратегије, индивидуалне и колективне, које се међусобно координирају и хијерархизују, у зависности од изазова и значаја који се придаје појединим циљевима. Тери Иглтон сматра да једина ствар која је гора од поседовања идентитета јесте његово непоседовање (Eagleton, 2000).

Питање културног идентитета добија своју посебну димензију код припадника дијаспоре, који су у перманентном и непосредном контакту са другим културама изложени акултурацији. Она подразумева интеракцију, међусобно деловање две или више културе различитих друштвених група које због међусобног контакта утичу једна на другу. За разлику од акултурације, енкултурација пре свега подразумева контакт појединца и групе, међу којима и процес преношења културе с једног нараштаја на други (Коковић, 2005).

Акултурација је процес сучељавања различитих културних образаца који пролази кроз више фаза. У почетку, она се обавља у области материјалне културе: она култура која се наметне економски постаје доминантна. Последња фаза акултурације може бити асимилација, утапање у модел доминантне групе, када асимилована група губи карактеристике свог идентитета и постаје непрепознатљива.

Међутим, у сталном и непосредном контакту двеју или више култура долази до међусобног преношења и примања елемената друге културе. Тако Малиновски (Malinowski, 1972) говори о процесу транскултурације, који објашњава међусобну размену и прожимање кроз културни контакт.

Према ранијим поимањима миграција као једносмерних, од миграната се очекивало да се интегришу у средину земље пријема и да на крају буду асимилорани у њену културу. Међутим, другачији приступ схватању миграција као вишесмерних и циркулишућих, довео је и до схватања о постојању такозваног бикултурног идентитета, као резултате бикултурне интеракције. Тако Бери (Berry, 2005) развија дводимензионални модел акултурације, указујући да појединци који живе у другачијој културној средини од своје изворне, имају тенденцију очувања свог културног наслеђа, уз истовремено прихватање елемената друге средине, у којој живе. По њему, постоје четири начина прилагођавања појединаца другој средини:

- сепарација – одвајање (задржавање свог културног наслеђа без прихватања елемената друге културе);
- асимилација (одбацивање старог културног наслеђа и прихватање новог културног идентитета);
- маргинализација (одвајање и одбацивање обе културе);
- интеграција (усвајања елемената обе културе и развијање новог културног идентитета).

Бенет-Мартинез и Харитатос (Benet-Martinez, Haritatos, 2005) развијају бикултурни модел интеграције, чији је циљ да се установи да ли је наслеђени културни идентитет склон интеграцији и компатибилан културном идентитету земље пријема.

Индивидуе које развијају такозвани компатибилни културни идентитет, лако интегришу у свакодневни живот обе културе којима припадају, јер сматрају да оне нису у међусобном конфликту. Међутим, појединци са slabим нивоом бикултурног идентитета, веома су осетљиви на разлике између две културе, што се објашњава као последица интерног конфликта између култура.

За појединце који су у сталном контакту са другим културама, интеркултурна сензитивност је веома развијена. Ова карактеристика, међутим, није урођена, већ је неопходно да појединац проведе одређено време у другој култури, како би разумео њене начине функционисања, како би им се прилагодио и прихватио их. Према Бенету, постоји образац реаговања на културне разлике, па у вези са тим он говори о развојном моделу интеркултурне осетљивости (*Developmental Model of Intercultural Sensitivity*), који процес прилагођавања и

прихватања друге културе приказује кроз неколико фаза: негирање, одбрана, минимизација, прихватање, адаптација, интеграција (Bennett, 2004). Он разликује „етноцентричне етапе“ и „етнорелативне етапе“. Етноцентричне етапе се углавном базирају на несвесном понашању људи, а култура из које долазе се доживљава као главна референца, па се на основу тога врши процена о прихватању или неприхватању елемената друге културе. У етнорелативним етапама, сопствена култура се поставља у шири контекст, што омогућава да се људи много брже и лакше навикавају на друге културе. У „етноцентричне етапе“ спадају негирање (огледа се у игнорисању других култура, док се сопствена често доживљава као једина исправна и валидна), одбрана (стање у коме се сопствена култура сматра једином исправном, те се прави разлика између „нас“ и „њих“), минимизација (прелазна фаза у којој се минимизирају културне разлике полазећи од идеје истоветности људи и култура), док у „етнорелативне етапе“ спадају прихватање (етапа у којој постоји разумевање за специфичност и сопствене, и других култура, те појединци уживају у истраживању културних разлика), адаптација (стање у коме појединац почиње да се понаша у складу са обрасцима понашања те културе, те се већ може говорити о „бикултурним“ или „мултикултурним“ идентитетима појединаца) и интеграција (стање отворености ка културним разликама које карактерише интеграција различитих културних образаца у сопствени идентитет) (Kostić, 2011).

2.5.3 Хибридни идентитет

Поред термина 'бикултурни идентитет', у савременој литератури се све чешће помиње 'хибридни идентитет'.

Са транснационалним приступом у посматрању миграција, са размишљањем о транснационалним просторима, појављују се и идеје о хибридизацији идентитета. Тако, Ападураи (Appadurai, 1996) сматра да глобални културни токови отварају нове приступе у схватању простора, које он назива 'етнопејзажима', 'медијапејзажима', 'технопејзажима', 'финансијским пејзажима' и 'идеолошким пејзажима'. Ово су простори у којима се крећу људи који су непрестано у покрету и који се, користећи технолошка достигнућа, издижу из националног и локалног контекста и стављају у глобални контекст. Овакав транснационални, детериторијализовани културни простор је замишљена, ментална конструкција у коме друштвена интеракција ствара нови идентитет, односно културне хибриде или хибридни идентитет. Кроз такав вид друштвене интеракције, национални идентитети губе свој примарни значај, а појачава се транснационални идентитет.

Међутим, као последица детериторијализације, неретко се ствара осећај нестабилности, неукорењености и неприпадања, осећања трансмиграната да су странци и „овде и тамо“, односно да нигде заиста не припадају.

Има аутора који сматрају да свест о двострукој или вишеструкој припадности на којој се гради хибридни идентитет није трајно стање, већ се у зависности од потреба, интереса или прилика може манифестовати или повући (Антонијевић, 2011).

Гмелч (Gmelch, 1980), је описао феномен „повратног културног шока“ који се односи на разочарање миграната када, једном по повратку у матицу, схвате да је и ту ситуација еволуирала за време њиховог одсуства и да тешко препознају и сналазе се у том промењеном културном миљеу. Све ово чини њихову ресоцијализацију по повратку у матицу веома тешком, због чега се они никада дефинитивно не врате, већ постану трајни елемент транснационалних миграција (Gomez, Rothe, 2004).

2.5.4 О вредносним оријентацијама и животу у другој култури

Вредности и вредносне оријентације представљају централне елементе идентитета.

Вредности су апстрактна категорија, преузета из филозофије (аксиологије). Осим што рефлектују тренутне и трајне потребе, оне представљају и интериоризована виђења оног што је пожељно према одређеном друштвеном оквиру и на тај начин се појављују као својеврсни стандард понашања. Вредност је концепт, експлицитан или имплицитан, и то концепт пожељног, који утиче на избор доступних начина понашања. Оне одражавају веровање о томе шта је најбоље за одређеног појединца или групу и која врста понашања је пожељна.

Рокич (Rokeach, 1973) утврђује две важне функције вредности: 1) функцију стандарда који руководе нашим понашањем и 2) мотивациону функцију, која је у вези са нашим стремљењем ка остваривању вредности.

Од вредности треба разликовати вредносне оријентације, које имају двоструко значење: стицање вредности које су још у процесу формирања, на које је особа нарочито пријемчива и које тако утичу на вредновање одређених искуствених садржаја (на пример, алтруистичка оријентација); друго значење подразумева да су извесне вредности постале водеће животне оријентације, јасно и чврсто оформљене вредности (Коковић, 2005).

Једна од особина вредности је њихова релативна стабилност. Хофстед (Hofstede, 2001) сматра да су вредности релативно стабилне кроз време и да

савремени процеси глобализације и модернизације утичу на вредности, али разлике између националних култура остају трајне. Интересовање за вредности у социологији је порасло, јер је уочена њихова веза са социјалним понашањем, односно да њихово проучавање омогућава боље предвиђање понашања од неких других особина личности. Међутим, стабилност тих вредности није апсолутна, јер друштвени и лични развој не би био могућ да су вредности непроменљиве, али ни лични интегритет и друштвена стабилност не би били одрживи да су вредности лако подложне мењању (Rokeach, 1973).

Вивер (Weaver, 1999) упоређује културу са леденим брегом. Оно што је споља приметно и лако видљиво, као што је понашање људи, само је врх леденог брега. Већи део брега је међутим невидљив, јер је потопљен, односно интериоризован. Највећи део је, како он каже, унутрашња култура, која је скривена у човеку. Ова унутрашња култура обухвата начин размишљања и доживљавања света око нас. Она садржи вредности које су несвесно усвојене током одрастања у једној културној средини. При сусрету индивидуа из различитих култура, долази до „судара ледених брегова“. Прво што се учи је разлика која је видљива, очигледна, што наводи појединце који се налазе у таквој ситуацији да почну да обраћају пажњу на специфичан начин поздрављања или облачења. На том нивоу „судара ледених брегова“, појединцима је доста лако да се прилагоде. Међутим, прави проблеми прилагођавања настају тек када унутрашња, скривена култура, изражена у основним културним вредностима, дође до изражаја.

Познавање кодова, реалних или имагинарних, који чине самосвојност групе у односу на остале, неопходан је услов како би појединац афирмисао своју припадност одређеној групи. Ово игра значајну улогу у случају миграција, јер је дошљацима „са стране“ често потребно дуго време (две до три генерације) како би савладали и усвојили елементе који чине идентитет групе којој већ припадају економски, будући да се овај део интеграције најбрже одвија. Мигранти тако у том дуготрајном процесу чувају извесне елементе свог оригиналног идентитета, посебно у сфери приватног живота.

На другој страни налази се култура домаћина, која често представља за имигрантске групе (али такође и за извесне аутохтоне групе) неку врсту конзервације првобитног идентитета, укоченог и непроменљивог у времену. Присуство имиграната не доводи само до јачања националног идентитета него може ојачати и друге регистре колективних идентитета, регионалне, континенталне и чак светске (Bromberger, 1987).

Већина имиграната улази у модерна европска друштва углавном кроз доње социјалне слојеве. Њихов први социјални идентитет је тако инфериоран

социјални идентитет у односу на аутохтону групу (па чак и у односу на имигранте који су дошли пре њих). Овакав социјални идентитет је потом придружен лингвистичком идентитету, који подвлачи стигматизацију. Једном када то прављење разлике по лингвистичкој основи нестане – често након једне или две генерације, диференицијација се, ипак, може наставити у другим регистрима колективног идентитета (религијска припадност, боја коже итд.).

Концепција коју аутохтони имају о индикаторима свог сопственог идентитета игра одлучујућу улогу у начину на који ће прихватити фундаменте идентитета имиграната. Да ли их је теже усвојити као своје када идентитет групе као своју конститутивну идеју има ону о биолошкој вези (право крви), у односу на идентитет групе који се заснива „само“ на дужем или краћем присуству на одређеној територији или на учешћу у појединим активностима (религијским, спортским итд.)?

Тако на пример, већина Немаца сматра да је биолошким везама повезано са својом групом, коју карактерише заједничко наслеђе, и због тога није чудно што посматрају имигранте као одвојене народе који не поседују исти културни код као и аутохтони Немци.

За разлику од тога, у Француској је термин 'етнички' историјски био резервисан за колонизовано становништво, па је његова употреба за припаднике француске нације који потичу из других држава генерално оцењена као неприкладна и чак увредљива. У таквом контексту није чудно што је сваки захтев који се заснива на етничким валоризацијама, било да долази од француских власти или од имигрантских кругова, аутоматски стигматизован као примитивна и архаична форма конструкције идентитета, иако су етничке референце често присутне у свакодневним расправама и обичајима.

Култура је оно што је заједничко одређеној групи људи, њихова специфична веровања и вредносни системи, који од њих чине заједницу. Оно што чини срж културног идентитета је систем вредности, који је, како га Хофстед (Hofstede, 1991) назива *software of the mind*.²⁷

Мигранти у себи носе своје вредности, веровања и сазнања, али њихов културни идентитет ће се вероватно изменити под продуженим утицајем културе земље пријема, јер је социјализација целоживотни процес.

Ранија схватања су миграције, дакле, представљала као једносмерне процесе, од земље порекла ка земљи одредишта, при чему мигранти усвајају културне обрасце земље пријема, на уштрб културних образаца земље порекла. Међутим, технолошки напредак, који пружа могућност чешћих путовања и

²⁷ Софтвер, програм ума.

инстант комуникације, омогућио је да се мигранти не одвајају од земље порекла, већ да су у сталном и динамичном процесу живљења у различитим културама, између којих, неретко, чине мост.

Истраживања која су вршили Фарида Сахијева и сарадници о вредносним оријентацијама казахстанске дијаспоре, са намером да се открију разлике у вредносним оријентацијама људи који живе у матици и људи који живе у дијаспори, показала су да међу припадницима дијаспоре расте религиозност. Неке од важнијих вредности су породица и материјално богатство. Изражени су заједништво и жеља за успостављањем јачих веза са матицом. Ове резултате аутори су објаснили специфичним животним путем миграната, који утеху од усамљености траже у националним и религијским институцијама (Sakhiyeva et al., 2015).

Када се ради о истраживањима у вези са нашом дијаспором, Костић (Kostić, 2011) се бавила истраживањем српске имиграције у Канади, наиме разлозима емиграције, начину прилагођавања канадским условима и начинима очувања националног културног идентитета.

Резултати су показали да српски емигранти придају велики значај свом националном миљеу и да постоји велики број организација националног типа које их окупљају. За испитанике је било важно очување матерњег језика, као фактора очувања националног идентитета. У већини случајева, језик земље домаћина се користи на послу, док се у кући разговара матерњим језиком.

Ауторке Павлов, Предојевић, Деспић и Милутиновић (Pavlov, Predojević, Despić Milutinović, 2013) спровеле су истраживање међу транснационалним мигрантима и повратницима који су власници предузећа, а који послују у Србији и сарађују са иностранством. Резултати истраживања су показали да је национални идентитет испитаника изражен у приватној и породичној сфери живота, при чему су они добро интегрисани у пословној и јавној сфери земаља пријема. Већина испитаника је у приватној сфери задржала наглашени патриотизам, али је у пословној сфери, кроз интеграцију у начине и стандарде пословања у земљи пријема развила транснационални идентитет. Анализа је показала да транснационалне мигранте обухваћене овим истраживањем карактерише неговање породичних вредности и друштвеног живота. С друге стране, испитаници су имали изражен предузетнички дух и проактивност, вредновали рад и систематичност.

У својој докторској дисертацији „Вредносне оријентације српске интелектуалне дијаспоре“, Динић (Dinić, 2017) поставља питање разлике у изражености вредносних оријентација у односу на социодемографске карактеристике

испитаника, узимајући као варијабле пол, старосно доба, ниво образовања, дужину боравка у иностранству и друге.

Када је у питању пол, резултати истраживања су показали да су жене отвореније према свету, више подржавају равноправност полова, док су код мушкараца израженије традиционалне и материјалне вредности.

Што се старосног доба тиче, резултати истраживања су показали да се са годинама смањује ауторитативност, али повећава социјална дистанца.

Резултати анкете показали су да је ниво образовања значајан фактор различитости. Испитаници са нижим нивоом образовања су ауторитарнији, са израженијим традиционалним вредностима. С друге стране, испитанике који су завршили постдипломске студије карактеришу израженије секуларно-рационалне вредности, самоактуализација²⁸, позитивнији однос према равноправности полова и мања социјална дистанца према маргинализованим друштвеним групама. Када се ради о нивоу образовања родитеља, резултати анкете су показали да су испитаници чији родитељи имају више или високо образовање отворенији према свету, имају израженије секуларно-рационалне вредности и самоактуализацију. С тим у вези, ауторка помиње истраживање Аларгић (Alargić, 2012), која је установила да припадници земљорадничких и радничких породица придају већи значај патриотизму, док они из интелектуалних породица, већи значај придају рационалности и хуманизму.

Према Динић, резултати њеног истраживања показали су да дужина боравка у иностранству утиче на већу затвореност ка свету, већу религиозност, мању равноправност полова, већи општи активизам, израженије традиционалне вредности и већу социјалну дистанцу. Вилијамс и сарадници (Williams et al., 2013), као и Сахијева (Sakhiyeva et al., 2015) дошли су до сличних резултата, наиме, да дужина боравка у иностранству појачава значај породице и религије, као кохезионих елемената мигрантске заједнице у условима детериторијализације. С друге стране, дужина боравка у иностранству утиче на пораст социјалне дистанце. Неки говоре о новом типу национализма, национализма „на даљину“, који се развија из постојећих мрежа и израста из колективне свести заједница дијаспоре (Benedict, O’Gorman, 1992; Skrbiš, 2001, Glick & Schiller, 2005).

У својој докторској дисертацији „Дискурси о роду, идентитету и професији: животне приче жена из Србије у академској дијаспори“, Седларевић (Sedlarević, 2016) настоји да докаже да идентитет није непроменљива, једном

²⁸ Ауторке користе термин ‘самоактуализација’ у смислу способности да се самосталним акцијама постигну жељени циљеви.

дата категорија, односно да је подложен вишеслојности, разноврсности и променљивости, у зависности од друштвених и животних околности у којима су се налазиле припаднице српске академске дијаспоре.

Професорке које су удате за партнере из друге земље, углавном преузимају језик партнера као језик комуникације, али су децу научиле матерњем језику и пренеле на њих вредности одржавања блискости са породицом мајчиног порекла, због језика, културе и емоционалне везе са прецима. Показује се да професорке у дијаспори свесно балансирају између нове породице и своје породице порекла код одгоја и васпитања деце. Оне брак доживљавају не као препреку свом друштвеном успеху и напредовању у каријери, већ као подршку, а слично је и са научницама у Србији (Ležajić, 2009). Такође, идентитет које су са собом донеле, битно је утицао и на њихове партнере странце, тако да су се и они мењали.

Од 11 испитаница, пет их је имало децу. Њихова деца се образују у земљи у којој живе или другде у иностранству. Иако су њихове мајке настојале да очувају везу са земљом порекла, тиме што су децу научиле свом матерњем језику, код друге генерације долази до неминовне промене, наиме, први језик који ова деца користе јесте језик земље у којој живе, а матерњи језик родитеља није доминантан. Све оне много улажу у школовање своје деце на свим ступњевима њиховог образовања.

Кад је реч о могућности сарадње или повратка у постојбину, све испитанице истичу да желе да сарађују са институцијама у земљи, али да са оне друге стране постоји незаинтересованост. Сарадњу коју су, евентуално, имале, оствариле су готово искључиво захваљујући личним контактима.

Када се ради о повратку у матицу, сматрају да није реално да се врате или да немају ни утисак да су отишле, односно да земљу порекла и даље доживљавају као свој дом, иако су деценије провеле у иностранству.

2.5.5 Како видимо Друге и како нас Други виде

У књизи *Жички диван* (Jerotiћ i Војовић, 2008), академик Владета Јеротић у разговору са професором др Бошком Бојовићем каже:

„Кад смо рођени у Србији, онда нас је Бог ваљда ставио да будемо ту. (стр 16) [...] Више пута сам рекао да нема случајности, неко је рођен у Азији, други у Африци, трећи у Европи, на Балкану, у Србији. Мора да има неког смисла. (стр. 107) [...] Људи најчешће имају погрешну представу један о другом. Зашто је тако? Па човек је најпре и најчешће ирационално биће, што значи подложно својим емоцијама, другим речима својим фантазијама и фантазмима. Већина

наших представа о другим људима потиче из нашег детињства, нашег односа према родитељима и другим васпитачима... У нашем народу, мада је изазовно а и опасно говорити о карактерологији једног народа – углавном преовлађују пре-терано субјективни судови о другим људима, који се крећу између крајности: црно или бело... људи имају чешће погрешну него релативно тачну представу о другом човеку (чак и о оном најближем – а шта тек рећи о погрешном процењивању других народа!) јер – не познају себе. (стр. 167–168) [...] Сви људи на свету имају неки „поглед на свет“, били они њега свесни или не... Сигурно је да се такав процес збива још у раном детињству под утицајем родитељског става према животу... могуће је да се тај, конституцијом и васпитањем, рано успостављен став ипак може променити, делимично или некад, ређе, радикално.“ (стр. 180–181).

Интересантно је, као разраду Јеротићеве констатације о склоности Срба ка претерано субјективним судовима и црно-белим дихотомијама, представи-ти овде рад француске антрополошкиње, Летиције Деламар (Delamare, 2016).

У својој докторској дисертацији: „Биполарност српског друштва: наслеђе, суштина или илузија? Београдске манифестације 1991–2008“²⁹ Летиција Деламар покушава да објасни различитости, односно биполарност српског друштва, која се манифестовала од деведесетих година прошлог века, упоредо са реконструкцијом српског идентитета после нестанка СФРЈ. Она у уводу свог рада наводи да је основни разлог њеног интересовања и истраживања, због којег је научила српски језик и провела у Београду годину дана, између 2005 и 2006. године, био мучни утисак који је рат у Југославији оставио на њу, адолесценткињу у то време, који је пратила из француских вести. Једнострано представљање конфликта у Југославији, са Србима као главним инкриминисаним, обележило је западни аудиторјум деведесетих година, што је утицало на стварање униформно негативне слике Србије у јавном мњењу, без дубљег улажења у суштину југословенске кризе.

Од двехиљадитих година, интересовање се са југословенских збивања преноси на друге теме, па се Србија ретко појављује у западњачким медијима, осим када се говори о Хашком трибуналу, националистичким манифестацијама, испадима фудбалских навијача или признању независности Косова. Дакле, слика Србије и даље остаје негативна, али је интересовање за њу с временом избледело.

Српско друштво је у периоду од двадесет година прошло кроз драматичне промене, што је њеним држављанима, унутар земље и споља, наметнуло дубоко преиспитивање и мењање дотадашњих социјалних показатеља. Уколико

²⁹ „La bipolarité de la société serbe: héritage, essence ou illusion? Les manifestations belgradoises 1991-2008“

је транзиција процес који је захватио све земље бившег комунистичког блока у смислу преиспитивања и промене дотадашњег политичког, економског и друштвеног система, она је у Србији била додатно отежана конфликтима у бившој Југославији, и људским и економским жртвама, избеглицама и свим другим проблемима које су конфликти донели, а такође и специјалним притиском међународне заједнице, кроз економске санкције, бомбардовање од Северноатлантског савеза и признање отцепљења државне територије Србије.

У својој антрополошкој анализи, Летиција Деламар наводи, по свом виђењу, основне карактеристике српског друштва, изражене кроз дискурсе српске елите.

Она даје следеће констатације:

– Српски идентитет је обележен концептом жртве.

Мит на којем се заснива српска нација је мит о Косову и о жртвовању земаљског царства, зарад небеског. Ова идеја постоји такође и у виђењу Срба као последње одбране хришћанске Европе од османске најезде. Жртва као мотив се понавља и у Првом светском рату, кад је српска нација била међу онима које су имале највеће људске губитке.

– Срби су током своје историје развили конфликтну политичку културу

Главни разлог за то је отпор османској доминацији током пет векова потчињености. Иако је, током тако дугог временског периода, свакако дошло до мешања и прожимања двају друштава, културно наслеђе ставља акценат на отпор окупатору, који је довео до ослободилачког покрета у деветнаестом веку. Затим, почетком 20. века долази до балканских ратова и Првог светског рата где настаје нови мит: о српско-француском пријатељству.

– У свим тим конфликтима, Срби сматрају да су у позицији онога ко се брани од туђег напада, од агресора који угрожавају српску земљу и народ. По Деламар, овај исти мотив биће коришћен и деведесетих година, кад се Срби стављају у позицију оних који бране Југославију, односно српски народ на њеној територији.

– Српски менталитет је такође обележен годинама социјализма у СФРЈ и обавезном идеолошком компатибилношћу, наметнутом од комунистичких власти.

Према ауторки, циљ њеног истраживања био је покушај да се упозна став српске елите о ономе шта је „српство“, шта је српски идентитет, прошлост и будућност земље у вртлогу економске, политичке и моралне кризе.

Она констатује да се деведесетих година појављују два главна дискурса, међусобно супротстављена. С једне стране, националистички, а с друге, либерални.

Ауторка се, будући да је националистички дискурс био у много наврата анализиран и објашњаван на Западу, одлучила да проучава либерални дискурс, и то онај који либерали користе кад говоре о националистима.

Балкан, а посебно Србија, нису *terra incognita*, али су недовољно истражени. Текстови који о њима говоре углавном су већ излизане, поједностављене представе које их свде на вечно жариште конфликта и ратова. Ауторка се пита зашто анализе српских интелектуалаца не могу да превазиђу тај базични ниво размишљања, односно, да ли је биполарност српског друштва нешто наслеђено, суштинско или ипак само привидно.

Према ауторки, дискурси српских интелектуалаца 1990-их и 2000-их година, било да су они националистички или либерално оријентисани, описују српско друштво подељено бројним фрактурама: географским, социјалним, политичким, историјским. Оваква подељеност није ништа неуобичајено ни за друга друштва, али оно што је посебно у српском, јесте то да две стране, које се налазе на супротним позицијама, примењују исту логику искључивости, која не оставља могућност за мирну коегзистенцију. Притом, пресудна је улога интелектуалаца и медија у овом процесу дељења, а сасвим је могуће да стварна подела постоји само у њиховим дискурсима. Претпоставка ауторке је да су разлози за такву биполарност историјско политичко наслеђе Србије, односно смењивање ауторитарних режима – османске доминације, диктатуре за време краљевског уређења, потом комунистичког. Међутим, и поред тога што либерални интелектуалци тврде супротно, Србија је имала периоде демократског уређења, између 1903. и 1914, док, с друге стране, овакво ауторитарно наслеђе није типично само за Србију већ и за друге земље, и то не само Балкана, на основу чега Деламар закључује да се не ради о биполарности као карактеристици српског друштва него да је дискурс сам по себи биполаран. Коришћење митова у политичком обликовању и развоју није својствено само националистима и традиционалистима, већ и либерално оријентисаним интелектуалцима (Срби су заостао, примитиван народ, неспособан да се демократизује без руководства интелигенције из „круга двојке“), па тако обе стране деле заједничко (митоманско) тле, које спречава земљу да направи квалитетан искорак ка будућности.

Та биполарност, опозиција између Себе и Другог, није специфичност српског друштва. Међутим, ова подељеност се дешава у моменту кризе идентитета у Србији, после распада Југославије. У тој новој идентитарној (ре)конструкцији, националисти и либерали оличени у покрету „Друга Србија“, конструишу, свако за себе, идеалан тип Српства, искључујући све који се у њега не уклапају, једни као издајнике, а други као варваре и примитивце.

С друге стране, уколико националисти користе мистификацију како би описали славну српску прошлост, либерали је користе да би пројектовали будућност. Наиме, националисти уздижу традиционално друштво као идеал, модел који је Србија већ била напустила, док либерали хвале друштво које ће доћи, које се може представити као западни модел либералне демократије, у којем се већина Срба не препознаје, нити се сами у њега пројектују.

По либералима, демократски модел може бити само европски, без остављања могућности за стварање оригиналног модела, који би се базирао на европским идеалима али и на локалним специфичностима. Не ради се, дакле, на томе да се створи оригинални српски модел, који ће узети у обзир особености српског друштва, већ се само послушно примењују лекције које намеће прилично незаинтересована „европска учитељица“. Српски либерални интелектуалци задржавају, међутим, то митско виђење Европе као еталон за оцењивање прошлости, оријентисање у садашњости и пројекцију будућности.

Али, османско наслеђе, комунистичка прошлост (без обзира на изузетну отвореност Југославије) и ратови из 1990-их година, удаљили су Србију од Европе.

Многи Срби, нарочито млади, напуштају земљу, не само због стално присутних економских проблема (незапосленост, корупција...) већ превасходно због недостатка перспективе. Велики број младих, нарочито оних који су стекли дипломе, тражи посао у иностранству и одлази. На овај проблем се надовезују проблем слабог наталитета и старења становништва.

Демократизација захтева веће учешће грађана у политичком животу земље, њихово веће присуство у јавности. Међутим, бројна разочарања у политичке странке довела су до незаинтересованости грађана за сопствени политички живот. Сем тога, интелектуалци који су сматрали да доносе отварање према Европи и промену, они из „Друге Србије“, који су се политички идентификовали кроз ЛДП и ДС, нису успели да привуку све Србе својим позивом за демократизацију и за европску интеграцију. Њихов дискурс који третира Србе као заостао и примитиван народ, њихово ангажовање кроз НВО, на крају су их одвојили од српског друштва (Delamare, 2016).

Надовезујући се на разматрања Деламар, подсећамо се Хантингтонове констатације (Huntington, 1997) да су елите незападњачких друштава често способније да комуницирају са Западом него са својим сопственим народом. (Видети и Војовић, 2019).

Затим, када се говори о дихотомијама у српском друштву (нпр. Срби у оквиру Османског и у оквиру Аустроугарског царства, Карађорђевићи–Обреновићи, село–град, равница–планина, националисти–либерали и другим),

можда би већ препознатим и проучаваним требало додати дихотомију матица–дијаспора и проучавати однос који Срби из матице и Срби из дијаспоре или различитих дијаспора, имају једни према другима.

Могло би се закључити да дијаспора више воли матицу него матица дијаспору. Суочени са процесом акултурације у новој средини, која доноси многе несигурности и у извесном смислу представља разградњу дотадашњег идентитета, имигранти се у највећем броју случајева чврсто држе познате симболе и односа у новом и непознатом друштву. Иако су најчешће земљу порекла напустили због деловања многобројних неповољних фактора, у потрази за бољим животом у иностранству, гледана из далека, њихова „рођена“ земља им се чини много лепшом него у време док су у њој боравили. Поготову што постају свесни, организујући свој живот у новом друштву, да ни оно није лишено својих проблема, на које се надовезују њихови сопствени, специфични имигрантски проблеми. Може се рећи да се и у њиховом животу појављује особени дуалитет: земља порекла – земља пријема, који ће их пратити до краја живота, чак и уколико одлуче да се врате у отаџбину.

Иако су људи нашег порекла у Француској све до 1990-их били препознани као Југословени (*Yugos*), а и сами се тако одређивали, „страшне“ деведесете су их натерале, као и оне у земљи порекла, да се одреде по националној основи и преиспитају пре свега свој осећај припадности једном од народа који су чинили бившу СФРЈ. Традиционално, већина људи који су дошли са територије бивше СФРЈ у Француску била је српског порекла, па је пред крај 20. века, паралелно са ратовима у бившој Југославији, морала да поднесе убитачну медијску антисрпску кампању, не одустајући од свог српског идентитета и, штавише, јачајући га. Неретко су у тим туробним временима, када је матица била изолована у сваком погледу, гласови, манифестације и подршка из дијаспоре били једини носиоци друге слике о Србима и Србији.

Међутим, печат „гастарбајтера“ којим је матица (тада СФРЈ) обележила дијаспору у периоду масовних економских миграција од средине 1960-их, као да и даље носи свој пежоративни призив, без обзира на приметне промене у самој структури и бројности дијаспоре и различитим слојевима који су се у дијаспору укључили у последњим деценијама, нарочито од распада бивше Југославије.

ТРЕЋИ ДЕО

ЗЕМЉЕ ПРИЈЕМА И ИМИГРАЦИЈА

1. МИГРАЦИЈЕ ВИЂЕНЕ ОЧИМА ЗЕМАЉА ПРИЈЕМА: ПОРЕЂЕЊЕ НЕМАЧКЕ И ФРАНЦУСКЕ

„Прилив Оријенталаца, Левантинца, Балканаца, итд. [...] далеко је од тога да буде толико жељан као Белџијанаца и Холанђана или чак Италијана и Шпанаца. Овде ојет не треба да истичемо расне пријеворе, већ најојив, треба да знамо да су ти субјекти предалеко од наше цивилизације, чији ниво ризикује да се промени у контакту са њима.“

Robert Debré et Sauvy, 1946³⁰

У другој половини 20. века, имиграције су достигле значајан обим у већини западних земаља. Масовне и континуиране, оне су довеле до процеса дубоког преображаја природе и састава популације у бројним земљама северне хемисфере. Сем тога, док су миграциони токови у ранијим периодима пре свега били окренути ка земљама традиционално имиграционог типа, као што су биле САД, Канада, Аустралија, Нови Зеланд и у Европи Француска, постепено су се проширили на све развијене земље, па се не може више говорити о класичним миграционим кретањима Југ–Север. Ретко која од ових земаља успева да одоли масовним миграторним продорима, који пристижу из све различитијих извора. Земље југа Европе (Италија, Шпанија, Португал), традиционално извори емиграције, и саме су постале имиграционе земље.

Када је Француска у питању, Огден и Вајт (Ogden & White, 1989) примећују да три миграциона периода: на преласку између 19. и 20. века, између два светска рата и после 1945. године, показују сличности, али такође значајне разлике. Свака имиграција је била значајно бројнија од претходне, свака следећа је довела раднике са веће удаљености од претходне, како географске, тако и културне. Неки истраживачи закључују да су сталне миграције у периоду од једног века више измениле састав француског становништва него што је то био случај у САД (Noiriel, 1992), а тај процес далеко од тога да је завршен.

Немачка, са своје стране, окупља највећи број имиграната у Европи. Француска и Немачка су две земље имиграције које су кроз историју изградиле два врло различита система, пре свега у самом поимању нације, са свим последицама које то може да има у односу на имигранте. Француски модел се позива на универзализам и просветитељство, а с друге стране немачки, етнички модел нације, позива се на биолошке и предачке везе, како би се одредило ко је

³⁰ У: (Weil, 2008, 34).

Немац, Французи су усвојили *jus soli* – право тла (са извесним ограничењима), а Немци *jus sanguinis* – право крви, као концепт за стицање држављанства.

Истовремено с порастом броја миграната и разноликошћу земаља порекла, суштински се мењала и њихова структура. Тако ОЕЦД (ОСДЕ 1987) наводи да су савремене миграције у Европи прво биле економске миграције мушкараца који су долазили сами 50-их и 60-их година прошлог века, затим је наступила фаза придруживања њихових породица 70-их и 80-их година, па је дошло до трансформације од привремене миграције радне снаге, до сталног насељавања, односно од економске ка социјалној миграцији, од привремене ка сталној или седентаризованој имиграцији, као што је назива Силверман (Silverman, 1992). Анализе Веја показују да је, у случају Француске, ова еволуција вероватно била покренута и оркестрирана од државних власти, како би се имигранти асимиловали и дефинитивно настанили (Weil, 1991).

Јасно је да су кретања таквог обима имала веома значајне последице у културном, социјалном и економском животу земаља пријема и да су питања имиграције често разматрана са вишком емоција и страсти због њихове повезаности са личним и колективним идентитетом како миграната тако и њихових домаћина.

Сопствено Ја одређује се увек у односу према Другома. Пјер Тап (Тар, 1999) сматра да ће имигранти, суочени са депресивним западним друштвом, лишеним енергије, са дефицитом идентитета, несумњиво у њему афирмисати свој културни идентитет, кроз различите индивидуалне и колективне стратегије. Класичне теорије, које виде друштво пријема као статично, у које се имигранти интегришу или не, мењају се, тако да се сада више пажње посвећује интеракцији између друштва земље пријема и имиграната. Чињеница је, међутим, да разумевању и мерењу ефеката имиграције на друштво земље пријема није посвећивана довољна пажња. Преовлађујући концепт је онај који представља већину (друштво земље пријема) као статичну и непокретну, насупрот које стоје (имиграцијске) мањине, које су принуђене да се уклопе или, у супротном, да буду носиоци револта израженог кроз делинквенцију, повратак претходном идентитарном моделу итд. (Mugny et Perez, 1987).

У таквој перспективи, масовна имиграција је један од најјачих узрока културне аномије у друштвима земаља пријема. Имигранти углавном располажу, захваљујући јачим пријатељским и породичним мрежама и помоћи у оквиру својих мигрантских заједница, већом интерном кохезијом него што је то случај код припадника већине, односно друштва земље домаћина, које углавном карактерише индивидуализам, усамљеност и микропородични модели.

Тод (Todd, 1994) сматра да Французи, према јакобинском моделу, прихватају као Французе све оне који су усвојили, поред француског језика, неколико вредности којима се дефинише заједничка база. Али овај социјални уговор, који се заснива на минимуму заједничког, уводи друштвене односе који су слабог интензитета, са ниском конвергенцијом мишљења, ставова и заједничких вредности, из чега држава извлачи корист.

Хал и Хал (Hall and Hall, 1990) су констатовали да Француска није баш нарочито отворена за мешање. Они су закључили да је за стварање и одржавање односа потребно много више времена у Француској него у земљама као што су Немачка или САД. Французи живе у затвореним круговима у које је тешко ући, а њихово друштво, више него у другим земљама, функционише са класним подвојеностима.

Вајнберг (Weinberg, 1961) сматра да је за ментално здравље имиграната, као и за друштво у целини, едуковање староседелаца исто тако важно као и едуковање имиграната.

Земље имиграције морају пронаћи консензус који надилази етноцентралистички модел и омогућити интеграцију онима који је желе. Њихово становништво и власти морају се навићи на присуство странаца са различитих страна света, на промене културног идентитета, морају развијати толерантан приступ према другачијим навикама и стиловима живота и омогућити интеграцију различитих елемената, што су европске земље имиграције и примењивале последњих деценија. Тако су трансформација, а на крају и нестанак етнокултурних заједница земаља пријема неповратно уписани у про-миграционе програме (Thranhardt, 1996).

Наравно, и имигранти подлежу дезинтеграцији под утицајима културног модела земље пријема. Тако Тод (Todd, 1994) сматра како би израз „дезинтеграција на француски начин“ више него интеграција, одговарала процесу адаптације становништва придошлог из Алжира у Француску.

На крају, не ради се само о проблемима интеграције имиграната у друштво земље пријема него о питањима интеграције целокупног друштва. Једно друштво се заснива на извесном јединству између својих чланова, а како сáми чланови могу бити врло различити, и како та различитост представља такође богатство тог друштва, свако друштво треба да је у стању да створи социјалне везе којима ће се омогућити уједињење ових различитости. Потребно је дакле, да друштво има способност да омогући и јединство и различитост. Јер скупина људи не може се сматрати друштвом пре него што је стекла капацитет за колективно деловање. Степен у којем чланови једног друштва губе заједнички

смиао, размера у којој је друштвени споразум поткопан, показују меру стања неорганизованости тог друштва (Wirth 1964, Ballis Lal, 1986).

Разлике у организацији друштва и у начину конституисања социјалних веза довеле су до различитих историјских облика друштава. Ове историјске форме су се смењивале кроз време, али су културе које су оне покривале често и даље трајале и остајале активне, и поред промене доминантног политичког облика друштва. Нове форме друштвене организације морале су стално да узимају у обзир културе које су већ раније постојале (Demorgon, 1996).

Анализирајући разлике између француског и немачког модела интеграције странаца, Деморгон сматра да корени ових разлика потичу од тога што је Француска кроз историју била под јачим утицајем Рима и Католичке цркве, односно спољних и централизованих власти него што је то био случај са немачким државама, често у опозицији према Риму. Из тога су проистекле и разлике у вези са стварањем социјалних веза на њиховим просторима. Док се оне у Француској стварају у сенци католицизма, са претензијом ка универзализацији, у Немачкој се ове везе стварају више ослањајући се на локалне специфичности и локалне заједнице. На прагу првог миленијума, постоје две главне културне струје: на југу Римско царство, опасно зидинама, а на северу заједнице које удруживањем стварају лиге.

Ове различите оријентације – с једне стране, одржавање разноликости бројних мањих друштвених јединица, а са друге, уједињавање популације и територија – произвешће различите културне последице.

У Немачкој, блискост социјалних партнера, укључујући и оне који имају главне улоге у одлучивању, као и блискост са околном природом, утицаће на то да се регулација друштва, закони и власт организују између друштвених актера који су међусобно блиски и познати. Постојаће одређено преклапање између Ја и групе којој се припада. Ауторитет који се заснива на односима између познатих и блиских кругова лакше се интериоризује. У немачкој комуналној култури, везаност за родно место, *Heimat*, могло би представљати заједничку суштину егзистенције која повезује индивидуално, друштвено и природно окружење.

У Француској, међутим, рано долази до усађивања римске, а потом католичке администрације, после које се смењују модалитети власти који сви имају исту суштину – они су спољни, вертикални, централизовани, удаљени, пирамидални. Солидарност групе биће више на испиту због сталне подељености између, осећања верности према том спољном ауторитету и осећања припадања ближој групи, јер она може имати своје специфичне интересе, различите од интереса централног, спољног и удаљеног ауторитета.

После примања хришћанства на територијама Немачке, усталила се приметна контрадикција између, с једне стране, разноликости мањих заједница и с друге, припадности католичанству,³¹ поготову што су се извесне мање заједнице и предузећа развили и ојачали преко нових економских активности, о којима црква, званично, нема добро мишљење. Реформа, међутим, уноси праву културну револуцију, јер је протестантизам донео већу једнакост и схватање да је појединац одговоран за сопствену судбину. Фундаментална разлика у односу на католицизам је што је свим активностима, религијским, политичким и економским, дат подједнак значај и уважавање, па су се, на територији будуће Немачке, политички, економски и религијски сегмент заједнички организовали у један делатан и релативно кохерентан систем (Demorgon, 1999).

У каснијим историјским фазама, политички неуспеси Немачке, нарочито у наполеонским ратовима, као резултат њене слабе уједињености, дали су посебно место и сјај краљевским и царским режимима, као што су били они у Пруској и у Аустрији. Немачка култура наћи ће се пред круцијалним питањем: како сачувати разноликост, а у исто време јаче развити национално уједињење? Покушаји националног уједињења ишли су од Другог рајха, преко Вајмарске републике, да би се на крају произвео Трећи рајх, чију историјску тежину је осетила цела планета.

После Другог светског рата, Немачка се ангажовала на путу демократског јединства. Њено законодавство било је посебно повољно за лица која траже азил. Међутим, сви ти нови елементи нису значајније променили дотадашње основе немачких друштвених веза, поготову значај везе са заједницом, биолошке везе. Отуда потешкоћа да се прихвати могућност да странци, који не деле ту основну, биолошку везу, могу да буду део немачке нације. Чињеница је, међутим, да је после уједињења Источне и Западне Немачке, дошло до много интеркултурних проблема између становника две раније одвојене државе, етничких Немаца (Demorgon, 1999).

Ситуација у Француској је деловала једноставније: у мери у којој је стварање и будућност нације било контролисано од централних, ујединитељских власти, краљевских а затим републиканских, њихова моћ се простирала на свим територијама и над свим становницима. За време краљевства, централна власт била је потпомогнута црквом, односно католицизмом. Црквена власт није смела бити у контрадикцији са краљевском – није било дозвољено француској цркви да се обраћа папи против краља.

³¹ Од грчког *καθολικός*, свеопшти, универзални.

Ова контрола цркве се појачала са Републиком, до мере да је дошло до одвајања цркве од државе и до увођења принципа лаицитета. У концепту лаицитета треба видети намеру државе да контролише становништво. Школа, преко учитеља који се супротстављају свештеницима, место је где се деца уче „стандардизованој“ Француској, на француском језику, а не више на дијалектима њених региона. Према Ноариелу, Француској буржоаској револуцији претходио је процес националне асимилације коју је током више векова спроводила монархија. Револуција је окончала овај процес, уништавајући локалне и територијалне власти, како би остварила грађанско јединство нације. Увођењем лаицизма у школу, држава је обезбедила изванредан начин за формирање заједничке свести. Основна школа допринеће тако, кроз рад учитеља-лаика, подржављењу, односно стандардизацији регионалних култура, превазилазећи локалне језичке и културне специфичности и уграђујући у народ национализам. Од момента у којем народ преко избора постаје основни фактор политичког живота, униформизација је била неопходна. Исто тако, увођење опште војне обавезе био је начин за државу да уведе националне вредности и поштовање реда и закона. У таквом контексту почело је да се развија оно што би се могло назвати „француским моделом имиграције“ (Noiriel, 1992).

Све ово представља скуп елемената којима се стварају нове друштвене везе, које се све више удаљавају од утицаја локалних култура, које се настоје заменити краљевством, нацијом, правима човека, лаицитетом. Ова врста централизоване контроле односи се и на економију, како у краљевству, тако и у републици, због тога што постоји страх да економске активности, уколико нису контролисане из центра, могу да следе сопствену логику и одлутају од националних планова.

Идеја уједињења тако је јачала у Француској током историје, али не без одређених тешкоћа. Међутим, и поред тих тешкоћа, Француска је била у стању да наметне систем интеграције странаца, иако су се различити отпори, привремени и локални, стално наметали.

Краљевске, а потом републиканске власти, следиле су исту централизовану политику уједињења територија и становништва, што је довело до стварања друштва са тежњом ка унитаризованом идентитету, чији је гарант држава као централни, спољни ауторитет.

Међутим, пред крај 20. века, у Француској се појављују потешкоће које су производ глобализације и масовних миграција. Машина за „фабриковање Француза“ више није тако ефикасна, уклештена између религијских и културних специфичности и економских проблема. Док су ранији успеси у интеграцији странаца учвршћивали Французе у њиховом националном бићу, старе методе последњих деценија су се показале мање ефикасним. Према Кордес (Kordes,

1999), иако је француски асимилационизам *a priori* укључујући, он је истовремено и искључујући, наиме садржи форму латентне нетолерантности, јер признаје само свој сопствени модел идентитета и потискује све остале културе. С друге стране, немачки модел изгледа *a priori* искључујући, јер одбија давање немачког држављанства мигрантима, али је, ипак, релативно толерантан, јер им пружа могућност да се разликују и да се организују према својим сопственим обичајима.

Значајно питање које се притом поставља јесте: да ли држава треба да обликује културни идентитет „свог“ друштва или само друштво дефинише сопствени идентитет? На то питање немачки и француски модел пружају наизглед различите одговоре.

1.1 Имиграција као оруђе државних политика у Француској

Имиграција се углавном представља као производ воље миграната да, из различитих разлога, напусте своју земљу порекла или земљу у којој су до тада боравили. Међутим, имиграција не би била могућа када не би наилазила на извесну подршку од земаља пријема, које су је, неретко, користиле у својим политичким стратегијама.

Имиграција, пре свега, доприноси повећању бројности становништва имиграционе земље, односно регулацији демографских питања. Тако Ерве Лебра (Le Bras, 1999), говорећи о државним идеологијама које су одређивале демографску политику у Француској, показује да, у зависности од историјских околности, оне осцилирају између популизма и нативизма, при чему је понекад тешко направити разлику између једног и другог. Интересовање државе за „њену“ популацију почиње у периоду апсолутне монархије и води ка Колберовој³² „политичкој аритметици“. Бављење демографским питањем постаје нарочито актуелно после пораза Француске у рату са немачким државама на челу са Пруском, 1870. Пораз је, уместо да буде објашњен недовољно развијеном војном техником и неспособношћу врховног штаба, оправдаван разликама у natalitetу и бројности становника.

Све до краја Другог царства (фр. *Second Empire* 1852–1870), малтузијанска³³ теорија доминира у вези са питањима која се тичу популације (Charbit, 1981) у Француској, као и у другим европским земљама. Обично се рату из

³² Jean-Baptiste Colbert, државни секретар за време владавине Луја 14. (17. век).

³³ Малтузијанизам је демографска доктрина Томаса Роберта Малтуса (1766--1834) коју је формулисао у делу „Оглед о принципу становништва“ (An Essay on the Principle of Population) 1798. године.

1870. приписује промена начина гледања на ова питања, будући да је пораз Француске објашњаван и оправдаван њеним slabим наталитетом у односу на немачки. Страх од депопулације довео је у том периоду до нативизма, односно политике по којој су сва рођења била добродошла, било да се радило о брачној или ванбрачној деци. Веза између наталитета и нације се нарочито успоставља са републиканским режимом: за многе Французе, којима је одузет живи симбол њихове земље, у виду краља и императора, Француска је била представљена кроз своје становништво. О његовом здрављу се води рачуна, као што се некад водило рачуна о здрављу монарха, па су краљевски здравствени билтени замењени демографском ситуацијом, будући да је плодност становништва сматрана изразом здравља (Le Bras, 1986).

Од 1870. до 1940, демографија постаје омиљено објашњење за све недостатке француског друштва и број се намеће као једини критеријум моћи. Како би се напуниле касарне и касније фабрике, процењено је да је неопходно да се располаже великим бројем људи који не коштају много и који послушно извршавају наређења. Нативизам и популизам се тако алтернативно појављују као манифестација снаге државе у Француској (Le Bras, 1993).

Ове демографске доктрине су још и данас укоренење у менталитету академских кругова и владајуће класе Француске, и поред многих и дубоких промена које су се дешавале на националном и светском плану.

Историчари који су проучавали узроке демографске експлозије у већини европских земаља у 19. веку, истакли су улогу индустријске револуције у овој појави. Прекидање односа са селом руралног становништва које се сели у градове, остављајући за собом традиционалне везе и препуштајући се, уз свеприсутну беду, забраву у садашњости, довели су до отпора према разматрању пројеката који се тичу будућности, што се манифестовало и кроз изостанак контроле рађања (Noiriel, 1992). Усамљен случај Француске, која је од средине 19. до средине 20. века имала пад наталитета и броја становника, за разлику од већине других европских земаља, историчар Марк Блох (Bloch, 1931), објаснио је као последицу постојања ситних сеоских поседа и карактеристика система наслеђивања, који, опет, у својој основи имају историјску спрегу између апсолутне монархије и сељаштва, против феудалаца. Тако се може рећи да је

Он сматра да становништво расте геометријском брзином, док пољопривредна производња, а тиме количина хране за становништво, расте само аритметичком брзином. Због тога долази до природног усклађивања кроз пад становништва због повећаног морталитета (глад, болести, ратови), а на дужи рок и због смањења наталитета.

По Малтусовим постулатима, државна интервенција, која на сиромаштво не гледа као на један од закона природе, не може поправити положај сиромашног становништва, и не треба да утиче на природне демографске и економске токове.

државна свемоћ била у корену овог слабљења наталитета и демографског пада у Француској. Постојећи систем утицао је на вољна ограничења броја рађања, а тиме и на то да није дошло до масовног егзодуса село–град у доба индустријске револуције. Ово је, опет, довело до неједнаке расподеле радне снаге и до недостатка радника потребних за индустријску производњу.

Нешто другачије тумачење ове појаве дали су Лероа-Бољу и Ландрри. „Цивилизација, поготову демократска цивилизација, тежи, ако не одмах, а оно после неколико генерација, да смањи наталитет, понекад и да га учини мањим од морталитета. Под цивилизацијом подразумевамо развој градова и средње класе, универзално ширење благостања, образовање, продужење слободног времена и разоноде, пораст индивидуалних и породичних амбиција, перспективу свима отворену да се уздигну на друштвеној лествици“, писао је Лероа-Бољу 1913. (Leroy-Beaulieu, 1913: 294). Адолф Ландрри (Landry, 1901), на самом почетку 20. века објашњавао је пад француског наталитета позивајући се на „менталитете“: ширење политичких идеја Буржоаске револуције, слабљење религијског осећаја, јавно школство и право гласа који су увели у ниже класе неку врсту „рационализације понашања“, која је шкодила демографским интересима земље.

Иако су послодавци, тада и у каснијим периодима, следили економске разлоге за ангажовање имиграције, у суштини и даље их инспиришу разлози политичке демографије, по којој су Француској потребни људи да би остала или поново постала, велика сила. Тако се радило на томе да се доводе младе породице, у добу за репродукцију, чија ће деца бити одгајана у француском друштву и према његовом моделу. С тим у вези, појавиле су се дебате око тога да ли имиграцију треба ограничити системом квота, као што су то радили Американци или оставити могућност глобалног притока имиграната. Овај други модел, који истиче „републички егалитаризам“, победио је. Тако је Француска, не ограничавајући се на циљану имиграцију, отворила врата масовној имиграцији из њених бивших колонија и земаља са ниским стандардом. Голистичка традиција јаких односа са земљама Африке, нарочито са Алжиром, такође је одиграла значајну улогу у „пуњењу“ Француске имигрантима са Југа (Weil, 1991).

Седамдесетих година 20. века политика трајног настањивања и асимилације доводи до бројног прикључивања породица миграната. Када је 1979. године председник Републике покушао да активира политику повратка имиграната, дошло је до спектакуларног противљења опозиције и администрације, што је довело до напуштања овог пројекта.

Тако је, у дебати од 25. маја 1984. године парламент једногласно прихватио неизбежност редовног настањивања имиграната и закључио да се у погледу њиховог повратка у земљу порекла не може ићи даље од обичног подстицања

на добровољни одлазак (Weil, 1991). На основу свега овога, Веј (Weil, 1988), закључује да су током једног века француске власти фаворизовале политику интеграције и дугорочног боравка. Странци који су желели да се настане у Француској су, углавном, имали заштићени статус, док је привремена радна снага морала да се задовољи несигурним статусом. Исто важи и за стицање француског држављанства – према Веју, натурализација је била лако остварљива (Weil, 1991), а Тод (Todd, 1994) сматра да је била готово аутоматска.

Своју имиграциону политику Француска је одређивала и у функцији односа према својим „најбољим непријатељима“. Свест о сопственом идентитету се развија у односу према Другој, а за Француску је однос према Немачкој и према Алжиру био од посебног значаја у конструкцији националног идентитета. Од почетка 19. века, Француска и Немачка су афирмисале своје идентитете кроз међусобну опозицију. Међутим, национализми двеју земаља с временом су се истрошили и, захваљујући значајном међусобном раду на упознавању и приближавању, окренули су се заједничким пројектима који подвлаче комплементарност два национална идентитета, уместо њихове антагонизме. Њихова улога оснивача и стожера у конструкцији Европске уније допринела је стварању мита о помирењу, који представља један од ретких примера потпуног преображаја односа на међународној сцени.

С друге стране, у истом периоду постоји други субјект према коме Француска изграђује свој национални идентитет – Алжир. Модерна Француска се градила, такође, и у односу према том допунском непријатељу, тако да су се неке од њених вредности, укључујући и „националуниверзализам“, конструисале и изоштриле у односима са друштвом које је било колонизовано и потчињено, а које је истовремено доживљавано као географски блиско али и веома различито у погледу обичаја, навика и менталитета, третирано каткад као непоправљиво другачије, а каткад као погодно за модернизацију, цивилизовање и асимилацију (Henry, 1982, 1994).

Нешто касније, са колонизацијом Туниса и Марока, ово виђење је обухватило целу Северну Африку, али са нешто мање интензитета него када се радило о француско-алжирским односима.

Односи Француске према њеној алжирској колонији, утицали су на стварање слике о себи и о другој, као и на стереотипе који су прикачени уз обе стране. Тако је доктрина асимилације, за коју се тврди да и даље представља основу француског имиграционог модела, директно произашла из речника и искуства француско-алжирских колонијалних односа. Овај колонијални компромис представља правно „премошћавање“ несагласности између принципа о природној једнакости свих људи, наслеђеног из Француске буржоаске револуције,

и фактичке неједнакости колонизованог становништва. Асимилација, наимае, пружа могућност за будућу једнакост. Политичка и правна регулатива у вези са Алжиром била је права лабораторија политичког и правног вокабулара у циљу дефинисања Себе и Другог. Тако се 1831. први пут појављује категорија „Европљанин“ у француском правном језику, насупрот категорије „муслиман“, „Арапин“, „староседелац“ – али такође и „Јеврејин“, да би се на крају редуковала на двојни систем „европско-муслимански“, декретом из 1870. године. Прописима из тог периода је установљено да је „муслимански староседелац“ Француз, али то ће бити у пуној мери, са пуним правима, само уколико се особа у питању одрекне муслиманске вере. Ови прописи су резултат одлуке да се арапском народу октроише француско држављанство, као резултат његових заслуга на бојном пољу. Арапски домороци, у којој год земљи се налазили, под француском су заштитом. Али пуно уживање права француског грађанина неспојиво је са задржавањем муслиманске вере (Henry, 1999).

За разлику од Немачке, Француска 19. века значајно је проширила своје колонијалне територије, и то у моменту када није имала нарочите потребе за проширењем животног простора због повећања броја становника, већ је обрнуто, због демографског дефицита, постајала европска земља имиграције. Међутим, колонијално ширење је представљало компензацију за изгубљени рат 1870. и лечење повређеног националног поноса. Колоније су представљале извор нове људске снаге, којом је заустављан демографски пад Француске наспрам њеног немачког суседа. Губитак Алзаса и Лорене требало је да надокнади велика медитеранска држава са 80 до 100 милиона Француза (Girardet, 1972). У таквом колонијалном контексту, развијала су се миграциона кретања између две медитеранске обале: прво од Севера ка Југу (у којем су Французи били малобројнији у односу на друге Европљане), а затим, у 20. веку, кретање иде у супротном правцу, од Југа ка Северу.

Као идеолошка потка колонијалној експанзији појављује се стара јакобинска идеја о цивилизаторској улози Француске, која изражава њен осећај супериорности. Ова „мисија“ Француске је „акт избављења“, а Католичка црква делује као партнер државе у тим колонијалним освајањима, настојећи да оствари своје мисионарске амбиције на другој страни Медитерана, паралелно са државом која ради на остварењу својих империјалистичких амбиција. С тим у вези, требало је староседелачку популацију преобратити у Французе. Трбало је попунити редове француске армије, насупрот немачком непријатељу, уводећи војнике из Африке. Тако су колоније престале да буду неке далеке територије и све више постајале блиска реалност. Појављује се нова интерпретација колонизације: она представља сусрет, сучељавање цивилизација, чији је идеал симбиоза: Африканац, али истовремено и Француз (Delavignette, 1931).

Почев од Првог светског рата, становништво колонијалне метрополе присуствовало је појави масовнијих војних миграција мушкараца с Југа. Њихова појава није доживљавана као претња за француско друштво, напротив, слика која се ствара о имигрантима који долазе да се боре за Француску или да у позадини замењују француске раднике који су на фронту, веома је повољна. Медији славе братимљење између „синова Мухамеда“ и Француза, против варварства Немаца. Крв просута на бојном пољу даће алжирским борцима „право крви“, могућност да постану Французи у потпуности. Закон од 4. фебруара 1919, као и каснија уредба од 7. марта 1944, олакшавају им приступ француском држављанству без одрицања од муслиманске религије. Такође, „у знак захвалности за оданост муслимана, који су тако херојски допринели да се заустави германско варварство“, по завршетку Великог рата отворени су Институт арапског света и Париска џамија, „како би се понудио центар, интелектуални и морални, потпуно независан, у престоници Француске, њеној муслиманској деци“ (Воуер, 1992). Одмах после Првог светског рата, званични дискурс и даље је пријатељски настројен према кабилским³⁴ радницима, који ретко остају дуже у Француској. Међутим, тон се мења када се прогресивно, од 1920-их па надаље, формира економска имиграција из Северне Африке. Нови доток ових имиграната је иницирала држава. У том периоду, имиграција која је пореклом из колонија и даље се чини поузданијом од појединих европских имиграција, које се третирају као тројански коњ Немачке или као „стране“. За разлику од њих, имиграција из Северне Африке остаје блиска и њоме се лакше управља јер је контролисана: повратак у колонију је гарантован у већини случајева. Случајеви асимилације склапањем брака су ретки и не доживљавају се као претња француском друштву. Имиграција је постала вентил, лак начин за решавање проблема у недостатку дубље друштвене реформе. Двадесетих година прошлог века, Француска је имала велики утицај на међународном плану и доминирала је на дипломатском, лингвистичком, културном, колонијалном и војном пољу. Али, поред те позитивне представе о земљи, пад се могао осетити, како изнутра тако и споља. За мање од десет година (између 1931. и 1939) и упркос одржавању слике величине пред другима, животни стандард је опао и француско друштво је постало потпуно интровертно и ослоњено на статичне и застареле политичке структуре (Mendras et Cole, 1991).

Други светски рат поново доводи велики број имиграната из колонија, на које се опет гледа кроз позитивну призму. Вишијевска влада избегава расистички дискурс усмерен ка њима, а Де Гол полаже наду да ће они вратити Француску у рат.

³⁴ Кабили су берберско становништво Алжира.

Тек после Другог светског рата, питање имиграције из Северне Африке добија нову димензију: с једне стране, она се развија и постаје позната и блиска, али с друге стране, везе између Француске и њених бивших колонија слабе и пуцају.

Одмах по ослобођењу, Де Гол приписује невоље Француске у рату демографији, па се уредбама из 1945. фаворизује трајно настањивање странаца, без обзира на етничко порекло. Тако се развија све бројнија имиграција са ниским нивоом квалификација, која се усмерава на рад у фабрикама на неквалификованим пословима (Weil, 1991).

Проблем је појачан активним учешћем у националним ослободилачким антиколонијалним покретима имиграната из Северне Африке који су живели на тлу Француске, нарочито у случају рата у Алжиру. На крају, свој врхунац овај проблем ће достићи са проглашењем независности и масовним повратком у метрополу европских миграната који су се у 19. веку населили у Северној Африци.

У овом новом, негативном представљању миграната сусрећу се и преплићу класични елементи: страх од масовности имиграција, претња француским генима, однос између популације која стари и младе и плодне популације, економска конкуренција са раније настањеним мигрантима и друге. Али оно што је доминантан разлог овако лоше слике јесте осећај нелегитимности присуства радника из Северне Африке на територији бивше метрополе, након што су затражили и добили отцепљење од Француске. Овај негативан став погађа пре свега Алжирце: они су све више сведени на идентитет „Арапа“, иако истовремено постоји континуирани процес њихове интеграције у француско друштво.

Други разлог за драстичну промену става према емиграцији из Северне Африке је успешан и континуиран процес изградње француско-немачких односа. Будући да су престали да буду потребан ослонац Француској у њеном ривалитету с Немачком, Северноафриканци су враћени на статус држављана изван ЕУ. Тако је, упоредо са процесом деколонизације, процес изградње Европске уније поступно продубљивао јаз између двеју земаља (Henry, 1999).

1.2 Француски асимилационизам и немачки маргинализам

Имиграција је, пре свега, демографска категорија која доводи до повећања броја становника дате земље. Није реч, међутим, само о квантитативним променама: свако од ових кретања доноси и низ квалитативних промена, како за домаће становништво тако и за саме мигранте.

Током дужег времена, Французи су посматрали процес имиграције а да нису предузимали посебне мере којима би га регулисали ни у квантитативном ни у квалитативном виду. Тако су, следећи републиканску политику и званичне

дискурсе, живели уљуљкани у монументалистичку концепцију свог друштва (Bastienier, 1999). Своју земљу су доживљавали као споменик достојан дивљења, импозантан, комплетан и готово непроменљив. У другима је овај монумент могао да изазове само дивљење и жељу да му припадају, да се у њега уклопе, не мењајући га. Због таквог општег става, није се размишљало о правцу могућих промена друштва и социокултурног модела Француске које би имиграција евентуално могла да изазове. Обрнуто, имиграција је деловала само као потврђивање посебних квалитета француског модела и његове привлачности. Наравно да је у том процесу било и проблема и конфликта, али они су сматрани само као другоразредни испади, случајни и пролазни, једног социјалног система који ће, на крају, успоставити своју равнотежу.

У таквој перспективи постојећег друштвеног модела као већ изграђеног и непроменљивог, интеграција се сводила на асимилацију. Француски систем, већ изразито стандардизујући за домаће становништво, није имао разлога да такав не буде и за имигранте.

Ова концепција је, међутим, постала проблематична на много нивоа. Економски и културни транснационализам који мења сва национална друштва у процесу глобализације уздрмао је стабилност и непроменљивост француских културних постулата. Имигранти се више не доживљавају као група која ће се уклопити у савршени друштвени модел, већ као опасност за опстанак тог истог модела. Свакако да се проблем прилагођавања новим условима не односи само на имигранте него подразумева преображај читавог друштва у новим транснационалним односима. Имигранти се сада још израженије доживљавају као нови ривали у економском простору који се стално мења. А што се културне сфере тиче, они су само још један од елемената растуће конфузије која влада у вези са националним идентитетом. Присуство имиграната се доживљава као инвазија сиромашног Југа на Север, који је некада био богат и снажан, али данас више није у могућности да контролише ни сопствене границе. Рађа се нова врста шовинизма, који Хабермас (Habermas, 1992) назива шовинизмом благостања, који подразумева да ће људи волети своју земљу и бити јој одани само уколико им она омогућава одговарајући начин живота, што најчешће искључује конкуренцију имиграната. Како би се реконструисао начети идентитет, многе земље се окрећу неонационализму доносећи читав низ протекционистичких мера којима се странци искључују из привилегија које имају домаћи држављани (Noiriel, 1992).

Питања везана за имиграцију су се пре свега тичала способности француске државе да апсорбује велики број странаца, као и могућности и модалитете за давање француског држављанства. Током осамдесетих и деведесетих година,

питање имиграције постало је „национално питање“, са сталним наглашавањем културних разлика: не само држава, већ и сама национална кохезија биле су ослабљене, а тензије између већинског и мањинског становништва су се заоштриле. „Француска република је парадоксална. Она је ставила, од Револуције, једнакост права у срце својих вредности. Она има, дуже од века, јединствено искуство са имиграцијом у Европи. Међутим, и поред тога, суочена са културним различитостима, она настоји прво да заборави, чак да прекрши своје сопствене принципе, пре него што се одлучи на њихову примену, и то под најгорим условима“ (Weil, 2005: 8).

У односу на већину, која се осећа угроженом поједине мањине су се окренуле окупљању у својим етничким заједницама, па чак и религијском фундаментализму. У већини случајева, појавила се тенденција за самоодређивањем другачијим од припадности јединственом „националном идентитету“, ослобођеном етничких елемената. Француски модел, који се вековима заснивао на јакој, централизованом националној држави, почео је да губи свој сјај. Паралелно са процесом мондијализације, говори се о крају националних друштва и државе-нације. Подвлачи се разлика између социоекономске припадности неком друштву и с друге стране, социокултурне припадности. Постојали су периоди у Француској када су се ова два аспекта међусобно прожимала у мери у којој их готово није било могуће разликовати, али данас то више није случај (Bastienier, 1999).

С друге стране, немачки модел националности, који се базира на „праву крви“, и који је имиграцију упознао после Француске, показао је изванредне капацитете за апсорпцију имиграната.

У обе земље, интеркултурне разлике потичу из домена несвесног у социјалним односима и надовезују се на проблеме у економији и образовању. Људске групе које су у ранијим периодима биле удаљене, географски и културолошки, сада се налазе у непосредном контакту, међусобно се прожимају и утичу једне на друге, па стварају, у извесној мери, нови интеркултурни простор. Као што је већ речено, (Kordes, 1999), француски асимилационизам је *a priori* укључујући, али је истовремено и искључујући, јер почива на латентној нетолеранцији: наиме, прихвата искључиво своје идентитарно језгро, а све остале културе одбацује као маргиналне.

Обрнуто, немачки маргинализам изгледа *a priori* искључујући, јер не даје могућност мигрантима да стекну немачко држављанство, али је, с друге стране, релативно толерантан, јер омогућава припадницима других култура да се разликују од већинског модела и да се организују према сопственом принципу. Тако, на пример, ношење фереце у школи није спорно у Немачкој, за разлику од Француске.

2. ЕКОНОМСКИ И ПОЛИТИЧКИ ДОПРИНОС ЗЕМЉИ ПРИЈЕМА

Осим за демографски баланс, који су још разлози за увођење имиграције?

Наравно, реч је о потреби за радном снагом на пословима које домаћи радници не желе да обављају – када су у питању нискоквалификовани послови или послови који нису покривени домаћом понудом, у случају квалификованих послова.

Социологија економије настоји да објасни због којих разлога су западне земље имале и још увек имају потребу за неквалификованом страном радном снагом. Миграторна стратегија, односно увоз стране радне снаге за покривање радних места са дна радносоцијалне лествице, омогућава реконституисање пролетаријата који је флексибилан, слабо плаћен, а истовремено неће изазвати есоцијалне конфликте у ближој будућности. Ова стратегија омогућава привремено одржавање постојеће класне структуре, односно избегавање промене односа између социјалних група. Још једна предност овог пролетаријата је његова етницизованост, односно недостатак осећаја припадања целини, који би код њега могао да покрене захтеве за социјалном једнакошћу и позивање на друштвени уговор који важи за све друге (Hunout, 1999).

Имиграција може да представља опасност за домаћу радну снагу, пошто је, историјски неретко коришћена да ослаби положај домаћих радника, који је најчешће стицан у периодима снажног економског раста и недостатка радне снаге. Међутим, локална радна снага може имати и користи од имиграната, ослањајући се на стратификацију послова и друштва у целини. На тај начин, мање плаћени послови остају имигрантима, док домаћи радници заузимају квалификованије и боље плаћене позиције, чиме напредују на друштвеној лествици. У овом случају, домаћа и страна радна снага су међусобно комплементарне.

Интеракција између имиграције и класне структуре јасно се показала приликом доласка италијанске радне снаге у Француску између два светска рата. Једна од карактеристика ових радника била је њихова флексибилност и подобност за управљање од стране патроната. То својство се одражавало у прихватању нижих плата у односу на локалну радну снагу и послушности према послодавцима. Али, будући да је реч превасходно о радничкој популацији у периоду јасне класне стратификације, та подела је погодовала уклапању италијанских радника и њиховом коначном повезивању са француским локалним радницима. У том процесу Комунистичка партија Француске одиграла је

значајну улогу као „фактор стабилизације“, и као орган који је компетентно заступао мање квалификоване раднике. У њеној акцији манифестовао се дуалитет француског пролетаријата: стари пролетаријат, квалификован и поносан на своју професионалну оспособљеност, и нови пролетаријат, слабо квалификован и обезвређен. Међутим, иако је интеграција италијанских радника у политичким дискурсима представљена као успешна асимилација, њихово уклапање у француско друштво трајало је дуже него што се званично тврди и није протекло без потешкоћа и повремених регресија. Осим тога, само је мањи део популације која је дошла да ради у Француску на крају интегрисан у француско друштво, и остао је да живи у Француској (Milza, 1993).

Повезивање италијанских радника са француским одвијало се пре свега захваљујући синдикалном покрету. Тако је класна организација изнедрила поступну фузију са француском радничком класом. Тиме је припадност ових имиграната класном покрету у Француској умањила утицај етнокултурних разлика, односно класна свест је надвладала свест о етничкој припадности.

Каснија еволуција француског друштва показала је готово потпуни несатанак сељаштва, које је све до 1950-их година још увек било бројно, и масовно исељавање пољопривредног становништва у градове, слабљење индустријског пролетаријата и јачање средње класе (Mendras et Cole, 1991). Међутим, „славне тридесете“ (30 година по завршетку Другог светског рата) обезбедиле су довољно посла и за неквалификовану радну снагу из иностранства, која је масовно пристизала 1960-их година.

Поред самог рада, економски допринос имиграната земљи пријема огледа се у порасту потражње и потрошње, повећању броја пореских обвезника, јачању економских веза са иностранством, као и у увођењу нових културних елемената који обогаћују и отварају земљу домаћина. Ипак, још од средине 1970-их, јавни дискурс је често усмерен ка политици „нулте миграције“.

3. ИМИГРАЦИЈА И ИНТЕГРАЦИЈА

3.1 Једном имигрант – увек имигрант

Стиче се утисак да у Француској појам 'интеграција', иде у пару са појмом 'имиграција', као да се односи само на странце и њихову децу, а не на друштво у целини. Термин 'интеграција' често носи негативну конотацију, јер се у јавности најчешће истичу случајеви неуспеле интеграције. Тако се постепено ствара утисак да је целокупна имигрантска популација проблематична и да има потешкоће у прилагођавању важећим прописима и друштвеним нормама.

Притом се термин 'имигрант' често користи не само за странце који су дошли у Француску, већ и за њихову децу, рођену у Француској. Тако се она симболично враћају на позицију вечитих дошљака. Зато је добро разграничити ове појмове.

Страна популација дефинише се искључиво према критеријуму држављанства. **Странац** је особа која живи у Француској, али нема француско држављанство. Ова категорија супротстављена је категорији *national* – особи која има француско држављанство и која живи у Француској.

Имигрант је свака особа која живи у Француској, а рођена је као странац у другој земљи. Статус имигранта је, дакле, двоструко одређен: према месту рођења и према националности родитеља у тренутку рођења.

У оквиру имигрантске популације могуће је правити даље разлике према животној доби у којој су дошли у Француску, јер ће се њихов даљи пут у земљи пријема различито обликовати у зависности од година старости у тренутку доласка (Meurs, Pailhé, Simon, 2005). Тако, на пример, ако нису знали француски, могућности да га науче биће различите у зависности од тога да ли су у Француску дошли као деца адолесценти или одрасли.

Сваки имигрант није странац, јер може стећи француско држављанство. У 2021. години, у Француској је живело седам милиона имиграната, односно 10% од укупне популације. Од тих седам милиона, 5,2 милиона су били странци, а 1,8 милиона је примило француско држављанство (Insee, 2022).

Сваки странац није имигрант: неки странци су рођени у Француској – то је случај са 700.000 особа од укупно 5,2 милиона странаца који живе у Француској, чији су родитељи странци рођени у иностранству (Insee, 2022).

Французи који су рођени у иностранству су деца Француза који живе или су живели у иностранству.

Са аспекта земље пријема, чињеница да је неко рођен као странац у страниој земљи обележава ту особу доживотно као имигранта, чак и уколико накнадно стекне држављанство те земље. Другачија је, међутим, ситуација са потомцима. Они могу бити Французи (имати француско држављанство) или странци, и могу, али не морају бити имигранти. Неразликовање прводошавших од њихових потомака подстиче продужавање и учвршћивање клишеа, одржава сталну подозривост у погледу њихове способности за интеграцију и сумњичавост у вези са њиховом прилагодљивошћу, као да је цела та популација у континуираном процесу имиграције (Santelli, 2007). Потомци имиграната не чине униформну групу а њихово непрестано сврставање према пореклу њихових родитеља истовремено представља облик социјалне класификације (Meurs, Pailhé, Simon, 2005). На тај начин се затварају очи пред променама овог дела становништва које су настале у процесу социјализације, односно свим његовим напорима да се интегрише, чиме се одржава илузија да су у Француској имигранти само у пролазу и ускраћује им се право да Француска буде и њихов дом.

Културна и језичка интеграција, као и мешање становништва, смањују опасност од нарушавања основних вредности прокламованих од француске државе, као што су лаицитет и једнакост. У француском контексту, интеграција, односно асимилација, оркестрирана је од државе путем државних институција. Међутим, данас је очигледно да поновно истицање специфичних културних идентитета и партикуларизама, доводи у питање француски модел интеграције, поистовећен са асимилацијом. Према Мишел Трибала (Tribalat, 1999), овоме је пре допринело слабљење државних институција, које промовишу и спроводе интеграцију, него што је дошло до промене понашања и воље имиграната да се интегришу у француско друштво.

Основни проблем француског модела су тешкоће за професионално укључивање и мала социјална мобилност, што погађа целокупно становништво, али нарочито имигранте, и то посебно оне из земаља Магреба. Ако се узме у обзир њихово социјално порекло, види се да за то постоје објективни фактори: око 80% младих страног порекла између 20 и 29 година старости су деца радника, скоро два пута више од „правих“ младих Француза. Притом школски резултати деце имиграната нису значајно лошији од резултата младих Француза, имајући у виду социјалну ситуацију њихових породица. Међутим, због тог разлога, мање је младих са дипломама међу децом имиграната него што је то случај код деце Француза. С друге стране, чак и за оне који поседују дипломе, породичне, пријатељске и етничке мреже су неефикасне за налажење посла, а неретко су и жртве дискриминације. Резултат је висок

процент незапослености међу овом популацијом, на шта се надовезује „географска обележеност“, будући да су имигранти углавном концентрисани у „осетљивим“ периурбаним и урбаним зонама. Због свега овога, представа која о њима постоји у колективној свести Француза је негативна и наставља да производи ефекте чије су последице далекосежне. Каква је уопште улога школе у друштву, уколико није способна да омогући социјалну покретљивост или барем да обезбеди запослење? (Tribalat, 1996).

Питање имиграције осетљиво је у многим земљама, а у Француској посебно због низа фактора: а) структуре незапослености, која нарочито погађа младе, међу њима највише имигранте; б) француског модела интеграције који подразумева уједначавање и стандардизацију према француском калупу и тешко излази на крај са културним партикуларизмима; в) колонијалне историје Француске и њених бивших колонија која представља потенцијални извор конфликта. Тако имигранти морају, да би се интегрисали, не само да схвате и науче кодове и начине функционисања француског друштва већ и да се суоче са дуготрајном незапосленошћу, која их нарочито погађа (Weil, 2005).

У ослабљеној економској ситуацији земље, један од бастiona француске државе благостања, социјална заштита, подлеже ерозији, што доводи до повећане рањивости друштва у целини. Тако ни школа, „велики ујединитељ“, више не успева да врши своју улогу социјализатора и да буде одскочна даска за друштвени напредак. Чињеница је да је школовање исто за имигранте и њихову децу као и за домаће становништво, али оно што прави велику разлику јесте почетна позиција једних и других. Тако се сматрало да ће са порастом нивоа школовања, ниво живота и шансе за децу имиграната порасти и приближити се нивоу деце Француза, поготову што је установљено да имигрантске породице улажу много наде у школски систем, који би требало њиховој деци да омогући успон на друштвеној лествици (Vallet, 1996).

Међутим, деца имиграната, а понекад и њихови унуци, суочени су са посебним тешкоћама у проналажењу квалитетног посла, чак и кад се ради о младима са дипломама, па и онима са високошколским дипломама, при чему је дискриминација нарочито изражена према младима пореклом из земаља Магреба. Може се рећи да је кумулација елемената као што је етничка припадност, становање у „осетљивим“ зонама и одређена старосна доб, одговорна за тешкоће у налажењу посла (Duprez, 1993).

Лонгитудинална истраживања³⁵ положаја и степена интеграције имиграната у Немачкој показала су да је прва генерација економских имиграната била

³⁵ Посматрање предмета истраживања кроз дужи временски период.

ангажована (као и у Француској) за обављање најнижих послова у индустрији, па је у поређењу са домаћим становништвом представљала нижи квалификациони и социјални профил. Тек од друге генерације имиграната долази до помака на друштвеној лествици, како у погледу послова које обављају тако и по другим социјалним параметрима. У другој генерацији, готово да више не постоји језичка баријера. Међутим, боље владање језиком и дужи боравак у земљи пријема, не доводе нужно до интензивирања пријатељских односа између имиграната и домаћег становништва. Иако већина странаца настоји да оствари дужи боравак у Немачкој, мало њих се осећа Немцима. Штавише, током деведесетих година примећено је слабљење нивоа идентификације са Немачком, што је код немачког становништва пробудило тенденцију одбацивања странаца, али и ојачало етничку свест код имиграната. Тако је 86% имиграната из Турске, Италије, Грчке, Шпаније и Југославије 1994. године имало могућност да тражи немачко држављанство; међутим, само 18% је намеравало да то и уради, а 35% било је спремно да прихвати двојно држављанство, али је одбијало немачко држављанство уколико је то подразумевало одрицање од држављанства земље порекла, одричући се тиме предности које је немачко држављанство могло да им донесе. У стварности, велика већина стране популације и даље се идентификује са својим земљама порекла, а не са Немачком. Штавише, у периоду од 1985. до 1995. проценат оних који су се осећали (потпуно или делимично) Немцима је опао. Бољу идентификацију са Немачком, очекивано, имају имигранти који добро говоре немачки, намеравају да дугорочније остану у Немачкој, имају немачке пријатеље, висок ниво диплома и боља радна места (Seifert, 1995, 1996).

Закључак је да странци који су дошли у Немачку као радници настоје да се с временом извуку из нижих слојева, тако да запослени из друге генерације заузимају боља радна места. Иако та радна места нису на истом нивоу као она која заузимају њихови немачки вршњаци, ипак су знатно боља од имиграната прве генерације. Међутим, промене које се тичу њихове социјалне интеграције и даље су од мањег значаја. Друга генерација нема јасну перспективу: она није потпуно прихваћена ни у земљи порекла ни у земљи пријема. Од уједињења Немачке, било је више конфликта, а мање друштвених контаката између Немаца и странаца. У страној популацији постоји осећај да се дистанца између њих и Немаца повећала. Ова промена показује да идентификација са земљом пријема није обавезни крајњи циљ неповратног процеса интеграције – асимилације странаца (Seifert, 1996).

Асимилација, дакле, није обавезни резултат процеса интеграције.

Истраживања у САД утврдила су да друга генерација имиграната достиже виши ниво асимилације од прве генерације, али да трећа генерација често доживљавала „етничко буђење“ (Gans, 1979). Теорија социјализације је установила да се, пошто су услови социјализације друге генерације повољнији у односу на прву, та генерација боље уклапа у културу друштва земље пријема, што, опет, ствара јаке вредносне разлике међу различитим генерацијама самих миграната (Schradler, Nikles and Griese, 1979). Према теорији акције, друга генерација миграната одржава слабије везе са друштвом земље порекла: у оквиру те популације, процес социјалног поређења са друштвом земље порекла постаје све мање релевантан, а поређења се све више успостављају са условима живота друштва земље пријема, што проузрокује незадовољство мањине у вези са условима рада, смештаја и породичног живота (Zapf et Brachtl 1984, Nauck, 1989). У којој мери постоје мостови између културе земље порекла и културе земље пријема? Како се врши процес трансформације: преносом вредности и ставова од родитеља према деци, или, обрнуто, од деце ка родитељима? Према Шелском (Schelsky, 1953), имиграција повлачи развој оријентације ка породици, концентрацију на породично језгро. Постоји јака сагласност између генерација око основних вредности, па је међугенерациска транзиција основни фактор за социјализацију младих друге генерације. Имигрантске породице замењују у великој мери типичне начине социјализације који су присутни у хомогеним културним миљеима. Овај интензитет интеракције, не искључује, ипак, диференцијацију унутар породице према генерацијској и родној припадности. Ипак, деца миграната, више од осталих, усвајају и интериоризују очекивања родитеља, која се не свде само на афективна већ подразумевају и практичну узајамну помоћ.

У Француској се с временом такође створила свест о неопходности другачије интеграције. Тако је Високи савет за интеграцију (*Haut Conseil à l'intégration* – HСI) крајем 2005. године поднео извештај о резултатима истраживања које је, на захтев француске владе, покрило период од три године: 2002–2005. Ово истраживање се односило на резултате јавне политике у интеграцији имиграната, а политичку иницијативу дао је тадашњи председник Француске, Жак Ширак, својим говором из 2002. године у граду Троа (*Troyes*).

У свом извештају, Високи савет је подвукао да интеграција не значи асимилацију. Она подразумева учешће свих грађана, а не само Француза који су пореклом имигранти, у организацији и напретку јавног живота. Интеграција подразумева културну и симболичку димензију које се не могу пренебрегнути: признање различитости култура, поштовање достојанства појединаца. Интеграција је у том смислу цивилизацијски и политички проблем: питања

која она подвлачи односе се директно на националну кохезију. На који начин да живимо заједно у друштву које се константно обнавља феноменом имиграције? Како пронаћи методе да у пракси реализујемо опште принципе које смо сами прокламовали?

С тим у вези, било је успостављено неколико нових служби ради праћења и олакшавања пријема и уклапања имиграната. Статистички показатељи указали су на константно смањивање захтева за визу у посматраном периоду: три милиона 2002. године, а два милиона 2004. године, од чега само 125.000 захтева за визу за дужи боравак. Тенденције су показале да је Француска била и даље на првом месту за тражиоце азила. Велике тенденције би се могле свести на следеће: породично окупљање је и даље било најчешћи разлог уласка странаца (73%), мада се приметило успоравање; избеглице су представљале 8% од броја странаца који су ушли, а радна имиграција 5%. Две трећине су имигранти из земаља Африке. Миграције су се „феминизирале“, међу имигрантима у испитиваном периоду је било више жена него мушкараца (*Le rapport du Haut Conseil à l'intégration remis au Premier Ministre le 24. 11. 2005*).³⁶ (*Haut Conseil à l'intégration, Secrétariat, 2005*)

Интеграција особа имигрантског порекла постала је део јавне дебате у Француској почетком 80-их година, када је постало јасно да радна имиграција, која је сматрана привременом, почиње да доводи своје породице и трајно се настањује.

Економска криза која се појављује средином 70-их година појачава рефлекс одбијања странаца, који се сматрају конкурентима на тржишту рада, док њихове породице искоришћавају добробити француског социјалног система. Државна политика у том периоду осцилира између затезања и попуштања. Влада је мером из 1974. године зауставила пријем економске имиграције, а декретом од 29. априла 1976. је окупљање породице установила као право страних радника. Ова нестабилност је трајала све до 1984. године, када је Закон од 17. јула трајно утврдио услове за улазак и боравак у Француској (*Légifrance, Loi n° 84-622 du 17 juillet, 1984*).³⁷ Уз питање имиграције, поставило се и питање давања француског држављанства странцима и њиховим потомцима, као и питање борбе против дискриминације ових категорија становништва.

Процес интеграције је двосмеран, реципрочан процес између придошлица и друштва које их прима. Он подразумева да друштвени уговор, путем кога

³⁶ Извештај Високог савета за интеграцију уручен Првом министру 24. 11. 2005.

³⁷ Закон бр. 84-622 од 17. јула 1984.

појединци који га усвајају чине друштвену заједницу, буде примењен и на странце и њихове потомке.

Како усагласити културне различитости и грађанско јединство? Француска републиканска традиција инсистира на Русоовој идеји друштвеног уговора: заједница грађана не заснива се само на заједничком наслеђу. Не рађамо се као грађани, већ постајемо грађани.

Интегрисати се значи, у првом реду, прихватити заједничке законе којима се штите права грађана, али који подразумевају и поштовање и извршавање обавеза.

Међутим, насупрот овом републиканском схватању интеграције, постоје и друга тумачења, која овај принцип сматрају претерано апстрактним и оптужују га да заборавља оно што је културна и историјска димензија.

Према извештају Високог савета за интеграцију, како би интеграција била успешна, у смислу прихватања и поштовања постојећег друштвеног уговора, уз додавање сопствених елемената, она се не сме поистоветити са асимилацијом, која представља ниподаштавање и културно насиље према грађанима који су носиоци мањинских култура у заједничком простору. Јер, под изговором да се врши интеграција индивидуа у заједнички политички простор, од њих се захтева да потпуно прихвате и да се уклопе у већинску културу и да одустану од своје сопствене културе, што може произвести тешке идентитарне проблеме и довести до револта. Због тога је, полазећи од Хабермасове идеје о републиканској интеграцији (Habermas, 2014), Високи савет за интеграцију предложио разликовање између етичке интеграције (другим речима, културне интеграције) и политичке интеграције. Не може се очекивати од француског грађанина који је имигрантског порекла да одбаци сопствену културу. Од њега се може захтевати само политичка интеграција, односно уклапање у смислу прихватања заједничке политичке културе, дефинисане уставом и законима. Међутим, с друге стране, уколико је неки елемент „уведене“ културе у супротности са општом политичком културом заснованом на законима, онда је на њему да буде преиспитан и усклађен са општим прописима, чиме се избегава пад у етницизацију. Тако, први принцип који је постављен од јавних власти јесте принцип једнакости права за све грађане. Принцип једнакости прокламован у Декларацији права човека и грађанина, потврђен Уставом, установљава да је закон једнак за све, под чим се подразумевају једнака општа права и услуге јавних служби за све категорије становништва. С друге стране, само чврсто поштовање закона може обезбедити једнакост за афирмацију различитих култура, јер ће увек постојати тензије између парцијалних идентитетских захтева и интереса опште заједнице.

3.2 Емпиријска истраживања имиграције у Француској

Миграције дуго нису биле предмет посебних истраживања. Статистичари су проучавали миграторне токове кроз миграторни салдо и њихов утицај на бројност становништва у Француској. Страна популација која се била настанила у Француској третирана је као поткатегорија становништва, без даљњег улажења у њене специфичности. У истраживањима се претежно користила социометрија, без дубљег социолошког приступа.

Међутим, са порастом броја имиграната и њиховим све дужим боравком у Француској, постало је очигледно да је потребно спровести дубља истраживања о условима њиховог живота и живота њихове деце. Постојећа истраживања нису довољно узимала у обзир информације о различитим условима имиграције, па је било неопходно спровести истраживања на већем узорку, како би се узела у обзир све већа хетерогеност имиграната.

Све ове празнине довеле су до закључка да је потребно спровести специфична и обимна прикупљања података у вези са имигрантима и њиховим потомцима.

Једна од првих специјализованих анкета је она коју је спровела Мишел Трибала (Michèle Tribalat), при Националном институту за демографске студије – Ined. Она је рађена 1992. године, под називом „Географска покретљивост и укључивање у друштво“ – анкета MGIS (Tribalat, 1992), која је остала референца за истраживаче који прате процес интеграције имиграната у француско друштво. MGIS је било опсежно истраживање које је проучавало животне услове имиграната и њихове деце који бораве у Француској, бавећи се разним темама као што су смештај, породица, запослење, приход, улазак у Француску итд. Ова анкета представљала је малу револуцију и због тога што је први пут анкета тог обима добила дозволе органа контроле (Националног савета за статистичке информације – CNIS и Националне комисије за информационе технологије и грађанске слободе – CNIL) за прикупљање података који су се односили на земљу рођења и прву националност родитеља, чиме се отворио пут за компаративне анализе „прве генерације“ имиграната (оних који су дошли из иностранства и настанили се у Француској) и „друге генерације“ (њихове деце рођене и одгајане у Француској). Анкета MGIS-а је била лонгитудинално истраживање³⁸ и покривала је ретроспективно више деценија личне и породичне историје појединаца.

³⁸ Којим се подаци о проучаваној појави прикупљају у више наврата током дужег временског периода.

Следећу велику анкету под називом „Путање и порекла“ (*Trajectoires et origines*) – TeO1, спровео је Ined, у сарадњи са Insee – Националним заводом за статистику и економске студије, тек 2008. и 2009. године. Како је анкета MGIS покривала ретроспективно више деценија, није било разлога да се наредна слична истраживања спроводе непосредно после ње, јер се за кратко време нису могле догодити значајније промене. Ипак, то не оправдава размак од 16 година између MGIS и TeO1 анкете (2021–2022 спроведена је анкета TeO2). Главни разлог за тако дуге размаке били су високи трошкови оваквих истраживања због комплексности самог предмета истраживања. Осим тога, анкета TeO1 наишла је на велики отпор од организације SOS Racisme, која је тврдила да истраживање дискриминације у друштву, само врши дискриминацију и представља такозвану етничку статистику.³⁹

Члан 8 Закона о информатици и слободама од 6. јануара 1978. каже „Забрањено је прикупљати или третирати податке личног карактера на основу којих се могу открити, директно или индиректно, расно или етничко порекло, политички, философски или религијски ставови, или синдикална припадност особа, или подаци који се односе на здравље или сексуални живот особе“ (*Légifrance, Loi n° 78-17 du 6 janvier 1978*)⁴⁰. Међутим, исти закон којим се забрањује прикупљања и коришћење „осетљивих“ података, дозвољава низ изузетака, који морају бити од случаја до случаја, одобрени од посебне организације – Националне комисије за информатику и за слободе (*Commission Nationale de l'Informatique et des Libertés*) – CNIL. Тако да је, у великој мери, знање о социодемографској еволуцији француског друштва и о питањима која се тичу јавног здравља, резултат истраживања која су само изузетно дозвољена, уз авал CNIL-а (Héran, 2010).

Пре него што је спроведена у пракси, анкета TeO1 наметнула се као нужност (Beauchemin, Hamel et Simon, 2010). Прва земља имиграције у Европи, још од 19. века, са интензивним приливом миграната током 20. века, Француска је постала мултикултурно друштво, са великом разноликошћу порекла свог становништва. Међутим, све до деведесетих година није било истраживања о специфичностима имиграције у Француској, па је положај имиграната био слабо познат. У јавним расправама, полазило се од стереотипа и наслеђених идеја, без стварног познавања предмета проучавања. Корисни док је француској економији била потребна јефтина нискоквалификована радна снага, имигранти су постали сувишни и непожељни са реструктурисањем индустрије. Економска

³⁹ Етницизација је непримерена француским грађанским мерилима, па јој се грађанска савест јавно супротставља у име вредности Републике.

⁴⁰ Portal Légifrance, Закон бр. 78-17 од 6. јануара 1978.

криза и масовна незапосленост, одузимају им легитимитет да живе и раде у земљи у коју су дошли и у којој су се настанили. Њихова деца, иако рођена и одрасла у Француској, често су такође посматрана као део становништва који остаје изван националне заједнице. Будући да живе у проблематичним урбаним и периурбаним срединама, да не постижу успех у школи и не осећају се као Французи, децу имиграната привлачи етничко груписање. И док политичари дијагностикују „кризу модела интеграције“, потомци имиграната траже једнакост и указују на дискриминацију чије су жртве. И заиста, истраживања у вези са дискриминацијом показала су да француско држављанство не штити потомке имиграната од неједнаког третмана, коме је узрок њихово порекло (Simon, 2007).

Основни циљ анкете ТеО1 био је да се установи у којој мери је порекло само по себи фактор неједнакости у приступу различитим сферама друштвеног живота. Требало је, дакле, анализирати нивое и могућности приступа различитим сегментима живота (језик, образовање, посао, смештај итд.) и утврдити ефекат који порекло има на даљи ток живота људи у континенталној Француској.

Први пут у анкети о имигрантима и њиховим потомцима рођеним у Француској, истраживање је посветило пажњу питању расизма заснованог на пореклу. Резултати су показали да расизам на неједнак начин погађа чланове француског друштва и да од њега највише страдају људи пореклом из Магреба и Супсахарске Африке. Ипак, утврђено је и постојање „антибелог“ расизма, односно расизма усмереног ка члановима беле већине, мада знатно мање присутног и углавном на улици. Насупрот томе расизам који погађа „видљиву“ мањинску популацију присутан је у свим сферама (школа, посао, становање итд.).

Анкета ТеО1 је такође прикупила информације о перцепцији других о томе кога сматрају Французем, а кога не. Резултат је, као што је било и очекивано, показао да је „видљива мањина“ најмање сматрана као француска. То је и осећај самих миграната, тако да је више од 50% миграната пореклом из Африке који су добили француско држављанство, сматрало да их други не доживљавају као Французе, иако се они сами тако осећају. Таква ситуације „идентитарне дисонанце“ све више расте током генерација и ово одбацавање сведочи о отпору француског друштва да интегрише потомке извесних миграната рођене у Француској.

И поред оваквог одбацавања, имигранти и њихови потомци масовно усвајају француски идентитет, јер на питања: „Осећам се код куће у Француској“ или „Осећам се Французом“, велика већина одговара са „слажем се“ или

„потпуно се слажем“. Интересантно је да се осећај припадности француској нацији изградио такође код особа које нису биле натурализоване: 56% странаца изјављују да се осећају као да су Французи и то осећање припадности француској нацији је редовно расло током генерација.

Притом, прихватање француског идентитарног модела, не значи поништавање осећања припадности њиховој земљи порекла: идентитети нису у сукобу, већ се допуњују.

Значај анкете ТеО1 је и у том што врши поређење између миграната и и деце миграната која живе у Француској. Теорије асимилације предвиђају уклапање миграната у друштво земље пријема, које би се манифестовало кроз прихватање модела који нуди већина у свим сферама живота, што се развија током генерација, тако да би деца и унуци миграната на крају требало да се потпуно утопе у друштво земље пријема и постану „невидљиви“.

Реалност је, притом, показала да интеграција није једнолинијски процес: потомци имиграната кумулирају хендикепе у земљи пријема, због дискриминације којој су подвргнути. Ипак се чини да се социоекономска ситуација друге генерације побољшава у односу на прву генерацију, а њихове друштвене навике и понашање се приближавају онима већинске популације.

Анкета је показала да је друга генерација у неким сегментима унапредовала у односу на прву генерацију имиграната: потомци миграната живе мање у социјалном смештају него што је то био случај са првом генерацијом, такође мање су присутни у осетљивим градским и приградским зонама, а чешће у деловима који су мање погођени незапосленošћу. Више индикатора је, међутим, указало на то да синови имиграната имају лошији положај од очева, за разлику од ћерки, чија је ситуација боља у односу на мајке. У првој генерацији жене знатно ређе од мушкараца поседују дипломе, али већ у другој генерацији надмашују мушкарце, што је случај и у мањинској и у већинској популацији. Напредовање ћерки имиграната је утолико упечатљивије што велика већина њихових мајки уопште није похађала школу или је веома мало школована. Супротно томе, синови имиграната показују веће тешкоће у школовању него дечаци из већинске популације, али и у односу на девојке из мањинске популације. Као последица тога, у овој групи постоји већа стопа напуштања школовања без дипломе. Наравно, разлози школског неуспеха у великој су мери социјалне природе: низак социјални ниво родитеља, лоши услови живота, пре свега становања, недостатак културног капитала (познавања језика и школског система), неспособност родитеља да помогну деци у школском раду..

Међутим, када је реч о запослености, имигранткиње друге генерације имају нижу стопу запослености у односу на мушкарце (61% за жене, а 70%

за мушкарце), јер дуже (мимо студија) остају радно неактивне. Овај феномен приметан је и у већинској популацији, али ипак са вишим стопама упослености (72% за жене, а 80% за мушкарце). Једном запослена, друга генерација жена имигрантског порекла има мање потцењене плате у односу на већинску популацију него што је то случај са мушкарцима имигрантима друге генерације, када се пореди ниво зарада за исти степен квалификација. Стога аутори анкете закључују да расизам више погађа мушкарце него жене имигранте друге генерације, нарочито оне неевропског порекла. С друге стране, жене имигрантског порекла, као и жене из већинске популације, суочавају се са родном неравноправношћу: оне остају дуже ван тржишта рада у односу на мушкарце.

Интересантан је закључак у вези са религијским идентитетом имиграната до којег је дошло анкетно испитивање ТеО1, вођено 2008. године. Резултати анкете показали су све већу секуларизацију током генерација: у првој генерацији било је 19% атеиста и агностика, у другој генерацији имиграната тај проценат је порастао на 23%, док је међу потомцима имиграната којима је само један родитељ странац, достигао 48%, што је готово исто као у већинској популацији (49%). Међутим, у периоду између две анкете, а и касније, дошло је до исламистичких испада и терористичких аката, који су јавни дискурс усмерили ка страху од убрзане исламизације становништва.

Стандарди који регулишу формирање породице (начини ступања у заједницу, фертилитет), често представљају снажну линију диференцијације између имиграната и већинског становништва, јер су обликовани током детињства, када су имигранти још увек били у земљи порекла (што се нарочито односи на имигранте из афричких земаља). Потомци имиграната, налазе се под двоструким утицајем. С једне стране, ту су родитељи који делимично задржавају стандарде своје земље порекла, а с друге стране ту је земља пријема у којој су рођени и социјализовани. Они су, за разлику од својих родитеља, чешће у слободним заједницама, желе мањи број деце и траже партнера мимо породичног круга, што је случај и у већинској популацији. Уколико постоје разлике међу мигрантима различитог порекла, оне се не могу приписати једино културолошким разликама. Изгледа да је доба у којем су дошли у Француску одлучујући фактор за њихов даљи развој, јер и мигранти који су дошли млади, који су школовани и који су социјализовани у Француској, углавном следе путање и усвајају обрасце понашања сличније већинској популацији. Тако имигранти који су дошли пре навршене шеснаесте године више личе на другу генерацију имиграната, односно на већинску популацију него они који су дошли после навршене шеснаесте године живота. Пренос породичних норми земље порекла, као и пренос матерњег језика, јаче су изражени уколико

су оба родитеља имигранти и уколико су касније дошли у земљу пријема. На пример, мешовити бракови, као показатељ интегрисаности су умногоме предиспонирани узрастом у коме је мигрант дошао.

Анкета ТеО1 је попунила празнину у статистичким истраживањима услова живота и интеграције потомака имиграната у Француској, а такође допунила постојеће информације о имигрантима. Она је омогућила да се покаже обим социоекономских неједнакости које су биле засноване на пореклу и на тешкоће са којима се срећу имигрантске мањине, било да се ради о првој или другој генерацији. Међутим, и поред евидентних неједнакости и чак дискриминације, процес интеграције је континуиран: упркос томе што их већина не доживљава као Французе, имигранти, а још више њихова деца, масовно се идентификују са Француском. Закључак анкете из 2008. године јесте да, уколико постоје тешкоће у процесу интеграције, узроке треба тражити у друштву пријема, које се суочава са изазовима прихватања мањина и превазилажења постојећих стереотипа.

3.2.1 Европска имиграција у Француској

Полазећи од резултата анкете ТеО1, Наташа Лило се посебно бавила европском имиграцијом у Француској (Lillo, 2014). Иако је очигледно да је европска имиграција прва била присутна, и да је по броју и даље значајна, ниједно истраживање се није специјално бавило тим феноменом. Једини подаци који се могу пронаћи потичу из анкете ТеО1, али она је узела у обзир само националности које су одавно присутне и које су најбројније, а то су Италијани, Шпанци и Португалци.

Социолошка истраживања углавном су била посвећена имигрантима из земаља Магреба, па готово да није било истраживања која су се односила на имигранте европског порекла. Да ли је то зато што је ова „бела“ имиграција невидљива или је, једноставно, резултат политичког развоја и Мастрихтског споразума из 1992, по коме држављани земаља Европске уније више нису били у обавези да траже боравишну карту, могли су да ступе на јавне функције (осим у Министарству унутрашњих послова и Министарству одбране) и стекли су право гласа на европским (1994) и на општинским изборима (2001)? Да ли је ово полако створило утисак да су држављани ЕУ „мање странци“ од осталих? Или због тога што је њихов број у Француској драстично опао између 1975. и 2008. (са 66% на 38%), као последица враћања, умирања и конкуренције која је стизала са других континената (Lillo, 2014)?

Што се тиче Европљана из земаља које нису чланице ЕУ, они су статистички сврстани у заједничку групу коју чини мноштво националности, што отежава утврђивање бројности и специфичности сваке од ових група појединачно.

Последњи талас италијанске имиграције забележен је између 1945. и 1960. године, чиме је допуњен ионако значајан број Италијана у Француској. Већина Италијана дошла је пре 1956. године, а три четвртине пре 1961. године. Тај податак објашњава знатно старење ове популације у Француској: још 2005. године 54% било је старије од 65 година (Vorrel, 2006).

Шпанци су почели масовно да долазе између 1959. и 1970, а од 1974. до 1975. многи од њих су се вратили у земљу порекла због економске кризе у Француској и демократских промена у Шпанији. Популација која је остала у Француској, као и италијанска, остарила је, и већином је старија од 60 година. У обе ове имигрантске групе жене су сад бројније, због ниже стопе смртности него код мушкараца.

Португалска имиграција почиње да долази између 1965. и 1974. године (у исто време кад и југословенска), да би после наставила у мањем броју, али континуирано, пре свега захваљујући понуди у грађевинским пословима. Њихов број је остао релативно стабилан, јер су ефекти повратка и умирања компензовани новим придошлицама, тако да је португалска група у просеку млађа од италијанске и шпанске. С друге стране, за разлику од њих, удео жена, иако расте, и даље је мањи од удела мушкараца имиграната. Португалци су у 2009. години били најбројнија страна нација у Француској, а то место су заузимали од 1975, када их је било пописано 785.500. Примат су им од 2009. године преузели Алжирци и Мароканци.

Имигранти који су пореклом из држава ЕУ имају мању стопу незапослености у поређењу са другим имигрантима, а Португалци имају већу упосленост чак и од аутохтоних Француза, због високог процента запослености португалских жена и брзог уласка младих на тржиште рада (Breet, 2012).

Више од половине имиграната из првих 15 земаља ЕУ су власници својих станова, што је повезано са дужином њиховог боравка у Француској и специјализацијом бројних имиграната (италијанских и португалских, а нешто мање шпанских) у грађевинском послу. Особе које су учествовале у анкети ТеО1 у 57% случајева су власници станова, што је исти проценат као и код већинске популације.

Половина првдошавших Италијана и Шпанаца постали су Французи, док су Португалци у великом броју задржали своје држављанство, наиме, само 16% их је узело француско. Сем тога, према резултатима анкете ТеО1,

43% натурализованих Португалаца задржало је и португалско држављанство, односно има двојно, португалско и француско држављанство, што је знатно мање уочљиво код Италијана и Шпанаца.

Изузимајући Португалце који су рођени у Португалу (30%), више од 50% европских имиграната, налази се у мешовитим заједницама: 63% Италијана и више од 50% Шпанаца (Insee, 2005).

3.2.1.1 Потомци европских имиграната

Мушки потомци имиграната из Јужне Европе, поготову из португалске имиграције, углавном су завршавали краће, професионалне школе и рано су напуштали школски систем. Око 75% синова португалских имиграната су деца радника, често неквалификованих, у поређењу са 37% синова већинске популације. Међу португалским родитељима, 39% нема диплому, 19% код Шпанаца и Италијана, а само 7% у већинској родитељској популацији. Краћи школски циклус доводи до раног уласка омладине португалског порекла на тржиште рада, због чега за синове Португалаца старости између 20 и 24 године важи најнижа стопа незапослености.

Када је реч о ћеркама имиграната, оне чешће поседују дипломе него младићи, без обзира на порекло: 47% девојака има високошколске дипломе, док је тај проценат код младића само 26%.

Као и њихови вршњаци из већинске популације, потомци имиграната из земаља Јужне Европе проналазе свој први стабилни посао мање од годину дана по завршетку школовања.

Стопе запослености друге генерације имиграната из Јужне Европе (Португал 86%, Шпанија и Италија 82%) или ЕУ (81%), једнаке су као и стопе запослености код већинске популације (81%), а за неке имигрантске групе и више од ње.

Када је реч о употреби језика, 55% потомака португалске имиграције који су учествовали у анкети ТеО, кажу да су у детињству били вишејезични; чињеница што су редовно ишли у Португал сваког лета помогла је њихову двојезичност. 83% особа која имају оба родитеља истог порекла изјавило је да добро влада матерњим језиком, а 60 % и писањем (Condon, Regnard, 2010).

Према анкети ТеО1, у 2009. години 97% потомака имиграната рођених у Француској има француско држављанство, а око трећина се декларише као бинационална. Најнижа стопа натурализације забележена је међу потомцима Португалаца, што се може објаснити њиховом већом везаношћу за земљу порекла у поређењу с потомцима других миграната. Према једној анкети, око

трећина младих испитаника португалског порекла изјавила је да свакако планира да живи у Португалу (La Barre, 2006).

За нас овде остаје да још једном констатујемо да популација Срба у Француској, иако релативно значајна по броју, није посебно проучавана анкетом ТеО1, већ је сврстана у категорију „друге европске земље“. Очигледно је, дакле, да анализа бројности, структуре и положаја српских имиграната у Француској, будући да није била предмет посебног истраживања француских истраживача, треба да буде предмет истраживања домаћих истраживача, како би се дошло до прецизнијих података о српској популацији која више од пола века живи, ради, интегрише се, али и опстаје са својим српским идентитетом у првој земљи асимилационизма.

3.2.1.2 Специфичност Рома

Европска имигрантска популација која је последњих година била предмет највећег броја специфичних истраживања су Роми, дошли из Румуније, а, у мањој мери из Бугарске. Ово истраживачко интересовање појавило се више због тешких животних услова, њихове видљивости и стигматизације него због саме бројности ове популације. Њихов број процењен на 15.000 до 20.000 особа, а током последњих деценија остао је стабилан, будући да улазак Румуније и Бугарске у ЕУ 2007. године није значајно утицао на ову демографску динамику (Olivera, 2011).

Интересовање истраживача за положај Рома показује да су они пре свега усмерени ка темама које су у фокусу медија и политичара. Будући да велика већина прводошавших миграната из Европе и њихових потомака сама изјављује да је ретко суочена са дискриминацијом, да је њена укљученост у тржиште рада добра а њен приступ власништву сличан ономе код већинске популације, делује као да се интеграција ових миграната одвијала „сама по себи“ и да не захтева посебна разматрања и истраживања.

Роми имигранти у Француској, супротно увреженом схватању, нису „номадске групе“ него су одавно седентаризовани у својим земљама порекла. У Француској, због посебних тешкоћа у проналажењу посла и због минималних примања, приморани су да се настањују у дивљим приградским насељима, где се групишу између рођака и комшија, у покушају да реконституишу заједнице сличне онима из земље порекла.

Међутим, низ рестриктивних мера довео је до тога да се рушење њихових насеља и протеривање ове популације смењују, тако да Роми представљају

приближно трећину укупног броја странаца који се сваке године протерују из Француске: 10.000 од укупно 30.000 у 2011. години (Olivera, 2011).⁴¹

Напоменимо овде да се интересовање за Роме постепено градило и захваљујући утицајима са наших простора, кроз филмове Александра Петровића и Емира Кустурице и музику Горана Бреговића, који су заинтересовали ширу јавност и скренули пажњу на тешке услове живота ромске заједнице.

Међу југословенском радном снагом која је регрутована у Француској 1960-их и 1970-их година било је и Рома, од којих су конституисане прве ромске заједнице у савременој Француској. Присутни у својству радника имиграната, они недвосмислено представљају највећу ромску заједницу која живи на територији Француске. Најчешће их називају Косоварима, јер је већина, још у то време, дошла са Косова и Метохије (Mermet, 2009).

Југославија је, према мишљењу чланова ромске заједнице, представљала позитивну етапу, када су њихови услови живота били прихватљиви, а једнакост и сигурност били делимично поштовани.⁴² Међутим, НАТО бомбардовање 1999. године и повратак ОВК на Косово подстакли су нова масовна кретања, прво према Србији и Црној Гори, а потом према Италији и Немачкој, одакле су се пребацивали у Француску. Статус избеглица Француска им је одобрила због непостојања заштите и слабих могућности за повратак у земљу порекла после уништавања њихових кућа и имања, као и репресије албанских екстремиста (Mermet, 2009).

Генерално, као и у другим земљама Европе, Роми се суочавају са бројним облицима дискриминације, како од друштва тако и од институција.

3.2.2 Анкета ТеО2

Анкета „Путање и порекла 2“ (*Trajectoires et origines 2*) – ТеО2, наставак је анкете ТеО1 и такође је заједнички организована као пројекат Националног завода за демографске студије (Ined) и Националног завода за статистику и економске студије – (Insee), са циљем да се утврди утицај порекла на приступ основним добрима која одређују место сваке особе у друштву, као што су становање, образовање, владање језиком, запослење, приступ јавним службама

⁴¹ Политику Француске према Ромима (нарочито у доба председника Саркозија) критиковале су УН, Савет Европе, Ватикан, хуманитарне организације, као и француске политичке партије и медији.

⁴² Треба напоменути да у Француској и данас постоји и делује *l'Union des Roms d'ex-Yougoslavie* (URYD) – Заједница Рома бивше Југославије.

и социјалној заштити, здравље, породичне и социјалне везе, националност, држављанство итд.

Између јула 2019. и новембра 2020. године подељено је 26.500 упитника са намером да се истраже услови живота и развојни путеви појединаца, узимајући у обзир порекло и друге факторе диференцијације у француском друштву, као што су социјални миље, пол, животна доба, ниво образовања, приходи и место становања (Insee, 2021d).

Између прве и друге анкете ТеО протекло је више од деценије. Биће интересантно упоредити резултате анкета и видети које социоекономске промене су прагиле даљи развој француског друштва, како на страни мањине тако и код већинског становништва.

4. ИМИГРАНТИ И МЕСТО СТАНОВАЊА

Један од важних фактора диференцијације имиграната у односу на већинско становништво јесте и њихово место становања, у старим радничким градским четвртима које су постепено напуштали под утицајем процеса гентрификације, настајујући се потом у социјалним стамбеним комплексима изграђеним после Другог светског рата. У овим новим, претежно приградским насељима постепено је долазило до гетоизације имиграната, а адреса у неком од ових „опасних“ стамбених подручја *a priori* ствара лошу слику о особама које траже посао.

Гентрификација (према енгл. *gentry*, што значи ниже племство), процес је у којем се старије јефтине грађевине (углавном стамбене зграде) или читави делови града, најчешће радничка насеља, претварају у скупље луксузне грађевине за припаднике средњег слоја који се досељавају на место аутохтоног становништва, истиснутог због повишених трошкова живота (Wikipedia [1] ; Закон о просторном плану Републике Србије, 2010).⁴³ Овај процес, наравно, није заобишао ни Париз и друге градове Француске, мењајући структуру становништва у деловима града у којима су се традиционално мешали радници и имигранти различитог порекла – међусобно, као и са радничком класом већинског становништва.

„Права“ француска домаћинства углавном су старија и мање бројна, док имигрантска домаћинства имају различито порекло у зависности од смењивања таласа имиграције. Имигранти су се углавном насељавали у делове града у којима је живела француска радничка класа. Касније су се неки од њих преселили даље, док су други остали везани за место првог насељавања.

Међусобно мешање становништва у овим деловима града, без обзира на порекло и друштвени слој, обележило је живот током више деценија. Пад класне свести, међутим, довео је до тога да се та разноликост трансформише у унутрашње расцепе и поновно враћање властитим етничким идентитетима (Clerval, 2016).

Када је реч о Паризу, у којем се настајује велики број миграната, социјално мешање започело је унутар радничке класе, у деловима града које је она настањивала. Изворни Французи који живе у овим квартовима углавном су

⁴³ Закон о просторном плану Републике Србије даје дефиницију овог термина: 'гентрификација' (енгл. *gentrification*) означава подизање економског стандарда поједине четврти, често путем планирано изазване урбане обнове. Произлази из енглеске речи *gentry*, виша класа, племство“.

људи рођени у времену пре или после Другог светског рата, који су расли и живели у тешким животним условима. Потичу из великих породица, са ниским образовањем и почели су веома рано да раде (са четрнаест или петнаест година), обављајући ниже категорије послова. Ова друштвена путања наставила се и с њиховом децом: већина њих заузима нижи или средњи друштвено-професионални положај и живи у ближним предграђима. Често су слабијег материјалног стања, а родитељи им више помажу пружањем услуга попут чувања деце него финансијски. Европски имигранти који су се настанили у њиховим квартовима имају сличан положај. Дошавши из Италије или Југославије током 1950-их и 1960-их, дуго су присутни. Занатлије или радници, они су сада у пензији, а многи су стекли француско држављанство. Има и мешовитих бракова, јер је класна хомогеност превагнула над националним разликама. Као и француски провинцијалци пре њих, и имигранти који су стигли касније из страних земаља настанили су се на местима у којима су већ живели неки њихови сународници или чланови њихове породице. После извесног мигрантског „стажа“, ови дугорочни имигранти делили су са ранијим француским становницима неповерење према новим имигрантима, који су пре свега Северноафриканци и Турци (Clerval, 2016).

Најпре су долазили имигранти мушкарци, сами, ради посла, придружујући се рођацима или самостално крећући у авантуру. Они су потом формирали домаћинство у Француској или доводили породице из земље порекла. Жене су, са друге стране, углавном долазиле по основу спајања породице. Уопштено гледано, ови имигранти су били радничког или ситнобуржоаског порекла, али је њихов положај по доласку у Француску углавном био деградиран.

Каснији талас имиграције долази из Супсахарске Африке или Кине. Мало-помало, ти нови имигранти укључили су се у посао и постајали све видљивији, неретко изазивајући незадовољство раније досељених.

Домаћинства радничке класе, без обзира на порекло, имала су сличне услове становања. Велике породице живе су у малим становима без воде или гаса и без санитарних инсталација. Од 1970. па надаље, овакви услови све више су били резервисани за имигранте. Има много људи чији се стамбени услови током времена нису побољшали: још увек живе у малим, неудобним становима, без основних инсталација, за које плаћају ниске закупнине захваљујући закону из 1948⁴⁴, али које власници због тога избегавају да реновирају. Чак и

⁴⁴ Да би били подвргнути закону из 1948. године, станови треба да су изграђени пре 1. септембра 1948. у одређеним општинама са више од 10.000 становника или у близини ових општина. Закупац је морао да уђе у просторије пре 23. децембра 1986. године (Service Public, *Qu'est-ce qu'un logement soumis à la loi de 1948?*).

у обновљеним, комфорним зградама, скучени и неудобни станови, посебно у поткровљу или сутерену, обично су настањени имигрантима. Многи имигранти су подстанари, мада има и оних који су успели да постану власници станова у којима живе, често склапајући директно аранжмане са власницима зграда, без узимања банкарских кредита.

Упркос хомогености животних услова и углавном мирном суживоту различитих популација у четвртима радничке класе, међу њима се повремено јављају расколи, мање или више изражени у зависности од дужине боравка сваке од њих у кварту. Многи рођени Французи осуђују трансформацију свог кварта, коју су, неминовно, донели имигранти, у наративима који су понекад и расистички. Они критикују све културне разлике које им упадају у очи и које, у извесном смислу, доживљавају као отимање свог животног простора: арапски језик, већинско присуство мушкараца на улици, оријенталну храну итд. Први, европски имигранти, праве разлику између „добрих“ и лоших“ сиромашних: оне прве одликује тежак и пожртвован рад, што није карактеристика и ових других.

И рођени Французи и старији имигранти повезују пад квалитета живота радничког Париза, чији су део били 50-их и 60-их година, са доласком имиграната из Магреба и њихових каснијих следбеника. Углавном гласају за екстремну десницу, па иако одржавају добре односе са породицом из Магреба која живи у згради до њихове, сматрају да у суседству ипак живи превише Африканаца. Дубока ирационалност ових расистичких наратива у великој је мери под утицајем стигматизације имиграната, пре свега оних из северне Африке, у медијима и политичким говорима.

Најстарији становници, углавном Французи по рођењу, промене које су захватиле њихов квартал погрешно приписују доласку имиграната. Већина староседелаца није свесна процеса гентрификације, који је у току. Врло мало њих повезује долазак нових, добростојећих „белих“ домаћинстава, богатијих од њих, с растом цена кућа. Становници нижих слојева ових квартава углавном имају позитивно мишљење о новопрстиглом белом становништву, чак и ако је социјална разлика између њих упечатљива.

Ова релативна невидљивост гентрификације објашњава се и њеним двосмисленим карактером. С једне стране, гентрификација, помаже да се побољша „имиџ“ четврти радничке класе, да се реновирају стамбени објекти и подржи комерцијални динамизам (нарочито у угоститељству). Са друге стране, ове процесе прати повећање цена некретнина, које јесте у интересу ретким власницима станова из периода пре гентрификације, али постепено доводи до потискивања већине осталих староседелаца који не могу да прате овај ритам.

Гентрификација потискује преостале староседеоце у некомфорни смештај или у социјалне зграде. На нивоу кварта, она се манифестује кроз одузимање стамбеног простора и нестанак социјалног капитала типичног за те делове града, у којима је некада постојала висока солидарност међу становницима. Ови квартави су представљали место где су имигранти могли да преживе, захваљујући узајамној помоћи и могућности да обављају различите спорадичне послове који су им помагали да допуне своја примања, или да од њих живе. На ту улогу популарних средина надовезује се у већим градовима и постојање социјалних служби, а поред тога, густа и добро повезана мрежа јавног транспорта која олакшава тражење посла нискоквалификованим радницима, због чега и они који имају лоше услове становања, више воле да остану у граду него да станују у неком социјалном смештају у предграђу (Clerval, 2016).

Гентрификација је убрзала процес расељавања, па иако је овај одлазак био добровољан, ипак је био географски условљен: да би приступили социјалним становима, а самим тим и бољим условима становања, домаћинства из радничке класе морала су пристати да се преселе у предграђе.

Почев од 1960-их, операције реновирања градских четврти протерују многе њихове дотадашње становнике ка периферији, бившим пољопривредним зонама, још неурбанизованим, где се окупљају по националности (De Barros, 2004). Иако у том периоду није било тешко пронаћи земљиште за изградњу, финансијска средства су била врло ограничена, поготову имајући у виду обим потражње. Још од 1953. године, предузећа са више од десет запослених била су у обавези да плаћају 1% од платног фонда у фондове за финансирање изградње стамбеног простора. Тадашњи државни секретар задужен за питања страних радника, Пол Дижу (*Paul Dijoud*), издејствовао је да 10% од тог износа буде издвајано за потребе становања имиграната. Алтернативе за смештај странаца могле су да фаворизују било њихово концентрисање, било разуђеност (Sayad, 1987). Јавне власти су брзо изабрале разуђеност. Убацивање хомеопатских доза странаца на места на којима већински живе Французи требало је да помогне њиховом уклапању у француски модел. Тако је одабрана опција гарантованог присуства странаца, али по систему квота – у одређеном броју који није требало прелазити, како се „страна култура“ не би осетила као сметња. Замишљени модел акције није био изградња зграда или насеља специјално за имигранте него резервисање одређеног броја станова за имигранте у такозваним аш-ел-емовима (HLM), зградама које имају станове са ниском закупнином.

Држава је уложила значајна финансијска средства у реализацију такве стамбене политике, али су она била искоришћена не поштујући њену основну

идеју. Јер, у моменту коришћења ових средстава, стање дотада изграђених аш-ел-мова из 1960-их година већ је било дотрајало и (француска) средња класа која је у њима живела настојала је да одатле оде: брз раст њихових примања то им је омогућавао. Тако су празни станови у најоштећенијим зградама били попуњени имигрантским породицама, а да се није водило рачуна о концентрацији странаца. Глобално, уколико се узму у обзир сви НЛМ комплекси, државни захтеви су испоштовани. Али, посматрано на нивоу појединачних зграда, квартова или насеља, то није био случај. Станови додељени имигрантима нису они за које су специјално издвајана средства. Та средства су послужила за изградњу и поправку зграда додељене другим станарима. Као последица, десило се управо оно што се настојало избећи – висока концентрација имиграната у руинираним социјалним зградама (Weil, 2005).

Гентрификација делује двосмерно. С једне стране, утиче на расељавање сиромашних слојева из Париза и других већих градова, док, с друге стране, спречава насељавање нових сиромашних слојева. Пораст цене стамбеног простора и смањење понуде у социјалним зградама, готово да не остављају никакву шансу скромнијим домаћинствима. Последњи квартави радничке класе у Паризу концентрисани су у социјалним стамбеним комплексима, где се становништво готово не обнавља и остари на истом месту (Clerval, 2016).

5. НЕЗАПОСЛЕНОСТ ИМИГРАНАТА У ФРАНЦУСКОЈ

И поред званичног дискурса о једнакости шанси, према подацима Insee из 2019. године, 13,6 % активних имиграната је незапослено, док је то само 7,8% активних особа рођених у Француској (Observatoire des inégalités, 2021a,b,c). Стопа незапослености достиже 15,7% за радно способно становништво рођено ван Европске уније. Овај јаз првенствено је повезан са степеном образовања. Имигранти су у просеку мање квалификовани од људи рођених у Француској – 40% имиграната старости од 15 до 64 године има највише диплому основне школе, у поређењу са 26% када је реч о остатку становништва (Observatoire des inégalités, 2021a,b,c).

На истом нивоу квалификације, стопа незапослености имиграната и даље је већа. 18,8% имиграната са средњошколском дипломом је незапослено, у поређењу са 9,8% Француза рођених у Француској са истим нивоом квалификације, односно двоструко више. Код имиграната са вишим образовањем незапосленост је такође двоструко већа него код рођених Француза (Observatoire des inégalités, 2021a,b,c).

Како објаснити ове разлике? Чак и кад су стекли дипломе истог нивоа, оне немају нужно исту тежину кад је реч о могућности за запослење. На пример, општа универзитетска диплома није еквивалентна инжењерској дипломи када је реч о шансама за запошљавање. Најновији имигранти често не владају савршено француским језиком, што им отежава обављање одређених послова. Поред тога, они немају исте професионалне мреже и контакте у свету рада као људи рођени у Француској – немају „везу“ за запослење. Такође, имигранти који немају француско држављанство или који нису из земаља Европске уније, искључени су из конкуренције за око 5,5 милиона радних места у јавним службама.

Индустријско реструктурисање утицало је на економске секторе у којима су били концентрисани имигрантски радници, а посебно на нискоквалификоване послове које су заузимали. Пораст незапослености који је из овог реструктурисања проистекао поклопио се и са феминизацијом имигрантске популације и уласком на тржиште рада имигранткиња. Између 1982. и 1999. године, обим послова које су обављали мушкарци имигранти опао је за 11%, док се обим послова које су обављале имигранткиње повећао за 49% (Boeldieu et Borrel, 2001).

Међу факторима који утичу на приступ запослењу за имигранте, дужина боравка у Француској и поседовање француског држављанства у литератури

су идентификовани као потенцијално значајни. Поседовање француског држављанства у принципу олакшава запошљавање и приступ ширем спектру послова. Такође, дужина боравка је *a priori* повољан фактор за економску асимилацију, јер омогућава појединцима да боље науче језик и изграде мрежу односа, а и да стекну одговарајуће вештине за квалитетније учешће на тржишту рада (Piché et al., 2002). Међутим, у својој студији о неједнаком приступу тржишту рада и врсти посла који се обавља, што највише погађа имигранте и њихове потомке, Мерс и сарадници (Meurs, Pailhé et Simon, 2005), констатују да стицање француског држављанства не утиче на смањење ризика од незапослености за имигранте и њихове потомке, док дужина боравка ипак тај ризик смањује.

Имигранти неевропског порекла имају знатно већи ризик од незапослености у поређењу са имигрантима из европских земаља, и то како за мушкарце тако и за жене.

Такође, имигранти из неевропских земаља чешће обављају „нестабилне“ послове, што опет важи и за мушкарце и за жене. Ситуација друге генерације је само нешто мало боља. По природи ствари, несигурни послови су повезани са нижим квалификацијама и одређеним секторима делатности, па постоји тенденција да се повећана изложеност имиграната и њихових потомака оваквим пословима објашњава њиховим личним квалификацијама, односно степеном образовања.

Међутим, чак и када се ови фактори узму у обзир, резултати истраживања на крају ипак показују да мушкарци имигранти имају три пута већи ризик да обављају нестабилне послове у поређењу са рођеним Французима, док је тај ризик за имигранткиње два пута већи (Meurs et al., 2005).

Штавише, овај појачани ризик постоји и за другу генерацију имиграната. У случају потомака из мешовитих бракова тај ризик се смањује.

Закључак је, дакле, да стицање француског држављанства нема значајнији утицај на могућност проналаска стабилног посла за имигранте, за жене као и за мушкарце. Али, дужина боравка у Француској смањује ризик од несигурног запослења, јер омогућава стицање потребних компетенција.

5.1 Имигранти и „државна служба“ у Француској

Суочени с тешкоћама у налажењу посла, имигранти, а поготову њихови потомци, могу, како би избегли дискриминацију при запошљавању, потражити прибежиште у пословима јавног сектора.

Наиме, запошљавање у јавном сектору одвија се преко конкурса, чиме се, *a priori*, смањује ризик избора кандидата према физиономији, или имену. У Француској јавни сектор нуди значајан број радних места, поготову за жене.

Али у којој мери је приступ тим пословима заиста отворен имигрантима?

Иако се реч „функционери“ често користи у свакодневном језику за означавање свих јавних службеника, правно гледано, они чине само подскуп – додуше, велику већину (приближно 4.150.000, укључујући војску) – од укупно 5.526.000 запослених у јавном сектору закључно са 31. децембром 2017. (Le portail de la Fonction publique, 2019). За њих је карактеристична трајност запослења, као и рангирање према јавном корпусу којем припадају. Називају се статутарним, јер њихов избор и положај регулише јавно право, а не индивидуални или колективни уговори. Разликују се стални службеници државе, локалних власти и болница.

Категорија несталног особља (око 1.376.000) знатно се повећала како у државној управи тако и у локалној управи и болницама. Ова категорија подлеже флексибилнијим условима запошљавања, углавном путем уговора.

Приступ статусу функционера регулисан је одредбама које су ограничавајуће за мигранте, јер је дуго услов за ова занимања било француско држављанство, а одскора држављанство неке од чланица ЕУ. Држављани трећих земаља могу бити запослени у овим службама само преко уговора, што аутоматски подразумева нестабилније и слабије плаћене послове. На крају, извесни послови, кроз које се манифестује сувереност државе (војска, судство), резервисани су искључиво за Французе (République française - Service Public, 2020).

Неки конкурси ограничавају доб за учешће између 35 и 45 година старости. Ове две рестрикције се комбинују, јер сви мигранти не узимају француско држављанство, а уколико га и стекну, доба у којој га добијају је релативно одмакло, што умањује њихове могућности да конкуришу за ове послове у јавном сектору.

Сем тога, 90% радних места у државној служби је попуњено. Отворена радна места захтевају диплому која подразумева најмање три године студија после средње школе. Потом, значај формалних критеријума специфичних за француски образовни систем може представљати хендикеп за имигранте, а такође може бити препрека и за другу генерацију, која је расла у мањинском културном окружењу, у којем се не упознају довољно добро елементи „заједничке културне основе“. Асимилација ове „заједничке културне основе“, коју конкурси захтевају, специфичан је изазов за многе потомке имиграната, док она за „праве“ Французе представља интегрисано знање.

Истраживање о учешћу младих имигрантског порекла на конкурсима за јавну службу показала је да они теже долазе до информација о каријери у јавној служби и о процедурама за улазак, као и да су подстицаји за учешће на конкурсима и одговарајућа припрема за њих у њиховом случају мање присутни (Audier, 2000 ; Peres, 2004).

5.2 Радна сегрегација имиграната кроз генерације

Велики део имиграната и њихових потомака и даље је ограничен на неминовност нискоквалификованих радних места, уз прекомерну заступљеност у секторима делатности који су најизложенији економским флукуацијама (Tanai et Audirac, 2000; Meurs et al., 2005).

Запослени на нискоквалификованим радним местима током послератних година процвата, имигранти нису следили узлазне професионалне путање својих француских колега и остали су углавном радници. У свом проучавању професионалне каријере имиграната, Дајон и сарадници (Dayan, Échardour et Glaude, 1996) откривају да су чак и након 20 до 25 година радног стажа готово 75% имиграната и даље радници, док је тај проценат код изворних Француза само 30%. Студија такође показује да су изгледи за мобилност Шпанаца већи од просечних, док су Турци и Мароканци обележени професионалном непокретношћу

Расподела занимања друге генерације ипак је много сличнија оној изворних Француза, са неким специфичностима. Мушкарци су нешто више заступљени међу грађевинским радницима, у одређеним занатима (ливци, заваривачи, лимари, гвожђари и слично), као и међу стручњацима за информатику. С друге стране, донекле су недовољно заступљени међу вишим руководиоцима (јавна управа и предузећа) и пољопривредним професијама. Жене друге генерације нарочито су заступљене у средњим финансијским и продајним занимањима, као и међу домаћицама, помоћним радницима и спремачицама (Dayan, Échardour et Glaude, 1996).

Међугенерациска разлика је израженија код жена друге генерације, које су више оријентисане на послове у сектору администрације, као код младића северноафричког порекла, који све чешће улазе у услужне послове, за разлику од њихових предака, који су углавном били физички радници. С друге стране, примећује се одређени континуитет код младића из Јужне Европе који и даље остају у грађевинарству и индустрији.

Хипотеза о „професионалним нишама“, где земљачке мреже играју главну улогу, потврђена је преференцијалном оријентацијом младих из Јужне Европе ка грађевинским пословима, без обзира на техничку обуку коју су имали. Исто тако, приметна је специјализација за професије у социјалном сектору код младих северноафричког порекла (Laine i Okba, 2005).

Примећује се снажна хетерогеност према земљи порекла: потомци имиграната из Јужне Европе релативно су поштеђени незапослености, док су друге генерације пореклом из северне Африке, супсахарске Африке и Турске

изузетно рањиве. Под истим почетним условима, ситуација неевропских имиграната показује веће неједнакости, које остају високе и за другу генерацију.

Снажна професионална сегрегација запажена код примо-имиграната (прве генерације имиграната), ипак опада у следећој генерацији. Међутим, и даље постоји одређена професионална специјализација међу припадницима друге генерације (Laine i Okba, 2005).

Када су у питању мешовити бракови, односно заједнице, постоје бројни социодемографски параметри по којима се имигрантски пар разликује од мешовитог пара. 58% потомака имиграната у Француској одгајано је у мешовитој породици (Borrel & Simon, 2005: 437-438).

У случају мешовитог пара, члан који је имигрант обично је стигао млађи у Француску у поређењу са члановима „чисто“ имигрантског пара; он долази из вишег социјалног миљеа и често поседује диплому која је виша од најнижих стручних диплома. Неретко обавља средње и руководеће послове. Поред ових фактора значајну улогу има и социокултурни капитал члана који је изворни Француз, када су у питању везе и познавање имплицитних друштвених правила. Ове предности омогућавају да мешовити парови и њихова деца, најчешће успевају да избегну отежавајуће околности и потешкоће које носе чисто имигрантске породице, или оне које се таквима доживљавају. Јер, уколико је отац имигрант или имигрантског порекла, пренос презимена имаће улогу маркера подједнако снажног као да су оба родитеља истог порекла.

Може се поставити хипотеза да мешовити парови ипак располажу већим људским капиталом у односу на имигрантске парове (у смислу диплома, познавања језика, културних образаца и веза), под условом да само мешање представља социјално прихватљиву норму, јер би корист од тога што је неко рођен у мешовитој породици била потпуно поништена, уколико би таква породица била предмет друштвене стигматизације.

6. ГЕНЕРАЦИЈСКИ ОДНОСИ У МИГРАНТСКИМ ПОРОДИЦАМА

Аутори Атијас-Донфи и Волф у књизи *Le destin des enfants d'immigrés* (*Судбина деце имиграната*) баве се питањем друштвене путање деце чији су родитељи дошли „са стране“ (Attias-Donfut et Wolff, 2009).

Позивајући се на пионирски рад Сајада у Француској и Хандлина у Сједињеним Америчким Државама, аутори настоје да разумеју које промене имиграција изазива унутар породица.

Користили су базу података добијену великим истраживањем спроведеним 2003. године међу имигрантима из различитих земаља, који су у Француску долазили у периоду од тридесет четири године, укључујући и њихову децу, чиме је анкети дата трансгенерацијска димензија. Та база података комбинује објективне податке, као што су приходи, ниво образовања, имовина, професионална каријера, величина и састав породица, са субјективним показатељима као што су перцепција имиграната о сопственом животном путу и будућности њихове деце, осећај личног успеха или неуспеха.

Ови подаци пружају детаљан портрет прве генерације имиграната заснован на поређењу различитих порекла, периода доласка у Француску, разлика између мушкараца и жена. Анкета је показала да значајан број испитаника има изражен осећај припадности француском идентитету: 45,6% жена и 42,8% мушкараца изјавило је да се првенствено осећају Французима.

30% испитаника изјавило је да се првенствено осећа припадником своје земље порекла, док се 17% идентификовало пре свега као Европљани, а 8% као „грађани света“.

Међу Португалцима је утврђен највећи осећај припадности земљи порекла (35%), а међу држављанима северноевропских земаља осећај да су пре свега Европљани.

Подаци о деци имиграната показали су да 10% њих у време спровођења анкете није боравило у Француској, било да у њој никад нису ни били било да су из ње емигрирали у неку трећу земљу. Ови последњи углавном припадају делу популације који је постигао успех, а њихов ниво квалификација је значајно виши у поређењу с онима који живе у Француској, а поготову у поређењу с онима који су остали у земљи порекла.

Боравак у Француској повезан је са стицањем доброг нивоа образовања. С тим у вези, аутори подсећају на податке који су потврђени у неколико истраживања, али често занемарене и заборављене у медијима и јавном мњењу:

валоризација школовања у већини имигрантских породица и ниво школског успеха, на упоредивом социјалном нивоу, виши су код имиграната него код неимиграната.

Односи међу генерацијама обележени су и солидарношћу и сукобима. Родитељи имају чешће и чвршће везе са успешном децом него са оном на социјалној низбрдици. Деца се пак поново приближавају родитељима када и сама добију децу. Однос узајамне помоћи тада постаје реципрочан. Што се деце тиче, она од најранијег узраста дају свој допринос породичној заједници помажући у попуњавању административних папира или учествујући у кућним пословима. Ови односи солидарности посебно су изражени међу људима пореклом из Јужне Европе и Магреба, што потврђује постојаност медитеранског „фамилијаризма“, који се понекад изражава и кроз врло дугу кохабитацију између генерација.

Сукоби углавном настају због тога што деца одбијају да прихвате неки облик духовне и интелектуалне оданости у односу на родитељски модел, који настоји да репродукује њима познате односе, што се понекад противи тежњама младих за аутономијом. Ти сукоби, који могу ићи и до потпуног прекида односа међу генерацијама, чешћи су у сиромашним породицама него у имућним, као да угоднији живот смањује ризик од међугенерациске несугласице.

На крају, иако се може приметити одређено удаљавање генерација због извесне дистанце коју деца миграната осећају према вредностима и навикама својих родитеља, породична солидарност остаје снажна и представља значајан фактор успеха младих (Barou, 2010).

ЧЕТВРТИ ДЕО

**СПОЉНЕ МИГРАЦИЈЕ ИЗ СРБИЈЕ
- СРПСКА ДИЈАСПОРА У ФРАНЦУСКОЈ**

1. СПОЉНЕ МИГРАЦИЈЕ ИЗ СРБИЈЕ ПРЕМА ДОМАЋИМ ИЗВОРИМА

Ако се изузме политичка емиграција одмах после Другог светског рата и током кризе 1990-их, може се рећи да су миграције са наших простора биле у највећем броју радне и да се овај тренд миграција наставља све до данас. Шездесетих година прошлог века млада, углавном мушка популација одлазила је на рад у иностранство. „Тако је одлука о иселењу била стратегија побољшања материјалног положаја читавог домаћинства, али и друштвеног положаја појединца, пошто је рад у иностранству тада имао улогу и ширег статусног симбола.“ (Bobić, Vesković-Andelković, Kokotović-Kanazir, 2016: 77).

Током осамдесетих година двадесетог века смањује се број емиграната који одлазе због рада, а повећава број оних који одлазе у иностранство ради школовања. У самој земљи дошло је до повећања образовног нивоа становништва, смањења неписмености и повећања високообразованих. Нажалост, 1990-их, број и удео високообразованих емиграната драстично расте. Процена је да је из Србије у периоду 1990–1994. емигрирало око 30.000 високообразованих лица, односно укупно око 220.000 младих свих образовних профила, старости 15–34 године (Volčić, 2002).

„За разлику од претходника који су Србију напустили пре распада СФРЈ, и у срцу понели лепу слику матичне државе што их је вероватно навело на план повратка, одлазак младог становништва током деведесетих може се описати као *one way ticket*⁴⁵ – одлазили су да се никад не врате (у рат и сиромаштво који су обележили крај прошлог миленијума)“ (Bobić, Vesković-Andelković, Kokotović-Kanazir, 2016: 77).

Тенденције из последњих међупописних периода показале су да, иако почетком 21. века ратови на простору бивше СФРЈ престају а сиромаштво се ублажава, емиграција младих стручњака ипак не јењава. Ипак, њихове намере се умногоме разликују од намера емиграната из деведесетих. Прво, они више не одлазе „заувек“, њихов најчешћи мотив није избегавање тешке ситуације у земљи порекла као деведесетих, већ одлазак на усавршавање, и то често у више земаља, а не само једну. Стога се пре може говорити о мобилности, него о емиграцији.

У пописима становништва на тлу Србије снимање миграционих токова ка иностранству врши се од пописа из 1971. Пописивање лица на раду у

⁴⁵ Карта у једном смеру.

иностранству код страног послодавца, и чланова њихових породица који са њима бораве у иностранству, вршено је од тада у свим наредним пописима (1981, 1991, 2002. и 2011). Специфичност пописа из 2011. огледа се у томе што су у контингент спољних миграната, поред раније пописиваних лица, укључени и студенти на школовању у иностранству, као и лица која бораве у иностранству из других разлога (стручно усавршавање, похађање средње школе и слично). С друге стране, пописивање повратника започето је у попису из 1981. године, а настављено у пописима из 1991. и 2011. године (Станковић, 2014).

За Србију, као земљу са снажним емиграционим токовима, веома је важно да има што комплетнију и јаснију слику о броју и структури миграната са своје територије, што, нажалост, није случај. Према Горану Пеневу и Јелени Предојевић-Деспич (Penev и Predojević-Despić, 2012), не може се рећи да Србија располаже квалитетном статистичком базом за праћење миграција, као ни бројним истраживањима о спољним, пре свега економским миграцијама. Такође, иако су још од 1971. године у свим редовним пописима становништва у мањој или већој мери обухваћена и лица на раду или боравку у иностранству, добијени резултати су због малог обухвата (велики део мигрантске популације није обухваћен пописом) били недовољно поуздани када је реч о том популационом контингенту.

Статистички подаци о миграцијама становништва су и поред све већег удела те компоненте у популационој динамици, углавном недовољно садржајни, са знатно мањим обухватом, мање поуздани и доступни корисницима, нарочито када је реч о спољним миграцијама. Домаћи статистички извори су пописи становништва (Републички завод за статистику), пријаве и одјаве пребивалишта (Министарство унутрашњих послова), као и регистрација избеглица и тражилаца азила (Комесаријат за избеглице). Страни извори су пописи и регистри становништва, подаци имиграционих служби, организација за прихват избеглица земаља пријема и други. Од значаја су, такође, и подаци међународних организација, као што су UNHCR и IOM.

Подаци о мигрантима из домаћих и страних извора тешко су упоредиви из методолошких разлога, пре свега услед разлике у дефинисању ове категорије становништва у појединим земљама, а додатни проблем представљају и честе промена назива државе и приказивање података у статистикама држава пријема збирно, а не по „ентитетима“ (Penev и Predojević-Despić, 2012).

Пописивање лица на раду или боравку у иностранству је у пописима који су спроведени између 1971. и 2002. године обављано преко домаћинстава у земљи, док је додатно пописивање вршено преко наших дипломатских представништва (пописнице су биле достављане и исељеничким удружењима и

црквама). Општа је оцена да је главни проблем приликом пописивања тих лица њихов непотпуни обухват (Ковачевић, 1995), посебно у случајевима када су сви чланови домаћинства ван земље или када се ради о лицима која дуго бораве у иностранству. Ипак, и поред проблема везаних за обухват лица на раду или боравку у иностранству, у Републичком заводу за статистику је донета одлука да се приликом спровођења Пописа 2011. информације о тим лицима прикупљају само преко изјава чланова домаћинства у земљи, па није било помоћних пописница (Penev и Predojević-Despić, 2012).⁴⁶

Лица на раду или боравку у иностранству су у пописима из 1971, 1981. и 1991. године укључена у укупно (стално) становништво Србије. У попису из 2002. године тај скуп је подељен на два подскупа: лица која у иностранству бораве краће од годину дана и лица која су ван земље годину или више дана (Stanković, 2006). У складу с међународним препорукама, тај други подскуп искључен је из контингента сталног становништва Србије. Исти приступ ће бити примењен и у методолошким решењима Пописа 2011. приликом одређивања тзв. уобичајеног становништва (РЗС, 2011).

Средином 1960-их година, пошто је процес унутрашњих миграција од сеоских ка градским и индустријским подручјима био углавном завршен, са привредном реформом из 1965. године дошло је до обимних спољних економских миграција, односно кретања углавном неквалификоване, младе радне снаге, која је представљала латентни вишак у српској привреди, ка иностранству. Ова фаза је коинцидирала са повећаном тражњом за мануелном радном снагом у земљама Западне Европе, па су ови паралелни процеси као резултат имали обимне миграционе одливе радно способног становништва и чланова њихових породица ка западноевропским земљама.

Што се тиче територијалног аспекта спољних миграција становништва из Србије, уочава се да су савремене миграције, чији се почетак везује за средину 60-их, у почетку биле снажније из економски развијене Војводине него из Централне Србије. Из Војводине је, према попису из 1971. године, 3,6% од њеног укупног становништва било на раду или боравку у иностранству, док је из Централне Србије отишло 2,5% њеног укупног становништва. И у бившој СФРЈ масовни одлазак на рад у иностранство прво је започео у најразвијенијим републикама, Словенији и Хрватској, док је најкасније захватио КиМ (Penev, 1984).

⁴⁶ Током 2022. године извршен је нови попис становништва Републике Србије којим се, ипак, настојао побољшати обухват наших људи на привременом раду/боравку у иностранству, па је овим особама дата могућност да се пријаве преко веб-платформе Републичког завода за статистику, што је помак у односу на претходни период.

До првог нафтног шока, 1973. године, тражња за страном радном снагом у западноевропским земљама била је усмерена ка радној снази нижег образовног нивоа, да би се већ од половине 1980-их, фокус преусмерио на високообразовану радну снагу.

У декади између првог и другог пописа којима су бележена миграциона кретања према иностранству, 1971–1981, број спољних миграната је повећан за трећину у односу на почетно стање.

Већ у следећем периоду, 1981–1991, долази до потпуне стагнације, због рестриктивне политике земаља пријема.

У Попису из 1991. године, из назива спољномигрантског контингента искључује се придев „привремен“ и више се не појављује ни у каснијим пописима. Употреба тог придева била је уобичајен израз југословенске комунистичке номенклатуре, којим се желео прикрити масовни и организовани извоз вишка радне снаге.⁴⁷

Нажалост, већ у следећој деценији (1991–2002), због драматичних промена које су захватиле СФРЈ, као и због економских санкција Савета безбедности УН и бомбардовања НАТО алијансе, пораст броја спољних миграната достиже врхунац, повећавајући се за више од 50 % у односу на претходни период.

Међутим, у међупописном периоду између 2002. и 2011. долази до смањења бројности контингента спољних миграната скоро за једну четвртину у односу на претходни попис.

Пенев и Преодојевић-Деспић у својој анализи претпостављају да су главни разлози за то: смањен обухват због пописивања само преко домаћинстава у земљи, бојкот пописа од стране становништва албанске етничке припадности, повећана просечна дужина боравка у иностранству, појава нових, удаљенијих миграционих дестинација, значајан број подносилаца захтева за азил, као и интензивнији одлазак високообразованих лица, чији је обухват по правилу мањи (Penev Predojević-Despić, 2012).

Треба, међутим, истаћи да је у Попису из 2011. забележен импресиван пораст броја повратника. Док их је у претходним пописима било од 63.000 до 64.000, Попис из 2011. бележи 235.000. Према Станковићу (Станковић, 2014: 95), на то је највише утицало пензионисање наших спољних миграната из разних западноевропских земаља.

Пописним дефиницијама контингента „лица на раду/боравку у иностранству“ обухваћена су:

⁴⁷ До 1980. око половине наших миграната запослило се у иностранству уз посредовање југословенске службе за запошљавање (Stevanović, 1995).

- лица на раду код страног послодавца (страни власник или фирма; државна или друга јавна установа стране државе; наш држављанин који је регистровао своје предузеће или радњу у иностранству па запошљава и наше раднике);

- лица на самосталном раду у иностранству (у сопственој радионици, бироу, ординацији и сл.);

- лица која раде као чланови посада страних бродова и авиона;

- лица која бораве у иностранству у својству чланова породице лица на раду у иностранству, која су побројана у претходним тачкама;

- за разлику од свих претходних пописа, по методологији Пописа из 2011, у контингент лица на раду/боравку у иностранству укључена су и лица која студирају у иностранству, под условом да се не враћају свакодневно, односно недељно у Србију, као и лица која из осталих разлога бораве у иностранству, нпр. због стручног усавршавања, лечења, боравка у гостима, похађања средње школе и сл. (Станковић, 2014).

Пенев и Предојевић-Деспић (2012) закључују да у Србији (без КиМ) постоје три „врше“ емиграционе зоне, односно подручја изразите емиграције:

- Централноисточна Србија (нарочито општина Неготин) се у континуитету, од почетка великог емиграционог таласа 60-их година, па у наредних 4-5 деценија, издваја као зона интензивног исељавања према западноевропским земљама;

- Бујановац и Прешево, као друга зона;

- Санџак, као трећа зона.

У другој и трећој зони интензивна емиграција почиње тек деведесетих година и карактерише је исељавање мањинских етничких група, у условима погоршаних међуетничких односа.

Владимир Станковић (Станковић, 2014) даје подробну анализу спољних миграција на бази пописа становништва од 1971. до 2011. године.

Традиционалне земље пријема миграната са наших простора су Немачка, Аустрија и Француска, тако да је на почетку посматраног периода (1971) чак 4/5 грађана Србије било на раду, односно боравку у тим земљама. И на крају посматраног периода (2011), скоро половина њих, односно 47%, радило је, односно боравило, у овим страним државама. Притом, за Француску и Немачку је карактеристично континуирано опадање броја наших људи на боравку односно раду, док је у Аустрији у пописном периоду 2002–2011. порастао њихов

удео, па је Аустрија прва по броју миграната пореклом из Србије (22,5%); У Француској је овај удео у посматраном периоду (1971–2011) преполовљен, па је од почетних 13,7%, пао на 6,5%.

Табела 7.

Структура лица на раду/боравку у иностранству према држави у којој раде, односно бораве (%)					
Страна држава	Године пописа				
	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Република Србија	100.0	100.0	100.0	100.0	100,0
Аустрија	19,7	23,4	24,9	21,2	22,5
Француска	13,7	12,5	8,3	6,5	6,5
Немачка	45,8	37,1	25,0	24,8	17,9
Швајцарска	3,3	9,3	13,9	15,8	13,1
Шведска	4,3	4,6	3,7	3,4	3,5
Земље Бенелукса	1,7	1,6	1,3	2,3	2,0
Остале европске земље	2,5	2,8	4,3	13,0	16,8
Сјед. Америчке Државе	2,6	2,7	2,7	3,9	4,3
Аустралија	3,4	2,3	1,9	1,8	1,2
Канада	1,4	1,4	2,3	2,6	2,0
Остале ваневропске земље	0,5	1,1	1,2	1,4	1,6
Непозната земља	1,1	1,3	10,5	3,3	2,4
Републике бивше СФРЈ	6,3

Извор: Станковић, 2014: 19

Отвореност Западне Европе за пријем страних радника трајала је до 1973. године, када се од либералне имиграционе политике прелази на изузетно рестриктивну.

У периоду након Пописа 1991. године битно су се измениле одлике спољних миграција, што се манифестовало у смањењу обима запошљавања преко надлежних служби за запошљавање у иностранству, појавом нових дестинација у

Европи и на другим континентима, као и појединачним исељавањем у традиционалне прекоокеанске земље – САД, Аустралију и нарочито Канаду (Центар за демографска истраживања ИДН, 1995).

Од 1991. године, Швајцарска је била знатно чешће земља пријема од Француске, а у каснијим периодима миграција све запаженију улогу имале су САД и Канада, нарочито за најобразованије емигранте са наших простора. Такође, приметна је и миграциона усмереност припадника неких националних мањина у Србији ка матичним државама својих етничких заједница, поготову према онима које су постале чланице ЕУ, као и ка новоформираним државама од бивших република СФРЈ.

Под појмом повратника се у пописима из 1981. и 1991. подразумевало искључиво лице које се вратило са рада у иностранству, док Попис из 2011. године под тим појмом, поред лица која су била на раду у иностранству, обухвата и лица која су се налазила у иностранству из неких других разлога (чланови породице, азиланти, студенти и друго). Више од трећине свих спољних миграната Србије (36,4%) чине чланови породица који у својству издржаваних лица бораве у иностранству са лицима на раду (Станковић, 2014 стр. 31).

Спољни мигранти (њих 313.411 према Попису из 2011.) деле се на четири поткатоорије: лица на раду (166.390), чланови породице (114.060), студенти (12.092) и остали (20.869). Лица на раду проведу у иностранству просечно 12 година, чланови породица девет, студенти око четири године, а остали око 15,5 година (Станковић, 2014: 39).

Према Попису из 2011, спољни мигранти чине 4,2% од укупног становништва Србије, а убедљиво највише их је из региона Јужне и Источне Србије, од којих су три четвртине руралног порекла, па постоји висок степен демографског пустошења и девастације сеоских насеља у овом региону, али и другде.

Спољни мигранти из неурбаних подручја имају виши просек година рада/боравка у иностранству. И овде спољни мигранти пореклом из Јужне и Источне Србије предњаче – њихов просечни миграциони стаж је скоро 12 година.

Иако у спољним миграцијама, према Попису из 2011, још увек бројчано предњаче мигранти из неурбаних насеља, почев од периода 1991. приметан је нагли пораст броја миграната из градских подручја, а нарочито из београдског региона.

Кад се утврђује дужина боравка наших миграната у појединим страним земљама, Француска је на првом месту са 14 година просечне дужине рада/боравка, а од укупног броја миграната који се налазе у Француској, чак трећина их ту борави преко 20 година.

Поред Француске, по дужини боравка наших грађана истичу се и Швајцарска, Немачка, Аустрија, Шведска, Холандија, Велика Британија, САД, Канада и Аустралија.

Од укупног броја спољних миграната према Попису из 2011, више од једне петине рођено је у иностранству (не узимајући у обзир бивше републике СФРЈ). У највећем броју случајева, мигранти рођени у иностранству остају да бораве и раде у држави у којој су рођени. Према аутору, тешко је очекивати да ће се рођени у иностранству масовније враћати у Србију. Сумњу у евентуални повратак значајног броја наших миграната појачава чињеница да их 89.000 (28,4%) има двојно држављанство Републике Србије и друге државе или држављанство само неке стране државе.

Просечна старост миграната је знатно нижа од просечне старости сталног становништва (34,2 према 42,2 године). За разлику од сталног становништва Србије, где су жене бројније, у мигрантској популацији мушкарци још увек преовлађују (114,5 мушкараца на 100 жена).

У контингенту спољних миграната већа је заступљеност младих (0–19 година) и млађег средовечног становништва (20–39) него код сталног становништва Србије, у којем је већа заступљеност старијег средовечног становништва (40–59) и нарочито старог становништва (60 и више година).

Што се образовног састава спољних миграната тиче, он је знатно побољшан у протеклих 40 година: скоро девет пута је повећан број лица са вишом и високом школом, а скоро шест пута је смањен број лица без школе и са непотпуном основном школом. Сједињене Америчке Државе су земља која предњачи по броју високообразованих миграната нашег порекла, оних с факултетским образовањем (16%), а још је значајнији удео магистара (22%) и доктора наука (32%). Поред САД, значајан број најобразованијих спољних миграната са наших простора окупљају још и Немачка, Велика Британија и Канада. Ове четири земље су апсорбовале 58% доктора наука и 45% магистара (Станковић, 2014).

Очигледно је да се Француска, према нивоу образовања спољних миграната са наших простора, не налази у групи са значајним уделом високообразованих. Као разлог за то може се навести профил миграната који су долазили у најмасовнијем таласу од друге половине 1960-их година па све до нафтног шока, када су француске власти забраниле даљи прилив неквалификоване стране радне снаге. Углавном се радило о руралном становништву без квалификација или са ниским квалификацијама. Неки су се вратили у земљу порекла, а неки остали. Статистике показују да мигранти управо у Француској имају најдужи имигрантски стаж. Ова тенденција се с временом мењала са другом генерацијом, која се школовала у Француској, затим са имигрантима

који су пристигли 1990-их година, а нарочито са новим, високообразованим имигрантима који долазе 2000-их година.

Од 12.000 студената на школовању у иностранству далеко највише их је у Сједињеним Америчким Државама (16%), где су на основним или докторским студијама. Наиме, САД окупља чак 21% наших миграната на докторским студијама, а висок проценат има и Немачка – 13%.

Међу нашим спољним мигрантима више има активних од неактивних (57% према 43%), а међу активнима највише је оних који су у време пописа обављали неко занимање (96%). За протеклих 40 година спољних миграција, десиле су се драстичне промене у професионалној структури миграната. Према попису из 1971, 48% лица на раду у иностранству чинили су категорију „пољопривредника и сродних радника“, да би се до пописа из 2011. учинак те професионалне категорије смањило на 0,6%.

Спољни мигранти, када се појављују као издржаваоци лица у земљи, најчешће пружају материјалну помоћ омладини (0–19) и млађем средовечном становништву (20–39).

Међу повратницима са рада/боравка у иностранству, мушкарци су више заступљени. Међу повратницима је висок проценат неактивних лица због високог удела пензионера, који чине две трећине неактивних лица.

Од укупног броја домаћинстава у Србији, више од једне десетине у свом саставу има бар једног спољног мигранта или повратника. Иако су први таласи миграција подразумевали масовни одлазак сеоског становништва, у последњим деценијама приметна је интензивна динамика иселавања становништва из градских средина, нарочито из региона Београда и Војводине (Станковић, 2014).

1.1 Повратници са рада/боравка у иностранству

Ова категорија праћена је у само у три пописа: 1981, 1991. и 2011, при чему су у пописима из 1981. и 1991. регистровани само повратници који су радили у иностранству, док су Пописом из 2011. пописани и чланови њихових породица који су с њима боравили у иностранству до повратка у земљу, али се ове две различите категорије повратника у резултатима Пописа из 2011. изражавају као један скуп. Ово је сигурно био разлог веома значајног повећања повратника у односу на претходне пописе (при чему су из укупног контингента повратника били искључени држављани других република СФРЈ). Према Станковићу, један од кључних разлога за значајан пораст повратника јесте што су многи од њих завршили свој радни век у иностранству, поготову они

који су отишли на рад шездесетих и седамдесетих година у неку од првих земаља пријема европског Запада – Немачку, Француску и др.

Табела 8.

Повратници са рада / боравка у иностранству, по пописима 1981, 1991. и 2011.			
Година пописа	Србија	Централна Србија	Војводина
1981.	63.801	54.329	9.472
1991.	62.843	43.136	19.707
2011.	234.932	184.504	50.428

Извор: Станковић, 2014: 23

*Због упоредивости с пописима из 1981. и 1991. искључени су повратници из бивших југословенских република

** У пописима из 1981. и 1991. обухваћени су само повратници који су радили у иностранству, док су у попису 2011. обухваћени сви повратници, без обзира на то да ли су радили или су само боравили у иностранству као чланови породице оних који су радили или из осталих разлога.

Табела 9.

Повратници са рада, односно боравка у иностранству, стари 15 и више година према школској спреми, по пописима из 1981, 1991. и 2011. године						
	Попис 1981.		Попис 1991.		Попис 2011.	
	број	(%)	број	(%)	број	(%)
Укупно	63.801	100	62.843	100	229.653	100
Без школске спреме						
Непотпуна основна школа	26.747	41.9	21.277	33.8	42.685	18.6
Основна школа	16.485	25.8	16.702	26.6	51.511	22.4
Средња школа	18.120	28.4	19.867	31.6	91.329	39.8
Виша и висока школа	2.133	3.3	4.761	7.6	43.325	18.9
Непознато	316	0.6	236	0.4	803	0.3

Извор: Станковић, 2014: 25

* Из контингента су искључени повратници из држава – бивших република СФРЈ, али су, за разлику од пописа из 1981. и 1991, сем повратника са рада у иностранству у контингент укључени и чланови породице који су с њима боравили у иностранству, као и лица која су из осталих разлога боравила у иностранству.

Војводина се, за разлику од Централне Србије, одликује континуираним порастом броја повратника у свим посматраним периодима, што се, према Станковићу, може тумачити ранијим укључивањем становника Војводине у спољномигрантске токове од становника Централне Србије.

Приметна је, такође, и промена у образовном саставу повратника, који је виши у сваком следећем пописном периоду. Наиме, према Попису 1981, образовни састав повратника је врло низак, што одговара образовном саставу првих миграната из углавном руралних средина који су се „отиснули“ у иностранство средином 1960-их и почетком 1970-их година. У периоду од 1981. до 2011, примећује се знатно већи број повратника са вишом и високом стручном спремом, мада овде треба узети у обзир да су Пописом из 2011. обухваћени и чланови породице лица на раду у иностранству, међу којима су заступљени млађи људи, који су, најчешће, образованији од својих родитеља.

1.2 Мигранти из Србије у Француској

Привлачност Француске за мигранте из Србије има дугу традицију, почев од школовања српских елита у Француској у другој половини 19. века, преко посебних односа коју су Француска и Србија развијале током и после Првог светског рата, када је Француска пружила окриље српским ратницима и избеглицама, од којих су неки остали да у њој живе. У периоду између два светска рата у њој бораве значајни српски интелектуалци и уметници, док непосредно после Другог светског рата, она постаје једно од стецишта српске политичке емиграције. Међутим, најмногобројнији талас стиже 1960-их година, када се у њу упућује становништво из српских руралних средина, које после завршених унутрашњих миграција село–град, није успело да пронађе своје место и посао у новим токовима индустријализације у СФРЈ.

Иако је према Попису из 1971. године Француска, после Аустрије, била на другом месту према бројности наших миграната у односу на друге земље пријема, Попис из 2011. године ставља Француску на пето место, после Аустрије, Немачке, Швајцарске и Италије. Укупан број наших држављана у Француској према Попису из 2011. чини 20.231 лице, са следећим распоредом према дужини боравка у Француској:

Табела 10.

Лица на раду/боравку у иностранству према дужини одсуства. Попис 2011, извод за Француску										
	Укупно	Године рада/боравка у иностранству								Просечна дужина
		Испод 1 год.	1 до 4 год.	5 до 9 год.	10 до 14 год.	15 до 19 год.	20 до 24 год.	25 до 29 год.	30 и више	
Укупно	313.411	79.006	53.528	42.487	40.432	28.776	30.297	9.619	29.266	10.82
Француска	20.231	4.423	2.875	2.323	2.457	1.542	1.863	990	3.758	14.04
Француска у %	6.5	5.6	5.4	5.5	6.1	5.4	6.1	10.3	12.8	

Извор: Станковић, 2014: 41–42, извод из табеле 13.

Француска се налази на челу листе земаља пријема по дужини боравка са 14,04 године, а од укупног броја миграната који се налазе у Француској готово трећина (29,2%) борави у њој 20 и више година.

Када се ради о пореклу по регионима Србије наших миграната у Француској, приметан је много значајнији број лица из пописног региона Србија – југ, који чине Шумадија и Западна Србија, Јужна и Источна Србија, Косово и Метохија (за ове треће нема података у Попису) него лица из пописног региона Србија – север, који чине Београдски регион и Војводина.

Табела 11.

Лица на раду/боравку у иностранству према држави рада–боравка, по регионима, подаци за Француску, Попис 2011. (%)								
	Укупно	Србија–север			Србија–југ			
		Свега	Београдски регион	Регион Војводине	Свега	Регион Шумадије и западне Србије	Регион јужне и источне Србије	Регион Косова и Метохије
Укупно	100	31,31	15,25	16,06	68,69	33,31	35,38	
Француска	100	17,85	11,66	6,19	82,15	46,15	36	

Извор: Станковић, 2014: 46, извод из табеле 14.

Могао би се извести закључак да је у Француској знатно мање присутно градско становништво из београдског региона и региона Војводине (свега 17,85%), у односу на становништво сеоских подручја из региона Шумадије и западне Србије и из региона Јужне и Источне Србије (82,15%). Просек за Француску је готово упола нижи од републичког просека када је у питању број људи из београдског и војвођанског региона, а знатно виши у односу на републички просек, кад је у питању пописни регион Србија – југ.

Уколико се по овом основу Француска упореди са САД, Канадом и Великом Британијом, које окупљају највећи број наших високообразованих миграната, примећује се значајна разлика по регионима порекла север–југ: у овим земљама је највећи проценат наших миграната са севера – пре свега из београдског региона.

Поређења ради, САД имају највећи удео наших спољних миграната са високом школом: 21,8% магистара и 31,7% доктора наука, док је међу имигрантима у Француској само 4,51% магистара и 3,19% доктора наука (Станковић, 2014: 74).

Сем тога, у Француској студира само 3,3% студената на школовању у иностранству, док их је у САД 15,8%, у Аустрији 8,1%, Немачкој 8,3%, Италији 5,9%. (Stanković, 2014: 75).

Према Станковићу, наши мигранти који су рођени у иностранству, углавном остају да живе и раде у земљи свог рођења, па је то случај и са Француском, у којој остаје 91,2% ових лица (Станковић, 2014: 49). Сем тога, значајан је број лица која имају двојно држављанство (у Француској, као и у другим земљама). У Француској, 58,3% има само српско држављанство, 32,4% двојно држављанство, 3,4% држављанство неке друге државе, 0,1% је без држављанства и 5,8% непознато Станковић: 52).

Када се говори о повратницима из Француске, приметан је већи број повратника у периоду између 1971–1980, наиме, када је због нафтне кризе 1973. Француска затворила своје границе за имигранте (32,2%), али такође и у периоду између 2001–2011. (22,3%), што се може објаснити повратком већег броја људи који су окончали свој радни век у Француској.

Да ли су ефекти спољних миграција позитивни или негативни по Србију?

Сигурно је да има позитивних ефеката, пре свега на плану побољшања материјалне ситуације породица у земљи, побољшања платног биланса захваљујући девизним дознакама миграната, овладавања новим технологијама, стицања стручних знања у иностранству и међународне научне репутације.

Могућност за запошљавање у иностранству може се сматрати позитивним када су у питању индивидуални интереси младих високообразованих људи без посла у земљи порекла, али за српско друштво у целини значи постепени губитак демографске и интелектуалне снаге.

Чињеница да је 91.000 лица, односно 28,9% спољних миграната из Србије рођено у иностранству, а да око 89.000 (28,4%) има двојно држављанство или држављанство само неке стране државе, подстиче песимизам у вези с њиховим евентуалним повратком у Србију.

Мало вероватан повратак у отаџбину се, нажалост, пре свега односи на најелитнији високостручни кадар, поготову онај из прекоокеанских земаља. Према Предојевић, интелектуална миграција може бити од користи само у случају да се одвија у оба смера, што није случај са српском интелектуалном миграцијом (Предојевић, 1999).

Табела 12.

Повратници са рада/боравка у иностранству према земљи рада/боравка и години повратка. Попис 2011. (%)							
Земља рада/ боравка	Укупно	Пре 1970.	1971– 1980.	1981– 1990.	1991– 2000.	2001– 2011.	Непознато
Укупно*	100	9,6	20,8	15,7	19,8	29,7	4,4
Аустрија	100	9,1	27,5	14,0	18,9	26,0	4,5
Немачка	100	8,9	29,3	15,8	16,7	25,9	3,4
Швајцарска	100	7,9	11,4	15,5	27,8	31,9	5,5
Италија	100	4,8	5,0	5,9	20,4	56,6	7,2
Француска	100	12,3	32,2	18,0	12,0	22,3	3,3
САД	100	6,1	8,8	11,8	18,2	48,1	7,0
Шведска	100	10,3	16,6	12,0	23,1	28,8	9,1
Канада	100	5,9	10,2	8,0	20,4	48,4	7,1
Руска Федерација	100	5,8	3,8	11,1	38,4	37,3	3,6
Мађарска	100	9,3	3,8	4,0	33,9	43,9	5,1
Холандија	100	9,3	23,2	13,8	13,6	33,9	6,2
Аустралија	100	6,5	30,3	12,7	13,7	31,6	5,3
Грчка	100	3,9	2,9	4,2	36,4	44,9	7,7
Велика Британија	100	10,2	13,1	12,6	21,7	36,8	5,6
Остале земље	100	8,2	16,4	26,4	18,8	26,0	4,2
Непознато	100	37,1	13,8	12,9	15,4	18,6	2,2

*Искључени су повратници из држава бивших република СФРЈ.

Извор: Станковић, 2014: 83.

Ипак, Табела 12, која даје преглед повратника према земљи рада/боравка и години повратка, показује значајан проценат повратака у посматраном периоду 2002–2011, чак и из прекоокеанских земаља, па остаје нада да одлазак наших људи на рад/боравак у иностранство за значајан број њих није коначан.

1.3 Повратници по Споразуму о реадмисији

Након ступања на снагу јединственог Споразума о реадмисији са ЕУ 1. јануара 2008. године, знатан број држављана Републике Србије враћен је из земаља ЕУ. Међу овим лицима има особа које су изгубиле законски основ боравак на територији неке од држава чланица ЕУ, али се ипак најчешће ради о лицима која су тражила азил у некој од земаља чланица ЕУ. Од укупног броја примљених захтева за реадмисију у 2020. години, највише је поднето из СР Немачке, Француске и Шведске (Република Србија (2); Миграциони профил Републике Србије за 2020. годину).

Захтеви за реадмисију из Француске у 2020. години односили су се на укупно 153 лица, од којих је највише пунолетних мушкараца (90). Сагласност за враћање држављана РС из Француске дата је за 123 лица, од чега највише пунолетних мушкараца (68) (Извор: Министарство унутрашњих послова, табеле 43 и 44 у Миграционом профилу РС за 2020. годину). Од укупног броја повратника, 63% чине Роми, 54,2% је било незапослено, а осталих 45,8% су деца предшколског узраста, ученици, пензионери и запослени. Само мали број има завршену вишу школу или факултет, док 32% нема школу или има непотпуну основну школу.

Република Србија је изградила и спроводи механизме за подршку повратницима, на локалном и централном нивоу. Комесаријат за избеглице и миграције израдио је посебан упитник који повратник добровољно попуњава у Канцеларији за реадмисију, и утврдио скуп показатеља за процену реинтеграције повратника по основу Споразума о реадмисији.

Међутим, најзначајнији проблем представља недостатак свеобухватне евиденције о повратницима, пре свега зато што не постоји законска обавеза њиховог евидентирања, нити систематско праћење добровољних повратника. Због тога изванредан број ових лица није обухваћен званичним статистикама, а специфична циљана истраживања откривају само делове ове појаве (Република Србија (2); Миграциони профил Републике Србије за 2020. годину).

2. СРПСКА ДИЈАСПОРА У ФРАНЦУСКОЈ

2.1 Француско-српски односи у 19. и 20. веку

У свом научном раду „Француско-српски односи у 19. и 20. веку“, Станислав Сретеновић примећује да ово питање у Србији увек прати једна емотивна нота, што онемогућава критичко сагледавање односа између две земље. Ови односи били су условљени материјалном несразмерношћу, географском удаљеношћу и културним разликама. Поред тога, француско-српски односи никад нису били искључиво билатерални, већ и условљени другим важним политичким факторима који су деловали на Балкану (османски, хабзбуршки, руски, немачки и италијански). Србија је била мала земља, која је ступила на међународну сцену тек у другој половини 19. века, са монархистичким државним уређењем и православљем као државном религијом, за разлику од Француске тог периода која је републиканска и лаичка, али са јаким католичким струјама (Sretenović, 2009).

У првој половини 19. века, Србија се доживљава у Француској као егзотична дестинација на далеком југоистоку Европе, у сталној борби за потпуну сувереност и ослобађање од османског турства, а притом оптерећена династичким сукобима Обреновића и Карађорђевића.

Француска је 1839. године основала у Кнежевини Србији свој конзулат, уочивши значај мале земље за регионалну трговину. Почетком 1840-их успостављене су прве скромне трговачке везе, а у том периоду и први српски студенти, стипендисти српске владе, полазе на школовање у Париз, са циљем да постану будућа елита Србије. Српски војни и политички кругови све више се везују за Француску, укључујући обе династије – будући краљ Милан Обреновић се школовао у Француској у лицеју Луј Легран (*Louis le Grand*), а будући краљ Петар I Карађорђевић у чувеној француској војној школи Сан Сир (*Saint-Cyr*), а био је и добровољац у француско-пруском рату 1870–1871. као официр француске армије.

После Берлинског конгреса, поготову после промене политичког курса после склапања француско-руског савеза 1893. године, Србија је постала земља за коју се Французи значајније интересују у економском, па и у културном погледу. Крајем 19. и почетком 20. века стасала је и нова генерација српских дипломата и политичара који су се образовали у Француској, које везују посебна, лична пријатељства са француским дипломатским представницима, са којима су заједно студирали (Sretenović, 2009; Vitanović, 2019).

У годинама после анексије БиХ од Аустроугарске, француска влада је понудила Србији снажну економску подршку и појачала свој културни утицај. Јула 1910. године основана је Француско-српска банка у Београду, а 1913. године Србија добија први, искључиво француски зајам. Поред тога, на српској територији отварају се и две католичке и једна израелитска школа. За лектора за француски језик на Београдском универзитету постављен је Француз Гастон Гравије (*Gaston Gravier*), географ, специјалиста за Србију, оснивач Француског литерарног друштва у Београду 1911. године.⁴⁸ Иван Ђаја, биолог и оснивач у Београду прве катедре за физиологију у југоисточној Европи, рођен у Француској од мајке Францускиње и оца Србина, својим радом обележио је српску и француску науку. Михаило Гавриловић, један од првих Срба који су докторирали у Француској, оснивач је Архива Србије. Пред сам почетак Првог светског рата, на француским универзитетима је било 103 младића и девојака из Србије, а међу њиховим претходницима који су се вратили у земљу било је 72 доктора наука (Trgovčević, 2021).

Око 6000 српских сирочића и деце војника рањених у Првом светском рату, било је примљено у 150 француских школских установа у периоду између 1915. и 1918. (Morokvasic-Muller, 1998). Хуманитарна, војна и политичка помоћ коју је Француска пружила Србији за време Првог светског рата [*џрило I/3.1 и I/3.2*], заједничко пробијање Солунског фронта и, коначно, победа и подршка Србији код поделе територија и формирања нове државе Срба, Хрвата и Словенаца, кулминација су успешно изграђиваних политичких, економских и културних односа две земље у оквиру датих историјских околности, што је у српски народ унело посебно поштовање и љубав према француској држави и народу, па је однос Срба према Француској и данас, као што је приметио Сретеновић, обogaћен – или оптерећен, том емотивном цртом. Због тога су учешће Француске у НАТО бомбардовању Србије 1999. године, као и велики политички и дипломатски гаф (ако је, заиста, реч о гафу) поводом прославе стогодишњице од примирја у Првом светском рату, примљени са посебним осећањима у Србији, која се „зауоставила“ на славним годинама српско-француских односа, занемарујући притом другачији став, односно незаинтересованост која данас генерално влада у Француској кад је о том питању реч.

Између два рата, српска елита је наставила да се школује у Француској (интересантан податак је да су 1919. године у првој генерацији жена које су уписане на Слободну школу политичких наука (ELSP) у Паризу, претечу данашњег Париског института политичких наука – *Science Po*, од њих шест, пет

⁴⁸ Bibliothèque nationale de France, https://data.bnf.fr/fr/13182237/gaston_gravier/.

биле странкиње, међу којима чак две Српкиње (Science Po, 2019)⁴⁹. Српски уметници бораве и надахњују се у Паризу. Надреализам у Србији настаје под утицајем француског и развија се у сталном контакту са француским кругом надреалиста. Први број часописа *Le Surréalisme au service de la Révolution* (Надреализам у служби револуције) 1930. године објављује текст о оснивању београдске групе и њеном манифесту.⁵⁰ Ликовни уметници, углавном сликари, одлазили су у Париз између два светска рата као ученици и следбеници (Ђорић, 2013) [*Ћрило I/4.1*], а ово кретање сликара према „граду уметности“ је настављено и после Другог светског рата, када су у Паризу стварали Лубарда, Дадо Ђурић, Љуба Поповић, Петар Омчикус, Владимир Величковић, члан француске Академије уметности од 2005. године, и многи други [*Ћрило I/5*].

Период између два светска рата, до 1934. године, када је у Марсељу убијен краљ Александар Карађорђевић, по богатству економске и културне размене, може се сматрати најплоднијим. На симболичком нивоу, убиство краља Александра I Карађорђевића и француског министра спољних послова Луја Бартуа (*Louis Barthou*), било је прекретница након које долази до слабљења француско-српских односа, као и до опадања значаја Француске као велике силе и њеног пада у „понор“ у којем се нашла за време Другог светског рата (Duroselle, 1982).

У овом периоду 3000 Срба из Француске учествовало је у Француском покрету отпора, а међу њима и адвокат Душко Попов, за кога је Амбасада Француске у Србији, на својој Фејсбук страници, објавила 6. јуна 2019. да је делимично заслужан за искрцавање Савезника у Нормандији („Да ли сте знали: искрцавање у Нормандији је успело између осталог захваљујући и једном

⁴⁹ En 1919, 47 ans après sa fondation (1872), l'École libre des sciences politiques, - et future Sciences Po -, ouvre pour la première fois ses portes à des étudiantes. Certes, timidement, car, pour être admises, les femmes doivent être titulaires d'un baccalauréat, condition à laquelle les hommes ne sont alors pas soumis. En février 1920, on dénombre 6 étudiantes dans l'École: "deux sont serbes, une danoise, une palestinienne, une française et une canadienne" note le directeur de l'époque, Eugène d'Eichthal.

„Године 1919, 47 година после оснивања (1872), Слободна школа политичких наука – и будући Сијенс По, отворила је по први пут врата студенткињама. Свакако, стидљиво, јер, да би биле примљене, жене морају да имају матурску диплому, услов којем мушкарци не подлежу. Фебруара 1920. године у Школи је било шест студенткиња: „две су Српкиње, једна Данкиња, једна Палестинка, једна Францускиња и једна Канађанка“, забележио је тадашњи директор Ежен д'Ајтал.“ (Превод: Љиљана Благојевић).

⁵⁰ <http://nadrealizam.rs/rs/o-nadrealizmu/o-nadrealizmu-razvoj-nadrealizma-u-srbiji>
приступљено 18. 11. 2021

Србину!“⁵¹, [џрилої I/6.1], а учесници су били и сликар Марко Челебоновић и његова ћерка Никол, међу осталим. [џрилої I/6.2].

Један од најупечатљивијих гестова у француско-српским односима у овом периоду било је додељивање француског Ордена Ратног крста генералу Дражи Михаиловићу од стране Шарл де Гола (Gaulle, General de, 1956) 3. фебруара 1943.

По завршетку Другог светског рата, француско-југословенска сарадња отпочела је у сасвим новим околностима. Промена државног уређења, национализација француске имовине у Југославији, стрељање Драже Михаиловића, уништавање дотадашње културне и привредне профранцуски оријентисане елите, довели су до неповерења француских власти према вођству ФНРЈ (Petrović, 2011).

Међутим, од усвајања Резолуције Информбироа и окретања од Совјетског Савеза, југословенској власти била је потребна подршка Запада, који није оклевао да, под утицајем САД-а, успостави и развија добре односе са Београдом. Притом, Париз је добио улогу да „храбри“ промену оријентације Југославије од Истока ка Западу (Hernández, 2019: 34).

Ипак, и поред отворености ФНРЈ ка прихватању извесних вредности западних демократија, француска дипломатија и даље задржава однос неповерења и опрез када је реч о економској подршци Титовом режиму. Ово неповерење нарочито ће се појачати због сумњи које су француске власти имале према ФНРЈ у погледу испоруке оружја и пружања друге помоћи алжирском покрету отпора (Hernández, 2019: 36, 37). У то време, као да је међу југословенским комунистима постојала жеља да се сећање на некадашње француско-српске везе симболички угаси. На тај начин би се могло објаснити то да је Тито намерно слао оружје алжирском покрету отпора бродовима међу којима је био и брод „Србија“ (Simić, 2008: 93).

Када се ради о културној и научној размени две земље у периоду после Другог светског рата, подстицаној од обе државе, она је била значајна и константна. „Француски интелектуалци који су јавно подржали Титову Југославију били су врло истакнуте личности француске интелектуалне сцене. Њихове идеје и ставове у вези са Титовим путем објавио је новинар Илија Бојовић који их је интервјуисао у Паризу (Војовић, 2008). На бази тог документа може се разумети да су симпатизери титоизма у Француској чинили антисовјетску фракцију левице, за разлику од чланова Комунистичке партије Француске“ (Hernández, 2019: 57).

⁵¹ https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=983335905208640&id=289568564585381

Односи Француске и СФРЈ настављени су са променљивим резултатима,⁵² ослањајући се на капитал француско-српских односа из периода пре Другог светског рата. Међутим, с новим ратовима на југословенским просторима и променама на међународној сцени, позиција Србије била је толико ослабљена да су је француске власти заобишле приликом прославе стогодишњице примирја у Првом светском рату, 11. новембра 2018. године (Buisson, *Le Figaro*, 2018; *Le Monde et AFP*, 2018; *L'EXPRESS et AFP*, 2018).

2.2 Француско-српска спомен-места

Иако званична сећања бледе и подложна су новим политичким савезима и сврсисходним интерпретацијама, она дубља, незванична, опстају, ношена „емотивним памћењем“, као део дисидентске меморије, коју званичне власти радије игноришу.

Сећања која повезују Србију и Француску неизбрисиво су везана, барем кад су Срби у питању, за Први светски рат и помоћ коју је Француска тада пружила Србији. Као победници у рату и творци нове државе, Срби су живо изражавали захвалност француским савезницима, с којима су војевали против заједничког непријатеља и који су српској војсци и цивилима пружили помоћ и уточиште током рата. Називи улица у Паризу и Београду, додељивање чина војводе Српске војске Франше Депереу и француске Легије части Београду, сведочили су о дубини пријатељских односа између два народа одмах после рата [*ирилої I/7*].

Ово сећање је „материјализовано“ кроз меморијално Француско војно гробље у Београду и Споменик захвалности Француској, као најрепрезентативнијим спомен-обележјима страдања и сарадње током Великог рата.

Када је о Француској реч, у Паризу је подигнут споменик краљевима Петру I и Александру I Карађорђевићу, а у Марсељу споменик поводом страдања Александра I и француског министра Луја Бартуа у атентату 1934. године.⁵³

Иницијатива за постављање Споменика захвалности Француској у Београду, међутим, није потекла од српских власти, већ из круга младих српских интелектуалаца, бивших француских ђака пре почетка рата. Овој иницијативи тек неколико година касније придружила се и Општина Београда, да би на крају, само отварање и даља симболика споменика били у колективној свести везани за француску помоћ током Првог светског рата. Споменик је предста-

⁵² О томе више видети у Hernandez, 2019. и Petrović, 2011.

⁵³ Крајем 2021. Заједница Срба Француске поставила је спомен плочу краљу Петру I Карађорђевићу у Кабуру (*Rasejanje Info*, 2021).

вљен кроз алегорију жене – Маријане⁵⁴, која држи мач и хрли у помоћ Србији. На његовом постољу, међутим, поред подсећања на солидарност у рату, налази се и барелеф који приказује Сорбону као мајку хранитељку српских интелектуалаца. Иако је споменик подигнут непосредно по настанку Југославије, као наследнице Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, јасно се указује на француско-српско пријатељство. Речи: „Волимо Француску као што је она нас волела 1914–1918“, указују на сву комплексност француско-српских односа (Horel, 2015).

Споменик посвећен краљевима Петру и Александру, подиже се, међутим, у сасвим другој атмосфери. Може се чак поставити питање да ли тај споменик представља симболичну накнаду Француске за велики губитак који је Југославија претрпела смрћу њеног краља у Марсељу. Он представља краља Александра на коњу, а са његове десне стране налазе се краљ Петар, високи официр српске војске и српска жена која пружа дете коњанику; са леве стране су маршал Франше Депере, у пратњи једног војника и једног сељака. На постољу су урезане последње речи краља Александра после атентата у Марсељу: „Чувајте Југославију, чувајте француско-југословенско пријатељство“ [ирилој I/8].

Према Катрин Орел, ако се упореде локације изабране за постављање ових споменика, приметно је да је у Београду она у централном градском парку, једном од симбола града, док је у Паризу одабрано знатно дискретније место. „Тако је споменик постављен – супротно незаобилазној видљивости Калемегдана – на удаљеном тргу, на излазу из Булеvara Анри-Мартен, који се још зове и „Трг Колумбије“. Једино зелена површина око споменика је добила назив „Трг Александра I од Југославије“ (Horel, 2015: 2). Међутим, овакво виђење споменика у Паризу не одговара стварном стању. Он је постављен у веома лепом делу града, на ободу Булоњске шуме, недалеко од општине париског 16. арондисмана и од руске амбасаде, а ни авенија која носи име Маршала Франше Депереа није далеко.

У Марсељу постоје два спомен-места: спомен-плоча постављена на месту атентата и споменик, посвећен миру, на чијем постољу стоје четири женске фигуре које држе медаљоне с ликовима Александра I од Југославије и Луја Барта.

„Потпуно занемарени од званичних власти, али ипак одржавани, два споменика – у Паризу и Марсељу, спорадично посећују само представници српске дијаспоре и удружења бивших ратника. Идентификовање споменика са династијом Карађорђевића, монархијом и првом Југославијом, спречавало је

⁵⁴ Симбол Француске Републике.

било какву званичну комеморацију током комунистичке Југославије“ (Horel, 2015: 2).

Потресни сведоци српско-француског пријатељства у Првом светском рату су српска војна гробља у Француској. Поред спомен-костурнице у Бизерти, посмртни остаци српских војника сахрањени су на више места у Француској. Највећи број њих налази се на војној парцели гробља у месту Тије (*Tihais*), у околини Париза.

Од 1927. године, влада Краљевине СХС изразила је жељу да добије концесију на парцели неког гробља у близини Париза, како би се ту пренели посмртни остаци српских војника који су преминули и били сахрањени у Француској током Великог рата. Ово гробље требало је да буде пандан француском војном гробљу у Београду, где су почивали француски војници погинули у борбама на Источном фронту. Одлуком од 12. јула 1928, Општински савет Париза бесплатно је препустио простор на новом гробљу у Тијеу, које се у то доба уређивало. Од самог отварања гробља, 1. октобра 1929, прва парцела, лево од главног улаза, била је стављена на располагање српским, односно југословенским властима, које су 1930. године отпочеле пренос и груписање костију српских војника сахрањених широм Француске. Југословенска делегација је, такође, изашла са предлогом да овај део гробља ограда импозантном гвозденим оградом са монументалним улазом, али се то на крају није учинило. Такође, наруџбина једном српском уметнику за израду споменика захвалности француском народу, који је требало да доминира центром парцеле, није реализована због почетка Другог светског рата. На овој парцели је сахрањено 738⁵⁵ тела. Поред тела српских војника из Првог светског рата, од 1950. године ту су сахрањени и неки српски учесници рата 1939–1945.⁵⁶ Чак и историчари имају мало података о путовању које је српске војнике из Првог светског рата довело до Тијеа. Ратовали су на Балкану, одакле су их, рањене или болесне, француски савезници превезли бродовима у Марсељ. Распршени су по војним болницама, али многи нису могли бити спасени (Norquin, *Le Monde*, 2014). На парцели, прекривеној каменим православним крстовима, налази се и један муслимански гроб: ту је, по сопственој жељи, сахрањен Есад-паша Топтани, Албанац који је српској војсци омогућио и олакшао пролаз кроз албанске врлети (Bataković, 1991, Војовић, 2022: 23; Бојовић, 2023: 46). [*урило I/9*].

⁵⁵ 738 тела према натпису на табли на улазу у гробље, 743 тела према *MémorialGenWeb*, а према нашем бројању гробова, заправо их је 757, и то 756 обележених крстова и један муслимански (Есад-паше Топтанија).

⁵⁶ Натпис на табли на уласку у део са српским војницима, видети у Прилогу II о српским војним гробљима у Француској.

О српској војној парцели на гробљу у Тијеу старају се француске службе, односно удружење Француско сећање (*Souvenir Français*). На веб-сајту амбасаде Француске у Србији, постоји списак са именима француских војника који су сахрањени на српским гробљима. Постоје и спискови свих француских војника сахрањених у иностранству, који се вероватно воде од краја 19. века. На веб-сајту амбасаде Србије у Француској списка са именима српских војника нема, иако званичници и представници српске дијаспоре редовно посећују гробље у Тијеу приликом државних празника.

Србија је 1918. доживљавана као жртва, савезник и пријатељ Француске, али су промена режима после Другог светског рата и грађански ратови у бившој Југославији крајем 20. века замаглили ову слику. Остаци овог занемареног пријатељства, гробови српских војника и официра, стоје као неми сведоци тог периода [*Прилој II*].

2.3 Таласи српске и југословенске дијаспоре у Француској

Када се жели истаћи да односи између Србије и Француске имају дугу историју, обично се наводи да је Јелена Анжујска, рођака француског краља Луја IX и краља Напуља, Шарла I Анжујског, била удата за српског краља Уроша I (Petrovitch, 2020). Када се говори о овим династичким везама из 13. века, на неки начин се наглашава имагинарна вековна повезаност Срба и Француза, па данас српске школе у Француској носе назив по овој српској краљици француског порекла.

Поред познатог податка да су звона цркве Нотр Дам у Паризу (*Nôtre-Dame de Paris*) звонила у част победе хришћанске српске војске над турском војском (Léger, 1916)⁵⁷ и таписерије из 16. века, недавно откривене у једном од двораца Лоаре, на којој је приказана Косовска битка (Kankaraš Trklja, 2018, intervju sa В. Војовићем), све до почетка 19. века и Ламартинових путописа који отварају интерес за хришћане на Балкану, постоји мало преплитања ова два географски удаљена подручја. Ипак, „интересовање за српску народну поезију почиње још пре краја 18. века, када Алберто де Форгис у *Пушовању кроз*

⁵⁷ „Les Turcs se replièrent. L'Europe, vu la mort du sultan, crut à la victoire des Serbes. La nouvelle de la bataille n'arriva à Paris que six ans après, et Charles VI crut devoir faire célébrer un Te Deum à Notre-Dame“

„Турци се повукоше. Европа је, с обзиром на султанову смрт, поверовала у победу Срба. Вест о бици стигла је до Париза тек шест година касније, а Шарл VI је сматрао да је неопходно да се Те Деум прослави у Нотр Даму“ (Léger, 1916) Превод: Љ. Благојевић.

Далмацију, објављеном 1778, открива песму „Хасанагиница“. Ово ремек-дело лирске усмене поезије доживело је само у Француској, пре појаве и превода Вукове збирке, педесетак превода, од којих се најбољим сматра онај Проспера Меримеа, објављен у његовом делу *Гусле*, 1827. године. Песму преводје највећа имена француске књижевности и поезије, као Жерар де Нервал. Мода српске народне поезије даје дела као што су *Ускок* од Жорж Санд, *Хајдук Јанко* Теофила Готијеа, *Црна њланина* Августе Холмс, *За круну*, Франсоа Копеа, *Црнојорци*, Жерара де Нарвала“ (Бојовић, 2014: 213–214). У каснијем периоду, Француска је у више наврата пружала политичку подршку Србији⁵⁸ (на Берлинском конгресу 1878. подржава најповољније решење за границе Србије; ангажовала се да се српској влади дају економске олакшице; својим капиталом, Француска је учествовала у изградњи и експлоатацији првих железница, испорукама топова, експлоатацији рудника; давала је дипломатску подршку Србији током свих криза кроз које је ова пролазила између 1903. и 1914. године, а током Првог светског рата помагала снабдевање и наоружавање српске војске и обезбеђивала је издржавање српске владе у иностранству, а такође дала значајну помоћ српским избеглицама за време рата (Purković, 1934).

Пријатељски односи две земље су на изврстан начин храбрили миграције из Југославије у Француску. Краљевина СХС, односно Југославија, тражи савезника у Француској, а односи две земље осигуравају продор француског капитала на Балкан, па се развијају интензивне економске и културне везе. Тако су 1927. године потписани Пакт о пријатељству и сарадњи, Арбитражна конвенција и Тајни војни уговор (Enciklopedija Jugoslavije, 1986. у Ћаџић-Кумрес ит Кумрес, 1990).

Број емиграната у Француску из других југословенских република које су традиционално биле најјача југословенска емиграциона подручја (попут Хрватске и Словеније) статистички је занемарљив. Француски извори спомињу већ 1911. године присуство радне снаге са територија земаља које су касније чиниле Југославију. Тада је било 8 335 досељеника из Аустроугарске, укључујући око 16% из југословенских земаља, највероватније Хрвата и Словенаца (Hoļjevas, 1968).

Потреба Француске за страном радном снагом додатно се повећала током и после Првог светског рата због мобилизације, материјалних разарања и људских жртава које је рат однео. Велика економска криза, која прво погађа Америку (1929), затворила је врата ове земље новим мигрантима, па се

⁵⁸ И српској држави Црној Гори, коју велике европске силе, у првом реду Русија и Француска, спасавају од турске окупације 1862. у време критичне „Омер пашине године (друге)“ (Берић, 1994).

Југословени све више окрећу земљама Западне Европе, а почетком 20. века, посебно Француској. Разлоге за овај избор треба тражити у подстицајној имиграционој политици коју ова земља има после Првог светског рата, као и у историјским везама између две државе (Ћајић-Кумпес et Кумпес, 1990).

2.3.1 Југословени у Француској између два светска рата

Француска је 1915. године примила значајан број Срба због ратне опасности (неки од њих су запослени у фабрикама наоружања, док су други радили у индустрији у Француској и Тунису). Многи су се тамо трајно настанили, склапајући бракове и стичући материјална добра.

Талас масовније миграције започео је 1924. године. Те године, Француска је основала у Загребу Опште друштво за имиграцију (*La Société Générale d'Immigration*), које је регулисало одлазак радне снаге са простора Краљевине СХС. Према подацима из 1928, људи с ових простора углавном су живели на северу и истоку Француске и радили у рудницима, пољопривреди и индустрији. У Прованси сезонски радници преко Марсеља и Тулона иду у прекоморске земље. Има их и у Авру и Шербуру из сличних разлога.

Добро развијена индустрија Лиона запошљава мало Југословена у том периоду. Они су нешто бројнији као радници у пољопривреди и хотелијерству у Бордоу. У Паризу углавном живе занатлије које су својим радом обезбедиле добре услове за живот: неки од њих држе ресторане и хотеле, други имају сопствене мануфактуре (Stamenovitch, 1929) [*Прилој I/10*].

Попис становништва из 1931. утврђује да су Југословени најбројнији у северној регији, на истоку Француске, као и у париском региону (Pislar, 1975).⁵⁹

У међуратном периоду мала југословенска заједница активно учествује у француском друштвеном животу. Створила је више југословенских културних удружења, учествује у политичким покретима насталим у Француској, основала је и неколико политичких и културних часописа (Morokvasic-Muller, 1998).

Велика економска криза, која у Француској започиње касније него у Америци, у врло неповољну ситуацију ставља многе стране раднике, који губе посао. Услови рада се погоршавају (на пример, неки раде између 16 и 18 сати дневно), а многи сами дају отказ. Без новца за пут, многи од њих су се пешке вратили у Југославију. Суочене са овим честим повратком исцрпљених и

⁵⁹ У: *Nord-Pas-de-Calais*: 3.649 *Pas-de-Calais* i 1.251 *Nord*; 3.069 у *Meurthe-et-Moselle*; 4.870 *Moselle*; 3.500 у Паризу и 1.202 у *Saine-et-Oise*, 1.262 у *Haut-Rhin* (Pislar, 1975).

болесних радника, југословенске власти 1931. године захтевају потписивање споразума који се односи на запослене исељенике, али током кризе није им успело да то остваре. Француска доноси 1935. године протекционистички закон о заштити националне радне снаге, којим зауставља страну радну имиграцију, али Југословени још увек проналазе начин да се запосле (Kolar-Dimitrijević, 1976: 350–352).

Тридесете године обележиле су и прве поделе југословенске заједнице на неколико политичких фракција, што је више или мање одражавало политичку ситуацију у земљи. То је био почетак краја прве Југославије, оне створене после Првог светског рата у Версају. Југословенски комунисти, чији су лидери живели и радили у Паризу, учествовали су у шпанском грађанском рату као добровољци (Mogkvasic-Muller, 1998). Друге југословенске патриоте, независно од КП, такође су организовале отпор и слање бораца за помоћ републиканцима. Тако демократа др Власта Стојановић, мимо Коминтерних канала, пребацује југословенске добровољце из Париза, међу којима је изванредан број официра Југословенске војске (Бојовић, 2021).⁶⁰

Репатријација, која је почела у време кризе, нарочито се појачава са Другим светским ратом, тако да се број Југословена у Француској у овом периоду свео на 20.000. Око 3000 југословенских имиграната узело је учешће у француском покрету отпора (Kuzmanović, 1984), док је још 1939. године, у моменту мобилизације, њих 1500 добровољно ступило у редове француске војске (Laroche, 1965).

2.3.2 Период од 1945. до 1960-их: политичка емиграција

Одмах по завршетку рата, међу Југословенима у Француској била је јасно изражена жеља за повратком кући. Након размене нота између амбасаде Југославије у Паризу и француског Министарства иностраних послова, 1946. године закључен је споразум о репатријацији. Велики конвоји били су организовани из Марсеља, Париза, Ленса и Меца. Те године већ се 2.169 емиграната вратило из Француске (710 радника и 1.459 чланова њихових породица), односно 80% од свих југословенских повратника из свих држава заједно (Bogović, Сажњко, Клобчар, Strajnar, Gradišnik, 1983).

⁶⁰ Др Властимир Власта Стојановић (1912–2006), син адвоката из Лесковца и једног од оснивача прве Демократске странке, као леви демократа емигрирао је у Француску у време диктатуре краља Александра. На Сорбони је докторирао 1938. на тему стварања Југославије. После Другог светског рата, водио је преко 30 година редакцију Југословенског програма на француској радио станици за иностранство – РФИ (Бојовић, 2021: 124).

Међутим, упоредо са повратком у Југославију започиње и процес поновне емиграције. Југословени се враћају у земље из којих су дошли. Будући да је став југословенских власти према емиграцији између 1945. и средине шездесетих био негативан, одласци се илегално обављају кроз Италију или Аустрију. Спољне миграције тог периода квалификоване су као „политичке“. У то време највећи део југословенске емиграције је из Словеније (што је и разумљиво, имајући у виду њен географски положај). „Пролазећи кроз Италију, ишло се за Ницу, а одатле за друге регионе Француске. Најчешће се путовало тајно или као туриста, а онда се остајало у Француској и ту се тражио посао. Пријатељи и породица су помагали. Француска је била пожељна дестинација јер се могао релативно брзо наћи посао и добити боравишна дозвола, а такође и због тога што се могло ослонити на помоћ и смештај код земљака“ (Bogović et al., 1983).

Политичким емиграцијама нарочито се бавила Марина Гламочак (Glamočak, 1997, Glamotchak, 2003).

По завршетку Другог светског рата, српска политичка емиграција била је масовна јер се, поред војних формација које су напуштале земљу, скоро 300.000 Срба – ратних заробљеника или депортованих на принудни рад, већ налазило у Немачкој (део се вратио у земљу после амнестија 1946. и 1953). Поред тога што је била масовна, ову емиграцију карактерисала је и велика заступљеност војних кадрова. Њена карактеристика је такође да су Срби из Србије били мање заступљени од Срба из других региона. Четнички батаљони из Лике, Крајине и Кордуна, као и из Босне, успели су готово неокрњени да изађу из земље, као и њихове породице, док су батаљони југословенске отаџбинске армије под командом Драже Михаиловића, који су током рата били у Србији, десетковани док су покушавали да напусте земљу, у борбама против партизана и усташа, као и од тифуса. Као последица тога, српска политичка емиграција је више била састављена од Срба преко Дрине него од Срба из Србије. Гламочак за српску емиграцију која је стигла у Француску 1945. године каже: „Тачно је да је била антикомунистичка, али је тај антикомунизам имао више емотивни него политички аспект [...] пре свега зато што се, за време грађанског рата, борила против комуниста, зато што је, потом, нови режим свргао краља и што се, на крају, показао врло репресивним према својим политичким противницима“ (Glamotchak, 2003: 154). Срби монархисти одбијају комунизам у име извесне носталгије и традиционалних вредности, које не искључују демократска стремљења. Међу српском политичком емиграцијом поред „обичних“ антикомуниста, постоје и групе које се залажу за одбрану демократских принципа. Међутим, српска политичка емиграција остаје разједињена, између осталог и због тога што нема лидера око којег би могла да

се окупи. Краљ у избеглиштву, и поред очекивања, није могао да учврсти свој ауторитет, поготову после прокламације од 12. септембра 1944, коју је пренео Радио Лондон, у којој је (под притиском Черчила) позвао све Србе, Хрвате и Словенце да се ставе под команду Тита (Glamotchak, 2003).

После рата, различите организације Југословена окупиле су се у Асоцијацији Југословена Француске, коју је потпуно контролисала Комунистичка партија Југославије, уз подршку Комунистичке партије Француске. Остатак емиграције (састављен од депортованих Срба који су дошли из Немачке, бивших бораца антикомунистичке оријентације, као и нове емиграције која је напустила Југославију под принудом комунистичког режима) организовао се по националној припадности.

Промена политике у Француској, коју је Де Гол предузео већ од 1946, ратификовање Северноатлантског споразума 1949, почетак Хладног рата, као и Резолуција Информбироа из 1948, имале су значајне последице на политичку емиграцију из Југославије: 1947, декретом француске владе, забрањена је Асоцијација Југословена у Француској (блиска југословенској комунистичкој влади), док је антикомунистичка политичка емиграција уживала заштиту француских власти, што јој је дозволило да развије своје активности и објављује бројне часописе, брошуре и књиге⁶¹ (Glamotchak, 2003).

„Ови емигранти настављају природно одређене политичке активности (лист *Наша реч*, акција др Живорада Топаловића у међународним синдикалним организацијама) [*џрилој I/11*], али пре свега се боре да преживе. Клима страха и неповерења развија се како између различитих група југословенских емиграната, тако и у односу на њихову околину. За разлику од двадесетих година прошлог века, када је југословенско становништво активно учествовало у животу у Француској, организовало удружења и издавало новине, период после Другог светског рата карактерише одсуство значајније политичке активности: будући да су се склонили од комунистичког режима, емигранти су се помирили са мирним и пасивним животом, у анонимности. То су демократе, либерали и ројалисти који су морали да напусте Југославију и који су, будући да су проглашени издајницима у својој земљи, повремено жртве притисака, ако не и атентата. Иако имају политички азил, пошто тешко налазе склониште и сигурност, осећају се као жртве историје“ (Boskovic, 2006).

⁶¹ *La verité yougoslave, Le bulletin yougoslave, Земљорадник, La voix serbe, Глас српске земљорадничке омладине, Глас српског народа, Сељачка демократија, Слободна џрибина, Српска борба, Наша реч, Yougoslavie, Синдикалистџ, Радикал, Савременик, Политичка енциклопедија основана 1953, главни уредник и директор био је Бошко Врачаревић, Демократија, коју је основао 1969. Ђорђе Радовановић, главни уредник (Glamotchak, 2003).*

„Рат у Алжиру, током којег је комунистичка Југославија слала оружје алжирском покрету ослобођења (због чега је опозван тадашњи амбасадор СФРЈ у Француској), дао је нови елан српској политичкој емиграцији, али се у исто време постојећа политичка емиграција нашла преплављена економском емиграцијом која пристиже 60-их година, са којом улази у исту статистичку категорију. У том периоду, појавила се конфузија између „старе“ политичке емиграције и нових политичких избеглица, јер су се код нових емиграната преплитали политички и економски разлози одласка из Југославије. У многим случајевима, економски фактор је био једини фактор који је утицао на одлазак, али нови емигранти су, ипак, користили предности које је давао статус избеглице. Стара емиграција је остала резервисана према новодошавшим избеглицама, управо због њихових „сумњивих“ мотивација“ (Glamotchak, 2003).

У својој књизи *Елиџе, интелектуалци и расијурање Југославије*, Фелипе Ернандес (Hernández, 2019), говорећи о Титовој Југославији као земљи дисиденту која је измакла совјетској контроли, наводи да је чињеница да је СФРЈ уживала подршку Запада у време Хладног рата, утицала на то да југословенска политичка емиграција није имала тежину на Западу. У периоду после обрачунавања комунистичких власти са Маспоком у Хрватској и либералима у Србији, око 200 људи је напустило земљу због „економских престапа“ и основало фирме у иностранству, које су биле под присмотром југословенских служби, надлежних за праћење емиграције (Perović Latinka, у Hernández, 2019: 116). Међутим, у време Хладног рата, Западу је била потребна Југославија којом је управљао Тито, па је, затварајући очи пред њеним тоталитарним режимом, подржавао њен политички и економски развој. Самим тим, Југославија није имала значајну антикомунистичку дисиденцију.

После пада комунизма у Југославији, политичка емиграција је изгубила свој главни циљ – борбу против комунистичког режима. После успостављања вишепартијског система, српска политичка емиграција (након почетног прихватања) остала је непријатељски настројена према Милошевићу, за кога је сматрала да наставља са комунистичком реториком и поставила се као опозиција новој власти, за разлику од хрватске политичке емиграције која је подржала Туђмана. Српска политичка емиграција сматрала је да је Милошевић блокирао процес демократизације земље, јер је национално питање везао за комунизам. Са своје стране, хрватски антикомунисти успели су да направе амалгам између Југославије и Србије: у комунистичкој Југославији, Срби су сматрани чуварима комунизма (Glamotchak, 1997). Ово је 1990-их година било прихваћено као тумачење и на међународном плану, које се даље погоршавало све до приписивања идеологије етничког чишћења искључиво Србима (Gossiaux, 2003: 16).

2.3.3 Економске миграције 1960-их

Од 1960-их, југословенска влада мења став у вези са спољним миграцијама. Земља се отвара и настоји да преко емиграционе политике разреши нека социоекономска питања (смањи незапосленост и повећа животни стандард у земљи). Економска криза гура комунистичке вође да отворе границе Југославије и да организују одлазак често незапослених радника или других који теже бољем зарађивању за живот. Вођство земље покушава да сачува образ, говорећи да се ради о привременој емиграцији и да радници одлазе на одређено време. Држава такође обећава да ће организовати повратак привремено исељенима, и нуди могућности за економска улагања и отварање нових радних места. Тако су власти отварањем граница извезле потенцијалну социјалну побуну, а Југославија је 1965. године потписала уговор о раду са најважнијим имиграционим земљама Европе. Око милион Југословена напустило је земљу између 1965. и 1975. (Morokvasic, 1981).

Југословенски економски емигранти, готово увек мотивисани краткорочним циљевима, иду на „привремени“ рад у иностранство. Иако су се почетком века већином упућивали ка Француској, у другој половини 20. века највећи број иде на рад у Западну Немачку, која пружа боље прилике за зараду и запослење иностране радне снаге. Између 1927. и 1933. од укупног броја емиграната из Југославије у Европи 37% (32.796) одлазило је за Француску, а само 7,7% (6.802) ишло је за Немачку (Holjevac, 1968), од 1960-их година ова тенденција се мења.

Одлазак Југословена у Француску наставља се традиционалним путем, појединачно, уз помоћ породице и пријатеља, а касније и уз посредовање француског Националног бироа за имиграцију (ONI). Споразумом између Југославије и Француске потписаним 25. јануара 1965, регулисано је запошљавање југословенских радника у Француској, после чега одласци постају организовани (*Décret n° 65-858 du 6 octobre 1965 portant publication de l'accord entre la France et la Yougoslavie réglementant l'emploi des travailleurs yougoslaves en France du 25 janvier 1965*).

Према том споразуму, Национални биро за запошљавање Француске доставља периодично Савезном секретаријату за рад или другом југословенском органу који назначи, потребе Француске за радном снагом, које би могле да интересују југословенске раднике, као и потребна објашњења у вези са условима рада, платом и социјалним осигурањем у Француској.

Југословенске власти потом од Националног бироа за запошљавање добијају информацију о евентуално расположивим радницима који би желели

да оду у Француску што је пре могуће, а најкасније у року од месец дана. Оне врше здравствену и професионалну селекцију кандидата, према важећим прописима у Француској. Одабраним радницима достављају потребна документа за одлазак у најкраћем могућем року.

За контролу ове селекције, образована је једна стална француско-југословенска комисија. Свака од страна је у њој имала највише по три члана, од чега једног лекара и једног психолога. Комисија је проверавала да радници предложени од југословенске службе за распоређивање радне снаге испуњавају здравствене и друге услове за понуђени посао, односно контролисала испуњеност тражених професионалних услова.

Сви радници који су изабрани добијају од француских власти пре одласка уговор о раду или обећање запослења. Тада добијају и сва неопходна обавештења о путу, трансферу средстава, издавању боравишне и радне дозволе.

Француска влада је одобравала, такође, све олакшице, у оквиру постојећих прописа, члановима породица југословенских радника који желе да им се придруже у иностранству.

Југословенским радницима стављеним под надлежност француске владе био је дозвољен приступ центрима за професионалну обуку. Њихов упис у ове центре вршио се у складу са политиком запошљавања у Француској, под истим условима као и за Французе.

Споразум је предвиђао могућност да се у Југославији организују специјални течајеви за професионалну обуку, намењени радницима кандидатима за одлазак у Француску. Ова обука требало је да се односи на занимања и ниво квалификације који су били одређени заједничким споразумом, а у функцији потреба француског тржишта рада.

Трошкови обуке били су покривани од Француске, према броју корисника који су били ефективно уписани.

Југословенски радници морали су да имају дозволу за рад у иностранству и важећи национални пасош. Ови радници, као и чланови њихових породица који су их пратили или им се придруживали, добијали су и бесплатну визу за Француску.

Француске власти предузимају потребне мере како би југословенски радници наишли у Француској на најбољи дочек, поготову кад је реч о условима превоза, организацији кантине, медицинској и социјалној помоћи.

Подразумевало се да ће југословенски радници у Француској за исти рад добијати исте плате као и национални радници исте професије и у истој бранши. Њима је такође гарантован једнак третман као и домаћим радницима што се тиче услова рада, хигијене, сигурности и смештаја, као и плаћени одмор и

надокнада у случају губитка посла. Они такође имају право на исте повластице као француски радници, које произлазе из законске и друге регулативе, колективних конвенција и свих других склопљених аранжмана на том пољу.

Југословенски радници могли су своју зараду да трансферишу у Југославију, према девизном курсу у моменту трансфера.

Право на социјалну заштиту југословенских радника који бораве у Француској регулисано је Конвенцијом од 5. јануара 1950. године, што је, уједно, и прва таква конвенција коју је Југославија закључила са неком од земаља имиграције.

У случају да неки од француских послодаваца не запосли радника који је послат на рад у Француску на бази потписаних споразума, ОНИ осигурава смештај радника све док се не појави нови посао и покрива трошкове пута до новог места за рад. У случају раскида уговора о раду независно од воље радника, а пре истека његовог рока, француске службе помажу раднику да пронађе нови посао који одговара његовим радним способностима под условима који су слични условима по иницијалном уговору.

Југословенски радници могу током свог боравка у Француској закључити нове уговоре о раду са француским послодавцима. Обе владе се обавезују да ће омогућити радницима који желе да проведу одмор у Југославији да тамо оду без потребе за посебном дозволом.

Међутим, поред овако високе међудржавне ангажованости у организацији радних миграција, паралелно су текли уобичајени неконтролисани миграцијски токови појединаца, потпомогнути постојећим миграционим мрежама.

Радници који одлазе су млади (81,8%), представљају полуквалификовану радну снагу (50,1%), запослени су највише у металургији и индустрији трансформације метала (30,6%), грађевинским и јавним радовима (24,3%), а затим у шумарству и пољопривреди (8,6%), помоћи у кући (8,2%) и текстилној и сличним индустријама (6,3%). Већина их је распоређена у неколико подручја: париској регији (48.351), Рона-Алпи (5.941), Франш-Конте (4.757), Алзас (3.808), Лорена (3.095) и Прованса-Азурна обала (2.235). Може се рећи да нема већих разлика између територијалне распоређености југословенских имиграната од пре рата и после рата. То је, свакако, последица политике имиграције и потребе за радном снагом, али такође и чињенице да је већина Југословена дошла у Француску подстакнута и помогнута од земљака који су ту већ раније били настањени. У односу на предратну ситуацију, (према попису из 1931. године), број Југословена је ипак био опао у северним регијама, а повећао се у индустријализованим регионима Рона-Алпи и Франш-Конте (Ћаџић-Кумпес et Kumpes, 1990).

У Паризу и целој париској регији, најинтересантнијој за све имигранте, њихов број је значајно порастао, а према подацима из 1984. године, више од 60% је тамо и настањено (Wisniewski, 1986).

Пописи становништва у Француској показују еволуцију броја Југословена и илуструју историјат њихових миграција у Француску: 1931. године, број имиграната је одраз релативно повољне политике емиграције и имиграције, док је 1954. резултат рестриктивне имиграционе политике, као и веома стриктне политике емиграције у Југославији између 1945. и 1962. године.

Попис од 1975. године показује последице јаког имиграционог таласа у другој половини шездесетих, а онај из 1982. приказује ново смањење имиграције, што је последица нафтне кризе и опште економске кризе која је из ње произашла. После 1974. године, француска политика имиграције постаје рестриктивна и дозвољава практично само породично придруживање. То је, наравно, имало своје реперкусије на карактеристике југословенске емиграције, а посебно на њену стабилизацију и седентаризацију у Француској.

Године 1986. уведене су визе за улазак у Француску за држављане свих страних земаља, осим за земље Европске економске заједнице и Швајцарску.

Према попису из 1982. године, у Француској је било 64.420 Југословена, од чега 30.180 жена. У односу на стање из 1975. године, укупан број Југословена смањио се за 8,3%, али проценат жена је порастао за 2,1% (Lebon, 1984).

Такође, број сезонских радника константно се смањује: са 200 до 300 радника годишње крајем седамдесетих, њихов број је у 1988. опао на само 79 (Lebon, 1987).

Најзад, интересантно је поменути још једну карактеристику југословенских миграната: осетно повећање броја оних који узимају француско држављанство почев од средине седамдесетих. 1982. године број натурализација износи 21.110. Процент натурализације знатно расте са старошћу припадника групе и прелази 50% међу онима који имају више од 65 година (Guillon, 1988).

Година 1981. и долазак Франсоа Митерана (*François Mitterrand*) и социјалиста на власт били су обележени променом процедуре о регуларизацији статуса страних радника који су илегално ушли у Француску пре 1. јануара 1980. Југословени су чинили другу највећу групу илегалних радника у Француској. На пример, били су веома бројни у париској конфекцијској индустрији. Када је француско Министарство унутрашњих послова предузело први талас регуларизације, од 1.020 регулисаних радника 224 су били Југословени, док је највише илегалних имиграната било из Турске (326). Југословени који су дошли у

Француску током 1960-их година, доживели су „најдужи период илегалности“ (Morokvasic, 1986: 21).

Међу илегалним радницима који су регуларизовани почетком 1982. године, био је 681 Југословен, од чега 77% у париској регији. Били су распоређени у следећим делатностима:

Рибарство и пољопривреда	4
Шуме	1
Грађевина и јавни радови	56
Пољопривредна и прехранбена индустрија	4
Текстилна индустрија	544
Трговина храном	1
Трговина осим храном	11
Хотели-кафеи-ресторани	17
Хигијена и разне услуге	17
Услуге у домаћинствима	4
Остало	24
Укупно	681

На дан 1. 5. 1982. било је већ 2.606 особа југословенског порекла које су живеле илегално у Француској и чији је статус био регулисан. Југословени су на шестом месту, после Мароканаца (18.081), Тунижана (17.984), Португалаца (14.267), Африканаца из супсахарског подручја (10.633) и Турака (9.814) (Tribalat, 1983).

Домаћи пописи из 1971. и 1981. показали су да је две трећине Југословена у Француској било из Србије (70,8%), и то из уже Србије (63,5%). Према попису из 1981. године, само 5,6% емиграната из Југославије налази се у Француској, али је проценат за Србију 15,3% (Savezni zavod za statistiku, Popis 1971. i Savezni zavod za statistiku, Popis 1985).

Српска емиграција (за разлику од хрватске и словеначке) почиње да емигрира релативно касно, и то превасходно сеоско становништво (према попису од 1971. године, 66,5% емиграната са ужег подручја Србије били су сеоског порекла). Ова популација није имала традицију мигрирања, јер су је патријархални обичаји и претежно пољопривредна активност везивали за родну земљу, а мишљења и предрасуде успоравала су и кочила, на извесан начин, њену мобилност. Тако, на пример, готово нико са подручја Мораве или Шумадије није отишао на рад у Савезну Републику Немачку нити у Аустрију, док у Француској постоји велики број миграната из ових регија (Tanić, 1974).

2.3.3.1 Југословенска имиграција и њена интегрисаност у француско друштво

Економски имигранти који су у Француску стигли шездесетих година чине део такозване невидљиве имиграције. Три четвртине економских имиграната има мање од 35 година, 40% је већ имало посао у земљи порекла, а само 10% је било незапослено. Већина их је у браку, при чему 12,4% ожењених Југословена има француског супружника, 60% југословенског супружника у Француској, а 24,7% је оставило супружника у земљи; у Француској је 59% без деце, 14,3% има једно дете, 19% има двоје деце, а 7,8% има троје или четворо деце. Ниво њиховог образовања стеченог у Југославији највиши је од свих испитаних миграната: 35% има више од девет година школовања, 30,9% више од 7-8 година, а само 5,4% има мање од једне године школовања. 99,3% зна да чита и пише на свом језику (према 74,2% за све мигранте). С друге стране, њихово знање француског језика је испод просека у односу на друге мигранате. 60% југословенских миграната ради у Француској у индустрији (углавном у конфекцијској индустрији), 16,7% у грађевини и 7,6% у услугама. Стопа професионалне активности највиша је од свих националности (96,5%); стопа активности жена такође је највиша од свих националности (47,4%) (Morokvasic, 1981).

Економски имигранти имају двоструки, контрадикторни циљ: интегрисати се и припремити се за повратак. Свој новац дају на штедњу у југословенске банке због атрактивних каматних стопа (бар је то био случај пре 1990-их). Две трећине југословенских имиграната квалификовани су као конзервативни, јер мисле да не треба да мењају ни своје навике ни начин живота. Кући се враћају првенствено они који се нису интегрисали или они који се надају да могу, захваљујући уштеђевини, обновити свој живот у земљи порекла (Morokvasic, 1981).

Од 1970-их, југословенска имиграција створила је у Француској многа културна удружења фолклорног карактера. Сва они имају за циљ да одржавају везу са државом порекла ради припремања повратка. Ова удружења су под контролом амбасаде и конзулата. Упркос значајним напорима југословенских власти, она никада нису постала место масовних окупљања (80-90% емиграната не учествује у активностима ових клубова). Остала удружења, националног карактера, настају око Српске православне цркве (Boskovic, 2006).

2.3.3.2 Политичка искљученост

Према Бошковић: „Југословенска емиграција има у свом оквиру елементе лома и неповерења. Нарочито између политичких емиграната, настањених у Француској од краја Другог светског рата, и економских емиграната, који су у Француску стигли почетком шездесетих. Неповерење политичких емиграната може се објаснити чињеницом да су их комунистичке власти означиле као непријатеље режима. Они су научили да живе тајно, у ситуацији двоструке изолације: њихова жеља је да остану невидљиви, како за француски миље, тако и за миље југословенске заједнице. С друге стране, економски имигранти су, на неки начин, били дужни да буду одани југословенским властима. Њих је индоктринирала званична идеологија, упозоравала их против политичких емиграната и понекад тражила да дају обавештења о њима. Новодошавши су већ пре доласка били упозорени на политичку емиграцију. Да би себи олакшали живот, економски имигранти 1960-их су избегавали сусрете са политичком имиграцијом“ (Boskovic, 2006).

Анкета коју је Сања Бошковић спровела на узорку од 50 представника српске миграције у Француској, јасно показује недостатак поверења обе стране: политички емигранти као и економски емигранти потврђују (70% испитаних људи) да пазе да се не сретну, да воде рачуна с ким се друже и да везе између различитих политичких, етничких и економских категорија југословенских емиграната готово да не постоје. Другим речима, економски мигранти одржавају међусобне односе, али далеко од очију политичких емиграната, који тако по други пут постају искључени из заједнице људи земље порекла. Ово утолико више изненађује ако се има у виду да је већина српских економских имиграната српског руралног порекла (55% према 45% урбаног порекла), па стога припадају прилично традиционалистичкој популацији, коју су комунистичке власти у њиховој земљи неретко држале по страни, јер су их доживљавале као ројалисте. Страх од одмазде, чињеница да је већина имиграната оставила децу у земљи (59%) у коју планирају и да се врате, чине да избегавају мешање са политичким емигрантима, чак иако интимно деле њихове политичке идеје. Међу економским мигрантима који су испитани, многи одговарају да је разлог њиховог одласка и економски и политички (што значи да нису подржавали комунистички режим у земљи: 50% испитаника наводи политичке разлоге, 18% наводи економске разлоге, 24% обе мотивације а 8% друге разлоге), али, истовремено, кажу да избегавају одлазак на места на којима могу да се сретну са бившим политичким емигрантима (Boskovic, 2006).

Између различитих група југословенских емиграната, постоји и искључивост заснована на разликама у социјалном пореклу. Тако се интелектуалци орга-

низују међу собом и искључују занатлије и раднике. Политичка имиграција имала је сразмерно већи проценат урбане популације него економска, укључујући и елите које су у економској емиграцији биле знатно слабије заступљене.⁶²

Међу разлозима за искљученост у француском друштву, већина испитаних је навела да се осећа искључено због тога што не зна француски језик: 60% испитаних нису говорили француски када су стигли у Француску, 30% је добро познавало овај језик, а 10% слабо га је познавало. Њихово знање француског је испод просека у односу на остале имигранте у Француској, којих је ипак много из бивших француских колонија.

Осећање искључености, које су потврдили и југословенски мигранти, такође је повезано са чињеницом да се осећају странцима у култури и начину живота земље домаћина. Чак 47% испитаних истиче то нераумевање и види га као један од главних разлога своје неуспеле интеграције. Ово је вероватно повезано са разликама у образовању и религији. Пошто су 70% југословенских миграната у Француској Срби који припадају православној цркви, њихови верски обичаји разликују се од обичаја француских католика или протестаната. Због тога многи (60%) кажу да се формално осећају интегрисаним у француско друштво, али дубоко у себи осећају усамљеност и изолованост (Boskovic, 2006).

2.3.3.3 Седентаризација

Првобитне намере Југословена да се кући врате после годину или две, пошто су остварили неке од својих економских циљева, претвориле су се у продужени боравак на „привременом раду“ у иностранству (Morokvasic, 1971).

⁶² Тако су елите биле окупљене око Друштва „Деспот Стефан Лазаревић“ које је живело и радило нешто мање од две године у Паризу одржавајући предавања историјско-теолошка, а један од главних предавача је био др Марко Марковић, правник и теолог, низом предавања о косовском моралу. Из овог друштва је произашло 1980. године, по смрти архимандрита др Јустина Поповића, Српско православно братство „Отац Јустин“ са циљем да православне Србе приближи једне другима, а истовремено са осталом браћом других православних народа. [...]

Главни прегоаоци и оснивачи братства „Отац Јустин“ били су ондашњи студенти богословског православног института „Свети Сергије“: јеромонах Лука (Ковачевић)[...], јереј Љубомир Љуботина, [...] Никола Црнокрак, [...] Предраг Самарџић, [...] Малиша Миљковић [...]. Осим ових ондашњих студената, оснивачи су и: Велизар Гајић, теолог, Владимир Продановић, теолог, Градимир Рочкомановић, грађевински инжењер, Бошко Бојовић, доктор историјских наука, Миленко Аврамовић, теолог, Загорка Рочкомановић, архитекта и Милан Миленковић, песник. Председници Братства од оснивања били су: Коста Христић, уредник спољнополитичке редакције часописа *Le Point*, Париз, Малиша Миљковић, теолог и службеник ОЕСД – Париз, Павле Рак, писац, преводилац, филозоф и теолог, Владимир Продановић, теолог и службеник Унеска – Париз (Milenković, 1993).

Тешкоће у сналажењу, непознавање језика, рад на црно и тешки услови рада постепено су превазиђени, што је довело до напредовања на послу и побољшања животног стандарда. Југословенски радници много раде, често прековремено, и штеде у југословенским банкама због примамљивих камата. Купују земљиште у Југославији и зидају велике куће у родним местима. Њихова намера да се врате што је пре могуће потврђује се и чињеницом да нису вољни да уче француски језик (који углавном добро разумеју, али га већина чита и говори лоше и тешко, док највећи број скоро уопште не уме да пише на том језику, чак ни после двадесетак година живота у Француској) ни да се интегришу у политички и социјални живот, чак не и у мери у којој је то за њих могуће. Због тога остају на маргини француског друштва, готово добровољно. Углавном се друже између себе и врло ретко са аутохтоном популацијом (у зависности од њихове концентрације на одређеним местима: што је та концентрација већа, то су њихови контакти са Французима ређи), а још мање са другим странцима. Ово се, међутим, мења са другом генерацијом, која је прошла кроз рану социјализацију у Француској. У обављању послова настоје да се афирмишу пре свега радећи: не прикључују се синдикатима и не организују се како би се борили за своја права, за разлику од многих страних радника и домаћих запослених. Њима је најважније да сачувају посао и да га ни на који начин не доведу у питање. Велики део југословенских имиграната је селског порекла и аполитичан, а дипломатски представници Југославије такође саветују југословенске раднике да се не ангажују у синдикалним покретима (Ћајић-Кумпес et Кумпес, 1990).

Све то указује на њихову неинтегрисаност у француско друштво, које је, и иначе, прилично затворено. Због тог разлога, друштвени живот своди се углавном на међусобне контакте и учествовање у југословенским удружењима и клубовима.

С повећањем броја економске емиграције током шездесетих, Југословени стварају клубове и асоцијације, који су уједињени под Федерацијом клубова, друштава и асоцијација југословенских грађана у Француској, са седиштем у Паризу, а од 1986. године, Федерација објављује часопис *Заједно* (Ensemble).

Ови клубови, који су у почетку привлачили много Југословена после њихових оснивања седамдесетих година, у ствари су само замена за праве друштвене контакте, који се не остварују ни у оквиру француског друштва (због живота на маргини) ни са југословенским друштвом у матици (због географске удаљености). Неинтегрисаност у француско друштво, с једне стране и одвојеност од земље порекла, с друге стране, продужава тако несигурност у вези са одлуком о повратку (Ћајић-Кумпес et Кумпес, 1990).

2.3.3.4 Повратак у отаџбину?

Када је 1974. године Валери Жискаар Дестен (*Valéry Giscard d'Estaing*) постао председник Француске, дошло је до потпуног преокрета у имиграционој политици, што је био резултат кризе у земљи после нафтног шока 1973. године. Тако влада Ширака (*Jacques Chirac*) одлучује 3. јула 1974. године да обустави имиграцију у Француску и да затвори границе. Државни секретаријат за имиграцију, поверен Полу Дижу (*Paul Dijoud*)⁶³ при Министарству рада, створен је у јуну 1974. године са циљем контроле миграционих токова (Weil, 1991: 113).

Године 1977. уведена је „помоћ за повратак“, која је подразумевала давање суме од 10.000 француских франака имигрантима који се дефинитивно враћају у њихову земљу порекла. С друге стране, законом „Боне“ (*Bonnet* – по тадашњем министру унутрашњих послова), из 1980. године, проширује се могућност за протеривање и враћање странаца (*Lumni Enseignement*, 1983).

Миграциона политика коју воде западноевропске земље у супротности је са аранжманима које су оне преузеле на Конференцијама о европској безбедности и сарадњи у Хелсинкију 1975. и Београду, 1977. (Roudy, 2016). Тако је француски амбасадор у Београду Пјер Себијо (*Pierre Sebilleau*), извештавао 1976. године да су амбасаду преплавили бројни приговори враћених Југословена, у чију се добру веру није могло *a priori* сумњати (АМАЕ [Nantes], Série В, *Belgrade Légation et ambassade, versement des années 1974–1981*).

Нови заокрет настаје са доласком Франсоа Митерана на место председника Француске, 1981. године. Левица предузима мере опречне претходној политици: између 1981. и 1983. регулисана је ситуација 130.000 илегалних имиграната; помоћ за повратак (која није ни дала значајније резултате јер је само 60.000 имиграната тражило да се примени) укинута је; Закон „Боне“ је укинут (забрањено је протеривање странаца рођених у Француској или који су дошли пре узраста од 10 година, а окупљање породица је олакшано).

Помоћ за реинтеграцију коју је давала француска држава није имала значајнијих ефеката на повратак југословенских миграната. Међу разлозима који се могу навести, довољно је поменути југословенску политику, која није довела до економског отварања, стварања нових радних места, односно олакшаног отварања малих предузећа.

⁶³ Државни секретар за имиграцију при Министарству рада од 27. маја 1974. до 25. августа 1976. у влади Жака Ширака, под председништвом Валерија Жискара Дестена.

Упркос томе, откази, као и одобрена финансијска помоћ и школовање деце, подстакли су један број емиграната да се врати у земљу (Ћаџић-Kumpes et Kumpes, 1990).

Поређење броја Југословена који су добили помоћ за повратак између 1977. и 1981. са бројем оних који су у истом периоду емигрирали у Француску, доводи до закључка да је тада постојала извесна тенденција повратка, иако слабо изражена. Између 1977. и 1981, 6.966 Југословена искористило је помоћ за повратак (Lafay et Train, 1982), а 4.934 настанило се у Француској. Процена по којој је скоро 14.000 Југословена дефинитивно напустило Француску између 1975. и 1982, и чињеница да је на 130 одлазака у том периоду било 100 улазака југословенских миграната, дају нам сличне информације (Zamora et Lebon, 1985). Већина је по повратку у земљу намеравала да се бави пољопривредом (52,6%), транспортом (15,4%), трговином (13,4%) и сл. (Ћаџић-Kumpes et Kumpes, 1990).

Међутим, после двадесетак година проведених на „привременом“ раду у иностранству, повратак у земљу захтевао је ново „чупање“ из миљеа и ресоцијализацију у земљи порекла, тако да је повратак постајао све тежи, и поред стално присутне носталгије. Осим тога, многе породице су се, у међувремену, спојиле у иностранству, а стасала је нова генерација, већином рођена и школована у Француској. За ту децу земља порекла њихових родитеља је „иностранство“ и тешко им је да прихвате нову средину која им је недовољно позната и углавном мање развијена од француске. Притом, збуњује их чињеница да су њихови родитељи у земљи порекла саградили и опремили куће али ипак стално одлажу повратак у отаџбину, па им родитељске намере нису јасне (Morokvasic, 1971).

Сем тога, миграциона политика спровођена у Француској следила је два противречна циља: комбиновање репресије, односно стимулисања повратка, и интеграције односно асимилације. С једне стране, постојала је појачана контрола и протеривање нерегуларне имиграције, и новчана помоћ за повратак онима са пребивалиштем у Француској који су изразили жељу да се врате. С друге стране, инсистирало се на асимилацији оних који су желели да остану, уз парадоксално увођење курсева матерњег језика у школи и на факултету, намењених ученицима имигрантима за које се претпостављало да треба да се врате у земљу порекла (Vertucci, 2007). Тако је француско Министарство образовања издало циркуларна писма у корист наставе матерњег језика и историје за децу имигранте. Циркуларно писмо бр. 76-128 од 30. марта 1976. године, предвиђа за ученике који то желе, курс од три сата недељно на српскохрватском, словеначком и македонском језику (Circulaires, textes et rapports officiels

concernant la scolarisation et l'enseignement aux élèves allophones arrivants, Circulaire n 76-128 du 30 mars 1976)⁶⁴ [црп. I/12].

Противуречности и лутања у имиграционој политици земље прије-ма, пратила је и недоследност земље порекла у вези са политиком повратка емиграната.

Промена коју је југословенска влада покушала да постигне окрећући се према тржишној економији и олакшавајући инвестирање страног капитала, требало је да охрабри емигранте да се врате из иностранства, поготову ако су могли да добију помоћ за случај повратка. То је требало да омогући оствари-вање иницијалног сна – да постану „приватници“, односно развију своју соп-ствену активност по повратку у земљу порекла (Morokvasic, 1971). Међутим, политички немири и економска несигурност који су пратили живот у Југосла-вији повећавали су неодлучност имиграната који су желели да се врате, па су остајали тамо где им се живот чинио сигурнијим.

Тако, у Француској живи, крајем осамдесетих година, уколико се броје-вима са пописа дода и број оних који немају дозволу боравка, избеглице и натурализована лица, отприлике 100.000 људи југословенског порекла (Čačić-Kumpes et Kumpes, 1990).

2.4 Европске миграције 1990-их

Пад Берлинског зида 9. новембра 1989. године симболизује крај поретка заснованог на хладноратовским поделама и изолацији Источне Европе од За-падне Европе. Овај догађај, као и они који су уследили – поновно уједињење Немачке, распад СССР-а и СФРЈ, узастопна проширења Европске уније – праћени су преокретима без преседана у европском миграционом пејзажу од Другог светског рата (Morokvasic, 2015).

Иако током деценија хладног рата руководиоци земаља Западне Европе нису престали да осуђују ограничавање слободе кретања у земљама иза „гвоз-дене завесе“, наводећи да је то супротно одредбама Декларације УН о правима човека,⁶⁵ ти исти лидери, после рушења Берлинског зида и распада комунистичког система у Европи, почели су да се плаше доласка у своје земље милиона „освајача“ са Истока. Они који су до тада били третирани као жртве комунистичког угњетавања, као дисиденти које је Запад имао обавезу да дочека кад

⁶⁴ Циркуларна писма, текстови и службени извештаји који се тичу школовања и наставе пристиглих алофонских ученика, Циркулар број 76-128 од 30. 3. 1976.

⁶⁵ Члан 13.2 Универзалне декларације о правима човека, од 10. децембра 1948: „Сваки чо-век има право да напусти било коју земљу, укључујући и сопствену, и да се у своју земљу врати.“

успеју да пређу „гвоздена завесу“ након што су „изабрали слободу“, одједном су постали потенцијални имигранти, схваћени као уљези који само желе да искористе благодати државе благостања, већ прилично нарушене либералним капитализмом у успону. Наравно, већ тада су пажљиви аналитичари указивали на фантазмагоричност те застрашујуће „инвазије“ и неоснованост страха од ње. Упркос томе, стереотипне слике су цветале, од „пољског водоинсталатера“ до „румунског профитера“, укључујући „украјинску проститутку“ и „руског мафијаша“, да наведемо само неколико примера ове нове слике имиграције у очима западног посматрача, која се, као што је чест случај, заснивала на дискурсу који је истицао стварне случајеве, али далеко од тога да је био репрезентативан за масу људи који чине нове миграционе токове. Ти миграциони токови су, сем тога, били знатно мањег интензитета од оног који су дежурни „катастрофичари“ најављивали (Vianna, 2015).

До краја 1980-их, миграције у Западној Европи имале су правац Југ–Север и састојале се углавном од економских миграната – радника које су индустријске земље доводиле да попуне празнине у секторима као што су текстилна и аутомобилска индустрија и грађевинарство.

Ови мигранти, првобитно оријентисани на привремени боравак у земљи пријема, с временом су се седентаризовали, након суспензије нових регрутовања 1973–1974. и доласка њихових породица. И поред ограничења која су уведена после нафтне кризе седамдесетих година, економски мигранти наставили су да долазе, задовољавајући тако фактичку потражњу за радном снагом. С друге стране, избеглице и други мигранти у потрази за политички блажом климом били су у броју који се дао контролисати. Дочекати их раширених руку није било скупо, а било је политички исплативо (Morokvasic, 2015).

Посматрано из перспективе Западне Европе, Источна Европа појавила се 1989. године као потенцијални извор масовних кретања. Слика масе људи у покрету, медијска природа пада Берлинског зида и разна испитивања јавног мњења, подстакла су катастрофалне сценарије о десетинама милиона „потенцијалних миграната“.

Прва на удару и у самом центру овог вртлога била је Немачка, која је требало да контролише миграције Немаца из бивше Источне Немачке, али такође и других миграната из Источне Европе.

Иако географски удаљенија и релативно мање на удару од Немачке, Француска је такође изразила забринутост због потенцијалне мигрантске најезде. Сценарио инвазије са Истока распламсава машту народа и позива на доношење званичних одлука (Thyraud, Sénat, Première session ordinaire de 1990–1991).⁶⁶

⁶⁶ Thyraud, Sénat, Прва редовна седница 1990–1991.

Европска заједница постепено од 1991. године укида визни режим за држављане земаља Централне Европе. Географска близина и добре транспортне могућности чине да се ова миграција доживљава као краткотрајна (што раније није био случај) и да се иде у правцу појачања мобилности радника.

Коначно, стално подсећање на југословенску драму и милионе избеглица, без прецизирања да је већина њих остала у самом југословенском простору, такође је утицало да се одржава стање непрекидне приправности и служило као оправдање за примену све рестриктивнијих политика миграција и азила широм Западне Европе. Одбијање да се прими „сва беда света“ (Мишел Рокар /*Michel Rocard*/ француски премијер), као и жеља да се „број странаца преполови“ (Хелмут Кол /*Helmut Kohl*, немачки канцелар) и постигне „нулта имиграција“ (Шарл Пасква /*Charles Pasqua*/, француски министар унутрашњих послова) тада су обликовале политичке дискусије у Француској, Немачкој и другим западноевропским земљама (Gauthier et Widmer, 2014).

Политика миграција после 1989. била је вођена политичким расправама тог периода и забринутошћу јавног мњења, које су стручњаци настојали да ублаже информисањем и објашњавањем ситуације. Тако је, на пример, демограф Жорж Тапинос истакао да је био потребан скоро читав век да би имиграција у Сједињене Америчке Државе достигла бројеве сличне онима којима се тада манипулисало. Помињало се двадесет, чак и педесет милиона миграната – савршено нереални бројеви (Tapinos, 1992).

Такође се подсећало на значајно старење становништва у земљама Истока, које ће ускоро бити приморане да саме апелују на имиграцију како би попуниле дефицит на својим тржиштима рада (Chesnais, 1995).

Ретко кад су потенцијалне миграције изазвале толико страха, да би се на крају показало да је реалност била знатно другачија од најављених катастрофичних сценарија. Масовне миграције на које се упозоравало, на крају се нису догодиле у очекиваном обиму, а кад их је било, нису ишле само у једном смеру нити су за одредиште имале само западну Европу.

Биланс миграција током деведесетих година показује њихову концентрацију у одређеним регионима, као и велику разноликост миграторних токова. „Етничке“ миграције и репатријације, које су земље дестинације у почетку иницирале и олакшавале (на пример Немци из Румуније, Русије и Пољске који су се населили у Немачкој), као и ратне избеглице са Балкана, биле су доминантни трендови. Поред тога, постојала су и друга кретања становништва која нису представљала чисту најезду на Западну Европу, већ су се заснивала на миграцијама у којима су мобилност и могућност циркуларног кретања имале већи значај од дефинитивног настањивања у Западној Европи.

Један део миграната из Источне Европе био је раштркан по целој Европи, али је њихово главно одредиште у Европи била Немачка, где је већ постојала значајна имигрантска популација пореклом из Источне Европе и са Балкана (Wallace, 2001).

Више милиона људи било је премештено због ратова у Југославији, и чак иако је то подручје било главни извор избеглица које су се кретале према Западу, треба још једном подвући да је највећи број премештених особа остао у истом региону, односно на територији бивше СФРЈ (Krulic, 2015).

Што се тиче земаља Централне и Источне Европе, које су касније постале чланице Европске уније, у почетку периода транзиције после пада Берлинског зида оне јесу биле главни извор емиграције на Запад (пре свега Пољска) међутим, с временом се трајна емиграција смањује, а замењује је краткотрајна радна емиграција (SOPEMI, 2001).

Сви слојеви друштва земаља из којих се емигрира захваћени су новом мобилношћу. Мигранти су све више урбано становништво, квалификовани, удео жена је велики, а често и значајно превазилази број мушких миграната (Morokvasic, 2015).

Најмасовнији миграторни токови који су у дужем периоду били охрабривани од земаља дестинације су „етничке“ миграције, са правом сталног настањивања. У периоду између 1988. и 1993, 1,4 милиона *Aussiedler*-а (етнички Немци који су живели ван Немачке) настанило се у Немачкој. Они су имали преференцијални третман – лакше су стицали немачко држављанство и омогућено им је и да задрже двоструко држављанство, уз олакшану интеграцију (бесплатно учење језика, професионална обука, помоћ око смештаја), што није било за друге имигранте. Од ове популације, 95% су постали немачки држављани, али су задржали и своје првобитно држављанство (Thranhardt, 1996a).

Друга форма „етничких“ миграција је, нажалост, пратила распадање Југославије и проузроковала најтежу избегличку кризу у Европи после Другог светског рата, пре украјинске кризе.

„Етничко насиље у служби великих сила вековима је било полуга доминације на Балкану где се пречесто пројектовала судбина Европе и Света. Нараштаји не само једног народа на том простору плаћали су највећи данак суза и крви, дискриминација и понижења од надмене надмоћи, као полигон надметања у доминацији инквизитора савести и права јачег коме закон лежи у средствима уништења људи, прекрајања граница и демонтаже државних институција и друштвених заједница“ (Војовић, 2017).

У почетку релативно отворене за пријем избеглица из Југославије, земље Западне Европе ускоро постају много рестриктивније. У ствари, избегличка

криза у бившој Југославији је постала поље за испитивање нових начина регулације избегличког питања у Европи: задржавање већине измештених лица у оквиру конфликтне зоне или у њеној близини, и организовање система привремене заштите из хуманитарних разлога у земљама пријема (Joly, Kelly, Nettleton, 1997).

Сигурне и географски најближе, земље Западне Европе су, у мери у којој се број избеглица повећавао а рат се продужавао, постајале све уздржаније и све затвореније за пријем избеглица. Све земље Западне Европе ратификовале су Женевску конвенцију о избеглицама, што их није спречило да заобиђу одредбе те конвенције и да избегну да приме стотине хиљада избеглица, користећи као изговор непризнавање „етничког чишћења“ у регионима захваћеним ратом (Krulic, 2015).

Не значи, међутим, да ове државе нису ништа учиниле да прихвате избеглице из бивше Југославије. Већина их је ушла илегално, али су толерисани и регуларизовани.

У почетку, већина земаља Европске заједнице решила је да прихвати југословенске избеглице на период од три до шест месеци, који се могао обнављати, и да их не шаље натраг током целог трајања непријатељстава. Још 1993, међутим, Немачка, у којој је азил тражило већ око 500.000 особа (које су већином биле репатриране у оквиру споразума између Немачке и земаља наследница бивше Југославије), променила је свој Устав, и радикално ограничила право на азил. Иако је број избеглица које су се налазиле изван територије бивше Југославије био велики, он је и даље био мањи у поређењу са популацијом измештеном унутар југословенског простора, а Србија је постала главна дестинација за избеглице на Балкану (Morokvasic, 2007).

2.4.1 Француска и избеглице из бивше Југославије

Године 1996. министар унутрашњих послова Француске Жан-Луј Дебре (*Jean-Louis Debré*), одговарајући у Парламенту на питање о еволуцији система од 1992. године, назвао га је „правом на привремени боравак у оквиру изузетног система пријема“. Овај систем успостављен је циркуларним писмима од 3. августа 1992. и 8. фебруара 1993. године (*Ministère de l'intérieur*, 1992), и био је намењен искључиво расељеним лицима са простора бивше Југославије која су у Француску стигла након избијања сукоба у земљи њиховог порекла, а која нису била трајно настањена у трећим државама након одласка са једне од територија бивше Југославије.

Они који су испуњавали ове критеријуме, добијали су привремену дозволу боравка у трајању од три месеца или шест месеци од тренутка уласка са визом или уколико су у Француску ушли захваљујући групној операцији, организованој било од француске владе било од приватних организација, које су претходно добиле сагласност француских власти.

Поред тога, циркуларним писмом Министарства за социјална питања од 14. септембра 1992. године, које је допуњено телеграмом од 5. марта 1993. године, омогућено је људима расељеним из бивше Југославије да, под одређеним условима (ако имају привремену дозволу за боравак и уговор о раду, односно обећање посла), могу да добију привремену дозволу за рад. Било је предвиђено да се ове дозволе могу обнављати све док поменута циркуларна писма буду на снази, односно, у принципу, све док траје ратна ситуација. Према евиденцији служби Министарства унутрашњих послова, 4.478 људи имало је користи од ове опције у 1993. години, 3.088 у 1992. години, 18.774 у 1994. години и 943 у првој половини 1995. године (Krucic, 2015).

Ове мере су наставак политике установљене циркуларним писмом Министарства унутрашњих послова Француске од 3. августа 1992, која се односила на особе које су се, званично, још називале Југословенима. За особе које су нерегуларним путем ушле у Француску пре почетка непријатељстава, садржај писма је предвиђао неизвршност налога за депортацију као и судских одлука о обавези напуштања територије.

Што се тиче људи које су дошли у Француску после почетка конфликта у њиховом региону порекла, који притом нису трајно боравили у некој трећој држави након њиховог одласка са неке од територија бивше Југославије, они су могли добити привремени боравак, који се могао обновити, уколико то буде оправдано проблематичном ситуацијом у региону. Наравно, заинтересовани задржавају могућност да траже признање статуса избеглице, које им, међутим, не даје и право на рад (Krucic, 2015).

Утисак који ова политика оставља јесте прикривено трговање: они који прихвате привременост ситуације могу да раде, примају различите облике подршке и социјалне помоћи, док за оне који истрају у томе да желе да поднесу захтев за признавање избегличког статуса важи, као и за сваког тражиоца азила, опште право, то јест да не могу да раде ни да се запошљавају. Заправо, циркуларно писмо Министарства за социјална питања од 14. септембра 1992. године, јасно прецизира да Југословени у привременој ситуацији, који су се одрекли права да траже статус избеглице, добијају „привремену дозволу за рад“ без обзира на потребе за радном снагом на тржишту рада, али да ће се, с друге

стране, опште право примењивати на југословенске држављане који су поднели захтев за азил према Женевској конвенцији (Guild, 1993).

Француски биро за заштиту избеглица и апатрида (OFPRA) није објавио број особа из бивше Југославије које су тражиле азил у 1992. години, али је касније речено да је тај број био 2.180 особа или трећина од оних који су дошли у Француску 1992. У питањима азила, OFPRA импровизује сопствену теорију о државама наследницама СФРЈ. Сматра да је неопходно, с једне стране, испитати „ситуацију подносиоца захтева у његовој републици порекла“ (на пример, страхови Срба из Хрватске процењују се у светлу ризика у Хрватској) а, с друге стране, да треба проценити могућности и услове под којима људи чија је националност мањинска у некој републици могу отићи у републику чији су већински етнички национални припадници (Guild, 1993).

Ова доктрина отвара многа питања. Ако се дословно схвати, то би значило пристајање на етничко чишћење: сви се морају придружити подручју у којем доминира њихова властита етничка група.

Било је евидентно да овакав приступ није у складу с принципима које је поставио Високи комесаријат за избеглице УН (UN HCR), који у ноти од 2. децембра 1992. дефинише своје сопствене критеријуме: „Процена основаности страха од прогањања мора да буде учињена у вези са ситуацијом тражиоца у његовој републици порекла. HCR не пренебрегава да неке од особа које припадају мањинској народности у републици у којој имају пребивалиште, могу да се врате у републике чије држављанство формално имају, али је потребно да се изврши процена за могућност ефективног и сигурног повратка у речену републику, што, додатно, не доприноси политици етничког чишћења, коју води више страна у конфликту“ (HCR, 1992).

Притисак на земље Западне Европе био је веома висок током овог периода: више од милион избеглица са простора бивше Југославије стигло је у те земље, од чега половина у Немачку, а знатно мањи број, између 15.000 и 25.000, у Француску.

Све земље Западне Европе развиле су рестриктивне стратегије: избегавале су примену уобичајене процедуре Женевске конвенције, издавале су или регулисале дозволе боравка на основу административних циркуларних писама, мењале устав (у Француској и у Немачкој) да би ограничиле могућности пружања међународне заштите избеглицама. Било је јасно да ће се већина ових избеглица вратити у своје земље, што је отпочело већ 1997. (Krulic, 2015).

2.4.2 Срби у Француској и „страшне“ деведесете

Слика која се о Србима ширила деведесетих година у западним медијима, представљала је додатну трауму за људе српског порекла, поред траума проузрокованих ратом у отаџбини, распадом земље, људским и материјалним губицима. Иако географски релативно удаљени од рата у отаџбини и његових директних последица, српски имигранти у Француској и другим земљама Запада, углавном представници економске миграције шездесетих и седамдесетих година, нису били мање погођени догађајима у земљи порекла, а као њен „огранак“ у иностранству, подносили су вишегодишње, свакодневно и упорно медијско „батинање“, без филтера, и овај пут директније него што је то био случај са Србима који су остали у земљи.⁶⁷

Било је тешко опстати и истрајати као Србин тих страшних деведесетих година, под сталном непријатељском паљбом западних медија и стигматизацијом која се обрушила на дотле релативно неприметну и не претерано бројну заједницу српских имиграната у Француској. Анимозитет према Србима осећао се у свим сферама живота – приватним и јавним, изражен кроз стални политички, економски и психолошки притисак [*џурило I/13*].

Социолог Кристоф Колера (*Christoph Colera*) настојао је да анализира проблеме са којима су се Срби у Француској борили током деведесетих година, у процесу рекомпозиције идентитета, изненада ретроградирани из категорије Југословена у категорију бивших Југословена, односно суочени са амбигвитетом српско-југословенског идентитарног питања. Резултате свог истраживања изнео је у зборнику: *Заједница у рајном конџекцију: „српска дијаспора“ на Зајагу* (Colera, 2003).

Политика коју је Француска водила у вези са ратовима у Југославији деведесетих година, а нарочито медијска кампања која их је пратила, значајно су утицали на процес интеграције српских имиграната у Француској. Већина је лоше доживела „дијабололизацију“ Србије и њене улоге у конфликтима,

⁶⁷ Србија је у Француској од слављеног савезника постала омражена за мање од једног века. Током рата 1914. године, осим Белгијанаца, једини странци којима су чињене почести током националних празника били су Срби. Године 1915. по директивама Министра за јавне инструкције, Алберта Сароа, требало је да се одрже конференције и разговори у свим јавним установама како би Србија била што боље упозната и „вољена“ [...] У нижим разрецима модел писања је био следећи: „Храбри Срби, Француска је уз вас!“ Живела Србија, живела Француска!“ (Becker, 2001: 7). На самом крају истог века, правдајући учешће Француске у антијугословенској коалицији, председник Француске, Жак Ширак, осуђује „праксе које подсећају на најмрачније часове варварства [...] Прихватити страхоте којима смо сведоци значило би да изгубимо душу, било би као допустити гангрени неизрецивог да поново завлада нашим континентом» (Schwartzbrod / Libération, 1999).

осећајући се искљученом из француске националне заједнице. Неки су чак размишљали о повратку у земљу. За оне који су покушали поново укључење у српско друштво, резултат је, углавном, био неуспех, јер је њихова акултурација у Француској ограничила њихову пуну реинтеграцију у српски идентитет (Colera, 2004).

„Слика југословенског становништва – претежно српског, слабо интегрисаног, које долази на Запад да би зарадило новац како би га одмах реинвестирало у земљу порекла, своју карикатуру налази у клишеу „југо-миљеа“, који, по увреженом мишљењу у земљи пријема, чине необразовани, „приземни“ људи, препуштени уживањима – балканским прославама, музици, храни и алкохолу, живописна, мачо и патријархална популација, склона да се с носталгијом враћа традиционалним маштањима о земљи порекла“. (Colera, 2003: 108). Срби и Французи српског порекла који су учествовали у анкети коју је спровео Колера доживљавају архетип „југо-миљеа“ као антимодел који настоје да превазиђу.⁶⁸

Коришћење српског језика главни је елемент за задржавање културног идентитета земље порекла, који игра централну улогу у самодефинисању ове популације као „српске“. Деца рођена у Француској уче матерњи језик кроз разговор са родитељима (највише мајком), често на прагматичан и несавршен начин. Понекад француски школски систем, више од породичног окружења, пружа деци српског порекла могућност да усаврше писани матерњи језик, кроз опцију српског језика на матури, који се, по избору, може полагати уз остале предмете.⁶⁹

Путовања у Југославију сваке године такође су значајан елемент очувања српског језика и идентитета. То је начин да се одржи веза са породицом која је остала у земљи порекла и да се потроши део зараде стечене у земљи пребивалишта. Боравак у старом крају обнавља везе, али је и прилика да се измери степен акултурације.

Југословенска држава настојала је да седамдесетих и осамдесетих година 20. века, када су постојали значајни таласи емиграције на Запад, задржи контролу над економском емиграцијом преко мрежа културних асоцијација и југословенских школа у Француској. Оне су организовале низ активности

⁶⁸ „Од суперхероја још од 19. века, преко Првог и Другог светског рата, па и даље, до антихероја 90-их, пут је који су Срби невољно имали прећи. Индикативан је и пример Братства оца Јустина које је за двадесет година постојања од духовно-просветне, постало националполитичка делатност.“ (Б. Бојовић, коментари).

⁶⁹ Пре југословенског раздора, ова опција се називала „српско-хрватски језик“, да би по отцепљењима бивших југословенских република, почеле да се појављују издвојене опције за српски, хрватски и босански језик.

(музика, фолклор итд.), док је школа пружала југословенско образовање деци имиграната поред редовног обавезног француског школовања. Колера констатује да је веома тешко утврдити да ли је комунистичко образовање које је пружано у југословенским школама у Француској и другде у иностранству, утицало на очување балканског, односно југословенског идентитета или је, напротив, утицало на удаљавање имиграната од њихове културе порекла. У ствари, оно је пре свега утицало на смањење значаја друге утицајне идеологије – оне коју је преносила Српска православна црква.⁷⁰

„Током читавог разматраног периода, Српска православна црква у Француској такође је покушавала да одржи присуство међу емигрантима, али је њен утицај остао више неформалан него институционалан. Црква је као таква задржала утицај само на руралним и конзервативним деловима имиграције. Монархисти који су избегли 1945. одлазили су у Руску православну цркву, због страха од Титове политичке полиције,⁷¹ док су радници који су одрастали у комунизму већински оптирала за атеизам“ (Colera, 2004: 114, 115). У ствари, православље се више одржавало ван цркве, у породичном окриљу, узимајући више културну него верску димензију, пре свега кроз традицију слављења славе, која је остала заштитни знак Срба и потврда њиховог идентитета. Међутим, и ритуал славе постао је лаицизиран, као што је уосталом, и у земљи порекла, и више има значење породичног окупљања и продужавања породичне традиције него верског обреда.

2.4.3 Акултурација 1990-их

За разлику од Мирјане Мороквашић (Morokvasic, 1981) и Сање Бошковић (Boskovic, 2006), Колера не указује на изолованост југословенских имиграната и њихову искљученост из друштва земље пријема. По њему, већина имиграната из Југославије од самог доласка је била мање-више принуђена да говори француски и да упознаје и усваја културне обрасце земље домаћина. Ретки су били они који су одмах утонули у постојећу југословенску заједницу, без потребе да комуницирају са „спољним“ светом. У региону Париза, радници који су живели у становима и павиљонима често су били у контакту са француским

⁷⁰ Као светли пример у супротности са оним што налази Колера, овде још једном треба истаћи духовно просветну улогу Братства „Отац Јустин“, које је за двадесет година свог постојања организовало масовне и садржајне саборе са угледним званицама из матице и иностранства (Миленковић, 1993).

⁷¹ „И због социјалног и културног избора, више него националног“ (Б. Бојовић, коментари).

суседством или са другим страним имигрантима са којима су комуницирали на француском. Њихово професионално окружење повезало их је са колегама и клијентима који говоре француски језик. Чини се да ово није погрешно, јер опстанак у страниој средини, колико год он био ублажен постојећим мрежама земљака, захтева комуникацију како би се упознали основни кодови друштва пријема и омогућило барем просто преживљавање. Чињеница је да су Југословени кад је реч о знању француског језика пре доласка у Француску били лошије „опремљени“ од имиграната који су пристизали из бивших француских колонија, па су стога били принуђени да релативно брзо савладају минимум француског језика, неопходан за живот у овој земљи. Многи од њих су, међутим, после више деценија боравка у Француској, остали на нивоу рудиментарног знања језика, што их није спречило да оснују своје фирме и послују са Французима и осталим франкофоним становништвом. Имали су вољу и амбицију, а били су и потребни као радници у извесним секторима где је владање језиком било мање важно од других знања (грађевина, текстилна конфекција и др.). Чињеница је да су жене које су долазиле као чланови породице биле више усмерене на кућу, па су имали мање контакта са спољним светом и мање потребе да говоре француски, али, као што констатује Мирјана Мороквашић (1981), међу женама Југословенкама била је већа стопа запослености него код осталих имигранткиња, што је, вероватно, био наставак друштвеног модела који су усвојиле у земљи порекла.

Када је реч о деци, њихова социјализација врши се превасходно преко школе. Успех деце имиграната у школи, који њихови родитељи доживљавају као начин да се деца „извуку“ из нижих социјалних слојева чији су, углавном, део, посебно је неизванан због недовољног знања језика и непознавања културе и културних образаца земље пријема. Многа деца имиграната наглашавају поштовање које њихови родитељи имају према француској школи, која једина пружа могућност социјалног напретка за њихову децу.⁷²

Деведесете године 20. века представљале су посебну трауму за српску децу која су живела и била рођена у иностранству, од родитеља прве генерације имиграната. Догађаји у Југославији деведесетих година били су врло присутни у штампаним медијима и телевизијским вестима у Француској, иако је улога Француске у конфликту на почетку била ограничена, јер су влада и тадашњи председник Митеран, имали углавном позитиван однос према Србима, имајући у виду постојеће раније добре односе између Француске и Србије.

⁷² Критеријум језичке и културне интеграције је француска матура. Дете с тим нивоом дипломе и знања може се сматрати интегрисаним.

Међутим, реакције новинара и великог дела француске интелигенције биле су веома негативне када су у питању били потези српске владе и Пала.⁷³

За српско јавно мњење, нарочито међу српском популацијом у Француској, па и међу другим имигрантима словенског порекла, стално критиковање српског државног врха било је доживљавано на личном нивоу као одбацавање. Ова заједница се врло брзо осетила забринутом за судбину сопствене земље. Заједнички осећај је био да се Срби као народ налазе на оптуженичкој клупи, па су се и они који су били против Милошевићеве владе, ускоро нашли у недоумици како да њихова критика режима не изгледа као да се одричу сопствене отаџбине. Деведесете године, а нарочито НАТО бомбардовање, представљали су период бола и растрзаности за чланове српске заједнице у Француској, што је било последица не само забринутости због ратних и НАТО разарања, већ и осећања да је њихова отаџбина упрљана. То је код њих произвело дубоко разочарање, поготову у Француску, коју су доживљавали као посебно пријатељску земљу.

Овог великог душевног терета нису била поштеђена ни деца српског порекла у Француској. Психијатри Сер и Жиро (Serre et Giraud, 2001) констатију: „У тако драматичним околностима, могу се разумети тешкоће у којима су се нашли адолесценти српског порекла. Тражење и изградња њиховог идентитета суочавали су се са великим проблемима, јер се, у таквом контексту, сударало са девалоризујућом и ослабљеном сликом родитеља, са екстремно негативном представом коју су о земљи порекла пружали медији, што је проузроковало помешана осећања стида с једне стране и револта због казни међународне заједнице с друге. То, највероватније, објашњава чињеницу да је наша психијатријска служба била сведок значајног броја тих адолесцената који су долазили на консултације.“

Иако деца коју су психијатри пратили нису директно доживела рат, сва она имала су у земљи порекла чланове породице, за које су била забринута и који су били врло присутни у њиховим наративима.

Међународна осуда Милошевића и, у ширем смислу, српског народа, представљала је за њих, као и за њихове родитеље, издају у пуном смислу речи. Слика коју им је друштво земље пријема, медији и међународна заједница слала о њиховим родитељима, о групи којој припадају, њиховом српском идентитету, довела је до тога да из корена почну да преиспитују свој идентитет и показала је колико колективна проблематика може да утиче на лично. Идентитет

⁷³ О томе видети: „Француски интелектуалци и разарање Југославије. Структурирање простора јавности (1991 – 1999)“, (Mladenović, 2019).

се дефинише кроз вредности које преноси група, друштво, а њима је стално приказивана слика лоших, окрутних припадника групе с којом су се идентификовали. „Представе других о нама самима чине фундаментални елеменат у изградњи идентитета. Како онда расти уз слику родитеља који су до те мере девалоризовани? Чињеница да је мотив за консултацују психијатра код сваког од њих био у вези са школовањем, вероватно није случајност, будући да је школа за децу миграната прво место социјализације. Њихове тешкоће у школи показују њихово разочарање и непријатељство због осећања неправде коју су искусили“ (Serre et Giraud, 2001).

„Јер, ова проблематика упућује такође и на осећање части, које је врло присутно код деце миграната. Иако част има пре свега субјективну, па онда и социјалну димензију, она је саткана од личних, породичних и културних образаца који се преносе кроз историју, трансгенерацијски, јер част се не тиче само субјекта, већ и његових предака“ (Giraud, 2000).

Увреде које су ова деца доживљавала од својих школских другова суочавале су их директно са питањем оданости, односно „нагониле их да се туку ради одбране части својих очева, свог народа, уписујући се тако у трансгенерацијску причу“ (Serre et Giraud, 2001), често идеализујући земљу порекла у односу на земљу пријема. Међутим, то је истовремено значило и сукоб са групом вршњака и са институцијом.

Психијатри су истакли још један значајан елеменат, а то је веза адолесцената са њиховим мајкама. За мигранте, свет мајке је свет куће, оно што се дешава „изнутра“, док су мушкарци оријентисани ка послу, ка „споља“. Психијатри су изнели хипотезу да је посебна ситуација српских миграната појачала везе између мајки и њихове деце, што у адолесцентском периоду може да представља тешкоћу у одвајању.

Закључак је да је конфликт у Југославији имао утицај и на ментално стање и тегобе српских адолесцената, делујући као додатна траума на децу чија је ситуација ионако била компликована због њиховог имигрантског положаја. Поставило се питање исправности родитељске одлуке о напуштању земље порекла, што их је суочило са потиснутим мислима везаним за тај пројекат и додатно компликовало процес сепарације / индивидуације примерен адолесцентском добу, јачајући везе између мајки и деце услед непријатељства и опасности који су произилазили из спољног света. Друга генерација миграната дубоко дели са својим родитељима њихове патње, у мери да се готово може говорити о „делегирању посттравматског синдрома“ (Serre et Giraud, 2001).

Према Колери (Colera, 2003), због скромног социјалног порекла економских имиграната, а узимајући у обзир да је у Француској историја Балкана

била мало позната на ширем плану, чини се да су српски имигранти интериоризовали чињеницу да потичу из сиромашније и мање моћне земље на међународном плану него што је Француска. Упркос порицању и напорима да се попуни овај симболички дефицит – на пример уздизањем улоге Титове Југославије у Покрету несврстаних – овакав осећај (и реалност) међународне хијерархије чврсто је уграђен у свест српских имиграната и огледа се и у свакодневном животу. Притом, њима је ипак лакше да се прилагоде култури домаћина него другим, „видљивим“ заједницама имиграната, јер Срби потичу из хришћанске, европске земље, одавно отворене према Западу.

Од отцепљења Словеније и Хрватске 1991. године, главни западни медији емитовали су верзију догађаја која је била све мање наклоњена Србима, који су приказивани као „геноцидни народ“ током рата у Босни (1992–1995) и поново током рата на Косову (1998–1999). Ово је резултирало конкретним мерама у виду економског ембарга против СРЈ из 1992. године, подршке НАТО бомбардовању положаја војске босанских Срба 1995. године, учешћу у НАТО бомбардовању Србије 1999. године, постављању трупа на Косову и подршке администрацији УН на КиМ итд.

Срби у Француској су морали да поднесу не само шок нестанка земље порекла – Југославије, већ и неку врсту колективне стигматизације, утолико теже прихватљиво, јер су имали приступ и другим информацијама, онима из Београда, а које су давале веома различите верзије догађаја у односу на западне медије.

За многе Србе су дискриминација и стигматизација које су у том периоду осетили били кључни фактори за снажење свести о њиховом властитом српском идентитету. Новинске и телевизијске вести, плакати на улицама итд., ширили су слику о Србима коју је српско становништво у Француској доживљавало као перманентну агресију и неправду, што је многе од њих нагло пробудило из првобитне аполитичности и утврдило у властитом националном идентитету. И они који су били добро интегрисани у француску заједницу и имали бројне контакте међу Французима и другима изван „југо-миљеа“ осетили су постепену радикализацију француског окружења и стварање неке врсте антисрпских предрасуда, које су достигле врхунац током рата на Косову, а које су могли да осете на сваком месту – код колега, на јавним местима, чак и код државних функционера који су осуђивали Србе као главне кривце за југословенску трагедију (Colera, 2003: 124).

У овом непријатељском контексту, прва реакција је била јачање солидарности, било на породичном плану, повећањем помоћи рођацима који су остали у Југославији, било на ширем друштвеном плану, кроз хуманитарна удружења за прикупљање помоћи српским избеглицама, које су, по мишљењу

српске дијаспоре, биле занемарене од међународне заједнице. Међутим, ове акције наилазиле су на слаб одзив у француском јавном мњењу, и нису утицале на то да се југословенски конфликт погледа и из друге перспективе.

Године 1993. створен је покрет „Окупљање за мир“ *Rassemblement pour la paix* (Ciné-Archives, 1993), који је деловао без значајнијих резултата. Издавачка кућа *L'Age d'homme*, коју је 1966. основао Владимир Димитријевић, часопис *Balkans info* настојали су да пруже оквир за размену и изјашњавање оним ауторима који су хтели да пренесу своје гледиште на дешавања с наших простора Французи-ма. Међутим, ове су организације патиле због своје позиционираности у уским интелектуалним круговима Париза, а такође и због повремених оптужби да су биле на линији са француском екстремном десницом [*Ирило I / 14*].

Неуспех колективне и индивидуалне акције Срба ка стварању алтернативног гледишта на конфликте у Југославији, кулминирао је у њиховој неспособности да мобилишу јавно мњење против НАТО интервенције 1999. године. Своје незадовољство политиком званичног естаблишмента, српски гласачи с француским држављанством изражавали су гласањем „на страни“, показујући више наклоности према радикалним антиестаблишмент политичким струјама, које су се с њима солидарисале у „мрачним временима“ него против умеренијих партија које су подржавале бомбардовање Србије (Colera, 2003).

Ови изрази незадовољства довели су до заустављања акултурације Срба у Француској и до повратка српском идентитету, који је за многе био нешто што није било до краја изграђено. Економски мигранти из 1960-их година, као и њихова деца рођена у Француској, одрасли су прожети идеалом мултиетничке Југославије, и из тог разлога осећали су се током деведесетих па чак и касније више као Југословени него као Срби. Чини се да је комунистички утицај на српску радничку емиграцију објашњавао ову везаност за југословенски идеал (Colera, 2003). Највећи број миграната је дошао у Француску из СФРЈ, која је била њихово Ја, наспрам француског Другог. У почетку ратова у Југославији, када се почињало водити рачуна о различитој етничкој припадности у дотадашњем југословенском амалгаму, језик којим се говорило између СФРЈ имиграната спонтано је означавао као „наш језик“, да би се касније неповратно, као и сами имигранти, расточио у српски, хрватски, босански итд. На француској матури (*baccalaureat*), где су се, иницијално, као опције могли полагати српскохрватски, македонски и словеначки језик, ускоро је дошло до раздвајања на посебне предмете – српски, хрватски, бошњачки, што су, додуше, деца југословенских имиграната, радо користила за прикупљање додатних школских поена.

За многе имигранте из Србије или из других бивших југословенских република српски идентитет се тих деведесетих година прихватао невољно,

под притиском других протагониста југословенског сукоба и француских друштвених актера, који су све више инсистирали на идентификацији: „Југословен, али одакле?“. К. Колера наводи пример Српкиње из Хрватске (Colera, 2003: 129): „Нисам знала шта сам, нисам знала одакле долазим, говорила сам 'долазим оданде' али нисам могла да кажем име... и тек 1995, после другог шока који је био много дубљи, рекла сам себи: да, ја сам Српкиња, не Српкиња из Србије, али ипак Српкиња.“

Када је име једног народа предмет јавне осуде која се провлачила кроз медијску кампању током више година, није лако представљати се као његов део. Задржавање југословенског идентитета у таквој ситуацији било је нека врста заклона од јавне осуде. Слика Срба у иностранству – у земљама пријема, мењала се током историје 20. века, упоредо с њеним токовима и специфичностима. У Француској после Првог светског рата, Срби су били овенчани почастима и благонаклоношћу као саборци са којима је извојевана победа против заједничког непријатеља. Ово пријатељство је, међутим, сведено на носталгична сећања када су српске специфичности избледеле утопљене у Титову Југославију, чија је инострана политика иритирала Француску (Gossiaux, 2003: 14). Наравно, у Немачкој је поглед на улогу Срба био потпуно супротан, будући да је за Немце „српски тероризам“ био узрок Првог светског рата. Међутим, чак и у Француској, поглед на тај славни период променио се 90-их година. „Од 'Сарајева до Сарајева' испоставило се да су узрочници невоља увек исти. Прошлост је ревидирана под светлошћу нових догађаја, као што је и раније устројство Европе (и улога Централних сила) оцењивано према новом устројству (и стварању Европске није). Европска историја се огледа у српском огледалу“ (Gossiaux, 2003: 15).

Према Колери, југословенски модел и универзалистичке референце које су га пратиле несумњиво су утицали на многе Србе у Француској да не упадну у егзалтираност и искључивост у вези са њиховим српским идентитетом и његовим специфичностима. Жан-Франсоа Госијо закључује да српски и југословенски идентитет нису били контрадикторни ни у позицији ривалитета, за разлику од односа између хрватског национализма и југословенства, који су били конкурентски (Gossiaux, 2003: 13).

Колера је, на бази анкете коју је спровео међу српском популацијом у Француској, установио да су Срби у Француској, а посебно они који имају француско држављанство, у позицији сталног преиспитивања, у простору „између два света“, будући да из дана у дан праве селекцију између елемената културних идентитета земље порекла и земље пријема, у складу са захтевима одређене друштвене ситуације. Међутим, ово није специфичност само српске

емиграције, већ се ради о одликама транснационалног идентитета који израђује већина миграната, без обзира на земљу порекла и земљу пријема.

2.5 Миграције 2000-их

После 1990-их, радне миграције мењају суштину. Оне постају све краће, са честим доласцима и одласцима, тако да се може говорити о „учвршћивању у мобилности“ (Morokvasic, 2004).

Ово је било изводљиво захваљујући слободи кретања која су држављани земаља придружених Европској унији били стекли, што је омогућило нову динамику и потпуно изменило ситуацију која је постојала у време Хладног рата, када су емиграције биле ретке, и могле бити само једносмерне и дефинитивне. Географска близина, која је имала мало значаја у време политичке удаљености, од момента када су границе биле отворене поступно је постала реална близина. Тако се развила динамична циркулација у све ширем простору и контексту у којем је Западна Европа у начелу затворена за имиграцију, али држи одшкринута врата за „корисну“ радну имиграцију (Morokvasic, 2015).

Мигранти су састављени од свих друштвених слојева, Великим делом су градско становништво, квалификовано или чак високо квалификовано. Присуство жена је чак веће од присуства мушкараца, као последица великог броја нових краткорочних и привремених послова. Жене из земаља у транзицији, које су у својим земљама биле економски активне и често саме издржавале породицу, нашле су се у тешком положају на економском, социјалном и политичком плану (Einhorn, 1993). Будући да не могу да пронађу посао у својој земљи, одлучују се на мигрирање, али су, притом, мање видљиве од мушкараца. С једне стране, знатно мање су присутне у званичним програмима за запошљавање страних радника, а с друге, какав год да је њихов званични статус, њихов рад у домаћинствима мање је видљив од рада мушкараца на грађевини (Rudolph, 1996).

Старење становништва, повећање животног стандарда и стопе активности жена, недостаци јавних политика у вези са старањем о деци и старим особама, отворили су врата женама на тржишту рада ЕУ. Бити жена чак постаје предност (Morokvasic et Catarino, 2007). Потреба за развојем занимања у области услуга и помоћи лицима стављена је на дневни ред готово у целој Европи и резултирала је динамичним мерама: уведене су подстицајне пореске и социјалне политике у Француској и Немачкој као и масовна регуларизација у земљама Јужне Европе.

И поред тога, типична фигура „корисног“ имигранта, која преовлађује у дискурсу земаља ЕУ, и даље остаје мушкарац, по могућности висококвалификован и специјализован за информационе технологије (Morokvasic, 2010).

У свим земљама ЕУ, неолиберални, утилитарни приступ тржишту рада донео је нове врсте послова и статуса радника – запослења су атипична, послови су на одређено време или краткотрајни, што са собом носи и мања права из радног односа. На пољу миграционих политика, прави се тријажа, како би се привукли само најквалификованији мигранти. Овакво ослањање на мобилност подразумева, међутим, транснационални начин живота, који је умногоме олакшан откако је допуштена слободна циркулација људи. (Favell, 2008).

Са проширивањем Европске уније стално се постављало питање „социјалног туризма“, јер се сматра да имигранти долазе да би користили предности социјалног осигурања на Западу. Како би се стало на крај овим предрасудама, Европска комисија тражила је студију о овом питању. Та је студија, коначно, отклонила ове предрасуде, јер се показало да неактивни држављани једне од чланица ЕУ који живе у некој другој држави ЕУ представљају само 1% популације и занемарљив су део корисника социјалних давања (Spire, 2013; Isidro, 2014).

Већина миграната из Источне Европе, иако имају добар ниво школовања и квалификација, баве се нижим пословима у сектору услуга, пољопривреде или грађевине, а неки од њих покушавају да постану власници сопствених предузећа. Економија Западне Европе радо користи ове раднике, јер су мање захтевни, и без проблема пристају да раде послове који су испод њихових квалификација, и то за ниске плате. Ово важи и за мигранте високошколског нивоа, чије квалификације или нису признате, или су потцењене, или су изгубљене због језичке, културне или правне баријере, као и због корпоративне затворености и протекција. Међутим, без обзира на све то, квалификовани или не, мигранти настављају да долазе на Запад. Неки од њих почињу да напуштају несигурна занимања и полако се уздижу на друштвеној лествици.

Чињеница је да у Европи, која стари, многи сектори не могу да функционишу без миграната. Наиме све више потребе тржишта диктирају еволуцију миграционих процеса, замењујући дискрециону моћ држава у погледу тржишта рада на њиховој територији. Они који долазе са истока ЕУ спадају у категорију пожељних миграната. Државе ЕУ задржавају своју дискрециону моћ да управљају миграцијама које „подносе“, дакле, миграцијама из трећих земаља, од којих се чак тражи да допринесу усклађеном управљању миграционим токовима, и да спрече емиграцију својих држављана, или да се обавезу

да ће их поново прихватити, лишавајући их тако њиховог основног права – на слободу кретања.

Међутим, тржиште рада на Западу неће моћи у недоглед да рачуна на „пољске водоинсталатере“, на сезонске раднике у пољопривредном сектору, на помоћ старијим особама или чак беле мантиле из Источне Европе – из нових држава чланица Европске уније или њихових суседа. Иако данас ови радници још увек емигрирају на Запад, прихватајући деквалификацију и смањену социјалну мобилност, они су врста која полако нестаје. С једне стране, разлике у животном стандарду између Истока и Запада постепено се смањују. С друге стране, Источна Европа има још нижи наталитет од Западне и већ јој недостају радници у многим секторима, као што и Западу недостају (Morokvasic, 2015).

2.5.1 Фина, нова имиграција 2000-их

Са новим миленијумом, интересовање за југословенску кризу постепено јењава, па се Срби у дијаспори с олакшањем враћају у анонимност. Слика која је о њима створена 1990-их пратиће их и даље у колективној машти, али ће њене контуре с временом понешто избледети. У међувремену, под притисцима и као резултат даљих цепања земље, они ће постати јасно национално одређени и опредељени.

Већ трећа генерација Срба, потомци оних који су у Француску стигли као Југословени 1960-их, стасала је и напредовала на друштвеној лествици. Овај релативни напредак пратиле су бројне препреке, као што је њихова почетна припадност углавном нижим социјалним слојевима, родитељско непознавања језика и обичаја земље домаћина, недостатак друштвених веза изван оних из „југо-миљеа“, корпоративна затвореност француског друштва, упорна и структурна незапосленост која погађа нарочито младе, и често присутна неопредељеност између „овде и тамо“, осећање неприпадања „ни овде ни тамо“. Као што каже Патрик Веј: „Поље интеграције пружа, што се њега тиче, парадоксалну слику. Први пут после више од једног века, имигрантске популације морају не само да схвате начин функционисања француског друштва, како би се у њега уклопиле, него морају да се суоче и са упорном структурном незапослености која их посебно погађа“ (Weil, 2005: 10). Младо активно становништво између 15 и 24 године, које није пореклом из Европске уније, чини категорију која је највише изложена незапослености. Стицање француског држављанства не утиче на нестајање свих специфичних препрека са којима се сусрећу млади имигранти на тржишту рада, како странци, тако и потомци имиграната, иако су стекли француско држављанство (Viprey, 2002).

Успех у тражењу посла у француским приватним и државним структурама зависи од врсте и нивоа школских диплома. Иако имигранти придају нарочити значај школовању своје деце, како би им преко школе обезбедили бољу будућност, са опадањем ефикасности државних школа, а тиме и квалитета наставе и могућности за социјализацију, њихов даљи успех зависиће у великој мери од могућности родитеља да их подрже у школовању – било помагањем у праћењу наставе и изради задатака (што је имигрантима који француским језиком не владају довољно добро и не познају француску културу врло тешко), било плаћањем допунске наставе и ваншколских активности или уписивањем деце у приватне школе, што већини није доступно. Тако ова деца већ на самом почетку крећу с хендикепом: нека ће успети да га превазиђу, стичући исти ниво диплома као и млади Французи, док ће друга остати на маргинама тржишта рада.

С друге стране, структура нове имиграције се променила. Пошто су земље ЕУ констатовале недостатак висококвалификованих кадрова у извесним областима, као што је информатика, окренуле су се новој имиграцији, високошколованим младим стручњацима трећих земаља. Ради се о „бираној имиграцији“. Имигранти више не долазе са села, већ су урбано становништво. Стручњаци се привлаче још од факултета: најбољима се додељују стипендије и посебне студентске визе, а они који заврше школу у земљи пријема, успевају да релативно лако нађу одговарајући посао у њој.

Француска школа у Београду (*Ecole française de Belgrade*) основана је 1951. године и представља најстарију интернационалну школу на територији Србије (Амбасада Француске у Београду, 2023). Она од 4. марта 1986. године ради у складу са Агенцијом за француско образовање у иностранству (AEFE) и део је развијене мреже француских школа у иностранству. Од Министарства просвете Републике Србије призната је као „страна образовна установа“ у децембру 2016.

Похађају је деца од три до 18 година, а сваке године прима око 500 ученика. Настава се одвија на француском, према програмима и педагошким циљевима француског образовног система. Она је центар где се полаже и француска матура и врши даље усмеравање на француске универзитете.

Мада деца која су завршила ову школу имају право да се упишу на српске универзитете, много њих, иако им је српски матерњи језик, не владају њиме довољно добро, па су „предодређени“ за наставак школовања у Француској.

Сваке године у Француску из Србије одлази између 650 и 750 студената на основне и мастер студије. Француска држава даје и стипендије српским студентима, око 50 сваке године (Nova економија, 2018, 2021). По истеку студентске визе, неки од њих налазе посао и остају у Француској, други настављају

школовање ван Француске, а неки се враћају у земљу. Организација српских студената у иностранству – ОССИ, не располаже, међутим, прецизним подацима о броју и структури наших студената у разним земљама, нити о броју оних који се враћају у Србију, или остају у иностранству (кореспонденција са ОССИ, електронска пошта размењена 14. и 21. јануара 2023).⁷⁴

Студенти који су прошли кроз француски образовни систем добро говоре француски и владају савременим знањима неопходним за укључивање на тржиште рада. Они неретко одлучују да остану у Француској или да оду у неку другу земљу ЕУ или преко Атлантика. Пролазе кроз успешну ресоцијализацију у земљама пријема, где немају потешкоћа да нађу одговарајући посао и да се интегришу у средину младих стручњака, што од њих чини трајну, или, у најбољем случају, циркуларну емиграцију.

Међутим, за разлику од Немачке, која је широм отворила врата за „беле блузе“ и има потписан билатерални споразум са Србијом о слању медицинских стручњака и особља, као и више агенција за запошљавање које се баве њиховим регрутовањем, Француска је и даље затворена за стране лекаре који имају дипломе земаља ван ЕУ, односно захтева прилично компликовану процедуру признавања диплома, како би те особе могле да обављају медицинска занимања у Француској (Weblex, 2020).

Земља позната по свом добро организованом и великодушном здравственом и социјалном систему, суочава се, међутим, последњих деценија са недостатком медицинског особља, прво у забаченијим пределима, а затим и у центрима, које, незадовољно платом и условима рада, напушта земљу и одлази на рад у Швајцарску, Немачку или преко океана. Све присутнији су медицински стручњаци из источноевропских чланица ЕУ, а следећи период ће вероватно довести и до све већег увођења стручњака из земаља ван ЕУ (Sirna, 2021).

2.5.2 Мит о Давиду и Голијату

У својој анализи културног идентитета Срба у Француској, Колера (Colera, 2003) је установио да су они интериоризовали чињеницу да потичу из сиромашније и на међународном плану мање моћне земље. Упркос напорима

⁷⁴ ОССИ, електронска пошта од 21. 1. 2023: „Наша база студената броји око 2000 чланова (бивших и садашњих). Не бисмо говорили о тачним бројевима по земљама, јер не представљају репрезентативан узорак, али можемо да кажемо да највише наших студената има у Италији, Енглеској и Немачкој.

Податак о томе који број њих се враћа, а који остаје у иностранству, нажалост немамо. Велика је штета што чак ни држава не поседује такве информације, као ни информације о тачном броју студената у иностранству.“

да негирају овај симболички дефицит, ово осећање међународне хијерархије било је чврсто уграђено и огледало се и у свакодневном животу. На ову врсту „комплекса ниже вредности“ надовезало се и нарушавање слике о сопственом народу и себи као његовом делу, због последица вишегодишњег медијског и политичког батинања.

У стању дубоке потиштености у којој се српски народ, у земљи и иностранству, нашао после страшних деведесетих, указало се напоскон светло и оживео је мит о Давиду и Голијату. Медијски простор заузели су неки другачији Срби, супротност слици која је о њима била стварана: талентовани, успешни, васпитани, који су носили своју српску припадност без стида, али и без ексцеса. Били су светла супротност тамном жигу којим су западни медији обележили цео српски народ. Одрасли су у Србији током деведесетих, у најтежа времена, тренирали и вежбали током бомбардовања 1999. године, али су и поред рата, сиромаштва и бомби са којима њихови вршњаци на Западу нису морали да се носе, постали најбољи у својим областима, прескачући установљене поретке. Иако можда овде томе није место, важно је истаћи њихову улогу у враћању поверења – унутрашњег и спољног, у способност једног малог народа на који је био наваљен превелики терет. Поред свих анонимних и познатих људи који су допринели да се слика о Србији и Србима сагледа из другачије перспективе, овде ћемо споменути виолинисту Немању Радуловића и његов рад на повезивању српских и француских уметника, а у светлу његовог великог талента, препознатог и признатог широм света, и, наравно, националног хероја, Новака Ђоковића, који је својим талентом и витештвом својом неустрашивошћу у најтежим ситуацијама, задивио сопствени народ и цео свет [ирилој I/15].

ПЕТИ ДЕО

**ПЕНЗИОНИ СИСТЕМИ
И ПОЛОЖАЈ ОСТАРЕЛИХ МИГРАНАТА
У ЗЕМЉАМА ПРИЈЕМА**

1. ПОЧЕЦИ ТЕОРИЈСКИХ РАЗМАТРАЊА ПОЛОЖАЈА ОСТАРЕЛИХ ИМИГРАНАТА И ЈАВНЕ АКЦИЈЕ КОЈЕ СУ УСЛЕДИЛЕ

Припадајући земљи у којој не живе и живећи у земљи којој не припадају

Sayad, 1999

У француској теорији широко се расправљало о питању интеграције имиграната и њихових потомака у француско друштво, али је питање остарелих имиграната дуго било занемаривано због недостатка друштвеног и научног интересовања за ову групу – мигранте који су постали „непродуктивни“.

Имиграција се, у почетку, појављује као привремена, провизорна, а такве су и боравишне и радне дозволе које јој издаје земља пријема. Подразумева се да ће имигранти бити присутни извесно време, у зависности од послова које обављају и да ће се по завршеном послу вратити у земљу порекла. Старење и старост миграната у земљи пријема због тога дуго није ни било разматрано, јер присуство имиграната, у друштвеној свести земље пријема, треба да престане чим престане и посао који је био разлог њиховог доласка. Због тога и пензија подразумева време враћања у земљу порекла где ће се проживети старост и не треба да интересује земљу пријема.

Међутим, значајан део имиграната с временом успева да се стабилизује и дефинитивно настани у земљи пријема, што друштво земље пријема суочава са новим „социјалним проблемом“, остарелим имигрантима.

Остарели имигранти постали су предмет истраживања разних научних грана, као што су геронтологија, социологија имиграције, изучавања права странаца; довели су до стварања фонда социјалног осигурања за раднике мигранте и других друштвених „пажњи“, које су, с једне стране, помогле у уочавању и решавању специфичних проблема, а с друге, скренуле пажњу јавности на ова питања.

Тек почетком 1990-их јавне власти постале су свесне проблема старења миграната. Фонд социјалне акције – Le fonds d'action sociale (FAS) који подноси извештаје Министарству за социјална питања, наручио је током 1992. године извештај о старењу имиграната у региону Париза. Ова студија спровешће се под вођством историчара Жерара Ноаријела и подстаћи ће објављивање колективног дела под називом Старење и умирање у егзилу. Имиграција

из Магреба и старење, у којој су третиране вишеструке физичке и психичке патње са којима се носи велики део старијих миграната (Noiriel et al., 1993).⁷⁵

Следећи ту линију, часопис *Ecartis d'Identite* (Разлике идентитета) посветио је један читав свој број питању старења имиграната, анализирајући тешкоће са којима се суочавају, посебно у погледу смештаја, приступа здравственој заштити и другим социјалним правима (Dubus et Braud, 2001).

У погледу једнакости права између Француза и имиграната у области социјалне заштите, група асоцијација које су посвећене овим питањима (Catred, FNATH, Gisti, GRAVE, ODTI), објављује 1994. брошуру „За једнак третман: међународне обавезе Француске за пензионере са инвалидитетом и странце“. Група за информисање и подршку имиграната GISTI ће преузети овај документ да на бази њега направи специјално издање своје ревије *Plein droit* (Пуно право) са речитим насловом: „Нелегитимна старост“, у којем се разматра низ специфичних проблема везаних за услове становања, социјалну заштиту и приступ правима страних радника (Dubus et Braud, 2001).

Питање старења миграната заправо је формулисано и добило на значају, захваљујући ефикасном заједничком деловању неколико удружења и истраживача из различитих области (геронтологија, социологија, демографија, историја, право, друштвена интервенција, итд.). Публикације попут *Écartis d'identité* (Разлике идентитета) и *Plein droit* (Пуно право), као и *Hommes & Migrations* (Људи и Миграције) и *Migrations Société* (Миграције Друштво), учинили су питање старења миграната видљивим преко специјализоване штампе и јавних дебата.

Интересовање за старење миграната на крају је анимирало и припаднике јавних власти, који су у мају 1999. године, на иницијативу FAS-а организовали националну конференцију на тему „Старост и имиграција“, чему је ревија *Migrations Société* посветила посебно издање.

Социолози који су се бавили проблемима имиграције постепено ће развијати и продубљивати истраживања специфичних проблема старости имиграната, путем теренских анкета, личних сведочења и монографија. Уз рад Сајада (Saiad, 1986, 1987, 1991, 1999) и Ноариела (Noiriel, 1992, 1993), који су показали да је време пензионисања често време дубоког преиспитивања идентитета старих миграната, социолози, попут Марка Бернардоа (Bernardot, 1995, 1999, 2001, 2005, 2006) и Ремија Гајуа (Gallou, 2005 a, b), заинтересовани су за услове становања и старења миграната који бораве у домовима Sonacotra, специјално грађеним за мушке раднике – имигранте из земаља Магреба.

⁷⁵ Vieillir Et Mourir En Exil - Immigration Maghrébine Et Vieillessement

Друга истраживања бавила су се старим мигрантима у пензији. Насупрот идеји о „нелегитимној старости“ имиграната у земљи пријема, Клодин Атијас-Донфи (Attias-Donfut, 2005) сматра пензионисање и боравак у Француској у доба пензије показатељем интеграције. Однос према животу који пензионери имају, првенствено је условљен њиховим здравственим стањем и нивоом прихода, што важи за све људе, не само за имигранте (Attias-Donfut et Teissier, 2005; Attias-Donfut, Gallou et Tessier, 2005). На основу испитивања спроведеног у сарадњи са Националном касом за осигурање старости (CNAV) и Националним институтом за статистику и економске студије (Insee) о старењу и пензионисању имиграната у Француској (Enquête PRI, 2003)⁷⁶, Атијас-Донфи закључује да, уопштено гледајући, имигранти осећају више користи него недостатака у периоду пензије: већина (59%) налази и предности и недостатке, значајна мањина види само предности (27%), а нешто мања (13,4%), сматра да пензионисање има само недостатке. Према истој анкети, веома мали број имиграната намерава да се дефинитивно врати у земљу порекла када буде у пензији (1,7%). И поред лоших услова становања, велика већина имиграната који су анкетирани пре времена за одлазак у пензију, жели да остане да живи у Француској (око 60%), док 23% жели да своје време подели између две земље. Само 6% испитаника желело је да се дефинитивно врати у земљу порекла.

Силви Емселем проучава старење имиграната из перспективе њихових породичних веза (Emsellem, 2007). По њеном мишљењу, присуство или одсуство породице у Француској, одржавање или удаљеност породичних веза између две земље, основни су параметри за дешифровање путања имиграната, посебно у време пензионисања.

⁷⁶ Анкету PRI наручио је Национални фонд за осигурање старости CNAV

2. „СТАРИ“ И „НОВИ“ ИМИГРАНТИ У ФРАНЦУСКОЈ

Француска се од осталих земаља Европе разликује по томе што је прва масовнија имиграција у ову земљу забележена још од краја 19. века. Због тога је присуство старих имиграната, којима су се, или нису, придружиле њихове породице и који су се дефинитивно настанили у земљи пријема, одавно позната чињеница. Међутим о интеграцији и животу у старости тих првих имиграната, готово да нема никаквих истраживања. Њихово дуго присуство и добра уклопљеност у француско друштво наводе на закључак да се њихова интеграција одвијала без тешкоћа, ксенофобије и насиља, за разлику од миграционих таласа из друге половине 20. века.

Њихова безболна асимилација објашњава се њиховом географском и културном блискошћу са друштвом земље пријема. Мит о њиховом уклапању у француско друштво без значајнијих проблема заснован је пре свега на површном бављењу овим питањима у време кад су се први мигранти појављивали, и на избледелим сећањима после више од једног века од њиховог уласка у француско друштво.

У својој књизи *Друја Европа*, Чеслав Милош описује натпис који је видео на уласку у Француску када је тридесетих година прошлог века пешице дошао из Пољске у земљу чијој се култури и слободарском духу дивио.

„Стајали смо на мосту поред Базела, који је водио до француског Сен-Луја. Читали смо натпис на плочи. Поздрављала нас је наша духовна сестра, Француска. Натпис је обавештавао да се забрањује улаз Циганима, Пољацима, Румунима и Бугарима. Згледали смо се, и та размена погледа означавала је подсмех нашим западним савезницима. Прешли смо мост.

[...] Била је то многојезична маса радника који путују у тражењу посла, углавном, уосталом, Пољака. Они су у то време имали у Француској статус који је касније одређен за Северноафриканце – статус најгоре плаћене радне снаге, коришћене за најтеже послове“ (Miloš, 1959: 165–166).

Када се говори о културној и географској блискости, која се приписује првим таласима имиграције, од краја 19. века до Другог светског рата, лако се уочава национална разноликост ових миграторних токова, састављених од Белгијанаца, Италијана, Белих Руса, Јермена, Шпанаца, који, већ на први поглед, сви не долазе из географски претерано блиских подручја, али имају једну основну заједничку карактеристику: сви су хришћанске традиције, било католичке или православне.

Нове, економске миграције, од 60-их година 20. века, такође шаролике, састављене су у почетку од Португалаца, Шпанаца и Југословена, а нешто мало касније и од дошљака из Турске и земаља Магреба, да би се касније наставиле токовима из супсахарске Африке.

Када се говори о „културној различитости“, мисли се пре свега на имигранте муслиманске верске традиције, од којих Магреб представља посебну категорију, којој је одавно прикачен епитет „проблематичне“. И међу земљама Магреба, бившим колонијама, односно протекторатима Француске, прави се дистинкција. Највећа стигматизација прати Алжирце, којима још није опроштен рат за независност (1954–1962), што се огледало како у посебној имиграционој политици тако и у извесном „интериоризованом антагонизму“ према овој категорији имиграната (Weil, 2005).

Што се Југословена, односно Срба тиче, њихов главни талас стиже у другој половини 1960-их година и они који су дошли у том периоду, и поред извесног броја који се вратио у земљу 70-их и 80-их, углавном су утемељени, седентаризовани имигранти, не нарочито видљиви у француском друштву, осим током „страшних“ 1990-их, које су биле године великог преврата за све људе са наших простора.

3. СТАРОСТ ИЛИ ТРЕЋЕ ДОБА - НОВИ ПРИСТУП СТАРЕЊУ СТАНОВНИШТВА

Није лако старити у друштву које је на пиједестал ставило идеал младости, активности и мобилности. Старење је дуго третирано као лични проблем, међутим, са све већим бројем остареле популације, ово питање је у већини земаља досегнуло национални и наднационални ниво. Историја нам не нуди моделе како се понашати у друштву оваквог старосног састава, У трагању за одговором, постало је јасно да су потребе и могућности старије популације недовољно познате. Дуго су у овим истраживањима превагу имала биомедицинска питања, па су се проблемом старења првенствено бавиле науке попут геронтологије и геријатрије, а у новије време психологија старења.

Постало је очигледно, међутим, да се морају проучавати шири аспекти старења, што захтева мултидисциплинарни приступ.

Прва Скупштина Уједињених нација посвећена старењу, на којој је креирана и европска агенда политике старења, одржана је 1982. године у Бечу (UN, 1982). Њен најважнији допринос био је успостављање потпуно новог концепта у разматрању процеса старења, којим је нагласак померен са дотадашњих питања, ограничених на помоћ и негу, на социјално укључивање старијих људи. Тиме демографско старење више није представљано искључиво као нерешив, скуп и забрињавајући проблем, као што је раније био случај. Скупштина УН је 1991. године формулисала посебна начела за старије људе, стављајући акценат на њихову бољу социјалну укљученост, независност и достојанство. Овај нови приступ додатно је потврђен проглашавањем 1999. године за годину старих људи (Kendig, Lucas, Anstey, 2013).

На међународном нивоу, највећи значај има друга Скупштина УН посвећена старењу, одржана у Мадриду 2002. године, и доношење Мадридске декларације и Мадридског интернационалног плана активности у области старења. Дефинисано је више од сто препорука о томе како би владе требало да се суочавају са изазовима старења становништва, пре свега развијањем концепта активног старења, односно оптимизације могућности за здрав, квалитетан и сигуран живот старих особа и њихово учешће у друштву, како на индивидуалном, тако и на колективном плану. Три кључне области у вези са старењем обухватају положај старих и друштвени развој, унапређење квалитета живота у старости и стварање одговарајућег животног окружења за старије особе (UN, 2002).

Начин примене предвиђених мера препуштен је регионалним комисијама, како би их прилагодили специфичностима својих подручја.

Светска здравствена организација усвојила је израз „активно старење“, сматрајући га примеренијим и обухватнијим од израза „здрово старење“. Наиме, концепт активног старења подразумева учешће у друштвеним токовима чак и оних који нису потпуно здрави, у складу с њиховим могућностима (WHO – World Health Organization, 2020a).

Старост је друштвено-историјска и културолошка категорија. Може се говорити о биолошком старењу и социјалном старењу – могућа су различита значења и тумачења. Чувена је реченица Бурдијеа: „Старост је биолошки податак, социјално манипулисан и подложен манипулацији“ (Bourdieu, 1984). Категоризација и класификација према старости су фактори друштвене сегрегације и постваривања појединаца.

Леноар каже „Старост појединаца не можемо третирати као својство независно од контекста у којем добија значење, тим више што је одређивање доба производ борбе која супротставља различите генерације једне другима“ (Lenoir, 1989).

Демографија, међутим, има врло прецизне критеријуме у одређивању старости становништва. У демографији се старим становништвом конвенционално сматрају сва лица старија од 65 година. Поједине међународне организације и демографски центри као старе особе наводе оне који су навршили 60 година. Избор, како су то исправно утврдили Бурдије и Леноар, зависи од контекста и погодности критеријума за одређене потребе. Оба приступа су прихваћена и у употреби, како у литератури тако и у пракси. На пример, УН и даље користе критеријум од 60 и више година како би се евидентирао пораст броја старијих у земљама у развоју, где је животни век краћи.

С друге стране, ако би се под старим становништвом подразумевало оно од 60 и више година, његов удео био би знатно већи, а подаци алармантнији, него ако би се граница поставила на 70 година. Због тога се јавила потреба за редефинисањем старости и демографског старења, па праг од 65 година постаје низак, посебно у земљама с вишим животним стандардом. Тако је установљено очекивано трајање живота у добром здрављу – HALE (енг. *Healthy life expectancy*).

Од почетка 2000-их година у демографској литератури појавила се идеја о редефинисању старости, заснована на неколико чињеница:

- очекивано трајање живота је у порасту;
- повећање очекиваног трајања живота старих лица заправо је резултат побољшања њиховог здравља;

– стари нису хомогена група ни у генерацијском смислу: седамдесетогодишњак и стогодишњак не припадају истој генерацији.

Данашњи и некадашњи стари нису исти, не живе подједнако дуго, немају исти стил живота, а и те разлике нису само појединачне већ и генерацијске.

Ова нова идеја почива на утврђивању старости на основу преосталих година живота, односно очекиваног трајања живота, што се израчунава прецизним статистичким поступком. Основни показатељ који је из овог конструисан назван је проспективна старост. Наиме, лица поред номиналне (реалне) старости имају и проспективну (фиктивну), коју је за сваку старосну групу могуће сазнати из таблица морталитета.

Захваљујући порасту просечног трајања живота, бројним старим генерацијама, нарочито оним „најмлађим старим“, остаје више година активног и квалитетног живота. Лица истог доба само су формално вршњаци, али су суштински вршњаци они којима је до краја живота преостао исти број година.

Уколико пођемо од ових постулата, тренд процентуалног повећања старијих од 60 (65) година само је математички, па ни демографско старење није толико „опасно“ као што у стандардним анализама изгледа. Уколико се, према овом критеријуму, редефинише праг старости, смањује се обим старе популације и ублажава процес демографског старења (Девеџић и Стојилковић Њатовић, 2015).

С преиспитивањем погледа на старију популацију дошло је и до терминолошког прилагођавања, како би се овој категорији становништва дао нови аспект, не више као пасивној и старој, већ као активном учеснику, како на индивидуалном тако и на породичном и ширем друштвеном плану.

Уместо о „старцима“, данас се говори о особама у „трећем добу“, што није старост, већ њена негација. Дефинисати старост као „нову младост“, „треће доба“ као доба слободног времена и забаве и пензију као „активну пензију“, наметнути идеју да живот почиње са 60 година, значи фаворизовати укључивање нових посредника који „живе од ових лица“ (Lenoir, 1979).

С временом је појам „треће доба“ постао синоним за независан живот у старијим годинама (Rowland, 2012). Према демографским критеријумима, овој категорији припадало би млађе старо становништво, док би старије било сврстано у категорију четвртог доба.

Подаци ОЕЦД-а о дневним активностима (ADL – *activities of daily living*) старих лица сугеришу да 83–90% старијих од 65 година у земљама ОЕЦД-а може самостално да обавља свакодневне функције. Иако се са годинама активност смањује, већина старијих од 85 година успева да води самосталан живот без туђе неге (Rowland, 2012, у Девеџић и Стојилковић Њатовић, 2015: 17).

3.1 Изум „трећег доба“

У свом чланку посвећеном настанку установе „трећег доба“, Леноар (Lenoir, 1979) даје историјски преглед облика бриге о старим особама, што је све до краја 19. века била улога породице – све до њене институционализације, проширивања права на пензију и увођења појма трећег доба, као фазе у животном циклусу између момента одласка у пензију и старости.

Нова свест о старости као посебном друштвеном проблему појављује се током периода индустријализације, који рађа нову друштвени класу – пролетаријат. Питање пензије није се поставило све до момента када су прве генерације радника почеле да старе. Шта учинити са старима онда кад више нису радно способни? За капиталистичке послодавце, старост радника изједначена је са инвалидитетом, односно неспособношћу за рад. Појмови „старост“ и „инвалидност“ међусобно се преклапају, јер се оба односе на оне који до краја живота неће моћи да се издржавају сопственим радом. Тако се под „старошћу“ подразумевају све ситуације у којима радник не ради, укључујући и незапосленост, која „валидног“ радника претвара у прерано остарелог (Cheysson, 1979).

Следећи ту логику, пензиони фондови основани су од власника предузећа како би смањили трошкове производње, ослобађајући се на частан начин старих радника, превише плаћених за њихов смањен допринос производњи.

У то време почиње такође да се прави разлика између болница и прихватилишта. Док су болнице лечиле оне који су брзо могли да се врате на посао, прихватилишта су била отворена за богаље, старце, неизлечиве болеснике.

Настанак система социјалне заштите производ је борбе између класа, као и борбе разних фракција у оквиру владајуће класе, која је обележила цео 19. век. Због заједничке одбојности према индустријској буржоазији, ултраконзервативци из редова конзервативне аристократије нашли су се на истој страни са социјалистима, чиме су из табора реакционара прешли у авангарду борбе за напредак и благостање нижих слојева. Институција „социјалне помоћи“ била је осмишљена, финансирана и покренута од елемената фракције владајуће класе који су изгубили политичку власт 1877. године (Verdes et Leroux, 1978).

Синдикати почињу борбу за пензије тек крајем 19. века. Све дотле, захтеви радника због којих су штрајковали односили су се готово искључиво на плату – њену висину (износ, редовност итд.), као и на радно време.

Прве радничке борбе за пензије воде радници и синдикати железничара и рудара, крајем 19. века, а њихово пробуђено интересовање за пензије одговара променама у структури породице и смањењу броја деце у њима (Shorter & Tilly, 1974).

Према резултатима анкете о самоубиствима због беде у Паризу, која је спроведена 1892. године, најчешћи разлог самоубиства код старих радника био је што нису хтели да буду терет за своју децу. Недостатак сопствених примања услед отказа због опадања физичке снаге у старости, довео је до тога да су се старије особе доживљавале као терет за породицу. Захтев за пензијом није значао финансијску независност од деце, него, напротив, начин да се допринесе укупним породичним примањима и побољша заједнички живот (Proal 1898. u Lenoir, 1979: 600).

Почетком 20. века, више од половине градске популације Француске старости 65 и више година није имало ни плату ни пензију, а издржавала су их деца или институције социјалне помоћи (Lenoir, 1979).

Пензиони систем представља нов начин старања, који карактерише посредовање институција постављених између генерација. Приликом дефинитивног успостављања пензионог система у Француској формиране су институције које су имале специфичну функцију – третман старости. До тада, старост није посматрана као одређено доба живота, већ као социјална категорија. Увођење првог система обавезних пензија и његово проширивање на све категорије запослених у приватном сектору приликом креирања система социјалне заштите у Француској 1945. године, утицали су на промену постојећих обичаја и услова за бригу о старим лицима. Број пољопривредних домаћинстава и малих предузећа значајно се смањивао, што је утицало на смањење броја случајева у којима су деца наслеђивала родитеље, задржавала их у породици и настављала да се брину о њима у старости. Упоредо с том променом економске структуре, умањује се директна интервенција породице у кризи о остарелим члановима, а са развојем великих предузећа почињу да се развијају бирократске технике управљања и рентабилности радне снаге, са пензионисањем као једном од мера.

Године 1955. појављују се први режими комплементарних пензија за запослене не-кадрове чији је циљ био побољшање примања старих лица из радничких слојева.

Долази до раздвајања институција на оне које се баве бригом о старости и оних које су задужене да се старају о сиромаштву.

Болнички систем настоји да избаци из своје надлежности смештај старих особа, стављајући их у установе „за растерећење“, а пристаје да под своју надлежност узме искључиво из медицинских разлога, само одређене старе особе, углавном у центрима специјализованим за геријатрију. До специјализација болница за пружање искључиво медицинских услуга дошло је због сталних жалби због трошкова смештаја стараца и неадаптираности болничких служби за ову врсту популације.

Попут болничког система, социјално осигурање је поступно вршило раздвајање управљања старосним пензијама од управљања другим ризицима (болест, повреда на раду) које је такође осигуравало (Lenoir, 1979).

3.2 Од старости ка „трећем добу“

Са проширивањем пензионог система на све категорије запослених, долази и до повећаног уплаћивања средстава у пензионе фондове и до „вишка новца“, што производи нове врсте служби, које се укључују у међупростор између пензионих фондова и пензионера. Нове категорије осигураника, отварају и нова питања о начину на који се о њима ваља старати па се са концепта издржавања сиромашних стараца прешло на „укључивање старих особа у друштво“.

Као и систем пензија, и потражња за установама специјализованим за старање и негу старих лица проширила се на све слојеве друштва, а посебно међу вишим класама, што је потврђено и умножавањем вила и резиденција намењених пријему особа из виших слојева. По својој локацији (близу центра града или места за одмор више класе, као што је Азурна обала) и величини (ради се о мањим резиденцијама), па и архитектуром која подсећа на луксузне хотеле, ове установе јасно се разликују од смештаја за старе из нижих класа.

Поред могућности да имају посебан једноособан или двособан стан у резиденцији, који могу опремити својим намештајем, корисницима су на располагању и разне врсте услуга, као што је ресторан, помоћ у кући, а у неким случајевима и забавни садржаји. Од других установа за смештај старих разликују се и по томе што укључују и могућност пружања медицинских услуга.

Од 1960-их година, развили су се клубови, школе и универзитети трећег доба чији је основни циљ да обезбеде својим штићеницима културне садржаје и психолошку негу и подршку. Промотери праве читава села специјализована за „активне пензионере“, где ће бити окружени својим вршњацима и моћи да упражњавају спортске и друге активности.

Настоји се да се раније интервенише у колективном управљању старошћу. Ове промене проистекле су из трансформације начина живота и промене позиције домаћинства и породице у механизмима репродукције друштва. Многе области које су биле традиционално у надлежности породице, а које су доприносиле да она опстаје као група, делегиране су институцијама и специјализованим особама. Тако је чување деце од све нижег узраста поверено специјализованим установама, породични одмори се замењују организованим одморима, млади парови добијају кредите за куповину сопствених станова итд.

Овим променама улога и ауторитет родитеља над децом су слабили. Брак деце пратило је њихово систематско одвајање од родитељског домаћинства, потпомогнуто развојем тржишта некретнина, односно повећаним бројем станова и проширењем могућности за давање кредита за куповину некретнина младим паровима.

Промене у структури и организацији породице и друштва, довеле су до измишљања „трећег доба“, што је пратило и извесно конструисање слике о начину живота активних пензионера, коју су ширили радови на ту тему и чланци у специјализованим часописима. Већина тих текстова преноси једну поруку: не бити на терету млађим генерацијама!

Међутим, одлазак у пензију нема исти значај за све класе. За руководеће кадрове, односно више слојеве, одлазак у пензију не мора да значи повлачење са свих позиција које су до тада држали, нити потпуни престанак пословних активности. Поред тога, особе из ових кругова имају економски и културни капитал, који им омогућава да испуне своје време различитим културним и другим активностима. Такође, већина њих има значајан број познаника, из професионалног и других миљеа, са којима имају могућности да се срећу и разговарају о различитим темама. Разноврсне активности чији су део, не окупљају само представнике истог слоја њихових година, већ и млађе генерације, тако да постоји и заједничко, интергенерацијско поље размене, које наставља да функционише и након одласка у пензију старијих генерација. Ова врста „лагане“ пензије притом не подразумева обавезно окретање породици, нити интензивирање односа са децом, поготову не за оне који имају богате социјалне релације изван породице.

С друге стране, одлазак у пензију за представнике средњих и нижих класа објективно представља пресек, значајну промену целокупног начина живота. С престанком рада, у њиховим животима настаје велика празнина.

Ова празнина просто је „вапила“ за садржајем који су нудиле разноврсне службе културних, спортских, едукативних и других активности. Треће доба постало је уносно поље за остваривање зараде.

Са проширењем система пензија на нове друштвене категорије, пензиони фондови, а поготову допунски пензиони фондови који су се у међувремену оформили, суочили су се са новим захтевима осигураника. Како би их што свеобухватније остварили, фондови су потражили помоћ стручњака – социолога и других стручњака за област старења, који су испитивали врсте и обим потреба становништва овог животног доба. Изумевање новог приказивања старости, као периода који са пензијом постаје „велики животни одмор“ свакако је фаворизовало индустрију слободног времена и забаве, која се снажно развила захваљујући и субвенцијама пензионих фондова. Створени су посеб-

ни сервиси „трећег доба“, а тај појам је полако прихваћен у свести људи. Идеологија „трећег доба“ се дубоко примила у општој популацији (Lenoir, 1979).

3.3 Остарели имигранти и захтев „успешног старења“

У Француској, као и у другим земљама, старење становништва представља веома важну проблематику 21. века, која поставља изазове на које француско друштво покушава да пронађе одговоре.

Старећи у Француској, имигранти би требало да следе њен доминантни геронтолошки модел, који промовише англосаксонски модел успешног старења (*Successful aging*). Појава ове парадигме средином 20. века даје слику старости као нечега у чему треба „успети“, избегавајући „лоше старење“ (Martineau et Plard, 2018). Концепти „успешног старења“ и „активног старења“ промовисани су на нивоу ЕУ и шире кроз план акције *Healthy Aging* (здрово старење), коју заступају УН, односно Светска здравствена организација. Ова парадигма усвојена је као доминантна мисао у вези са „припремом за старост“ и очувањем независности у остарелом добу (WHO - World Health Organization, 2020b).

Концепт „успешног“ или „доброг старења“ прожет је неолибералним принципима који настоје да утичу на смањено ангажовање јавних средстава за бригу о старим лицима и на пребацивање одговорности за квалитет живота у старом добу на појединца и његово непосредно окружење (Rozanova, 2010). С тим у вези, ментално и физичко здравствено стање, као и друштвене везе појединца (породица, пријатељи, асоцијације, активности у дневном животу) кључеви су „доброг старења“.

Подразумева се да остарели мигранти који су остали у земљи пријема треба да следе ове концепте, који су постављени као норма у друштву у којем живе. Европска унија дала је препоруке за превенцију од ризика рањивости остарелих миграната и побољшање њиховог благостања. Подвучен је значај „активног старења“ старих миграната који треба да буду охрабрени од јавних власти да учествују и добровољно доприносе активностима заједнице, како би пренели своја знања, вештине и искуство (Jasquat et Bachelay, 2013: 171).

Међутим, поставило се питање да ли имигранти имају исте шансе да „добро остаре“, као неимигранти? Јер, истраживања су показала да су имигранти изложени већим тешкоћама, које се са старашћу продубљују. Комисија која је била задужена да о овој теми поднесе извештај француској скупштини 2013. године, констатовала је да се тешкоће с којима се суочавају остарели имигранти у „здравом старењу“ у великој мери могу објаснити њиховим slabим приходима (Jasquat et Bachelay, 2013: 54).

Развијање стратегије превенције у француској геронтолошкој мисли, инспирисано теоријама успешног старења, заснива се на претпоставци да појединци располажу довољним економским и социјалним капиталом, који је резултат континуитета животног тока. Али, оно што је основна и заједничка карактеристика свим имигрантима јесте управо значајан прекид и промена у животном путу, која их чини „*a priori* рањивијима од националне популације у време пензије“ (Caeser et Roch, 2013: 20).

С друге стране, теорије о успешном старењу базирају се пре свега на карактеристикама једне (западне) културе, и не узимају у обзир специфичности других култура којима су мигранти, у свом хибридном идентитету, такође прожети, које су код њих можда и доминанте. Представе о старости и о томе шта је успешно старење могу се веома разликовати у различитим културама.

Чињеница да сви мигранти имају као заједничку карактеристику извес-тан прекид у животном току, не значи, наравно, да они чине хомогену групу.

Велика већина имиграната је у Француску дошла због професионалних разлога, с временом доводећи и своје породице у процесу породичног окупљања. Радило се о младим мушкарцима који су обављали нискоквалификоване послове у секторима којима је недостајало радне снаге – грађевини, индустрији, металургији итд., и који су се сусретали са значајним проблемима у току радног века, због периода незапослености, рада на црно, болести и повреда на раду, покушаја повратка у земљу порекла и поновног враћања у Француску.

За ове мигранте одлазак у пензију представља значајно смањење прихода. Они имају у просеку мања примања од неимиграната, а знатан број користи социјалну помоћ (Jasquat et Bacheley, 2013).

Клаудио Болцман и Ђакомо Вањи (Bolzman et Vagni, 2015: 21) говоре о „ефекту исцрпљеног мигранта“ – особе које су регрутоване од земље пријема као младе и подобне за рад, а које време пензије дочекују врло ослабљене годинама напорног рада. Као последица тога, после 75. године старости, имигранти чешће од неимиграната пате од здравствених проблема. Већина изјављује да има осредње или врло лоше здравствено стање, које се погоршава старењем и то у корелацији са дужином боравка у Француској (Attias-Donfut et Tessier, 2005). Међутим, и поред тога што је њихово здравствено стање у просеку лошије, стари мигранти не користе здравствене и друге одговарајуће услуге више него већина становништва (Attias-Donfut et Tessier, 2005). Мала примања су основни разлог оклевања овог дела становништва да потражи медицинску помоћ, тако да је траже ретко и често касно. Други разлози су непознавање здравствених и других служби које су на располагању, слабо коришћење језика,

изоливаност – што све смањује њихове шансе да се уклопе у друштвену норму успешног старења и доводи до њиховог преурањеног старења и зависности. Већ од почетка 2000-их јавне власти су училе проблематику потенцијалног повећања броја имиграната од 60 и више година који ће се наћи у стању зависности у наредним деценијама (Bas Théron et Michel, 2002).

Стари мигранти у стању зависности у тежој су ситуацији од немиграната, пре свега због слабијих финансијских средстава којима располажу, као и због смањеног или непостојећег круга особа које им могу бити од помоћи (Attias-Donfut, 2012). Ово стање такође отежава или потпуно онемогућава њихове везе са земљом порекла.

Истраживачи су назначили фундаменталну улогу породице у оквиру релационих мрежа миграната. Захваљујући политици окупљања породице, бројни су имигранти који живе са својом породицом у Француској. Према Жака и Башле (Jacquat et Bacheley, 2013: 75), у 2008. години скоро осам од десет старих имиграната живели су у домаћинству са својим породицама. Већина старих имиграната у добу између 65 и 79 година живели су са партнером, без деце. Живети са брачним другом, децом, или близу њих, представља драгоцену помоћ за остареле мигранте док, обрнуто, знатно отежава њихову ситуацију уколико су сами. У случају да имају породицу у земљи порекла, процедура њеног окупљања у Француској може се спровести и у моменту одласка у пензију. Међутим, и поред воље миграната, често ју је немогуће спровести јер имигрант не располаже довољним приходима и одговарајућим смештајем (Mezzouj, 2008).

За оне који имају породицу у Француској, партнер и деца имају примарну улогу код пружања помоћи остарелом имигранту, који ређе од не-миграната посеже за професионалном помоћи – 5,7% према 10,4% у просеку (Croguennes, 2012). Ово је нарочито типично за афричке породице (Attias-Donfut et Gallou, 2006), док старије особе пореклом из европских земаља допуњавају помоћ коју добијају у кругу породице професионалном, као што је помоћ у кући, болничар у кући итд. (Morra et Gucher, 2015). Присуство породице и њена помоћ вероватно су и разлози због којих су остарели мигранти врло мало присутни у специјализованим установама за смештај лица у стању зависности (Samaouli, 2011), мада и други разлози, нарочито финансијски, могу бити узрок.

Они којима је породица остала у земљи порекла живе у константним путовањима између две тачке. У старости, такви имигранти најчешће оптирају за дефинитиван повратак у земљу порекла, мада је за неке тај повратак неизвесан, јер као примаоци социјалне помоћи у Француској, морају у њој да имају пребивалиште, па тако боравак у Француској у доба пензије представља обавезу, а не лични избор.

3.4 Посебни проблеми остареле имиграције

Свест о посебним проблемима остареле емиграције у Француској почиње полако да се уобличава крајем 80-их година, када истраживачи почињу да се интересују за ово питање, подстакнути од државних организација.

Фонд социјалне акције (*Fonds d'action Sociale*) покренуо је 1988. године истраживања која је требало да обухвате структуру старих миграната у Француској, анализу њихових мотивација за останак или одлазак из Француске, као и форме старења странаца који живе у Француској, са препоруком да се истраживања пре свега концентришу на имигранте из земаља Магреба.

Тако је настала студија *Старење миграната у њариској регији* (Noiriel et al., 1993). Аутори су се одлучили за компаративни приступ: поредили су имигрантску остарелу популацију са осталом остарелом популацијом, при чему су у имигрантској популацији разликовали раније пристигле имигранте – Италијане и Шпанце, од група које су дошле у каснијим таласима – Португалце, Мароканце, Тунижане и Алжирце. Као и у другим социолошким истраживањима, имигранти са наших простора нису посебно разматрани. Истраживање је обухватило париску регију, као најрепрезентативнију, са највећим присуством имиграната.

Истраживачи су закључили да, уопштено говорећи, мигранти који нападају ранијим таласима миграције (у њиховом истраживању, ради се преваходно о Италијанима и Шпанцима) имају готово исте карактеристике као и групе Француза исте старости. То даље наводи на закључак да се социјалне неједнакости које постоје између различитих група имиграната не могу објаснити националним специфичностима тих група, већ дужином њиховог боравка у Француској. Може се, дакле, претпоставити, да је старење једне популације у земљи пријема показатељ степена њене интегрисаности.

Истраживачи су закључили да, уколико старење имигрантског становништва у Француској повлачи специфичне проблеме, то је пре свега због идентитетских проблема који их погађају. Позната дилема остарелих миграната је: вратити се у отаџбину или остати у Француској до смрти?

Већина обављених интервјуа показали су да су остарели имигранти, каква год да је њихова националност, прожети идејом о повратку у отаџбину. Старење, односно завршетак радног периода, доводи их у специфичну ситуацију и према земљи пријема и према њиховој земљи порекла. Дошли су у земљу пријема да би у њој радили, и једном када та активност престане, њихов останак у њој и они сáми, као и друштво имиграције, доживљавају као нелегитиман. С друге стране, одлука да заврше живот у земљи пријема, делује као дефинитивна издаја према земљи порекла, у коју су, до тада, гајили наде да

ће се вратити. Због те дилеме, према ауторима, изгледа да остарели мигранти теже подносе пензију од Француза.

Због чега се онда већина ипак решава да остане у земљи пријема?

Основни разлог је материјалне природе. Већина њих, и после законом прописаног доба када се може остварити пензија, још увек ради, јер није остварила право на пензију. Други не желе да дефинитивним одласком из Француске изгубе нека права која су остварили, као што су социјална давања, смештај у социјалним становима итд.

Оно што их, такође, везује за Француску јесу боље медицинске услуге него што би имали у својој земљи порекла и изванредан комфор на који су навикли, а који можда не би могли да имају уколико би се вратили.

Важан елемент је то што не желе да се географски удаље од деце, која су се добро интегрисала у друштво земље пријема. Уз неговање љубави према земљи порекла, они су, ипак, све чинили да се њихова деца уклопе у француско друштво и да друга генерација има бољи живот од родитеља. Тако, парадоксално, успехом њихове деце, завршава се њихова тежња за повратком. Дефинитивно интегрисана у француско друштво, у највећем броју случајева са француским држављанством, њихова деца немају намеру да се настане у земљи порекла својих родитеља, коју познају само као место где су проводили школске распусте. У таквим околностима, уколико желе да се врате у земљу порекла, родитељи су суочени са новим одвајањем и то у моменту када, захваљујући пензији, могу најзад да се посвете породици. Добијање унука представља за њих и нову друштвену улогу, која односи превагу над жељом за повратком у отаџбину.

Највише су склони повратку они чије су породице остале у земљи порекла.

Имигранти који немају породицу ни у Француској ни у земљи порекла, у принципу остају у Француској у старости (Noiriel et al., 1993).

И поред тога што интеграција није у потпуности успела, акултурација их је умногоме одвојила од друштва земље порекла, у којој се осећају као странци, а тако их они који су остали у земљи, углавном и доживљавају. Постојећи друштвени трендови, који су водили ка све већој индивидуализацији, ослабили су раније везе са заједницом из које су потекли.

Неки од њих не желе да се врате да не би показали да њихова емиграција није успела, да нису успели да стекну значајнија материјална добра, којима су тежили приликом одласка. Уколико су и могли да стварају илузију о материјалном успеху у иностранству својим земљацима током пар недеља годишњег одмора које су редовно проводили у отаџбини, често избегавају да се суоче са реалношћу коју би показао дефинитивни повратак, поготову што су

се многе земље из којих су ишли таласи економске емиграције у међувремену значајно економски подигле и ниво живота у њима је много виши него у моменту када су они емигрирали.

Чињеница да су у земљи порекла успели да изграде кућу или имају стан, фактор је који може да фаворизује њихов повратак – у најмању руку из економских разлога (не морају више да плаћају станарину), а неки повратак доживљавају као врсту рехабилитације, јер осећање неприпадања у земљи у којој су им више пута наглашавали да су дошљаци којима ту није место, напоскон замењују осећањем припадања тамо одакле су потекли, где је „њихова кућа“.

Мушкарци углавном имају већу жељу за повратком од жена, које, више везане за кућу и децу, боље успевају у социјализацији преко круга који праве уз помоћ своје деце и школе. Могло би се рећи да ова, слабија интеграција мушкараца, произлази и из њихових чешћих сусрета у професионалном миљеу са дискриминацијом и расизмом која их стално враћа на њихов статус странаца којима ту није место, или барем не за стално (Noiriel et al., 1993).

Стари мигранти суочени су са истим проблемима као и друге старе особе које припадају истом социјалном миљеу. Али ти су проблеми за њих много интензивнији, јер је цео њихов живот протекао у посебним условима.

Старење, осим као животно доба, може се посматрати и као професионално старење, односно неједнакост пред професионалном девалоризацијом, која се не манифестује на исти начин за различите социопрофесионалне категорије. Што се ниже силази у хијерархији послова, то је брже старење на професионалном нивоу – које се огледа у брзом „плафонирању“ плата и престанку могућности за професионалну промоцију. На ову девалоризацију у радној средини надовезује се брже физичко старење, истрошеност због обављања тешких послова и висок проценат повреда на раду.

Иако и друге особе из радничког миљеа имају значајне материјалне тешкоће, за имигранте су оне још веће, јер су целог живота радили слабо плаћене послове. Њихова професионални пут је често испрекидан, са бројним променама радних места, радом „на црно“, неуспешним покушајима да се врате у земљу и др., што их све кажњава у моменту пензионисања, када треба да докажу да су довољно дуго уплаћивали у пензионе фондове.

Већина њих, и после више деценија проведених у земљи имиграције, још увек не влада њеним језиком, што их спречава да се информишу и покрену процедуре за остваривање права, поготову са компликованом француском администрацијом, која може лако да их обесхрабри у даљим настојањима.

Како би могли да користе пензију, морају да реконструишу свој радни стаж, што захтева бројне поступке код свих послодаваца код којих су радили, у

Француској и земљи порекла. Немогућност да поднесу доказе о радном стажу један је од главних разлога због којег је ова популација много чешће радно активна и после 65 година старости.

С друге стране, они су, више него Французи, суочени са ранијим престанком радног стажа. Са реструктурирацијом индустрије, поготову у аутомобилској индустрији, где су страни радници били значајније заступљени, нестала су „незахвална“ радна места, која су, углавном, заузимали имигранти. После 50 година старости, веома мали број њих може да пронађе нови посао. принуђени су да „животаре“ са недовољним примањима – малим пензијама, социјалном помоћи, привременом надокнадом за незапослене. Због тога што је њихов радни век био несигурнији, са слабијим примањима, примо-имигранти проживљавају тежу старост него Французи.

Оно што је, најчешће, имигрантска реалност у старости, јесу стални одласци и доласци између њихова „два света“ – земље порекла и земље пријема, све док им здравствене и финансијске могућности то дозвољавају.

Главна разлика постоји између оних који су у старости окружени својом породицом и оних који су сами, а аутори су утврдили да су разлике по националности најприметније управо код тог питања.

Имиграција која се раније настанила (Италијани, Шпанци), у највећем броју случајева има породице које су довели или створили у Француској. Такође, Португалци, иако су стигли у каснијем таласу имиграције, дошли су у великом броју и већином формирали породице у којима су, касније, живели њихови родитељи. Будући да су патили због егзила и одвајања, чланови ових заједница изгледају пријемчивији и имају више слуха за своје старе него што је то случај са „рођеним“ Французима, одбијајући често сваку идеју њиховог стављања у старачке домове. Може се рећи да деца и унучи играју суштинску улогу код остареле популације и квалитета њеног живота, што је код старих имиграната можда још израженије него код особа које нису одлазиле из отаџбине (Noiriel et al., 1993).

Успешна интеграција мери се оствареним правом на пензију у земљи пријема. Међу популацијом страног порекла у Француској која има 65 година и више, већи део су они који су стекли француско држављанство. Међу онима који су „натурализовани“ Французи, има више жена. За многе од имиграната који имају држављанство једне од земаља чланица ЕУ, узимање француског држављанства више нема исти значај, али држављани „трећих“ земаља и даље покрећу поступак натурализације, односно узимају француско држављанство на друге начине.

Натурализацијом њихова сопствена перцепција о легитимности њиховог присуства у француском друштву се мења. Тако међу онима који су натурализовани Французи има мањи број особа које још увек раде и после 65 година старости него што је то случај са онима који и даље имају статус странца.

Окупљање породице, готово мимо њих, води ка дефинитивном остајању у земљи пријема. Имигранти који су постали родитељи фокусирани су на социјални успех своје деце у новом друштву. Знајући да је школа основно место социјализације и да школски успех представља карту за даље успињање на социјалној лествици, родитељи имигранти много инсистирају на школовању своје деце, како би им обезбедили бољи живот од властитог у земљи пријема. Али њихова деца, управо у школи, која би требало да буде њихова улазница за боље сутра, виде да „норме друштва земље пријема стално девалоризују њихову породицу“ (Noiriel, 1988).

С друге стране, овај однос родитеља имиграната према њиховој деци носи у себи почетну, основну имигрантску контрадикцију: жељу да њихова деца постану „невидљиви“, потпуно интегрисани елементи друштва пријема, а с друге стране, жеља да очувају свој оригинални културни идентитет.

Према Леноар (Lenoir, 1979), одређивање старости предмет је борбе и између друштвених класа и у оквиру сваке од њих, између генерација, и има за циљ прераспodelу власти и привилегија у породици између родитеља и деце. У периоду старости родитеља, односи зависности се замењују. С временом, слабљење „физичког капитала“ приморава на смањење различитих форми активности, па и на препуштање одговорности које су саставни део одраслог доба. Међутим, ово за имигранте има још дубље значење, јер супротставља чланове прве генерације, имигранте који су своју прву социјализацију имали у земљи порекла, са њиховом децом, као другом генерацијом, социјализованом у земљи пријема.

Неки од родитеља-имиграната ће у трећем добу наставити да живе окружени децом и њиховим породицама, и тако неће упознати усамљеност старих људи, рођених Француза, одсечених од следећих генерација. Други ће морати да се сами старају о себи, пре него што буду били принуђени да траже смештај у специјализованим установама за стара лица.

Међутим, највећи број њих изгледа да је усвојио прелазни модел, где, иако су породичне везе нешто ређе и удаљеније, јер више не живе заједно, деца и даље настављају да се брину о родитељима у старости. Али, окретање ка специјализованим институцијама ће се највероватније поступно наметати, јер ће процес асимилације произвести усклађивање са важећим социјалним нормама у друштву земље пријема (Attias-Donfut, 2012).

3.5 Нелегитимна старост или пензија као показатељ интеграције /Анкета „PRI“

Свест о старењу миграната и интересовање власти за овај феномен убрзано се развијају од 90-их година 20. века, када за пензију стиже велики талас економске имиграције из 60-их година, најзначајније по броју у историји француске имиграције, од које је велики део и остао у Француској (Blanc-Chaléard, 2001).

У време пензије, миграторно искуство има већ дугу историју. Оно еволуира, трансформише се кроз време и обликује живот миграната током година и кроз генерације. Бројни су мигранти који и после више деценија од одласка из земље порекла одржавају мање или више интензивне односе са њом, градећи паралелно свој пут у земљи пријема.

Али, да ли пензија представља „ударац у гонг“ који означава повратак у отаџбину, за многе годинама прижељкиван под притиском тешкоћа прилагођавања на нову средину?

По неким ауторима (Sayad, 1986), одустајање од повратка у земљу порекла и остајање у старости у земљи пријема представља крај илузије о привременом боравку и о повратку у отаџбину. У исто време, то означава двоструки прекид – са земљом порекла и са онима који су се у њу вратили.

Песимистичка верзија остарелих имиграната који су остали „да умру у туђини“, изоловани од земље порекла, од заједнице имиграната и од друштва земље пријема, дуго је преовладала у француској литератури, базирајући се, пре свега, на анализама живота старих радника из Магреба, који су остали да живе сами у радничким домовима, јер никад није дошло до спајања породице у Француској.

Међутим, други аутори, као што су Атијас-Донфи и сарадници (Attias-Donfut, Gaillu et Tessier, 2005; Attias-Donfut, Tessier et Wolff, 2005), сматрају да је слика пензије као „социјалне смрти“ превазиђена (чему је нарочито допринео концепт нове младости у трећем добу) и да то важи и за имигранте. Слика пензије, у извесном смислу нелегитимне уколико имигрант остаје у земљи пријема, коју је развио Сајад 1980-их година, по Атијас-Донфи и сарадницима није више актуелна. Пензија, као и друге врсте социјалне заштите, представља заједничку својину, обухвата њене кориснике у једној препознатљивој групи, дајући им идентитет изведен из припадања тој групи, чиме врши функцију интеграције и унификације (Noiriel et al., 1993).

Атијас-Донфи и сарадници истакли су хипотезу о „интегрисаној старости“ имиграната у Француској, у супротности са идејом „нелегитимне старости“,

односно тезу о животу у доба пензије у земљи пријема као потврди интеграције. Да би тестирали ову хипотезу, аутори су анализирали услове живота пензионисаних имиграната, посебно њихов животни стандард и начин на који они осећају и „живе“ своју пензију. Такође је анализирано позиционирање имиграната у односу и на Француску и на њихову земљу порекла и везе које одржавају у обе земље, а анализе су вршене на основу анкете PRI, која је вођена у периоду између новембра 2002. и фебруара 2003. године, на имигрантској популацији од 45 до 70 година која има пребивалиште у Француској, на узорку од 6.211 испитаника. Избор старосног доба од 45 до 70 година учињен је зато да би се испитало и становништво у фази зрелости у којој се поставља питање пензије, као и становништво које је већ у пензији (Attias-Donfut, Tessier et Wolff, 2005).

Резултати анкете су показали да је међу имигрантима старости од 45 до 70 година 20,6% у пензији, то јест примају старосну пензију било које врсте. Овај удео варира у зависности од региона порекла и већи је међу Европљанима, јер међу њима постоји највећа стопа оних старијих од 55 година. Старосне структуре према земљи порекла одражавају смењивање таласа имиграције током времена, од најстаријих долазака из Европе до најновијих долазака из Африке или Азије. Више од половине пензионера (58,7%) живело је у Француској више од тридесет година, а 21% преко четрдесет година.

Различитост порекла, културних карактеристика, индивидуалних судбина, поставља питање релевантности појма „имигрант“. Овај појам покрива велику разноликост ситуација у зависности од земље порекла, социјалне категорије и нивоа образовања, од најнижег до највишег. Имигранти представљају велики део планете и обављају мноштво различитих занимања. Међутим, оно што им је заједничка црта, која оправдава њихово стављање у једну специфичну целину за проучавање, свакако је прекид у животном путу који је настао због миграције и сви специфични проблеми који из њега произлазе.

Имајући у виду сву комплексност и разноликост имиграције у Француској, као најстаријој европској земљи која јој се отворила, аутори су своје истраживање усмерили преваходно на имигрантске групе које су најбројније – три земље Јужне Европе (Шпанија, Италија и Португал) и северне Африке (Алжир, Мароко и Тунис). Остале земље, међу којима и Србија, биле су груписане по географским зонама.

Услови одласка у пензију / Анкета PRI

Старост у којој се имигранти пензионису варира у зависности од социјално-професионалних категорија. Рано пензионисање чешће се односило на

службенике, руководиоце и интелектуална занимања (виша или средња) него на samozапослене, раднике, занатлије, трговце или пољопривреднике, што је одговарало ситуацији пензионера уопште (Martin-Houssart et Roth, 2002).

Пре него што се стекну услови за пензију, половина имиграната је већ престала да ради, често и по неколико година: били су у превременој пензији, незапослени, на продуженом боловању или у неком другом облику неактивности.

Неактивност у моменту одласка у пензију трајала је дуже од пет година за готово половину мушкараца и за две трећине жена. За мушкарце, ова неактивност је углавном последица повреде на раду или професионалне болести. Период неактивности од најмање 10 година погађао је много више жене (38,1%) него мушкарце (18,3%), најчешће због породичних и личних разлога.

Пензионери који су радили и „на црно“ били су присиљени да дуже чекају на одлазак у пензију како не би трпели одбитак због недовољних ануитета.

Добијени резултати анкете у овом делу показују да се, у поређењу са Французима, имигранти касније пензионишу и да за њих период неактивности (незапосленост, болест и др.) до пензије траје дуже.

Смањење нивоа њимања / Анкета PRI

Једна од главних промена од које се страхује по одласку у пензију, јесте пад нивоа дохотка. Када их питају о овоме, 46,5% миграната пензионера мисли да је њихов животни стандард опао од одласка у пензију, а скоро 50% мисли да се није променио. Један мањи проценат (3,5%), чак мисли да се повећао.

Укупно, дакле, више од половине миграната сматра да одлазак у пензију није смањио њихов животни стандард. Ови резултати изненађују на први поглед ако се узме у обзир да одлазак у пензију генерално резултира значајним падом дохотка.

Неколико хипотеза може помоћи у објашњавању овог налаза. Прво, може се претпоставити да су се они са најнижим животним стандардом у пензији вратили у земљу порекла, што се заиста чини вероватним ако се суди по нижем нивоу просечне пензије исплаћене пензионерима који бораве ван Француске, што је потврђено статистиком француског пензионског фонда (CNAV).

Друго, субјективни доживљај животног стандарда је функција и постојећих прихода и потреба за потрошњом. Могуће је да се трошкови пензионера с временом постепено смањују, на пример када постану власници кућа или када деца напусте родитељски дом, тако да животни стандард остаје релативно стабилан упркос паду прихода (Delbes et Gaimu, 1999).

Однос између субјективної доживљаја живојној сјандарда имигранта и дужине њиховој боравка у земљи пријема / Анкета PRI

Приход имиграната, односно његов раст током трајања миграције сматра се променљивом која указује на степен интеграције у друштво домаћина (Lalonde et Topel, 1997).

Према резултатима Анкете PRI, имигранти који су најчешће пријављивали висок животни стандард су они чија је дужина трајања миграције или најкраћа или најдужа. Врло кратко трајање миграције типично је за људе који долазе у Француску због професионалних прилика, често на високом нивоу, или оних који долазе да би пензију проживели у Француској, што обично укључује значајна средства. С друге стране, они са врло дугим боравком у Француској имали су више прилике да остваре дугу професионалну каријеру и вишу зараду.

Они који сматрају да им је животни стандард добар имају и друге изворе прихода поред пензије.

Где се примају пензије односно годинак за старосћ / Анкета PRI

Анкета PRI је показала да 92,3% пензионера прима пензије у Француској, 10,4% у земљи порекла, а 1,2% у некој другој земљи. Пензионера који примају минималну старосну пензију има 6,9%.

Пензионери и слободно време / Анкета PRI

Што се тиче начина на који мигранти пензионери располажу својим слободним временом, ефекат пензије, односно слободног времена које она доноси, у почетку се огледа у појачаној „слободној“ активности, да би се, са протеком времена и старењем, активности постепено умањивале.

За већину пензионера знатно се повећава време које посвећују породици и то важи и за мушкарце и за жене. Ручни радови и „мајсторисање“ такође спадају у активности којима се пензионери посвећују, више него путовања и одмори, које сваки трећи изјављује да више не практикује.

Културне и друштвене активности су мање популарне, свега једна трећина пензионера им се посвећује.

Социјалне карактеристике имају снажну улогу у врстама и интензитету активности у пензији: ниво живота, ниво образовања, здравствено стање – одређују степен ангажовања пензионера, а значајан фактор је и живот у браку, односно са партнером (Paillat et al., 1989).

Када су анкетирани пензионери запитани за мишљење о предностима или недостацима њиховог живота у пензији, већи део је истакао предности.

Пензионери цене то што имају слободно време и могу да се одмарају, што нису уморни, као у случају када су имали радне обавезе. Мали број пензионера је изјавио да пати због досаде и недостатка активности. Завршетак радног века, је, изгледа, већина доживела као ослобођење. Главни недостатак пензије, који наводи 28% жена и 31% мушкараца су смањена примања (Attias-Donfut, Tessier et Wolff, 2005).

На крају, пензионери би се, кад је реч о њиховој процени предности и мана пензије, могли груписати у три категорије: већина (59%) налази и предности и недостатке, знатна мањина (27%) види само предности, а за нешто мању (13,4%) пензија представља само недостатке. Међу онима који налазе само недостатке нарочито се налазе они који имају лоше здравствено стање и низак животни стандард, док су, обратно, они који виде само предности међу пензионерима који кажу да су доброг здравља и међу финансијски добростојећим.

Имигранти из различитих земаља порекла се мало разликују у процени предности и мана пензионисања: негативни поглед је мало чешћи међу Португалцима, а број оних који виде само предности већи је код Шпанаца. Али свеукупно разлике остају мале и чини се да имигранти, без обзира на земљу порекла, имају прилично позитивну перцепцију свог пензионисања.

Однос имиџранања – пензионера према њиховој земљи порекла и према Француској / Анкета PRI

Испоставило се да су пензионери мање везани за земљу порекла од активних имиграната. Само 7,4% пензионера каже да им земља порекла недостаје „врло често“, у поређењу са 11,4% запослених, 14,6% незапослених и готово 18% жена које никада нису радиле. Процент пензионера којима никада не недостаје земља порекла је 37,5%. Треба, међутим, узети у обзир и ефекат селекције: када се период радног века завршио, неки од најносталгичнијих миграната вратили су се у земљу порекла, па нису ни били међу испитаницима PRI анкете.

Изгледа да се носталгија значајно смањује са нивоом образовања и субјективно процењеним нивоом живота. Сем тога, поседовање француског држављанства и боравак у Француској више од тридесет година фактори су који утичу на умањење носталгије. Осећања носталгије чешћи су међу паровима истог порекла, затим мигрантима који осећају дискриминацију у друштву земље домаћина и онима који имају блиске рођаке који живе у иностранству (земљи порекла).

Носталгији су, према резултатима анкете, најмање склони мигранти из европских земаља, а посебно они из северне Европе (може се претпоставити

да је то у вези са њиховим животним стандардом и нивоом образовања). Највише су носталгији склони они који су највише изложени дискриминацији.

Такође, вероватно је да се мигранти који имају могућност да чешће иду у своју земљу порекла осећају мање носталгично од оних који немају често такву прилику. Притом треба подсетити да је 7% анкетираних миграната користило социјалну помоћ – „минималац“ за старост, која подразумева њихов боравак на територији Француске. Међу пензионисаним мигрантима осећај носталгије погађа 41,3% оних који примају минимум за старост, а само 29% погађа остале имигранте – пензионере.

Какав је однос имиграната – пензионера према Француској / Анкета PRI

Неколико питања у анкети PRI постављено је са намером да се утврди однос имиграната према Француској. Ту спадају питања која се односе на: а) њихов осећај да су били предмет дискриминације; б) да ли се осећају добро у земљи домаћину; в) разлоге због којих су дошли баш у Француску; г) њихово учешће на изборима; д) подношење захтева за држављанство и ђ) осећање припадности – идентитета.

а) Иако је осећај да су трпели дискриминацију због свог порекла много мање раширен међу европским имигрантима, поготову у односу на афричке, утисак да су били неравноправно третирани због свог порекла присутан је код свих миграната, без обзира на порекло, али у различитим степенима.

б) Међутим, иако је тај осећај присутан код свих у мањој или већој мери, то не спречава велику већину миграната да се осећа добро у Француској. 93,4% потврђују да се осећају добро, 6,1% је неодлучно, тако да је имиграната који се децидирано не осећају добро у Француској мање од 1%.

в) Када су у питању разлози који су навели имигранте да изаберу баш Француску, а не неку другу земљу домаћина, примећује се извесна специфичност пензионера у односу на непензионере. Наиме, пензионери истичу, чешће него непензионери, мотивацију као што је извесна наклоност према Француској, њена географска близина, да су се осећали Французима или да су дошли из бивше француске колоније.

Истовремено са испитивањем разлога за емиграцију у Француску, могу се сагледати и разлози које су пензионери навели за остајање у земљи домаћину и у време пензије. Резултати показују да је врло мали део (само 6,7%) разматрао питање повратка у своју земљу у моменту престанка посла. За већину се останак у Француској подразумевао сам по себи, што су оправдавали са два главна разлога: чињеницом да у Француској имају децу или породицу (39,8%)

и чињеницом да се осећају добро у Француској (24,4%). Треба, ипак, узети у обзир да су испитаници били међу пензионерима који живе у Француској, а да се, вероватно, изванредан број њих вратио у земљу порекла. Ипак, планови за повратак су били ретки и код испитаника непензионера, међу којима је само 7% изразило такву намеру.

г) Такође, занимљиви параметри који су анкетом PRI били обухваћени јесу и учешће на изборима имиграната пензионера и непензионера, као и проценат оних који су тражили француско држављанство.

Резултати анкете показују снажно грађанско ангажовање пензионисаних имиграната кроз високо учешће на изборима у Француској, као и њихово настојање да учествују у политичком животу земље порекла. Поред тога, готово сви имигранти, пензионисани или не, сматрају важним да њихова деца гласају у Француској, односно 91% и 88,5%. Они на тај начин испољавају приврженост француској нацији преко својих потомака, без обзира на то да ли они сами имају француско држављанство.

д) Међу онима који га немају, постоји еквивалентна стопа захтева за стицањем француског држављанства међу пензионерима и не-пензионерима (27,7%, односно 28,3%). Међу пензионерима су жене чешће подносиле овај захтев (35,4%) од мушкараца (24,8%), што указује на њихову мање изражену жељу за повратком у земљу порекла.

ђ) **Табела 14.** На крају, осећате да сте пре свега?

Осећате да сте пре свега	Пензионери %	Нису пензионери %
Из једног француског региона или града	8,1	7,0
Француз	44,5	35,3
Европљанин	14,7	16,6
Из земље у којој сте рођени	25,9	31,8
Из друге земље или народа	0,6	0,7
Грађанин света	5,3	8,1

Извор: Enquête PRI, 2003.

Из табеле 14 види се да се највећи проценат миграната изјашњава да се осећају као Французи, што је код пензионера још израженије него код активне популације. Као да је, како сматра Клодин Атијас-Донфи, стицање пензије и живот у пензији у Француској дефинитивна потврда интегрисаности у друштво земље домаћина.

Закључак Клодин Атијас-Донфи и сарадника (Attias-Donfut, Tessier et Wolff, 2005) јесте да резултати анкете PRI о старењу и одласку у пензију имиграната не подржавају тезу о нелегитимној старости пензионисаних миграната, дотада заступаној (Sayad, 1986). Насупрот томе, анкета је пружила елементе који су ишли у прилог идеји интеграције путем пензионисања у земљи пријема.

Чини се да, након што су остали у Француској добровољно или по потреби, пензионисани мигранти имају стабилну ситуацију и ретки су они који планирају да се врате. Они уживају сигурност примања пензије, чак и ако је она понекад сведена на минимално давање за старост. С друге стране, иако се на пензију гледа позитивно, одређени број људи и даље се у Француској осећа дискриминисано. Ово се посебно односи на људе из афричких земаља и, у мањој мери, на имигранте из других делова света, укључујући Европу.

Према Клодин Атијас-Донфи и сарадницима подаци показују да пензија повећава осећање социјалног успеха. Ово се може објаснити на неколико начина. Остваривање права на пензију је само по себи елемент напретка у односу на старост родитеља који нису имали ову врсту социјалне заштите. То је, такође, резултат радног живота, манифестација његовог постигнућа и доказ његовог успеха, ма колико он можда био скроман. За оне који су радили на нискоквалификованим или обезвређеним пословима, идентитет додељен пензионерским статусом вероватно је повољнији од идентитета радника. Поред тога, „одмор“ који се тако често цени приликом пензионисања резултат је завршетка професионалних ограничења и нагомиланог умора (велики део имиграната били су радници распоређени на напорне послове). Чини се да одсуство посла у њиховим очима не делегитимише њихово остајање у земљи имиграције.

Специфичности за имигрантску популацију у процесу транзиције пред одлазак у пензију су: имигранте карактеришу каснија пензија и дужи период несигурности пре подношења захтева за пензију, због чешће непотпуног радног стажа.

Овај портрет пензионисаних имиграната по први пут пружа слику одређеног успеха у интеграцији старијих имиграната. Ранија истраживања била су усредсређена на проблематичне ситуације имиграната који старе у домовима за раднике, без породице, изолованих и често у бедним условима. Међутим, становници домовна за самце чине само око 1,9% имиграната у старосној групи

која се разматрала анкетом PRI. То не оправдава преношење њихове слике на целокупну старију имигрантску популацију, од које већина ужива заслужену пензију, доживљену као неку врсту животног испуњења (Attias-Donfut, Tessier et Wolff, 2005: 45).

Закључак аутора на основу резултата анкете PRI је оптимистичан: имигранти пензионери су добро интегрисани у француско друштво, а поред извесних специфичности које прате прелазни период одласка у пензију, не постоје неки већи проблеми и пензија се доживљава као заслужена награда за године рада у Француској.

Међутим, ова анкета је спроведена 2003. године, што је био период релативно стабилне економске ситуације у Француској. После тога наилази период велике економске кризе из 2008. године и константно опадање нивоа живота у Француској, не само имиграната, већ и дела француске популације. У поређењу са новим условима на тржишту рада, који су подразумевали већу несигурност радних места, уговоре о раду на ограничено време или много краткотрајних *ad hoc* послова, пензија се појављује све више као неизвесна и далека будућност, а у ситуацији када је све више старих особа. Велики штрајкови који се у Француској редовно организују ради блокирања покушаја реформи пензионог система и повећавања старосног доба за одлазак у пензију, дубоко потресају француско друштво и продубљују постојећи социјални јаз. Према извештају Савета за оријентацију пензија (*Conseil d'orientation des retraites* [COR]) француски пензиони систем је дефицитаран и тај дефицит ће износити између 7,9 и 17,2 милијарде еура у 2025. години, када је предвиђено увођење универзалног система пензија. Према истом Савету, трошкови за пензиони систем подразумевају између 13,5% и 14% од БДП за период између 2018. и 2030. године (Herschlikovitz, 2023).

Што се Срба тиче, као што је већ речено, ниједно званично истраживање у Француској се не бави посебно овом популацијом, у смислу да је узима у обзир изван уопштене категорије „других Европљана“.

3.6 Остарити у страниј земљи: три категорије имиграната у Француској

Врој старијих имиграната у Француској знатно се повећава због невраћања у земљу порекла, посебно међу онима из северне Африке. Након фокусирања на мушкарце који живе сами у домовима SONACOTRA, недавна истраживања усредредила су се на оне који старе у породицама и на старије жене које живе

саме. Животни услови, путање, пол, производе неколико врста старења, које Жак Бару (Barou, 2018) сврстава у три главне категорије.

Мигранти из најснажнијег таласа који је стигао у Француску 1960-их и 70-их година завршили су са својим радним активностима, и знатан број њих ужива старосну пензију. Показало се да је повратак у земљу порекла, који је иницијално највећи број имиграната планирао, и који је у појединим епохама подстицан и мерама власти, на крају остварио мали број особа и да ни у будућности не постоје израженије намере за повратком.

Без обзира да ли су им се придружиле породице или су остали сами у земљи домаћину и после година престанка радних активности, велика већина њих стари и умире у Француској (Attias-Donfut, 2006). Начин на који ће имигранти провести старост разликује се и зависи од много фактора који чине специфичности животног пута сваког од њих.

Тешко је обухватити сву разноликост облика, али могу се идентификовати неки основни типови, у зависности од тога да ли се старост проводи у оквиру породице, у самоћи и изоловано или, као трећа варијанта, у сталним путовањима између земље пријема и земље порекла.

Остарели имигранти у домовима Sonacotra

Бару као прву категорију остарелих имиграната издваја оне из афричких земаља, преваходно из земаља Магреба, који су и у старости наставили да живе сами у домовима специјално конструисаним за мушку радничку имиграцију придошлу из ових земаља 1960-их година. Ове домове конструисало је предузеће SONACOTRA (Société Nationale de Construction pour les Travailleurs – Национално предузеће за изградњу за раднике), које је било главни оператор француске државе за смештај имиграната. Преко његових активности лансирана је 60-их и 70-их година политика ресорпције нехигијенског смештаја у фавелама, преко изградње домова за мушке раднике – самце, у којима су имали минијатурне собе уз заједничку кухињу и санитариије (Bernardot, 1995, 1999, 2001).

Према Баруу, од 78.000 места која су тако изграђена, готово 60% је настањено истом популацијом која је дошла 1960-их и 1970-их.

И међу њима се могу разликовати две главне категорије:

– они који су могли да већи део стажа проведу у великим индустријским предузећима, типа Реноа;

– они који су радили у подизвођачким предузећима, на грађевини, или у пољопривреди, успут често прелазећи из једног сектора у други;

Они из прве категорије немају у пензији већих проблема. Имају добру социјалну заштиту и подршку синдиката.

Они из друге категорије су, међутим, током радног века имали много тешкоћа: периоде незапослености и повреда на раду; њихова примања била су слаба и нередовна; њиховом одласку у пензију често је претходио период инвалидитета или дуготрајна незапосленост.

Они живе у старости обележеној несигурношћу и повлачењем у себе. Слабо су повезани са земљом порекла, имају мало контакта са спољним светом и врло низак ниво потрошње.

Живот у самачком дому различито се доживљава у зависности од тога да ли се припада првој или другој категорији. За прве је дом „кућа“ у којој имају своје навике и пријатеље и која им служи као адреса за примање поште када су на одмору у својој земљи порекла. За друге, дом постаје место њихове „социјалне смрти“, пре него што физички умру.

Ово наравно није случај само са имигрантима, јер прелазак из активности у неактивност производи многе промене за било коју особу.

Међутим, ова промена је нарочито болна за имигранте који живе изоловано, и за које је рад представљао главни хоризонт друштвеног живота и оправдање за њихов одлазак из земље порекла.

Иако су послови који су обављали чинили најнижи ниво хијерархије послова, чињеница да су остали и без те активности доводи до губитка веза са радног места и преиспитивање целог емиграционог пројекта, односно оправданости одласка из сопствене земље. Фрапантан је контраст између посла који је обављан – незахвалног, тешког и слабо плаћеног – са осећањем носталгије које се примећује код остарелих радника када евоцирају успомене из предузећа у којем су радили, иако су многи престали да раде због последица повреде на раду која је проузроковала инвалидитет или због бруталног отказа. Вредности активног периода прецењују се, а у сећању остају само леви моменти. То улешавање прошлог активног живота последица је осећања да су се његовим завршетком прекинуле социјалне везе и изгубило место у друштву. Помињање посла је такође начин да се очува идентитет радника, наспрам бојазни од деградације сопствене слике, коју стање „неактивног“ повлачи са собом. Зато није случај што стално помињу године које су провели на раду у неком предузећу или сектору, како би сачували слику некога ко је једном припадао неком организованом и структурисаном систему.

Искључење из света рада није једини фактор који храни осећање усамљености. Свакодневно друштвено окружење се такође мења, уз нестајање репера који су до тада омогућавали да се имигранти пензионери осете повезано са

другима. Они са којима су отишли из земље, са њима радили и делили свакодневницу полако се разилазе и осипају. Овај процес постепене десоцијализације не погађа само становнике домова самаца већ такође и људе који живе у уобичајеним местима становања, који се постепено изолују и проређују контакте са спољним светом.

Имигранти у социјалном креирању између две обале

Другу категорију остарелих имиграната чине они који осцилирају између земље пријема и земље порекла. Бару сматра да само мали број имиграната припада овој групи. Треба подвући да је Бару своје анализе усмерио према мигрантима из Магреба и супсахарске Африке, тако да је питање колико овај закључак важи и за пензионере из европских земаља.

За оне који одлазе у земљу порекла, тај боравак представља могућност за обнављање енергије и психичке равнотеже, поготову за оне који у њој имају блиске чланове породице. Они су у некој врсти дуплог припадања, које настоје да продуже колико год је то могуће, а притом се не одлучују да се дефинитивно врате.

Кретање из земље у земљу, уместо да се одлучи о дефинитивном пресељењу у земљу порекла, јесте и начин да се побегне од притиска породице у завичају која изгледа као да је пре свега заинтересована за помоћ коју може да добије од мигранта, а кога увек доживљавају као неког ко живи у изобиљу.

Сем тога, имигранти су задржали у сећању слику родног краја какав је био у њиховој младости, у моменту кад су из њега одлазили, коју су протоком времена у туђини идеализовали и улепшавали. Већина имиграната који су дошли у Француску 1960-их и 1970-их година било је из руралних подручја и многи од њих са носталгијом говоре о својој земљи и имању и желе да се врате у крај из којег су отишли. Међутим, процес осиромашења села и нестанак пољопривредних активности објективна су кочница за повратак ових људи, који су задржали у сећању село своје младости.

Важан фактор који спречава њихов дефинитивни одлазак је и квалитет медицинских услуга, јер су у Француској углавном боље лечени и боље покривени здравственом заштитом него у родној земљи.

Уопштено речено, они који старе између земље пријема и земље порекла, развијају добро промишљене стратегије како би могли да искористе најбоље што им се нуди у оба система: с једне стране, присуство породице и пријатеља, а с друге, социјална држава која их ефикасно штити.

Породица у Француској

Трећу категорију чине они чија породица живи у Француској. За ову групу, у највећем броју случајева, дефинитиван повратак у земљу порекла је искључен.

Повратку се превасходно супротстављају жене. За њих близина деце одређује место у којем ће живети у старости. Понекад се дешава да ова растрзаност буде разлог да се парови разиђу, јер мушкарци више оптирају за повратак у земљу порекла. С друге стране, чести су случајеви да они који имају децу или ширу породицу у Француској, сматрају то као врсту предности која им олакшава повратак у завичај, јер ће имати код кога да бораве ако се одлуче на посету Француској, а сем тога имаће неког од поверења ко ће за њих подизати пензију, односно адресу на којој ће пријавити пребивалиште, за исплату социјалних давања. Међутим, породичне везе их, углавном, и даље опредељују за живот у Француској.

Веома везане за своју децу, жене имигранткиње се надају да ће моћи да проведу старост са њима или у њиховој близини, мада ништа не гарантује да ће њихова деца, која су усвојила начин живота нове средине, наставити са моделом који су пренели њихови родитељи и да ће их прихватити у старости.

4. ДРЖАВА БЛАГОСТАЊА

Држава благостања подразумева интервенцију државе у социјалној области, пре свега кроз систем социјалне заштите.

У ширем смислу, под овим појмом се подразумевају све економске и социјалне интервенције државе, док се у ужем (и најчешће схваћеном) смислу подразумева само интервенција државе у социјалној области, односно социјалној заштити становништва.

Термин 'држава благостања' први пут је 1864. употребио француски посланик Емил Оливије, одбацујући развој државне интервенције, сматране негативном, наспрам традиционалне солидарности – породице, заједнице, корпорације (Vie publique, 2022a).⁷⁷

Међутим, крајем 19. века долази до стварања првих система социјалног осигурања (Бизмарков систем у Немачкој), а одмах по завршетку Другог светског рата, универзалистичког модела социјалне заштите у Великој Британији (Беверицов модел) који дефинитивно подвлаче улогу државе у социјалној заштити становништва.

И данас се у свету системи социјалне заштите организују према ова два основна модела.

Пруски канцелар Ото фон Бизмарк (Otto Von Bismarck, 1815–1898) имплементирао је у Немачку крајем 19. века систем социјалне заштите који се базира на принципу осигурања ризика болести, повреда на раду, старости и инвалидитета.

Неколико принципа лежи у основи овог модела:

- заштита заснована искључиво на раду и способности појединаца да својим професионалним радом стекну права;
- обавезна заштита;
- заштита по основу новчаног доприноса радника и послодаваца у виду социјалних доприноса;
- висина доприноса одређена је висином плата.

Други систем је Беверицов систем – или систем помоћи. Економиста сер Вилијам Бевериџ (William Beveridge) написао је на захтев британске владе

⁷⁷ Vie-publique.fr је бесплатан информативни сајт који пружа кључеве за разумевање јавних политика и главних дебата које покрећу друштво. Објављује га Дирекција за правне и административне информације.

1942. године извештај о систему здравственог осигурања. Предложио је да се систем заснива на неколико принципа који ће постати основне карактеристике такозваног Беверицовог модела (прва три су позната као „три У“ – *unity, universality, uniformity* – јединство, универзалност, једнакост):

- универзалност социјалне заштите покривањем целокупног становништва;
- уједначеност давања;
- држава управља средствима за ове престације;
- финансирање се врши на основу пореза (*Vie publique*, 2022a).

Што се Француске тиче, држава благостања је утемељена стварањем система социјалне сигурности (*Ordonnance n° 45-2250 du 4 octobre 1945* и *Ordonnance n° 45-2456 du 19 octobre 1945*).⁷⁸ Француски систем социјалне заштите данас комбинује елементе осигурања и социјалне помоћи, како би покрио ризике старости, болести, незапослености и породице.

Држава благостања не мора нужно имати исто значење и не представља исти садржај од једне земље до друге. Социјална, економска и политичка историја држава у великој мери допринела је њиховом обликовању, тако да данас не можемо говорити о једном моделу, већ о плурализму држава благостања.

Међутим, неколико заједничких тачака омогућава да се направи типологија која је корисна и за разумевање и за поређење модела социјалне заштите.

Године 1990. дански економиста и социолог Госта Еспинг-Андерсен предложио је типологију (*Esping-Andersen, 1990*) на основу студије осамнаест нација које су имплементирале државу благостања. Он укршта три типа варијабли: природу социјалних права која се пружају; ефекте прерасподеле на друштвену стратификацију; односе између државе, економског тржишта и породице.

Ова анализа омогућила му је да разликује три модела:

1. Социјалдемократски модел (Шведска, Финска, Данска) одликује се универзалним јавним програмима усмереним ка јачању интеграције становништва и редистрибуцији средстава. Основ система су активне социјалне политике и усмереност ка обезбеђивању социјалне сигурности за све грађане, без обзира на њихов радни статус. Дуго времена су земље овог модела успевале да задрже високе стопе запослености (делимично захваљујући и великом броју радних места у јавном сектору) и ниске стопе сиромаштва, у чему је значајну улогу играо и обавезни систем социјалног осигурања. Међутим и у земљама овог система средином 1990-их дошло је до стагнирања економског раста и

⁷⁸ Уредба бр. 45-2250 од 4. октобра 1945. и Уредба бр. 45-2456 од 19. октобра 1945. године.

смањења стопе запослености, нарочито у јавном сектору. С друге стране, развијање приватног сектора како би се компензовао губитак радних места у јавном, води ка већим неједнакостима, зарад обезбеђивања економског раста и запослености.

2. Корпоративни модел (Немачка, Аустрија, Швајцарска, Француска, Јапан), ослања се на солидарност унутар компанија и на државно социјално осигурање, уз потискивање опција приватног осигурања. У овом моделу највећи проблем чини подизање нивоа запослености, због врло високих фиксних трошкова радне снаге и финансијског оптерећења услед издржавања великог сегмента неактивне популације.

3. Либерални модел (Велика Британија, Ирска, САД, Аустралија, Нови Зеланд) у којем је сиромашно становништво упућено на државну помоћ, а остале категорије друштва искључиво на тржиште; приватне и тржишне алтернативе имају приоритет у односу на државне интервенције. Државе овог типа имају више стопе запослености, али и већи степен неједнакости у дохоцима и већи степен сиромаштва (Perišić, 2012: 87–88).

Основе државе благостања у Француској, као и у другим земљама развијеног Запада, почеле су да се урушавају још крајем 1970-их, са економском кризом која је захватила Западну Европу. Тако је историчар и социолог Пјер Розанвалон (Rosanvallon, 1992) говорио о три нивоа кризе у Француској:

1. Финансијска криза: крај снажног раста тридесет славних година (1945–1973) довео је у питање начин финансирања социјалног осигурања путем подизања цене рада. Истовремено, социјална и економска подршка жртвама рецесије повећавала је трошкове;

2. Криза ефикасности: држава не успева да реши незапосленост и смањује се социјална мобилност;

3. Криза легитимитета: непрозирност јавне потрошње поставља питање начина употребе плодова националне солидарности. Поред тога, предузете мере се виде мање као предности, а више као кочница економског опоравка.

Који су њихови реформи за државу благостања?

Суочене са притиском глобализације, али и са очекивањима у погледу заштите, која су и даље веома јака међу становништвом, државе благостања се реформишу. Којем год моделу да припадају, појављује се неколико заједничких путева, са специфичностима које су у великој мери детерминисане њиховом организацијом и начином рада. Заједнички приступ састоји се у тенденцији трансформације пасивних социјалних политика у активне, што подразумева

смањење улоге државе у социјалној политици и појачано учешће самих грађана. Ово се дефинише као транзиција из државе благостања (*welfare*) у државу рада (*workfare*). Тежи се ка смањењу трошкова за социјалну сигурност, (ре) интеграцију незапослених и људи уопште у друштво кроз образовање квалификоване и мотивисане радне снаге подобне за тржиште рада.

Што се тиче Француске, спроведене су следеће мере:

1. Боље располагање средствима:

- Смањењем нивоа давања. На пример, нижа надокнада одређених лекова са slabим терапеутским ефектом;
- Пооштравањем критеријума подобности. На пример, повећање броја кварталних доприноса да би се остварила пуна пензија;
- Повећањем дела који плаћа осигураник. На пример, са увођењем одбитка за лекове.

2. Смањење цене рада која оптерећује компаније:

- Преношењем дела финансирања са доприноса на порезе;
- Ослобађањем најнижих плата од свих социјалних дажбина или њиховог дела.

3. Потрага за већом ефикасношћу у раду социјалне државе:

- Децентрализацијом управљања различитим наменским средствима;
- Увођењем метода управљања из приватног сектора у оквир организација социјалне заштите;
- Развијањем праћења, евалуације и оријентације јавних политика.

4. Потрага за већом делотворношћу државе благостања:

- Усмеравањем услуга на најсиромашније становништво. На пример, у Француској се социјални минимуми одобравају под условом одређеног нивоа укупних средстава којима дати појединац располаже
- Спровођењем политика за активирање социјалне помоћи подразумева и давање подстицаја за повратак у активни живот, односно поновно запошљавање (*Vie publique*, 2022b).

Очигледно је дакле, да Француска, под теретом великог буџетског дефицита који се нарочито одражава у области социјалног осигурања, све више усваја либерални модел.

5. ПЕНЗИОНИ СИСТЕМИ

У савременим друштвима, у којима је старење становништва одавно присутан процес, пензијско осигурање један је од најзначајнијих делова социјалне сигурности, а издаци за пензијско осигурање представљају значајан део државних расхода, који се све теже подноси.

Перишић (Perišić, 2012: 34–39) класификује пензионе системе полазећи од различитих критеријума. Она каже да пензиони системи могу бити:

– јавни (када управљање системом врши држава или органи које она овласти) или приватни (када управљање фондовима врше приватне финансијске институције);

– обавезни (кад држава обавезује осигуранике на уплату доприноса) или добровољни (када је уплата доприноса ствар слободног избора осигураника);

– са дефинисаним давањима (када су пензије унапред одређене пензијском формулом и држава гарантује њихову исплату) или са дефинисаним доприносима (када висина пензије зависи од висине уплаћиваних доприноса);

– универзални (када право на пензију имају сви грађани) или засновани на осигурању (када право на пензију имају осигураници и чланови њихових породица).

У јавним системима, основни извор финансирања представља комбинацију доприноса запослених, доприноса послодаваца и средстава државе. Доприноси запослених и послодаваца обрачунавају се као процентуални део износа дохотка. Управљање овако прикупљеним средствима врше пензијски фондови, који могу бити засебни – то јест односити се само на одређене посебне секторе запошљавања, или генерални, то јест покривати све пензионере из свих сектора. Јавни фондови постоје у тзв. *pay-as-you-go* пензијским системима, то јест системима текућег финансирања, који се заснивају на исплатама пензија садашњим пензионерима из доприноса садашњих запослених, чиме садашњи запослени стичу право да се њима пензије исплаћују од радника који буду запослени у време њиховог пензионисања.

Будући да је њихова одрживост условљена количником зависности између запослених и пензионера, због константног смањења радно активних у односу на број пензионера, дефицит пензионих фондова захтева повећање стопа доприноса, продужетак година радног стажа, као и година старости за одлазак у пензију, а прибегава се и увођењу специјалних пореза.

С друге стране, добровољно пензијско осигурање заснива се на *fully funded* систему, тј. систему капитализације, у којем се акумулирана средства инвестирају у хартије од вредности, некретнине и сл. Овим средствима управљају бројна, међусобно конкурентска осигуравајућа и инвестициона предузећа и банке. Овакав вид осигурања омогућава виши ниво прихода у старости, а неретко и извесне пореске олакшице.

Основно право у системима пензијског осигурања је право на старосну пензију, за коју је потребно испунити одређене услове – најчешће одређене године живота и дужину стажа осигурања. Под утицајем високе стопе незапослености током седамдесетих и осамдесетих година 20. века, почела се снижавати старосна граница за одлазак у пензију, како би се ослободила радна места младима. Међутим, током 90-их година забележен је обрнут процес, тј. подизање старосне границе за одлазак у пензију, као и изједначавање година за одлазак у пензију за мушкарце и жене.

У јавним пензијским системима базираним на принципу осигурања обрачун пензије врши се на основу просечних примања осигураника (у одређеном временском периоду или током целог радног века). По правилу, законом се одређују највиши и најнижи износи пензионих накнада.

Такозвани универзални систем (Беверицов модел) омогућава свим лицима која су држављани одређене државе да остваре право на старосну пензију у једнаком износу, који, међутим, покрива само основну егзистенцију, због чега се најчешће комбинује са допунским формама пензијског осигурања.

Пензијске накнаде се усклађују, системом индексације, са стопом инфлације, порастом трошкова живота или кретањем зарада. Транзиција *pay-as-you-go* система у *fully funded* систем практично је неизбежна и одвија се у већини земаља, иако се ради о комплексном процесу који прати значајно негодовање становништва (Senèze, 2023).

Према концепту Светске банке, пензиони системи требало би да се заснивају на три стуба:

Први, обавезан, PAYG (*pay-as-you-go*) стуб у надлежности државе;

Други, обавезан, капитализовани стуб којим управљају приватне институције;

Трећи, добровољан, капитализовани стуб, којим такође управљају приватне институције.

Први стуб јавног пензијског осигурања обезбедио би минималну пензију за све грађане са минималним доприносима а служио би ублажавању сиромаштва и редистрибуцији дохотка старима.

Други стуб подстицао би штедњу и омогућавао усмеравање уштеђевина према тржишту капитала.

Трећи стуб био би оријентисан према онима који желе да обезбеде додатна средства у старости.

У Француској већ одавно постоје први и други стуб, док се на развоју трећег стуба ради, али је он далеко испод нивоа који постоји у англосаксонским земљама.

По препоруци Светске банке, у Србији се настојало, поред обавезног јавног пензијског осигурања, да се уведе добровољно приватно пензијско осигурање (3. стуб). Међутим, још увек је овај вид осигурања недовољно развијен. Упоредо са овим новинама у пензијском систему, разматрана је и опција 2. стуба, односно обавезног приватног осигурања, али се од тога одустало. У међувремену је и сама Светска банка значајно модификовала свој став о подесности модела три стуба за земље као што је Србија (Holzman i Hinz, World Bank, 2005), које имају велики нефундирани PAYG систем са високом покривеношћу популације и високим имплицитним пензијским дугом (Mijatović и Hiber, 2008).

5.1 Француски пензиони систем

Француски пензиони систем је обавезан (сви који раде морају да уплаћују за пензије), дистрибутиван – врши се расподелом учешћа запослених за плаћање пензија исте године, чиме се врши трансфер од генерације која је радно активна ка генерацији која је у пензији, и контрибутиван, односно пензије се обрачунавају у вези са дотадашњим примањима – од којих је зависила висина уплаћивања у пензионе фондове, са годинама старости приликом одласка у пензију и бројем година проведеним на раду (Ministère du travail, du plein emploi et de l'insertion, 2021).⁷⁹

Пензиони систем Француске је и солидаран : незапослени, особе на боловању, хендикепиране особе, оне које имају ниска примања, особе на породичном одсуству, такође стичу права.

Француски пензиони систем, какав постоји данас, успоставља се постепено од 1945. године. Пре тога, осим државних службеника и запослених у неким великим предузећима, остали нису били покривени пензионим осигурањем.

Године 1945. године створен је општи основни режим пензионисања за све запослене у приватном сектору. У почетку је требало да се и постојећи посебни

⁷⁹ Министарство за рад, пуну запосленост и интегрисаност.

фондови уклопе у њега. Али извесни посебни приватни фондови, пензиони фондови државних службеника и фондови samozапослених, задржали су своју аутономију. Реформа за реформом, ови режими су бивали све ближи општем режиму, али задржавајући и даље извесне разлике.

Од 1947. године, да би се надокнадила недовољна покривеност пензијама предвиђених основним режимом, успостављани су додатни пензиони режими у почетку само за одређене професионалне категорије и гране делатности. Од 1972, допунски (комплементарни) режим за запослене под општим основним режимом постаје обавезан. Сви остали комплементарни режими касније постепено такође постају обавезни. Данас пензије, без обзира на режим, имају две компоненте: основну пензију и допунску пензију (BNP Paribas Cardif, 2018).

Различити пензиони режими у Француској

У Француској постоје 42 пензијска фонда (основни и допунски системи заједно).

Током свог радног века, Французи уплаћују у два-три различита фонда. На првом месту зато што су најчешће повезани са најмање два фонда истовремено – за свој основни и за свој комплементарни режим, а онда и зато што током радног века могу да промене професију – а самим тим и пензиони режим.

Основни пензиони режими се групишу као:

– Општи пензиони режим – покрива 71% запослених: девет од 10 Француза уплаћивали су доприносе у тај фонд у извесном тренутку у свом радном веку.

– Режим државне службе – покрива 17% запослених;

– Режим за samozапослене – покрива 10% запослених;

– Специјални режими – покривају 2% запослених. Окупљају независне фондове различитих професија и јавних предузећа (предузеће за јавни превоз у Паризу и његовој околини – RATP, Државну железницу – SNCF, морнаре, Париску оперу итд.).

Солидарност – њомоћ

Француски систем није базиран искључиво на доприносима. Постоје и случајеви предвиђени прописима, када ступа на дело солидарност друштва. Незапослени, запослени на боловању, родитељи на одсуству због старања о деци, раније војни обвезници, не плаћају доприносе за пензију, али и поред тога стичу пензиона права за тај период. Људи стари најмање 65 година који

нису уплаћивали довољно у пензионе фондове или који никада нису радили, од 1956. године примају додатак: „минимум за старост“.

Француски систем је стога резултат дуге и сложене еволуције. Конкретно, он комбинује логику заслуге (доприноса), „примам према ономе што сам дао“, са логиком солидарности: „примам према својим потребама“ (BNP Paribas Cardif, 2018).

Обрачун пензије данас зависи од три фактора:

1. Пензионих фондова којима се придружује

Већина **основних** режима функционише у ануитетима: пензија се израчунава према дужини периода у којем се уплаћивало, израженом у кварталима.

Комплементарни режими функционишу у тачкама. У тренутку пензионисања, сви бодови се претварају у месечну пензију, која је стога директно пропорционална приходу који се добио у радном веку.

Када се неко пензионише, када „ликвидира своја права“, добија пензију из сваког фонда којем се придружио;

2. Периода осигурања, односно укућној трајања професионалне активности.

Да би се остварила најбоља могућа пензија у свим пензијским режимима, доприноси се морају уплаћивати за минимални период: 167 триместара за генерацију рођену 1957. године, 172 триместра за генерације рођене од 1973. године па надаље.

Ако неко жели да се пензионише и ако му недостају триместри у односу на овај референтни период, основна пензија се смањује на два начина: израчунава се пропорционално дужини радног стажа, а такође се смањује за одређени проценат, уколико је особа млађа од 67 година.

3. Износ накнаде примљене током радној стажа

Износ пензија повезан је са нивоом зарађеног дохотка, али начин израчунавања варира у зависности од режима. За запослене у приватном сектору, занатлије и трговце, основна пензија израчунава се из просека најбољих 25 година прихода. У осталим режимима начин израчунавања је другачији. Тако се за државне службенике пензија обрачунава према последњој плати (Ministère du travail, du plein emploi et de l'insertion, 2021).

5.2 Разлике у праву на пензију између Француза и странаца

Као што је претходно речено, француски пензиони систем представља комбинацију контрибутивног модела и социјалних давања. Контрибутивни или Бизмарков модел, подразумева да је особа уплаћивала доприносе за пензију током свог радног века, па ће од дужине и висине уплаћиваних доприноса, зависти и висина њене пензије.

Поред овог – контрибутивног модела, постоје и неконтрибутивне социјалне престације које се плаћају из пореза, као што је ASPA (солидарни додатак за старе, раније називан минималном старосном пензијом), намењена особама старијим од 65 година, како би им се обезбедио минимални ниво примања.

Ове неконтрибутивне социјалне престације су терен на којем се јасно испољавају неједнакости између Француза и странаца (Bobbé, Ribert et Terray, 2013).

Услов држављанства за стицање ових права је укинут 1998. године⁸⁰, али, како би особа могла да буде корисник ових социјалних давања, потребно је, ипак, да су испуњена два услова:

Услов претходног боравка

Овај услов је наметнут само странцима из земаља које нису чланице Европског економског простора (*Espace économique européen* - ЕЕЕ: ЕУ + Исланд, Лихтенштајн и Норвешка). Особа која није држављанин земаља ЕЕЕ мора да је најмање десет година имала француску дозволу боравка са правом на рад.

Услов пребивалишта

Овај услов важи за све, и Французе и странце, и мора бити испуњен како би заинтересовани могао да добије социјална давања, која може да прима само у Француској. Притом, обавеза одређене дужине боравка на територији Француске зависи од врсте тражене помоћи и социјалне касе која је пружа. За солидарну помоћ остарелим особама старијим од 65 година (ASPA) услов је пребивалиште (резиденција) током више од девет месеци (раније шест)⁸¹ у току цивилне године у Француској. Овај услов се проверава у моменту тражења помоћи, а може се проверавати и касније током уживања овог права.⁸²

⁸⁰ Ово је учињено захваљујући мишљењима Уставног савета Француске, Европског суда правде, Европског суда за права човека, Врховног суда Француске – у Bobbé, Ribert et Terray, 2013.

⁸¹ Од 1. јануара 2024. услови су пооштрени и сада је неопходан боравак од девет месеци на територији Француске како би се остварило ово право, док је ранији услов био боравак од шест месеци.

⁸² Друге врсте помоћи су:

– помоћ за становање (APL – *L'aide personnalisée au logement*; ALS – *Allocation de logement à caractère social*), које захтевају најмање осам месеци обавезног боравка у Француској у току цивилне године, односно мање од четири месеца одсуствовања;

Дакле, пензије које обезбеђују минимална примања старим особама из пореза – неконтрибутивне, територијално су везане за Француску и не могу се извозити, док су пензије из система доприноса подобне за извоз и могу се исплаћивати и уживати и изван Француске.

Што се тиче провере веродостојности места становања у Француској, констатовано је поштравање прописа и праксе административне контроле. Овим су нарочито погођени остарели радници пореклом из Магреба који живе у домовима, али и други странци. У пракси се иде тако далеко, да контролори проверавају датуме уласка и изласка из Француске у пасошу или код царине земље порекла, проверавају потрошњу воде и струје, испитују комшилук итд. Уколико контролори процене да је прималац давања одсутан, чак и без ефективног доказа, социјална давања му се укидају и дужан је да надокнади износе које је примио за време одсуства (Bobbé, Ribert et Terray, 2013).

Како би се ублажила произвољност оваквих контрола и процена, декретима је утврђено да ће услов места становања у Француској бити испуњен:

- уколико особа има стално место становања у Француској;
- или уколико је њено главно место становања у Француској;
- под сталним местом становања се подразумева место у коме особа уобичајено живи, а за које је везује читав сноп веза – економских, културних, правних, породичних, афективних... Индикације за то су да особа обавља професионалну активност у Француској, да пријављује своје пореске обавезе у Француској, да њена деца иду редовно у школу у Француској или да има признато и стабилно учешће у активностима асоцијација (Circulaire du 22. juillet 2008).⁸³

- главно место становања у Француској подразумева присуство од више од шест месеци (минимум 181 дан)⁸⁴ у Француској, при чему се узима у обзир претходна година за давања у току дате године.

Уколико су надлежни органи установили да прописани услови нису били испуњени, они заустављају давања, а корисник је у обавези да надокнади износе које је примио док је био у нерегуларној ситуацији. Он је, уколико жели да настави да прима давања, у обавези да поново покрене поступак, односно да нови захтев за стицање ових права, што може да траје више месеци. У неким случајевима, дешава се и да фондови покрену кривични поступак против несавесних корисника.

– помоћ хендикепираним особама (AAH - Allocation pour adulte handicapé) за чије примање је обавезан боравак у Француској од девет месеци у току цивилне године (Bobbé, Ribert, Terray, 2013: 23).

⁸³ Циркулар од 22. јула 2008.

⁸⁴ Од 1. јануара 2024. године девет месеци када је реч о неконтрибутивним пензијама.

Према Групи за информисање и подршку имиграната – GISTI (GISTI, 2008), услов о обавезном месту становања у Француској, као и онај о дужини боравка, дискриминаторски је и илегалан, јер није у складу са међународним уговорима, које је Француска ратификовала, поготову са Европском конвенцијом о људским правима (Convention Européenne des droits de l'homme, 1949) и Конвенцијом 118 Међународне организације рада о једнаком третману [Convention (n° 118) sur l'égalité de traitement (sécurité sociale), 1962].

Испоставило се да су укидањем услова држављанства уведене нове административне контроле које су биле усмерене готово искључиво на странце, па се тиме, сада на индиректан начин, вршила дискриминација.

5.3 Пензионерска карта

Године 1998. године, била је креирана специјална „пензионерска“ карта боравка (*la carte de séjour „retraité“*), намењена странцима-пензионерима, носиоцима боравишне карте на 10 година који желе дефинитивно да се врате у земљу порекла, и онима који су већ отишли. За разлику од боравишне карте (*carte de séjour*), пензионерска боравишна карта не даје могућност уживања права која су везана са статусом резидента у Француској, па ни права на пуну здравствену заштиту у Француској, иако особа наставља да уплаћује у пензионе фондове, јер се из њене пензије и даље узимају доприноси.

Будући да више није резидент у Француској, носилац пензионерске карте губи сва социјална права која се дају по принципу територијалности, односно неконтрибутивну социјалну помоћ (Insee, 2021b). Уколико особа одлучи да се врати у Француску, од администрације је третирана као новодолазећа па поново мора да прође целу процедуру за добијање нове боравишне дозволе. Овај систем приморава мигранте да заобиђу прописе, тиме што пријављују становање на адреси своје деце у Француској или се сналазе на друге начине. Поред странца који је радио у Француској и стекао право на пензију из доприноса током радног стажа, и његов брачни друг може бити носилац пензионерске карте, уколико је живео с њим у Француској. Она носиоцима карте дозвољава боравак у Француској без визе у периоду од годину дана, а за то време имају право на здравствену заштиту само у хитним случајевима. Она не дозвољава довођење других чланова породице у Француску (Service-Public.fr, 2021).

Од Закона Шевенмон (*Chevenement*) од 11. маја 1998. (Légifrance, Loi n° 98-349 du 11 mai 1998) страни радници и издржавана лица имају право на користи од социјалних давања. Са изузетком накнада за старосно осигурање, примање ових накнада подлеже доказима о пребивалишту у Француској. Услов

пребивалишта у Француској се, дакле, уклања као неопходан за исплату пензије из доприноса и за странце ван земаља Европске економске зоне и земаља са којима је Француска потписала билатералне споразуме о здравственој заштити и социјалном осигурању.

На први поглед, ово законско решење делује задовољавајуће.

Према одредбама закона, корисници „пензионерске“ карте су странци који су боравили у Француској уз поседовање резидентне карте, који су остварили право на основну старосну пензију, а који су се већ иселили или ће се иселити, па ће им стално пребивалиште бити изван Француске. Стога се за ту карту могу пријавити и странци који још увек имају резидентну карту и они који је више немају и који су се већ вратили да живе у земљи порекла. Супружник имаоца „пензионерске“ карте који је са њим стално боравио, ужива дозволу боравка која даје иста права.

Међутим, што се тиче слободе кретања, за коју је Извештај Веј (Weil, 1997) на бази којег је и донесен Закон Шевенмон, јасно препоручио да је треба омогућити и пензионерима, она се тумачи на врло рестриктиван начин: ако ималац нове пензионерске карте сада може да остане у другој земљи колико год жели, његов боравак у Француској не може бити дужи од годину дана.

Када је реч о приступу здравственом осигурању, такође постоји ограничење права. Ималац „пензионерске“ карте може имати користи од здравственог осигурања током свог привременог боравка у Француској само под врло ограниченим условима. Само они који могу доказати да су улагали у пензионе фондове током петнаест година за социјално осигурање имају право на накнаде „у натури“ (лечење) и то само ако њихово здравствено стање захтева неодложну негу, а ни у ком случају се то не односи на хроничне болести које захтевају медицинско праћење и продужени третман. Супружник такође има право на ову редуковану здравствену заштиту, али не и деца осигураника. Што се тиче оних који нису оверили петнаест година доприноса за старосно осигурање, они су трајно искључени из опште шеме социјалне заштите (Code de la sécurité sociale, Article L161-25-3).⁸⁵

⁸⁵ Code de la sécurité sociale, article L-161-25-3, Version en vigueur du 19 décembre 2008 au 01 janvier 2016, Légifrance, доступно на: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000019953369/2015-01-01, приступљено 12/01/2023. Текст члана: „La personne de nationalité étrangère titulaire d'une carte de séjour „retraité“, qui bénéficie d'une ou de plusieurs pensions rémunérant une durée d'assurance égale ou supérieure à quinze ans, appréciée selon des conditions fixées par décret, a droit aux prestations en nature de l'assurance maladie du régime de retraite dont elle relevait au moment de son départ de France, pour elle-même et son conjoint, lors de leurs séjours temporaires sur le territoire métropolitain et dans les départements d'outre-mer, si leur état de santé vient à nécessiter des soins immédiats.

Ако је напустио Француску пре подношења захтева за пензију, странац сада може да се пријави за њу из земље пребивалишта. Али пензионерска карта не дозвољава свом власнику да ради, за разлику од резидентне карте која не забрањује збир пензије и прихода од професионалне активности.

Могло би се рећи да ова „пензионерска“ карта у својој примени значајно одступа од иницијалне намере предлагача – да се страним регуларним радницима омогући слобода кретања између земље порекла и Француске, без рестрикције њихових права. Може се извести закључак да су се овом картом желели подстаћи страни пензионери и будући пензионери да напусте Француску, при чему су им престације на које су имали право док су били носиоци француске боравишне карте укинуте или значајно ограничене. Тиме се поставља питање користи које имигранти могу имати од ове карте.

5.4 Наставак дискриминације у пензији

Иако је начин обрачуна пензија исти за све раднике – мигранте и домаће, у моменту одласка у пензију, мигранти се поново у пуној мери суочавају са дискриминацијама које су пратиле њихов радни век. Пензија је коначни показатељ свих тешкоћа њиховог радног живота – тешкоћа у запошљавању, неједнакости у нивоу плата, несигурности статуса и услова, као и слабих могућности за напредовање у послу.

Имигранти потврђују истину да дужина и квалитет живота зависе од социопрофесионалних категорија којима се припада. Уколико и дочекају време пензије, обично је кратко користе због тога што су се преурађено „потрошили“. Плаћају високу цену неједнакости пред смрћу (Toullier & Baudet, 1998).

Sous réserve des engagements internationaux souscrits par la France, une cotisation d'assurance maladie est prélevée, dans les conditions visées à l'article L. 131-9, sur l'ensemble des pensions des personnes de nationalité étrangère, dès lors que la condition d'assurance mentionnée à l'alinéa précédent est remplie.“

„Лице страног држављанства које има „пензионерску“ боравишну карту, које користи једну или више пензија са стажом осигурања једнаким или дужим од петнаест година, процењених према условима утврђеним уредбом, има право на бенефиције у природи по основу здравствене заштите на бази пензионог осигурања којим је била покривена у тренутку њеног одласка из Француске, за себе и свог супружника, током њиховог привременог боравка у континенталној Француској и у прекоморским департаманима, ако њихово здравствено стање захтева хитну негу.“

Под резервом међународних обавеза које је Француска потписала, допринос за здравствено осигурање се наплаћује, под условима наведеним у члану Л. 131-9, на све пензије лица страног држављанства, под условом да је услов осигурања из претходног става испуњен (Légifrance, Code de la sécurité sociale). (Превод Љ. Благојевић.)

С једне стране, већина их је обављала тешке или ризикантне послове, због чега су често били погођени повредама на раду или професионалним болестима. Услови живота и рада се верно одражавају у патологијама које су развиле: имигранти пензионери који носе последице због врсте и услова рада су десет пута бројнији од француске популације истих година (Pitaud, Guilhem, Adjuto et Lazreug, 1995).

С друге стране, њихове навике их спречавају да се за медицинску помоћ обрате на време па консултују лекаре када је болест већ узела маха. Наравно да коришћење здравствене неге расте са приходима појединца. Имигранти, као и друге најмање привилеговане категорије становништва, користе здравствену заштиту само у екстремним случајевима, врло ретко превентивно, и то само на нивоу опште медицине – они консултују специјалисте тек када су болест или поремећај, већ узели маха. Само 56% странаца има додатно приватно здравствено осигурање поред основног, док 78% Француза има оба осигурања (Pitaud et al., 1995).

Економска имиграција, то јест мигранти који су дошли у Француску из земаља са нижим социоекономским нивоом, са ниским нивоом диплома или дипломама неадекватним за француско тржиште рада, најчешће су запослени на радним местима на којима се тражи неквалификована радна снага, имају ниске плате и несигуран статус. Многи од њих раде на црно, неки свесно, а неки чак и не знајући да њихов послодавац не плаћа законске трошкове за своје запослене. То је нарочито случај са радницима на грађевини, у угости-тељству или текстилној индустрији.

У текстилној индустрији, на пример, многи радници раде за веома ниске наднице за мала међупредузећа која су добављачи за велике модне куће. Већина ових радника, па и они из Југославије који су дошли 1960-их година, били су запослени управо у овим браншама: поред оних који су радили у фабрикама аутомобила, велики број их је радио на грађевини или у текстилној индустрији, шијући за минималне наднице (Green, 2015).

Такође, ретки су они које послодавци пријаве као запослене у случају да раде као помоћ у кући. То је случај са бројним женама које су остале без икаквих прихода. Те жене су већином дошле у Француску преко процедуре окупљања породица, са ограниченим могућностима за рад које им је закон остављао, радиле су мало или често на црно.

Чињеница да мигранти заузимају неквалификована и најслабије плаћена радна места објашњава у великој мери низак ниво њихових пензија. Будући да су целог живота обављали слабо плаћене послове, са честим ситуацијама незапослености којима су прекидани периоди рада, са повременим и привременим радом, њихова пензија могла је да буде само ниска. Чак и уколико су били на радним местима која су захтевала више и високе квалификације, њихова

каријера у Француској је често испрекидана, са периодима враћања у земљу порекла и периодима незапослености. Са тако малом пензијом, немају другог избора него да се обрате за социјалну помоћ, односно додатак за старост, и да наставе да раде. Због тога је и проценат имиграната који раде после уласка у старосно доба за пензију већи од оног који важи за укупну популацију. Процент имиграната који су радно активни и после 65 година је 30%, док је само 13% код неимиграната (Attias-Donfut, 2006). Према анкети коју је спровео Национални институт за статистику и економске студије (Institut national de la statistique et des études économiques – Insee), имигранти (свих доба активног живота) су двапут више погођени незапосленошћу него неимигранти, а они који су из земаља изван ЕУ, три пута (Insee, 2005).

5.4.1 Административни проблеми код остваривање права на пензију

Треба подвући да пензија није обавеза, већ право појединца, због тога је неопходно да он сам поднесе захтев за њено добијање.

За остваривање права на пензију, потребно је реконструисати целокупан радни стаж, који је код имиграната испрекидан, подразумева рад у две или више земље и код разних послодаваца. Како би се узео у обзир и период рада проведен у иностранству, француски пензиони фонд контактира директно пензионе фондове страних земаља, ради реконструкције стажа особе у питању. Уколико заинтересовани није задовољан одлуком пензионог фонда Француске, има могућност приговора, као и могућност жалбе специјалном суду за послове социјалног осигурања.

Неки од административних проблема са којима се мигранти сусрећу приликом подношења захтева за пензију јесу и некомплетни платни листићи (у Француској је принцип да се ови платни листићи чувају током целог радног стажа, јер служе као доказ за пензију), због тога што, чак и у случају кад су их имигранти добијали и када су њихови послодавци заиста уплаћивали дажбине држави, сами имигранти нису схватили њихов значај и нису их чували. Потом, један од специфичних проблема који погађа имигранте јесте питање њихове идентификације: погрешно име, непрецизност датума рођења, више разних бројева социјалног осигурања. За имигранте, који често не познају довољно добро језик земље пријема, улажење у траг овим административним грешкама често је врло споро и додатно одлаже моменат одласка у пензију.

Због испрекиданости радног стажа, ретки су мигранти који са навршеним годинама старости, имају и довољно година стажа за пуну пензију, што додатно умањује њен износ.

Једном када је одобрена, пензија се може извозити у све земље, са или без билатералног споразума. Да би могао да је добија, страни пензионер који ужива своју пензију ван Француске мора сваке године надлежним органима у Француској да шаље „потврду о животу“. Овај документ издају надлежне власти земље у којој живи, а њиме се потврђује да је осигураник жив, јер смрт корисника није увек спонтано декларисана од породице.

Када је запослени био осигураник француског пензионог фонда, али такође и пензионих фондова других земаља са којима постоје потписане конвенције, могуће је разликовати неколико ситуација:

I Кад је у питању друга земља Европске уније (односно Европског економског простора који чине ЕУ, Исланд, Норвешка и Лихтенштајн) и Швајцарска;

II Са земљама које су изван ЕУ, обрачун пензија зависи од споразума који су са њима закључени. Постоје три врсте споразума:

- Споразум типа 1 (потписан са Србијом, Босном и Херцеговином, Македонијом, Црном Гором, Израелом, Сан Марином, Мауританијом, Мали, Нигером и Тогом);

Он предвиђа две врсте обрачуна: 1) обрачун тотализацијом / проратама и 2) одвојени обрачун пензија од сваке земље посебно, који узима у обзир само периоде улагања у пензиони фонд у тој земљи, иако, према детаљима споразума са сваком земљом, периоди рада у другој земљи могу бити узети у обзир за одређивање стопе. Осигураник онда сам одлучује коју пензију хоће да прима. У том случају, постоји бојазан да неки осигураници не схватају да је на њима да изабере, па не користе пензију која је за њих најповољнија.

- Споразум типа 2 (потписан са Алжиром, Обалом Слоноваче, Сенегалом, Бенином, Камеруном, Конгом, Кап Верде, Турском, Филипинима, Канадом, Сједињеним Америчким Државама и Монаком);

Овај споразум предвиђа одвојени обрачун пензија двеју земаља.

- Споразум типа 3 (потписан са Мароком, Тунисом, Јапаном, Чилеом, Индијом, Јужном Корејом, Квебеком и Андором).

Овај споразум, као и споразум типа 1 предвиђа два различита обрачуна: обрачун тотализацијом / проратама и посебан обрачун, али за разлику од споразума типа 1, осигураник не одлучује о избору пензије него му се аутоматски исплаћује већа пензија.

Са земљама са којима никакав споразум није постигнут, обрачун се врши одвојено за сваку земљу. Што се тиче комплементарних пензија, у оквиру ЕУ, у оквир координације између ових земаља урачунате су и комплементарне

пензије, па је довољан један захтев за пензију у некој од земаља ЕУ, како би се узела у обзир и права стечена у свим другим земљама ЕУ, и то без обзира на националност осигураника.

Ситуација је потпуно другачија са земљама **изван ЕУ**. Не постоје међународне конвенције које регулишу однос између комплементарних режима Француске и пензионих режима других земаља, што умногоме компликује поступак пензионих фондова.

Будући да се пензије могу „извозити“, обавеза је пензионих фондова да обавесте осигуранике о консеквенцама које може имати уплата пензија на стране рачуне, јер неке банке страних земаља врше аутоматско пребацивање једног дела страних пензија за рачун државе, а како се са тромесечних исплата прешло на једномесечне, ова сума на крају године, може бити значајна. Због тога комплементарни пензионих фондови задржавају могућност да врше исплате тромесечно, осим ако се корисник не слаже с тим (Cleiss, 2023).

Један од посебних проблема имиграната је слабо познавање француског административног система. Многи од њих врло слабо говоре француски језик, па су сами потпуно немоћни у остваривању својих права пред компликованом француске администрације (Math, 2009).

Француска регулатива предвиђа обавезно обавештење о пензији од 45. године осигураника. Постоје и интернет-портали пензионих фондова, где се пружају информације и на којима се може симулирати обрачун пензије.

Међутим, непознавање сопствених права је код имиграната веома изражено и односи се и на пензију из доприноса и на права по основу социјалних давања. Тако имигранти не знају за обавезну дужину боравка у Француској као услов за стицање права на додатак за стара лица (ASPA), не познају процедуру за тражење пензије, а велика већина не зна да има право и на комплементарну пензију, иако је она обавезна од 1975. године итд.

Као што је речено, пензије, и основна и комплементарна нису обавеза, већ право. Значи, да би се право на њих остварило, треба га тражити. Када захтев за пензију стигне са закашњењем у односу на датум кад су се за њу стекли услови, уплате се врше рачунајући од датума захтева, а комплементарна пензија се усклађује са датумом захтева за основну пензију. Не постоји могућност ретроактивне исплате за период између стицања права и захтева за остварење права.

Некоординисаност између основног и комплементарног пензионог фонда постоји и када су у питању породичне пензије, односно исплата пензије умрлог осигураника удовици/удовцу (право на породичну пензију, у износу од 54% од износа пензије преминулог, имају само особе које су биле у браку, а не и оне у ванбрачној заједници, чак и уколико је она била регистрована код

надлежних органа). Услови за реверзију према основном пензионом фонду јесу да корисник на кога се пребацивање пензије врши има најмање 55 година и одређени горњи праг укупних примања. С друге стране, комплементарни фонд не поставља никакав плафон примања, а старосни услов је 55 година или чак нема старосног услова у случају инвалидности корисника или уколико има двоје деце коју издржава (UNAFO, 2002, 2014).

Могуће је, значи, да потенцијални корисници не искористе право на реверзију комплементарне пензије, јер су, обраћајући се основном фонду, добили одговор да на то немају право, без обавештавања да би то право могли да остваре код комплементарне пензије.

Непознавање система и наивност извесних осигураника, могу да имају драматичне последице у остваривању њихових права – пензије из доприноса које траже касно, социјална давања које не остварују или губе због принципа територијалности. Многе жене остале у земљи порекла не остваре право на реверзију пензије својих мужева.

Будући да се ради о популацији која често не влада француским језиком, непосмена је и недовољно упућена како би сама могла да оствари права која јој по закону припадају, неопходна је помоћ конзулата земље порекла у Француској или удружења која имигрантима помажу у остварењу њихових права. Од 1995. до 2005. португалска влада је организовала кампању за информисање становништва о породичним пензијама, али, иако су плакати били видљиво истакнути на јавним местима, пријавила се само половина од оних који су могли да остваре право (Bobbé, Ribert et Terray, 2013, подаци групе Misericordia de Paris стр. 56).

Многи имигранти не схватају последице рада „на црно“ и не разликују пензију из доприноса од социјалних давања на која већина има право, али то не зна.

Такође, многи не проверавају обрачун и износ пензија који им се одреди, јер је рачуница компликована, па немају другог избора него да верују институцији. Поред тога што се касно обраћају фондовима за остварење права, већина нема све своје обрачуне плата, јер не схватају њихову важност. Све то утиче да имигранти, током свог радног стажа, много више уплаћују у пензионе фондове него што на крају свог радног века добију као пензију. У разговору са запосленим из комплементарног фонда, Бобе, Рибер и Тере добили су информацију: „Када би се показала финансијска маса коју чине улагања у пензионе фондове (страних) резидената и оно што они добију у пензији, то би променило расправе о имиграцији“ (Bobbé, Ribert et Terray, 2013: 59).

5.4.2 Какве су могућности избора места живљења за имигранте у пензији?

Упркос првобитној намери о привременом боравку, имигранти настоје да се повежу са заједницом земљака у земљи пријема и тако реконструишу друштвене мреже које су покидали и напустили одласком из своје земље. Некима су супруге дошле у оквиру процедуре окупљања породица, а неки су се оженили у земљи у којој бораве. Једном када су деца одрасла, поново се поставља питање њиховог останка. Уколико нису превише географски удаљени од земље порекла, и уколико им то примања дозвољавају, они одржавају процес сталног одлажења и враћања, мерећи разлоге за и против остајања у једној или другој земљи.

Елементи који утичу на њихову одлуку су породичне везе, квалитет здравствених услуга, везе које су одржавали са земљом порекла, приходи којима располажу, поседовање некретнина и тако даље.

Уколико је имигрант тражио и било му одобрено окупљање породице, боравак у Француској не доживљава се више као привремен и краткотрајан. Анкета PRI коју је наручио Фонд основног пензионог осигурања (CNAV), дала је извесне податке о намерама португалских имиграната у пензији:

37% је желело да остане у Француској, за коју су их нарочито везивала деца и унуци

38% је желело да живи уз сталне одласке и доласке између две земље

13% је желело дефинитивно да се врати у Португал, углавном они који нису имали своје станове у Француској и којима пензија није омогућавала пристојан ниво живота уколико остану (Attias-Donfut, 2006).

За оне који реше да се врате, није редак случај да не успевају да се уклопе и поново пронађу своје место у земљи порекла.

Квалитетне здравствене услуге важан су критеријум за одлуку о избору места боравка у пензији, поготово што је много имиграната, због тога што су обављали тешке послове током свог радног века, нарушеног здравља. Зато већина осигураника више воли да задржи пребивалиште у Француској, како би ту могли да се лече.

Још један разлог останка у Француској су социјална давања, која су везана за пребивалиште у Француској, а којима допуњују своја ниска примања.

Сем тога, као главни извор прихода за породице које су остале у земљи порекла, многи имигранти настављају да раде докле год је то могуће и докле год су у стању, како би их финансијски помагали.

Због испрекиданог радног стажа, имигранти, када дођу у доба за пензију, имају готово десет година мање уплаћеног стажа него што је то случај са Французима (Christel et Deloffre, 2008). Последица тога су мале пензије и немогућност да плаћају за стан у Француској или да стално путују између две земље, а с друге стране, у обавези су да остану у Француској како би задржали права на социјалну помоћ.

После 1970-их година, на крају „златног“ тридесетогодишњег периода (који се у Француској назива „Тридесет славних“), све више миграната је имало несигурне послове, иако је пре тога извештан број њих радио у великим предузећима и имало сигуран и законом заштићен статус.

Међутим, забрана радне имиграције 1974. године је довела до повећања имиграната без папира, а тиме и рад на црно. Да би уопште имали могућност да раде, много миграната је радило на црно или користило лажне карте боравка, под туђим именом како би се запослило. Они ће, наравно, имати велике проблеме да остваре пензију.

Радници-мигранти трпе двоструку дискриминацију: дискриминацију за време активног живота и често хаотичног радног стажа и дискриминацију као пензионери. Ова ситуација, међутим, полако почиње да се преноси и на „рођене“ Французе, који су, такође, све масовније суочени са краткотрајним, нередовним и слабо плаћеним пословима, са незапосленошћу младих, а са друге стране, са порастом животног века и старењем становништва, што указује на то да би се и они могли за неколико деценија наћи у истој ситуацији као имигранти сада. Обрнуто, нова, „бирана“ имиграција, са високим нивоом образовања и корисним знањима за Француску, има шансе да поправи свој радни статус, а тиме и услове и висину пензије, једном кад до ње дође.

5.4.3 Они који су се вратили

Према подацима француског Фонда основног пензионог осигурања (CNAV), извештан број француских пензија се исплаћује у иностранству.

Укупно 7% француских пензионера живи ван Француске, од којих 47% у Европи и 42% у Африци. У просеку су старији и примају знатно ниже пензије.

Министар за акцију и јавне рачуне, најавио је 2023. године строжу контролу пензионера из француског система који бораве у иностранству. Циљ је посебно био да се провери да ли су још увек живи и да ли су њихови досијеји усклађени, како би се ограничила могућност преваре.

Са више од 341.000 држављана, Алжир је домаћин већине ових пензионера. Управо у овој земљи се од скоро спроводи експеримент на 1.000 досијеја

пензионера наводно старих скоро 100 година – на крају се испоставило да 300 ових досијеа није усклађено. Поред Алжира, скоро 61.000 корисника француских пензија живи у Мароку, а више од 37.000 у Тунису.

47% француских иностраних пензионера из иностранства живи у Европи. Португал је земља у којој их има највише (скоро 164.000), одмах испред Шпаније (око 157.000). За њима следе друге пограничне земље, као што су Италија (скоро 66.000), Белгија (скоро 52.000), Немачка (скоро 47.000) и Швајцарска (скоро 21.000). У Србији живи 10.000 француских пензионера.

Просечна укупна месечна пензија француских пензионера који живе у иностранству износи 284 евра, што чини 3,8 милијарди евра исплаћених годишње или 3% од укупних пензија које се исплаћују у општем систему у 2021. години. Ниске пензије се могу објаснити краћим радним стажом у Француској или чињеницом да се ради о породичним пензијама.

Они су у просеку старији од пензионера који живе у Француској: у иностранству живи 34% француских пензионера старих 80–89 година, у поређењу са 19% оних који живе у Француској (Ouest France, 2023).

6. РАЗВОЈ СОЦИЈАЛНОГ ОСИГУРАЊА У СРБИЈИ

Србија је била веома прогресивна када су у питању мере социјалне заштите. „Зачеци социјалног осигурања, тачније пензијског и инвалидског осигурања у Србији јавили су се још у првој половини 19. века, када су донети и први прописи из те области: Уредба о занатима из 1847. године, Рударски закон из 1866. године, Правилник болесничког и потпорног фонда из 1895. године и Уредбе о пензијама чиновника из 1841, 1861. и 1871. године. Њима су, као и прописима других европских држава у то време, били обухваћени само радници и чиновници. Први Занатски добровољни фонд, који је имао велики број осигураника, сопствене изворе финансирања и правила којима су била прецизно дефинисана права и обавезе чланова фонда, основан је у Краљевини Србији 1898. године, само девет година након доношења, првог у свету, Закона о пензијском осигурању радника у Немачкој.

Обавезно социјално осигурање било је, касније, регулисано Законом о осигурању радника, који је донет 14. маја 1922. године а, стицајем околности, његова примена је била одложена до 1. јуна 1937. године. Законом су били обухваћени сви ризици осигурања (изузев незапослености), а базирао се на принципима обавезности осигурања, јединствене примене на територији целе државе, финансирања система средствима доприноса који су плаћали запослени и послодавци (изузев у осигурању од несреће на послу, које су, путем доприноса, финансирани искључиво послодавци), уз најшири обухват свих лица у радном односу, укључујући и ученике, лица на пракси, волонтере, поморце, запослене у иностранству и лица која се баве домаћом (кућном) радношћу. Сматран је једним од најнапреднијих прописа ове врсте у Европи, заснован на начелима немачког система социјалног поретка, која су уведена у Немачкој, крајем 19. века, за време канцелара Бизмарка“ (Завод за социјално осигурање РС[1], веб-портал).

„Међународним уговорима о социјалном осигурању, односно социјалној сигурности, као тзв. инструментима координације, омогућава се усклађена примена националних законодавстава држава уговорница у области социјалног осигурања, а тиме се:

– гарантује једнак третман држављана, односно осигураника обе државе уговорнице у оквиру националног законодавства,

– утврђује применљиво законодавство (правила на основу којих се, у сваком конкретном случају, може тачно утврдити да ли се примењује законодавство једне или друге државе уговорнице),

- обезбеђује очување стечених права и
- гарантује исплата (трансфер) давања у случају промене пребивалишта у другу државу уговорницу.

Међународни уговори о социјалном осигурању могу бити потпуни и обухватати целокупну област социјалног осигурања (пензијско и инвалидско осигурање, здравствено осигурање, здравствена заштита и материнство, осигурање за случај повреде на раду и професионалне болести, осигурање за случај незапослености и додатак за децу), односно непотпуни и обухватати само неку од грана социјалног осигурања“ (Завод за социјално осигурање РС[2], веб-портал).

„Међународним уговорима о социјалном осигурању се у оквиру административно-правне помоћи обезбеђује да осигураник подноси захтев носиоцу осигурања на чијој територији има пребивалиште, односно боравиште.

Захтев поднет носиоцу осигурања једне државе уговорнице сматра се захтевом поднетим и носиоцу осигурања друге државе уговорнице, о коме се она обавештава на прописаним двојезичним обрасцима.

О праву на пензију одлучује свака држава уговорница на чијој територији је осигураник радио применом својих националних прописа и међународног уговора о социјалном осигурању.

Ако осигураник испуњава услове за остваривање права по основу стажа навршеног на подручју једне државе уговорнице, пензија се одређује без узимања у обзир стажа оствареног на подручју друге државе уговорнице. Уколико ти услови нису испуњени, у складу са међународним уговором о социјалном осигурању, периоди осигурања навршени на подручју земаља уговорница се, под условом да се ти периоди не поклапају, сабирају и одређује се сразмерни део пензије“ (Републички Фонд за пензијско и инвалидско осигурање, званична веб страница, Права по међународним уговорима).

7. КОНВЕНЦИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ СА ФРАНЦУСКОМ

Краљевина Југославија закључила је Уговор о раду и социјалној заштити са Француском 29. јула 1932. године.

После Другог светског рата, 1950. године, закључена је Општа конвенција о социјалном осигурању са Француском (са југословенске стране потписник Опште конвенције био је Марко Ристић, први амбасадор ФНРЈ у Француској, чије је „надреалистичке“ везе из периода између два светска рата нова држава ставила у службу успостављања добрих односа са Француском).

Општа конвенција о социјалном осигурању између ФНРЈ и Француске Републике ступила је на снагу 1. 4. 1951. године; објављена је у Службеном веснику Президијума Народне скупштине ФНРЈ број 4/51. Измене и допуне су објављене у Службеном листу СФРЈ-Међународни уговори број 1/1967; 17/1971; 22/75, 7/1977; 5/79 и број 9/1990 (Република Србија (3), Министарство спољних послова).

Нов споразум између Републике Србије и Републике Француске о социјалној сигурности је, са стране Србије, потврђен 2015. године, а објављен је у Службеном гласнику РС –Међународни уговори број 6/2015. Међутим, Француска га је потврдила много касније. Тек крајем 2022. године коначно је дат предлог за потврђивање овог споразума од француских власти. Наиме, 26. октобра 2022, министар за Европу и иностране послове поднео је предлог закона којим ће се дозволити потврђивање Споразума о социјалној заштити од 6. Новембра 2014. између Владе Републике Француске и Владе Републике Србије. „Споразум који је потписан у Паризу још 2014. године имао је за циљ да замени Општу конвенцију о социјалној сигурности закључену између Југославије и Француске 5. јануара 1950, чије одредбе више не одговарају актуелној ситуацији. Овај споразум олакшава мобилност радника и осигураника, који се сада одвијају без прекида њихових права у области социјалне сигурности. Омогућава, између осталог, олакшавање и појачање економских размена и утврђује присуство француских предузећа на српској територији“ (République française (2022), Conseil des ministres du 26 octobre 2022. Accord de sécurité sociale entre la France et la Serbie).⁸⁶

⁸⁶ Савет министара од 26. октобра 2022. Споразум о социјалном осигурању између Француске и Србије.

Нови споразум о социјалном осигурању између Француске и Србије коначно је потврђен од обе уговорнице и ступио је на снагу 1. децембра 2023. Њиме се, као и претходним споразумом, регулишу односи из области здравственог осигурања, пензијског и инвалидског осигурања, повреда на раду и професионалних болести и породичних давања.

У сваком случају, и Споразум из 2023, као и Споразум из 1950. искључују клаузулу пребивалишта као неопходан услов за коришћење права на старосну, инвалидску и породичну пензију и на давања у вези са повредама на раду и професионалним болестима.

С друге стране, неконтрибутивна социјална права (која нису стечена из доприноса) су везана за територијалност и захтевају присуство осигураника на територији државе која врши плаћање, што је, у случају да се ради о корисницима ових давања, значајан разлог који их спречава да се дефинитивно врате у земљу порекла.

8. ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ СТАРОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Старо становништво није јединствена друштвена група – њу чине бројне генерације, које се демографски одређују по години рођења, али као социјалне категорије оне су нешто друго. Генерације имају свој посебан друштвени и културни идентитет. Бобић (Bobić, 2013) каже да би животни пут појединца могао да се опише као сплет (не)искоришћених шанси и (не)направљених избора у домену здравља, образовања, рада, доколице, породице, брака, социјалних веза и слично. На који начин се ова индивидуална искуства трансформишу у генерацијска? Како обезбедити квалитет живота старијих различитих генерација и „друштво за сва старосна доба“?

Мадридски међународни план акције о старењу, (UNECE⁸⁷, 2002) нуди нови приступ и план акције за решавање питања старења у 21. веку. Фокусира се на три приоритетне области: старије особе и развој; унапређење здравља и благостања до старости; и обезбеђивање подстицајног окружења. Он предлаже начине за владе, невладине организације и друге актере да утичу на промену перцепције старости у њиховим друштвима, да побољшају комуникацију са својим старијим грађанима и брину о њима. И то је први пут да су се владе сложиле да повежу питања старења са другим оквирима за друштвени и економски развој и људска права, пре свега са онима договореним на претходним конференцијама Уједињених нација.

У Србији је 2006. године усвојена Национална стратегија о старењу (за период до 2015. године), са циљем да се створи интегрална и координисана политика прилагођена демографским променама. Домен активности је пре свега везан за здравствену и социјалну заштиту, тржиште рада и образовање, а све у циљу стварања друштва за сва животна доба које посебно тежи задовољавању потреба старих.

Да бисмо размотрили питање колико би „иностраним“ пензионерима било интересантно да своје треће доба проводе у Србији, сматрали смо да је потребно проверити услове живота и ситуацију садашњих српских пензионера.

8.1 Минимум сигурности у старости

Истраживања сиромаштва старих у Србији спроведена пре 15 година (Baronić, 2009) упућују на нижи индекс сиромаштва пензионера (5,5%) у поређењу са општом популацијом (6,6%), за разлику од натпросечног индекса

⁸⁷ Економска комисија УН за Европу.

сиромаштва старих лица уопштено (9,6%). Будући да је пензијски систем у Србији, као и у Француској конципиран по Бизмарковом моделу, он није универзалан. Стари који нису (довољно дуго) уплаћивали доприносе, а који немају приходе или су њихови приходи веома ниски – испод нивоа минималне социјалне сигурности, ипак имају права на социјалну заштиту.

Пол, брачно стање, место живљења (село / град, регион...), врста домаћинства и године старости неки су од испитиваних фактора за које је установљено да утичу на индекс сиромаштва старих људи. Међутим, најзначајнији фактор који утиче на индекс сиромаштва управо је остварено право на пензију, а затим и висина и врста остварене пензије.

Подаци су показали да **међу пензионерима** постоје извесне нарочито угрожене групе (пољопривредници, примаоци породичних пензија). Међутим, **међу старом популацијом уопште**, лица без пензије нарочито су угрожена, а ту групу су сачињавале доминантно жене, особе које не живе у браку, са основном школом или ниже од тога, из руралних крајева, старије од 75 година (Baronijan, 2009).

8.2 Свако друштво има старе људе какве заслужује (Minois, 1987)

Светско становништво убрзано стари, и када се посматра пораст броја старијих од 65 година, као и када се узме у обзир њихов удео у укупној популацији. Са изузетком Јапана, све остале најстарије земље света су европске, а међу њима је и Србија са 21,3% људи од 65 година и старијих, према мерењима Еуростата за 2022. годину (Eurostat, 2023a).

Године 2022. године, више од петине европске популације било је старије од 65 година. Константно ниске стопе наталитета и дужи очекивани животни век трансформишу европско друштво и воде према изразитој транзицији ка знатно старијој структури становништва. Као резултат овог демографског процеса, удео радно активног становништва у земљама ЕУ и у Европи уопште опада, док расте број пензионисаних лица, тако да на једно пензионисано лице долази нешто мало више од три радно активна (Eurostat, 2023b).

За разлику од ситуације од пре четрдесетак година када је однос активних и неактивних био повољнији, данас је коефицијент економске зависности (однос укупног економски неактивног становништва и укупног економски активног становништва) значајно порастао у целој Европи и у Србији, што је условило реформисање пензионих система и фокусирање јавних политика на ову проблематику.

До Пописа 2002. године, у укупно становништво су поред становништва у земљи убрајани и грађани на раду у иностранству, као и чланови породице који су с њима боравили, без обзира на дужину боравка. Пописом 2002. године уведена је новина, па у састав сталног становништва, осим становништва у земљи, улазе само они грађани чији је боравак у иностранству краћи од годину дана. Овакав концепт је задржан и у Попису из 2011. године.⁸⁸

Резултати Пописа из 2011. године потврдили су континуирани процес демографског старења становништва Србије без Косова и Метохије (и без албанског становништва општина Бујановац и Прешево, које је бојкотовало Попис 2011). Становништво је изузетно старо, просечна старост становништва према Попису из 2011. била је 42,2 године, а према подацима Еуростата за 2021. годину, она је већ премашила 45 година (Eurostat, 2023c).⁸⁹ Коефицијент старосне зависности (оптерећености радно способног становништва од 15 до 64 године контингентом старих) јесте 25,5 према Попису 2011. Само шест деценија раније становништво Србије било је једно од најмлађих у Европи: просечна старост била је 29,1 годину. Најинтензивније старење десило се као последица кризе у земљи 1990-их, која је довела до емиграције млађег становништва, одлагања рађања и пада фертилитета. Први пут откада се врше демографска мерења у земљи, број старог становништва надмашио је број младих. Актуелна стопа укупног фертилитета (просечан број деце по жени) данас је за трећину мањи од нивоа потребног за просту репродукцију, који захтева 2,1 живорођена детета. Осим периода после Другог светског рата, али краће

⁸⁸ Овај попис уводи једну методолошку новину: први пут је за утврђивање броја становника неког подручја примењен концепт „уобичајеног становништва“. Према њему, лице се сматра становником оног места у којем оно само или са члановима свог домаћинства проводи највећи део времена, односно дневни / ноћни одмор, независно од тога где има пријављено пребивалиште. Тиме су у укупно становништво одређеног места укључена лица која су у том месту живела непрекидно најмање годину дана пре критичног момента, као и лица која су у том месту живела краће од 12 месеци, али са намером да у њему остану најмање годину дана (Републички завод за статистику). „Намера се највише одразила на диференцијацију становништва у земљи и у иностранству (Девеџић и Стојилковић Ђатовић, 2015: 19).

⁸⁹ Према најновијем Попису из 2022. године „Просечна старост становништва Републике Србије износи 43,8 година, с тим што су жене у просеку старије од мушкараца за око три године (просечна старост жена је 45,2 године, а мушкараца 42,4 године). У односу на Попис 2011, просечна старост повећана је за око једну и по годину. У периоду између два пописа није дошло до значајне промене у уделу млађих од 15 година у укупном становништву – 14,3% (Попис 2011), наспрам 14,4% (Попис 2022), али је дошло до осетног смањења удела лица старости 15–64 године – са 68,3% (2011) на 63,5% (2022), тј. за око 5 процената, док је удео лица старости 65 и више година порастао са 17,4% (2011) на 22,1% (2022). Најнеповољнија демографска ситуација је у региону Јужне и Источне Србије, где је скоро свако четврто лице (23,7%) старије од 64 године.“ (РЗС - Републички завод за статистику РС, 2023б).

него у другим земљама, ретке су године кад је дошло до повећаног рађања. Пад наталитета сматра се главним узрочником старења популације, али постоје и други фактори који интензивирају овај процес, као што су пад морталитета и старосни састав мигрантског становништва. У развијеним земљама постоји пораст преосталих година живота, што указује на то да старо становништво може бити биолошки млађе него што њихово доба асоцира. Међутим, анализе проспективне старости у Србији нису оптимистичке (Девеџић и Стојилковић Ђатовић, 2015: 21–25). Када је реч о старосном саставу мигрантског становништва, могуће је да имиграција млађих људи компензује неповољно природно кретање старосног састава. Међутим, последња деценија 20. века у Србији била је обележена имиграцијом избегличког становништва чију полну и старосну структуру не одликује селективност, па је досељено избегличко становништво било старије од становништва које је у исто време емигрирало из Србије, што је дало негативан миграциони салдо за младо и млађе средовечно становништво (0-39 година) – овај салдо је био минус 635.500, док је миграциони салдо лица старијих од 40 година био позитиван и износио је 154.000 (Rašević, 2009).

Према Пеневу (Penev, 1998), поред егзогених чинилаца као што су плодност, смртност и миграције, демографско старење одређује и ендогени фактор – наиме старосна структура која је постојала у претходном периоду. На примеру Србије се види дугорочно дејство наслеђене старосне структуре, поремећене услед Првог и Другог светског рата.

Попис из 2011. године регистровао је у градским насељима 53,19% лица старијих од 65 година, па је повећање урбаности уопште праћено и урбанизацијом старости, при чему су стопе пораста старих лица у Београду увек биле више од републичког просека. С друге стране, према Попису 2011, у Србији је било 18 насеља са искључиво старим становништвом (100% старијих од 65 година) и 13 угашених насеља. Истраживања патуљастих насеља са мање од 20 становника на прагу гашења показала су да су сва смештена у Централној Србији (Анђелковић, 2012).

Међутим, када је реч о демографском старењу, готово да нема разлике између града и села. По завршетку интерних миграција после Другог светског рата, некад младо становништво које је емигрирало са села у град остарило је и повећало градску старост. Некадашње индустријске центре због разрушене економије напуштају млади, осипа се становништво из малих градова и градова средње величине, а због слабије насељености и недостатка младих људи и оних средње животне доби, како на селу тако и у граду, смањује се могућност подршке и стварања пријатељског окружења за старе људе.

У старом становништву, у Србији, као и другде, преовлађују жене. Према Попису из 2011, скоро петина женског становништва Србије старија је од 65 година. Ретка су истраживања у којима се анализира да ли постоји разлика између мушке и женске старости. Милић (Milić, 2010) наводи да по неким схватањима старост изједначава оба пола, јер је сама по себи предмет дискриминације, па је родна дискриминација замењена овом. Мада дужи животни век жена многи посматрају као привилегију, дужина старости, удовиштво и самачки живот доприносе сиромаштву. Уз феминизацију старости, иде и феминизација сиромаштва. Оно што женску старост чини нешто лакшом у односу на мушку јесу боља комуникација са потомцима и боља прилагођеност социјалном окружењу. Из угла психологије, жене су боље припремљене да се суоче са болестима и усамљеношћу старачког доба, јер су се кроз живот носиле са сличним проблемима негујући децу, родитеље и друге. Мушкарци су били мање присутни у кругу породице, а више ван куће током свог радно активног живота, па због тога одлазак у пензију теже подносе. С друге стране, пензија за жене углавном не значи и престанак радно активног живота, јер оне и даље имају обавезе у својој кући и код деце па и унука (Стојилковић и Динић, 2012). Тако је почетак 21. века дефинисао један нови вид насиља у породици над старијим особама, који се у психологији назива „синдромом бабе-робиње“. Ради се, наиме, о старијим женама које добровољно подносе велики терет у оквиру своје породице који са годинама постаје претежак за њих. Ако жена сама не покаже да је крајње исцрпљена, а њена деца то не примећују, преоптерећеност ових особа доводи до појаве обољења на психосоматском и физичком нивоу. Овај феномен Међународна здравствена организација карактерише као насиље над женама (Wikipedia [2]).

Што се хетерогености старе популације тиче, она зависи од величине следећих група које улазе у ову категорију и морталитета у њеном оквиру. Према Попису из 2011. старији од 85 година скоро су удвостручени; међутим, новодолазеће кохорте⁹⁰ рођене су 1950-их година, у време српског „бејби бума“, односно компензације недовољног рађања за време рата. Компензационе генерације ће проширити корпус старих и тиме произвести два ефекта: појачати укупно демографско старење у Србији, а подмладити старо становништво. Ове генерације имале су сасвим други животни циклус од претходних, будући да су живеле у мирнодопским условима, да су више деценија проживеле у послератном просперитету, да су школованије, већином градско становништво, мобилније и информисаније, тако да њихов прелазак у „старе“ представља значајну промену за свако друштво.

⁹⁰ Термин 'кохорта' је демографски појам за групу појединаца рођених током исте године или одређеног вишегодишњег временског раздобља – док је генерација мање одређена тренутком рођења, а више дељењем историјског искуства.

Мирјана Девеџић и Јелена Стојилковић Ђатовић (2015), постављају питање колико је дубока старост добитак за стару популацију и за друштво уопште. Дуг живот је привилегија, уколико значи дуг живот у здрављу. У противном, здравствене и социјалне потребе старог становништва постају витални проблем заједнице. Према резултатима Пописа из 2011. који први пут бележи и елемент инвалидности, инвалидитет је прилично заступљен међу старим становништвом Србије. Чак 46% пописаних пријавило је једну врсту инвалидитета, при чему жене чине бројнију групу.

Што се општег продужења животног века тиче, иако су стогодишњаци постали нормалана појава у економски развијеном свету, код нас се још не може говорити о броју стогодишњака који би био довољно упечатљив да би се наметнуо као посебна категорија за детаљније истраживање.

Када је реч о економској структури старог становништва Србије, може се издвојити неколико категорија: пензионери – лица која су остварила право на неки вид пензије; лица која су обављала само кућне послове у свом домаћинству; лица са приходима од имовине: рентирања или дивиденде; остало – на пример лица неспособна за рад или сл.

Пензије су најзначајнији извор примања остарелог становништва, мушког и женског. У 2020. години 64,4% свих пензија су старосне, 19,8% породичне и 15,7% инвалидске, према подацима Републичког фонда за пензијско и инвалидско осигурање (Републички фонд за ПИО, 2021).

Према Заводу за социјално осигурање Србије, 244.000 осигураника у Србији прима иностране пензије. Највише уплата долази из Хрватске, Немачке, БиХ, Аустрије, Француске и Швајцарске, при чему је укупна количина новца на годишњем нивоу већа од пола милијарде евра (Blic Biznis, 2022).

Данас, када се инсистира на концепту „активних старих“, образовни квалитет сениора је важан и представља врсту нематеријалног капитала на коју друштво може да рачуна. Очекује се да ће, паралелно са порастом популације старих, образовано старо становништво бити показатељ модерног и развијеног друштва. У Србији међутим, актуелно образовно стање старе популације указује да постоји знатан број лица која немају ни основно образовање, чак и неписмених; тако се код нас паралелно појављују тенденције оснивања установа за образовање људи трећег доба, што одговара савременим тенденцијама у развијеном свету, док, с друге стране, постоји популација која није била у могућности или није исказала вољу током свог живота, да се образује. У свакој кохорти, без обзира на побољшања која свака следећа генерација доноси, жене имају слабији образовни састав (Девеџић и Стојилковић Ђатовић, 2015: 90, 100).

Нарочито важна за 21. век је компјутерска писменост. Под компјутерски писменим лицима подразумевају се она која умеју да обављају четири базичне операције: обраду текста, израду табела, примање и слање електронске поште и употребу интернета. Компјутерски неписмено лице је оно које не уме да обавља ни једну од наведених операција и не служи се компјутером у свакодневном животу. Компјутерска писменост код старијих кохорти, имајући у виду да се ради о „младим“ технологијама, не може бити широко заступљена. Она зависи од нивоа образовања и занимања која су лица обављала.

Што се тиче брачне структуре старог становништва, већина старијих мушкараца су у браку, док већина жена није (као разлог се наводи да оне чешће надживе супруга). Они који су у браку су мање усамљени и депресивни, што условљава нижи морталитет. Као општи закључак, може се рећи да је за старије пензионере и пензионерке најчешће брачно стање „ожењен“ и „удовица“ (Девеџић и Стојилковић Ђатовић, 2015: 122).

8.2.1 Колико је старо становништво мобилно, будући да живи у свету коме је мобилност једна од главних карактеристика?

Нормално је да се са старашћу мобилност смањује и да старо становништво ретко добровољно учествује у дефинитивним пресељењима. У старијим годинама, ретки су економски мотиви за миграције, а навике и прилагођеност својој средини играју важну улогу која лимитира покретљивост. Или, како је то објаснила једна стара жена из Пољске, која је упорно одбијала да се у старости пресели и придружи деци у иностранству: „Не пресађује се старо дрвеће“ (Attias-Donfut, 2012).

Мада у развијеним земљама постоји тренд пресељења након пензионисања у земље са блажом климом или финансијским олакшицама, у Србији ове појаве још нису узеле маха.

Будући да посебна истраживања миграција старијих особа у Србији нису рађена, Мирјана Девеџић и Јелена Стојилковић Ђатовић (2015, 131-132), покушале су да изврше систематизацију мотивационих фактора за ову категорију становништва и издвојиле да у старости људи мигрирају због:

- повратка у завичај после завршетка радног века;
- спајања с децом због помоћи у домаћинству и око унука;
- спајања с децом или блиским рођацима због онемоћалости и подршке коју јој они дају;
- збрињавања у социјалној институцији;

- решавања свог стамбеног питања и стамбеног питања својих потомака;
- финансијских проблема и продаја некретнина;
- процене да ће имати бољи живот у секундарним боравиштима;
- болести и тражења одговарајуће средине у којој се она лакше контролише;
- евентуалне потражње експертских знања које квалификовани кадар може да понуди;
- принудне миграције из политичких, климатских и сл. разлога.

Друго питање је да ли је старо становништво имало извесно искуство у пресељавањима. До своје старости, оно је могло да се пресељава више пута, из разних мотива: индустријализација, дерурализација, економске транзиције, ратови... Миграциона историја сваке кохорте је различита. Упркос својим годинама 33% становништва Србије никада није напустило место у којем је рођено: има 415.000 аутохтоних становника старијих од 65 година и 835.000 оних који су се селили. У односу на претходни попис, аутохтоност је смањена, јер нове кохорте уносе миграционе особености послератног периода.

Рођење у Београду предиспонира аутохтоност, јер не постоји привлачнији центар у земљи. Ипак, београдски регион у последњим миграцијама крајем прошлог и почетком овог века односи превагу и када су одласци у иностранство у питању.

Старачка домаћинства одражавају дугорочне трендове у друштву: повећање укупног броја домаћинстава и смањење просечног броја чланова који формирају економско-биолошку заједницу. Скоро 85% старачких домаћинстава налази се у градским насељима. Као доминантан вид породичне форме старачких домаћинстава издваја се (ван)брачни пар без деце. Када је о самачким домаћинствима реч, постоји преминација женских самачких старачких домаћинстава.

Предност коју старачка домаћинства уживају у односу на нестарачка, је у томе што се у 94% случајева ради о власницима станова у којима живе, при чему стара популација има на располагању комфорну квадратуру станова – мање од 10% њих има на располагању мање од 30 квадрата стамбеног простора по особи (Девеџић и Стојилковић Ђатовић, 2015).

9. ИМИГРАНТИ КАО ПОРЕСКИ ОБВЕЗНИЦИ И ПРИМАОЦИ СОЦИЈАЛНИХ ДАВАЊА

Једно од често постављаних питања, нарочито у време избора, у Француској као и у другим земљама имиграције, јесте: колико земљу пријема коштају имигранти? Уврежено мишљење, више или мање јавно изношено, јесте да имигранти искоришћавају „државу благостања“, пре свега оних земаља које имају великодушан социјални систем, као што је Француска.

Организација за економску сарадњу и развој (ОЕСД) с тим у вези је направила студију којом је извршила поређење између доприноса које плаћају имигранти и расхода државе за њих за период 2006–2018, и дошла до закључка да они стоје у равнотежи (Damas de Matos, ОЕСД, 2021).

У извештају који је објавио ОЕСД, у проучаваним државама имиграција државу пријема не кошта ништа. „Супротно популарном веровању, имигранти више доприносе социјалним давањима и порезима него што примају у индивидуалним бенефицијама“, потврђује Жан Кристоф Димон (*Jean-Christophe Dumont*), шеф ОЕСД-а за међународне миграције. Имигранти доприносе финансирању јавне потрошње (Dumont, 2021).

Ови подаци одсликавају миграциону историју сваке земље: у земљама у којима је било много скорашње и младе имиграције постоји позитивнији допринос. Француска је у средњој ситуацији, са све старијом имигрантском популацијом (Damas de Matos, 2021).

У Француској нето буџетски допринос лица рођених у иностранству износи 1,02%, што конкретно значи да су порези и доприноси које плаћају имигранти мало већи од онога што Француска троши на њихову социјалну заштиту, њихово здравље и образовање.

Данас је, према ОЕСД-у, релативна јавна потрошња на имигранте нижа него на остатак становништва у областима као што су старосне и породичне пензије, боловање, инвалидност, образовање, здравство. Насупрот томе, јавна потрошња је виша за породична давања, незапосленост, социјалну искљученост и становање (Damas de Matos, 2021).

Допринос имиграната био би већи да је њихова запосленост већа. ОЕСД је стога спровео симулацију: са стопом запослености сличној остатку становништва, имигранти би могли да генеришу додатних 0,2% БДП-а за јавне рачуне.

„Допринос је позитиван, али би могао бити много позитивнији“, каже Димон. „Политика интеграције није трошак, то морате посматрати као инвестицију. Уз повраћај улагања.“ (Dumont, 2021).

9.1 Приходи и имовина имиграната у Француској

Према подацима француског Националног завода за статистику и економска истраживања (Insee, 2021c), у 2018. имигранти су имали просечан годишњи животни стандард од 20.040 евра, односно 1.670 евра месечно. Зарађени приходи представљају главну компоненту њиховог животног стандарда (72,5%), као и за неимигранте (75,6%). Удео социјалних бенефиција је 18,5% за оне рођене у Африци, а 5,7% за оне рођене у Европи. Ово друго је близу нивоа неимигранта. Овај се јаз може објаснити, између осталог, већом величином породице имиграната из Африке: 29% живи у породицама са најмање троје деце млађе од 18 година, у поређењу са 15% европских имиграната и 18% неимигранта.

Укупно, просечан животни стандард имиграната пре одбитка пореза 26% је нижи од стандарда неимигранта. Након прерасподеле, јаз се смањује: њихов просечни животни стандард је 20% нижи од стандарда неимигранта, односно 423 евра месечно мање. Досељеници из Африке, који представљају нешто мање од половине имигрантске популације, имају најнижи просечан животни стандард: 16.910 евра годишње, односно 1.409 евра месечно. То је за 29% ниже него код европских имиграната и 33% ниже него код неимигранта.

Имигранти су млађи, мање образовани и обављају мање квалификоване послове. Они су, такође, чешће незапослени: 8,5% наспрам 4,7% за неимигранте. Ове ситуације их излажу већем сиромаштву: њихова стопа сиромаштва је 30,7%, односно 17,5% виша од оне код неимигранта. Имигранти представљају око 10% француског становништва, они представљају скоро 20% сиромашних (Oxfam France, 2022).⁹¹ При чему је стопа сиромаштва за људе афричког порекла (39,5%) више него двоструко већа од оне код људи европског порекла (17,6%).

Скоро 70% имиграната има животни стандард испод средњег животног стандарда, а само 12,1% припада слоју од 20% најбогатијих људи (Chéreau, 2019).⁹² Међу имигрантима рођеним у Африци, скоро 80% има животни стандард испод средњег животног стандарда, а само 7,2% њих је међу 20% богатијих људи (Insee, 2021c).

⁹¹ У Француској је линија сиромаштва постављена на 60% француског просечног прихода који износи 1.837 евра месечно у 2019. Особа се стога сматра сиромашном ако је њен приход мањи од 1.102 евра месечно (Insee, 2021c).

⁹² 41.290€ годишње је праг изнад којег се једна особа сматра делом 20% најбогатијих у Француској. (Chéreau, 2019).

На бази наведених статистика, може се закључити да имигранти у Француској у највећем проценту не успевају да достигну ниво живота неимиграната, са увек присутном разликом између лошије позиционираних афричких имиграната и боље позиционираних европских имиграната. То је категорија становништва која је највише погођена сиромаштвом у Француској, али и поред тога, сваке године нови контингенти миграната стижу и настоје да се укључе у француско тржиште рада.

9.2 Споразум о избегавању двоструког опорезивања Србија – Француска

СФР Југославија и Француска су 1974. године закључиле Споразум о избегавању двоструког опорезивања, који је и данас на снази, и који се примењује на лица која су резиденти једне или обе државе уговорнице (*Convention entre le Gouvernement de la République française et le Gouvernement de la République socialiste fédérative de Yougoslavie tendant à éviter les doubles impositions en matière d'impôts sur les revenus (ensemble un protocole) signée à Paris le 28 mars 1974*).⁹³

Да би се уговор о избегавању двоструког опорезивања применио, потребно је да су испуњена два услова: субјект у питању мора бити лице у смислу избегавања уговора о двоструком опорезивању, и мора бити резидент барем једне од држава уговорница.

Лице, за обе државе уговорнице, подразумева физичка лица, друштва и све друге групације лица.

Под резидентом се подразумева лице које подлеже опорезивању у једној држави, на основу свог пребивалишта, боравишта, седишта управе или другог мерила сличне природе. Уколико је лице истовремено резидент обе државе уговорнице, онда уговори о избегавању двоструког опорезивања прописују правила чијим ће се резидентом лице сматрати.

Ако неко лице има стално место становања у две државе, онда се предност даје оној са којом су његови лични и економски односи ближи, тј. у којој се налази центар његових животних интереса.

Уколико једно лице има стално место становања у обе државе уговорнице, а притом није могуће утврдити у којој држави има центар својих животних интереса, физичко лице ће се сматрати резидентом оне државе уговорнице

⁹³ Конвенција између Владе Републике Француске и Владе Социјалистичке Федеративне Републике Југославије о избегавању двоструког опорезивања у погледу пореза на доходак (заједнички протокол) потписана у Паризу 28. марта 1974. године.

у којој му се налази уобичајено место становања, при чему је опредељујући фактор учесталост боравка у односним државама.

Заједнички договор надлежних органа држава уговорница ће бити последње решење за питање резиденције оних физичких лица која су држављани обе или ниједне од држава уговорница (Popović i Kostić, 2009).

Посебно питање које интересује људе страног порекла који живе у Француској је питање наслеђивања имовине и давања поклоне, на које се у Француској плаћа веома висок порез, чак и кад су у питању директни наследници.

Иако је већина испитаника из анкете које смо спровели изјавила да познаје француске прописе о наслеђивању, стиче се утисак да их ретко ко темељно познаје, односно да на време предузима мере како би својим наследницима олакшао порески терет. Тако су неретке ситуације када имовина грађана српског порекла у Француској остане у рукама француске државе јер оставилац није на време израдио тестамент, или на други начин обезбедило пренос имовине својим наследницима. Такође, уколико се наследници не налазе у Француској, не знају како да спроведу оставински поступак над имовином у иностранству, ком државном органу – домаћем и страном, да се обрате, тако да они неретко одустају од ове процедуре. Овде је веома важна појачана активност служби при амбасадама Србије, како би се њени држављани обавестили и заштитили на прави начин. За сва имовинска питања наших људи у иностранству, било би добро да постоји много већа ангажованост и приступачност амбасаде Србије и њених конзуларних одељења, која би требало да врше и извесну превентивну информативно-образовну улогу, а не само да делују *ad hoc*, по насталом случају.

ШЕСТИ ДЕО

ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

1. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ДОБИЈЕНИ ПУТЕМ УПИТНИКА И ИНТЕРВЈУА

1.1 Резултати истраживања на основу упитника

Прикупљање података путем упитника под називом „Српска дијаспора у Француској“ спроведено је у периоду од новембра 2020. до децембра 2022. године.

Текст упитника рађен је на српском и на француском језику, како би се обухватили и припадници српске дијаспоре који боље владају француским него српским језиком.

Услов који је био постављен јесте да су учесници у анкети пунолетни и да су део српске дијаспоре у Француској, у којој непрекидно живе дуже од годину дана. Припадници дијаспоре могли су се одредити на различите начине: они рођени у Србији, српски држављани, они чији су родитељи пореклом из Србије, односно других крајева насељених Србима итд. На крају је, ипак, прихваћено најшире тумачење дијаспоре, које је формулисао професор др Јован Филиповић (Filipović, у: Bobić, Vesković-Andelković, Kokotović-Kanazir, 2016: 99) – осећање припадања српском народу, извесна емотивна повезаност са Србијом, чак и када су одласци и друге врсте размена проређени.

Питања у упитнику делом су инспирисана анкетама ТеО1 и Р1 вођеним међу припадницима француске имиграције, а такође и анкетом која је спроведена од српских државних органа међу српском академском дијаспором (Ђукић-Дејановић и сарадници, 2018).

Циљ је био да се добију одговори на три питања:

1. Постојање веза дијаспоре са матицом;
2. Уклопљеност дијаспоре у друштво земље пријема;
3. Евентуалне намере о повратку у матицу.

Већ на самом почетку, иако је било предочено да је анкета анонимна, били смо суочени са извесним неповерењем и невољношћу да се одговара на питања и дају подаци о себи, што одговара тумачењу Бошковић (Bosković, 2006) о међусобном неповерењу у оквиру дијаспоре, као и неповерењу према трећим лицима, које влада још из периода преклапања првдошле политичке емиграције, са економском емиграцијом 1960-их година.

Упитник је у прво време достављан електронском поштом доступним испитаницима који су били вољни да учествују у истраживању, и тако је добијено

првих 50 одговора. Потом је упитник стављен на друштвене мреже (Фејсбук) које повезују припаднике српске дијаспоре у Француској (Заједница Срба Француске, Срби са Азурне обале, Сви Срби у Паризу), чиме се дошло до укупно 153 одговора. И припадници старије дијаспоре одговорили су на упитник, што показује њихову компјутерску писменост и присуство на друштвеним мрежама, мада је, свакако, значајан део најстарије популације био изван домашаја овог упитника.

Анкета је само мали, пионирски покушај да се донекле упозна српска дијаспора у Француској, у нади да ће то подстаћи институције у матици да покрену опсежнија истраживања, чиме би се дошло и до обимнијих и релевантнијих резултата.

Иако питања српске дијаспоре и њеног стогодишњег присуства у Француској захтевају опсежно лонгитудинално истраживање, ова анкета није могла да обухвати историјски преглед њиховог миграционог пута, већ скенира само ситуацију испитаника у моменту у којем су у њој учествовали.

Најстарији учесник је жена рођена 1938. године, а најмлађи учесник такође је жена, рођена 2001. године. Најстарији мушкарац учесник анкете рођен је 1946. године, а најмлађи 1999. године.

Учешће жена у анкети било је готово двоструко веће од учешћа мушкараца: од 153 добијена одговора, 57 (37,25%) су дали мушкараци, а 96 (62,75%) су дале жене. На основу овога не може се извести закључак о знатно већем броју жена у нашој дијаспори у Француској, већ се, претпостављамо, ради о њиховој већој спремности да сарађују у истраживању.

Године рођења испитаника показују да су готово сва годишта од 1938. до 2011. заступљена, што указује на редовност пристизања у Француску. Од укупног броја испитаника, 41 је рођен у Француској, од којих најстарији 1965. године, а најмлађи 2001. године. На подручју садашње Хрватске рођено је пет, на подручју садашње БиХ осам, на подручју садашње Северне Македоније један, Црне Горе један, а два испитаника су рођена ван бивше Југославије или Француске: један у Бангладешу, а један у Швајцарској. Од укупног броја испитаника (153), 95 су рођени у Србији, од којих 24 у периоду између 1991. и 2001. године.

Од испитаника који су рођени у Србији, највећи број, њих чак 35, рођено је у Београду, а почев од најстарије Београђанке, рођене 1939. године, све до најмлађе, рођене 1999, примећује се заступљеност готово свих година рођења између ова два годишта.

Што се места становања у Француској тиче, потврђују се досадашња истраживања (Ћаџић-Кумрес et Кумрес, 1990, Boskovic, 2006). Наиме, 34 особе живе у Паризу, а још 61 у његовој околини, што указује да је највећи број припадника

српске дијаспоре (95 од 153 испитаника) насељен у париској регији. Следеће области где су Срби највише присутни су Прованса, Вар и Азурна обала – југоисточни део Француске: њих 44, а један и у Монаку.

Из области Лиона и околине било је пет испитаника, три из централно-западне области (која гравитира према Нанту), три из југозападне области – Окситаније, један из Бургоње (центар-исток), два из источних области (Алзас и Франш-Конте). Може се, дакле, закључити да је готово цела карта Француске покривена људима српског порекла, са највећом концентрацијом у париској области и на југоистоку Француске.

У области Азурне обале не живе само старији Срби, као што би се могло претпоставити, будући да су то медитеранске области са благом климом у које се доста људи досељава у трећем добу. Напротив, ради се углавном о радно активном становништву српског порекла. Свакако је да има и старих људи српског порекла који живе у овим пределима, али су они углавном измакли обухвату ове анкете.

Питање које је било упућено испитаницима који нису рођени у Француској: „Које године сте се први пут населили у Француској на период дужи од годину дана?“, показало је, такође, регуларност долажења од 1960-их наовамо, са нешто појачаним интензитетом од 2010. године. Претпоставка је да се ради о студентима који су дошли у Француску по потписивању Споразума о размени студената из 2009. године између Француске и Србије.

На питање особама које нису рођене у Француској колико су година имале када су дошле у Француску и ту се настаниле, добијени су следећи одговори:

Од 109 одговора, 60 испитаника или 55% је дошло са више од 25 година, 23 испитаника или 21,1% између 20 и 25 година, 14 испитаника или 12,8% између 15 и 20 година, петоро испитаника или 4,6% између 10 и 15 година, четворо испитаника или 3,7% између пет и десет година и три испитаника или 2,8% између 0 и 5 година.

Могло би се, дакле, закључити да је највећи број испитаника дошао у радно активним годинама.

Следеће питање односило се управо на активност испитаника у Француској.

На ово питање одговорили су сви испитаници (153) и анкета је показала да се највећи број њих – 68,6% налази у радном односу. Студенти или ученици чинили су 6,5%, пензионери 4,6%, у ситуацији тражења посла било је њих 13,7%, ситуацију жена домаћица / мушкарац у домаћинству пријавило је 2,6%, а другу ситуацију (хендикеп или сл.) 3,9%.

Уколико се упореди проценат људи који су у ситуацији тражења посла, види се да је он знатно изнад националног просека Француске, који је био 7,4% на крају 2021. године (Insee, 2022a). Наравно, за нека следећа истраживања, било би добро утврдити професионалну структуру српске дијаспоре, сегменте занимања којима се бави, које дипломе има, те утврдити разлоге тако високе незапослености.

Следеће питање односило се на држављанство испитаника.

Одговорила су сва 153 испитаника. Испоставило се да највећи број њих има двоструко држављанство, српско и француско (45,1%), само српско је имало 38,6%, само француско 9,2%, држављанство неке земље бивше СФРЈ 4,6%, држављанство неке треће земље 2% и једна особа – 0,7% декларисала се као апатрид.

Особе које имају француско држављанство (83) стекле су га:

- 23 рођењем (један од родитеља је имао француско држављанство);
- 51 натурализацијом;
- 9 браком са француским држављанином/држављанком.

На питање: „Коју националност је на рођењу имала ваша мајка?“ – добијена су 152 одговора, од којих само два наводе француску националност мајке, а сви остали националност бивше СФРЈ или неке од република бивше СФРЈ.

Када је у питању националност очева у време њиховог рођења – добијено је 147 одговора, од којих 2 указују на француско држављанство, један на француско и српско држављанство, један на алжирско и српско држављанство и један на италијанско држављанство оца, док остали (142) наводе СФРЈ држављанство или држављанство неке од република бивше СФРЈ (ова питања имала су за сврху да се покуша утврдити у којој мери је долазило до мешања становништва).

На питање који је ваш брачни и породични статус? – одговорила су сва 153 испитаника, са следећим резултатима:

Највећи број испитаника живи у брачној или ванбрачној заједници (59,4%), 29,4% су били самци у моменту одговарања на анкету, 9,8% су били разведени/раздвојени и 1,3% су били удовци/удовице.

Потврђује се да се бракови/заједнице у већини (50,3%) заснивају са људима српског порекла, мада има 22,1% бракова/заједница са Французима.

Упитник је показао да је од 153 испитаника њих 80 имало децу. Притом, највећи број деце имао је само француско држављанство, потом двоструко српско и француско држављанство, а затим само српско држављанство.

Највећи број деце је живео у Француској, али један број и у Србији или у некој трећој земљи.

Један од најважнијих елемената идентитета је језик, па је било потребно утврдити до које мере испитаници владају српским језиком и колико га користе у свакодневном животу.

На питање: „**Како владате српским језиком?**“ – 95,4% испитаника каже да говори, чита и пише српски, док остатак (4,6%) каже да га добро разуме, али тешко говори, 94,1% каже да зна да чита и пише ћирилицу, а 5,9% да не зна.

Значи, највећи број испитаника, по сопственој процени, потпуно влада српским језиком и ћириличним писмом. Притом, свега 10,5% је користило доступне могућности за учење српског језика у Француској.

Према ранијим истраживањима (Morokvasic, 1971; Boskovic, 2006) српска имиграција слабије влада француским језиком у односу на имигранте из других земаља, од којих је више њих франкофоно, будући да су бивше колоније Француске, односно да су под јаком сфером француског утицаја. Зато смо хтели да установимо и ниво знања француског језика, према процени саме дијаспоре.

Највећи део (81%) навео је да говори, чита и пише француски. 9,8% је навело да га добро разуме, али тешко говори, 7,2% да га добро разуме и говори, али га не чита и не пише, док је 2% рекло да разуме понеку реч, а на питање да ли боље владају српским или француским језиком, 51% је изјавио да боље влада српским, 27,5% да боље влада француским, док је 21,6% изјавило да подједнако добро влада и српским и француским језиком.

Ово питање је даље продубљено питањима којим језиком се испитаници највише служе у односу са партнером и којим језиком између себе говоре њихова деца, да би се видео степен задржавања и коришћења српског језика у породицама током генерација.

Испоставило се да од 114 испитаника који су одговорили да живе у пару, њих 50 говори између себе српски језик, 30 француски језик, 27 користе и српски и француски, док седам говори неким трећим језиком. Очигледно је да српски језик има превагу над француским. Претпоставка је да они који користе француски језик живе са неким ко није српског порекла.

Са својом децом испитаници такође највише користе српски језик, потом француски и на крају неки трећи језик.

Међутим, већ у следећој генерацији, испитаници који имају децу, кажу да деца између себе највише користе француски језик.

Следећа група питања односила се на осећање припадности и везе које су чланови српске дијаспоре задржали са матицом. Постављено им је директно питање: „Осећате се припадником ког народа?“ Одговори су показали да се већина испитаника и даље осећа пре свега као Срби.

На ово питање било је могуће дати више одговора. Више од половине испитаника је одговорило да се осећа припадником српског народа, њих 82 од 153. Следећи највећи број одговора (48) односи се на опцију осећања припадања и српском и француском народу, а потом на космополитску опцију (43). Релативно мали број испитаника (свега њих 17) одговорио је да се осећа припадником француског народа.

Очигледно је да је осећање припадности српском народу најприсутније, што се разликује од резултата до којих се дошло у анкети ТеО1 (2009), према којој су се испитивани имигранти изјашњавали у већем делу као Французи.

Када је реч о одлажењу у земљу порекла, највећи број испитаника је одговорио да је посећује најмање једном годишње (68%), али извештај број каже да никада не иде у земљу порекла (5,9%). Остали је (26,1%) посећују ређе од једном годишње.

У вези са праћењем збивања у земљи порекла у средствима информисања и на друштвеним мрежама, готово половина испитаника (47,1%) одговорила је да дневно прати збивања, 41,2% повремено, а 11,8% не прати.

Једно од питања које се поставило је и питање имовине, пре свега некретнине које испитаници поседују у земљи порекла и у Француској. Резултати су показали доста изједначену ситуацију када се пореде земља порекла и Француска 42,1% власник је некретнине у Француској, а 47,1% у земљи порекла.

Будући да влада мишљење да међу припадницима дијаспоре има доста такзваних samozапослених, постављено је и питање да ли су испитаници власници предузећа у Француској. Међутим, само 19,6% је одговорило да јесте, док је велика већина (80,4%), одговорила да није.

На питање да ли намеравају да се једног дана из Француске преселе у Србију, свега 20,3% је дало децидиран одговор ДА. С друге стране, 28,8% (њих 44 од 153) дало је децидиран одговор НЕ. Нешто више од половине (51%) не искључује могућност повратка.

На питање: у ком периоду бисте се вратили у Србију, чак 30,7% испитаника (њих 47 од 153) изјавило је да не намерава да се враћа. Од преосталих испитаника, 26,8% изјавило је намеру да се врати у периоду пензије, а 42,5% би се чак вратило и пре пензије уколико се за то укаже прилика.

Разлози који би испитанике навели да се врате у земљу порекла пре свега су родбинске и пријатељске везе, а следећи разлог је мање стреса у Србији него у Француској.

На и даље јаке везе са родбином у земљи порекла указује и чињеница да је 55,9% учесника анкете изјавило да има блиске рођаке у отаџбини о којима се стара.

Испитаницима је такође постављено питање колико су уопштено задовољни својим животом у Француској. Скоро 89,5% њих је задовољно, што указује на њихову добру уклопљеност у француско друштво.

Штавише, 59,5% мисли да је више постигло у Француској него што би постигло у Србији. Само 2,6% мисли да је постигло мање у Француској него што би постигло у Србији.

Још једна серија питања имала је за циљ да утврди везу са земљом порекла и очуваност међу припадницима српске дијаспоре неких од традиционалних елемената културног идентитета.

На питање за кога навијају приликом спортских такмичења, чак 94,1% је одговорило да навија за Србију, а само 5,9% за Француску.

На питање да ли је неко од блиских рођака испитаника сахрањен у Француској, само 23% је позитивно одговорило, док 77% нема блиске рођаке сахрањене у Француској.

С друге стране, на питање где би желели да буду сахрањени, чак 54,7% је навело земљу порекла, а свега 10,7% у Француску.

Следећа питања односила су се на чување типично српских традиција у Француској.

На питање: „Да ли славите славу?“, од 153 одговора, 44 су била негативна, док је 109 испитаника изјавило да слави славу, од којих 42 по свим прописима Српске православне цркве.

На питање: „Које сте религије?“ 84,1% испитаника је изјавило да је православне вере, 13,2% да су агностици/атеисти, а остатак од 2,6% да су неке друге вере.

Свега 13,8% одлази редовно у српске цркве, 55,9% понекад, а 30,3% уопште не иду у цркву.

Највећи број испитаника (47,7%) слави православни Божић и Ускрс, али готово истоветан број њих обележава и православни и католички, што је један од показатеља акултурације, односно прихватања елемената католичке традиције земље домаћина. Чланови дијаспоре задржавају културу земље порекла, али формирају и посебан, хибридни идентитет, прожет елементима културе земље порекла и земље пријема.

Када се постави питање о повезаности Срба у Француској, преко асоцијација и српске школе у Француској, на основу одговора испитаника рекло би се да не постоји већа заинтересованост за такво повезивање.

Тако, само 17,8% испитаника су чланови неке асоцијације Срба у Француској, а од 79 испитаника који су пријавили да имају децу, само 19 је слало децу у српску школу.

Највећи број испитаника чини прву генерацију српских имиграната у Француској, док их 29,6% чине другу генерацију, а 7,2% трећу.

Решење стамбеног питања је веома важан проблем у Француској. Нешто више од половине испитаника (50,3%) живи у стану или кући који су власништво њихове породице, 41,7% у изнајмљеном приватном стану или кући, 5,3% у социјалним становима, а 2,6% у домовима.⁹⁴

Познато је да је Француска земља највиших пореза на имовину, па се поставило питање да ли су чланови српске дијаспоре који поседују имовину у Француској обавештени колико је француски порески систем репресиван. Иако је већина одговорила да је упозната, питање је колико се заиста сналазе у компликованим француским прописима. У вези са имовинским, као и другим питањима, било би потребно да службе у Амбасади Србије буду много приступачније.

Међутим, на питање како су задовољни активношћу Амбасаде Србије и Центра културе Србије, само 7,8% је врло задовољно, док је 17,6% незадовољно, а 32% сматра да би ове испоставе државе Србије могле боље да раде.

Једно од питања односи се и на грађанско-политичку активност дијаспоре, како у односу на земљу порекла, тако и у земљи пријема.

На питање да ли гласају на изборима у Србији, сви испитаници (153) су одговорили. Међу њима, њих 14 или 9,2% немају српско држављанство. Само њих 9 или 5,9% гласа редовно, њих 36 или 23,5% гласа понекад, док највећи број – њих 94 или 61,4% не гласа никад.

Исто питање је постављено и у вези са изборима у Француској. И овде се показала релативна аполитичност дијаспоре. Од 148 датих одговора, 56 или 37,8%, немају француско држављанство, па немају право да гласају, њих 44 или 29,7%, гласају редовно, њих 20 или 13,5% гласају понекад, а 28 или 18,5% не гласају никада. Свега 3,3% испитаника су чланови неке политичке партије у Француској.

Група питања покушава да направи поређење између осећања привржености Србији и Француској.

На питање да ли се осећају пријатно у Србији када је посете, 86,8% потврдило да се осећа пријатно, међутим 6,6% децидирано каже да се не осећа пријатно, а 6,6% да у Србију уопште не иде.

На питање коју храну више воле – српску или француску, 67,3% је изјавило да воле и једну и другу подједнако, 26,7% да више воле српску храну, а 6% да више воле француску храну.

⁹⁴ Почетком 2021. године 57,7% Француза су власници станова, што је проценат у сталном порасту од 1985. године. Међу њима 35% још отплаћује кредите за куповину станова у којима живе (Ministère de la transition écologique et de la cohésion des territoires, 2022).

Питање: „Да ли мислите да је живот пријатнији у Србији или у Француској?“ показало је „мртву трку“ између две земље. 46,4% испитаника сматрало је да је живот подједнако пријатан у обе земље, 24,5% да је пријатнији у Француској, 23,8% да је пријатнији у Србији, а 5,3% да не ваља ни у једној ни у другој.

Важно питање је професионална ситуација чланова наше дијаспоре у Француској. Од 153 добијена одговора, 56,2% било је запослено у предузећима (у приватним фирмама или јавном сектору), 17,6% су били samozапослени, 5,9% студенти, 5,2% пензионери и 15% незапослени. Овде се опет види висок проценат незапослености, готово двоструко виши од националног просека Француске за 2021. годину, који потврђује досадашња истраживања о већој неупосленост имиграната у односу на аутохтону популацију.

Толики проценат незапослености указује на неопходност истраживања образовног нивоа дијаспоре, будући да је запослење уско одређено нивоом и врстом дипломе. Овде је, међутим, изненађујуће да постоји висок образовни ниво, јер највећи број испитаника, њих 37,5% изјављује да има више од 16 година школе (мастер, докторат), 36,8%, има од 12 до 16 година школе; 17,8% има од 8-12 година школе; 4,6% има 4-8 година школе и 3,3% има 0-4 године школе.

На питање где су се школовали, 31,3% су одговорили да су се школовали само у Србији, 30% само у Француској, 29,3% и у Србији и у Француској, и 9,3% у Србији, Француској и још некој земљи.

На питање да ли су у Француској обављали послове у складу са својим дипломама, добијени су следећи одговори (145):

- 39,3% да, увек;
- 28,3% углавном да;
- 19,3% не, никад;
- 13,1% углавном не.

На питање колико дуго живе у Француској, добили смо 101 валидан одговор који указује на присуство наших људи на просторима Француске већ од пре 60 година и редовно попуњавање контингента новим имигрантима.

На питање шта је био разлог да изаберу Француску као место живљења, добили смо следеће одговоре (151):

- 25,2% рођен сам у Француској;
- 18,5% дошао сам због брака или сличне везе;
- 15,2% дошао сам на школовање и ту сам остао;
- 9,3% дошао сам у оквиру породичног окупљања;
- 7,3% дошао сам због посла 80-их/90-их/2000-их година;

3,3% дошао сам због политичких промена у Југославији после Другог светског рата;

1,3% дошао сам због посла 60-их/70-их година;

19,9% друго.

Примећује се, у вези са француском политиком рестриктивног увоза радника, и одобравања права на окупљање породице, да је највећи број – 27,8% дошао због брака и породичног регруписања. Међутим, индикативно је да је 15% испитаника дошло у Француску због школовања и ту остало, а у вези са политиком „бирани имиграције“ којом Француска попуњава своје потребе за стручном радном снагом.

Једно од питања је да ли су испитаници имали обезбеђен посао у Француској пре него што су се тамо упутили.

Од испитаника који су одговорили, а нису рођени у Француској, само мали број њих имао је обезбеђен посао у Француској пре него што се тамо запутио.

Обрнуто, од оних који су одговорили, већи део њих имао је посао у земљи порекла;

На основу овога би се могло закључити да је разлог доласка у Француску код великог броја био жеља за подизањем нивоа живота који су имали у земљи порекла, што је подразумевало доношење миграторне одлуке и у ситуацији када су у отаџбини имали посао, а отишли су у Француску иако им тамо посао није био обезбеђен у моменту одласка.

Један од битних елемената квалитета живота је здравствено стање и могућност за задовољење здравствених потреба. Француска у овом погледу ужива високо место међу другим земљама Европе, позната по својој великодушној социјалној држави, која, нажалост, последњих деценија губи на свом сјају, притиснута великом задуженошћу, све бројнијим старијим становништвом и недостатком медицинског особља, нарочито ван већих градских центара.

На постављено питање учесницима анкете какво је њихово здравствено стање, 88,7% испитаника је одговорило да има добро здравствено стање, а 11,3% средње. Ниједан испитаник није рекао да је лошег здравственог стања.

На питање да ли су покривени основним здравственим осигурањем, 96,7% испитаника је позитивно одговорило, а 3,3% није имало основно здравствено осигурање.

Чак 82,2% испитаника има и допунско здравствено осигурање (приватно осигурање које плаћа осигураникова фирма или он сам), док га 17,8% нема.

67,3% испитаника више воли да се лечи у Француској, само 6% више воли да се лечи у Србији а 26,7% не прави разлику – свеједно им је.

Нешто је другачија ситуација кад су стоматолошке услуге у питању, будући да су оне веома скупе и слабије покривене социјалним осигурањем у Француској него што је то случај са другим медицинским услугама.

Већина испитаника ипак више воли да се лечи у Француској – њих 39,7%. Више воли лечење у Србији њих 37,7%, док је осталима од 22,5% свеједно.

Да је српска заједница добро уклопљена у француско друштво показују и одговори на питање да ли мисле да су били жртве дискриминације или неегалитарног третмана.

57,2 посто испитаника је одговорило да никад није било жртва дискриминације, 36,2% да је ретко било жртва дискриминације, а 6,6% да је то био чест случај.

Штавише, 66% испитаника је одговорило да никада није било жртва вређања и предрасуда због свог порекла.

На питање да ли имају поверења у француске институције, 15,1% испитаника је одговорило да има потпуно поверење, 67,1% да углавном има поверење, 11,8% да углавном нема поверење, а 5,9% да уопште нема поверење.

На питање шта их највише везује за Француску, највећи број испитаника, њих 57%, за Француску је везан послом, али исто тако и пријатељима и начином живота, што указује на њихову уклопљеност у француско друштво, што опет доводи у питање њихове намере да напусте Француску у једном моменту свог живота и врате се у отаџбину.

Резиме одговора:

Питања у анкети могу се сврстати у неколико група:

А)

а) Време доласка у Француску и распрострањеност на територији Француске;

б) Држављанство, брачно-породични статус, образовни ниво и запосленост, имовина у Србији и у Француској;

в) Језик којим се служе, осећај припадности и веза са матицом, рад Амбасаде Србије у Француској.

Аа) Време доласка у Француску и распрострањеност на територији Француске

Анкета је, иако се ради о малом узорку, показала да постоји регуларност пристизања у Француску, са застојем у периоду између 1979. и 1986. године, што одговара периоду насталом после затварања Француске за радну имиграцију, а с друге стране, периоду релативног просперитета и отварања у Србији.

Од 1990-их па надаље показује се редовност пристизања, која се нарочито интензивира од 2010. године, после укидање визе за Шенгенску зону за држављане Србије 2009, а такође потписивања споразума о слању српских студената на студије у Француску исте године.

Особе које нису рођене у Француској (њих 109) су великом већином долазиле у радно активном периоду: 55% са више од 25 година, 21,1% у годинама између 20 и 25, а 12,8% у годинама између 15 и 20. Очигледно је да је највећи број испитаника, њих 57%, за Француску везан послом, али исто тако и пријатељима и начином живота, што указује на њихову уклопљеност у француско друштво, а то опет доводи у питање њихове намере да напусте Француску у једном моменту свог живота (када више не буду везани послом?) и врате се у отаџбину.⁹⁵ Само мањи проценат (11,1%) дошао је у детињству.

Испитаници у 63,2% чине прву генерацију имиграната у Француској, 29,6% другу, а 7,2% трећу. Само мали број испитаника (23%) има неког блиског рођака сахрањеног у Француској.

Као и ранија истраживања (Чачић-Кумпес, Бошковић), анкета је показала да је највећа концентрисаност људи српског порекла пре свега у париској регији, а потом у регији Прованса – Азурна обала, што сведочи о привлачећем елементу српских миграторних мрежа, одавно настањених у овим деловима Француске. Али, показало се такође да су Срби настањени на готово целој територији Француске, при чему гравитирају према индустријским центрима (Лион, Нант).

Аб) Држављанство, брачно-породични статус, образовни ниво и запосленост

Питање држављанства испитаника показало је да највећи број њих (45,1%) има двоструко, српско и француско држављанство. Ова чињеница, с једне стране сведочи о дуготрајности присуства Срба на тлу Француске, јер је за стицање француског држављанства потребно да су испуњени извесни услови који захтевају време. Стицањем француског држављанства пре свега се „прескачу“ административне зачкољице – нарочито ограничења због визног режима који је важио за српске држављане у периоду пре 2009. године и добија се слобода кретања и запошљавања која важи међу држављанима земаља ЕУ. Иако су Срби 1990-их били „проказана нација“, чињеница да већина задржава српско држављанство (45,1% испитаник има двоструко држављанство а 38,6% само српско држављанство), говори о њиховој везаности за своју земљу порекла. Од испитаника који имају француско држављанство, 23 су га

⁹⁵ Према УН, радно активно становништво је у добу од 15 до 64 године.

стекли рођењем (рођени на територији Француске од оба родитеља странца или они чији је један родитељ Француз), 53 натурализацијом, а девет браком. Иако се број натурализација чини високим, он не представља одрицање од свог претходног држављанства и порекла, већ прагматично решење у ситуацији „двоструког живота“ који подразумева велику мобилност, а омогућава равноправан приступ француским институцијама.

Питање брачног и породичног статуса је показало да 59,4% испитаника живи у партнерској заједници, 9,8% су били разведени/раздвојени, а само 1,3% су били удовци/удовице. Бракови/заједнице се заснивају углавном са људима српског порекла (50,3%), али мешовити бракови са Французима представљају 22,1%. Највећи број бракова / партнерских заједница са људима српског порекла показује да се наша дијаспора и даље држи и креће у „земљачким круговима“ у којима се одржавају познате вредности и начини понашања. Међутим, релативно значајан проценат бракова са Французима указује и на уклопљеност у француско друштво и прихватање двојног српско-француског модела.

Упитник је показао да су од 153 испитаника њих 80 имала децу. Забрињавајући је податак да је 38,56% деце имало само француско држављанство. Двојно српско и француско држављанство имало је 31,37% деце, а само српско држављанство 25,28% деце. У следећим генерацијама примећује се, дакле, мања ангажованост кад је реч о задржавању српског држављанства, или, барем, известан немар родитеља да пријаве српским властима своју децу рођену у Француској.

Деца су највећим бројем живела у Француској, али један мали број је живео у Србији, а један, такође мали, у некој трећој земљи.

Питање професионалне активности у Француској показало је да је 68,6% испитаника било запослено, 6,5% су били студенти/ученици, 4,6% пензионери, 2,6% жене домаћице / мушкарци у домаћинству. Чак 13,5% било је у ситуацији тражења посла, што показује готово двоструко већи проценат у односу на национални просек Француске, који је износио 7,9% за 2021. годину (Insee, 2021d). И у ситуацији људи српског порекла у Француској потврђују се, дакле, резултати истраживања која су испитивала незапосленост имигрантске популације: имигранти су у неповољнијем положају у односу на изворне Французе у погледу могућности запослења и задржавања посла (анкете TeO1; PRI).

Нешто касније у упитнику постављено је још једно питање у вези са професионалним статусом у Француској, са нешто другачијим понуђеним опцијама за одговор, које је дало 73,8% људи који имају посао, било да су запослени у некој компанији, у државној служби или су samozапослени, али је и број оних који су незапослени још већи него код претходних питања: 15% (овде нису

наведене домаћице / мушкарци у домаћинству као посебна категорија, па су се вероватно придружили категорији незапослених). Студената је код овог другог питања 5,9%, док се код првог декларисало као студент 6,5%. Пензионера је сада 5,2%, док се код претходног 4,6% одредило као пензионери. И поред ових разлика у одговорима (на оба питања одговорили су сви испитаници), јасне су тенденције: највећи број – 56,2% је запослено у компанијама или службама, 17,6% је samozапослено, тј. сами су основали фирме у којима раде, односно регистровани активности којима се баве (тзв. слободне професије), што укупно чини преко 70% испитаника који имају професионалну активност. Нажалост, потврдио се висок степен незапослености, готово двоструко већи од просечног нивоа незапослености за Француску.

Као што је раније констатовано, изненађује, међутим, да су испитаници пријавили висок ниво диплома. Највећи проценат, 37,5%, има више од 16 година школе (мастер или докторат), а 36,8% од 12 до 16 година. Нажалост, нисмо могли да се бавимо типом диплома и повезаношћу нивоа и врсте образовања са незапосленошћу, односно шансама за запослење, али на бази ових одговора, могло би се, уопштено, закључити да постоји извесна некомпатибилност између стеченог образовања и реалних потреба на француском тржишту рада. Додајмо овде да се 31,3% испитаника школовало само у Србији, 30% само у Француској, 29,3% и у Србији и у Француској, а 9,3% у Србији, Француској и некој трећој земљи.

19,6% испитаника одговорило је да су власници предузећа у Француској. Треба, међутим, напоменути да се, углавном, ради о мањим предузећима које су испитаници основали како би се лансирани на тржиште рада као „самозапослени“, будући да им је било тешко да се запосле у француским предузећима (закључак изведен на основу података добијених у разговорима са представницима дијаспоре).⁹⁶

Ав) Језик којим се служе, осећање припадности и веза са матицом, имовина у Србији и у Француској, рад амбасаде Србије у Француској

Језик је основни кохезиони елемент, па је било важно утврдити у којој мери припадници српске дијаспоре владају (по сопственом мишљењу) српским језиком и ћириличним писмом.

95,4% каже да говори, чита и пише српски, а 94,1% да зна да пише и да чита ћирилицу. Притом, само 10,5% је користило доступне могућности за учење српског језика у Француској (школе, курсеви). Када се има у виду да је 44 испитаника рођено у Француској, а 12 дошло у дечјем узрасту (отприлике

⁹⁶ Интервју са Соњом Ј., Сашом Б., Соњом В., Данилом Р.

37% од укупног броја испитаника), може се закључити да српска заједница у Француској држи до очувања сопственог језика и писма, будући да, по сопственој процени, више од 90% има ова знања. Како је само мали број њих учио српски користећи доступну школску наставу и курсеве у Француској, закључак је да су породице овде одиграле важну улогу трансгенерацијског преноса најважнијих идентитарних елемената.

На питање да ли боље владају српским или француским језиком, 51% испитаника је одговорило да боље влада српским језиком, 27,5% да боље влада француским језиком, а 21,6% да подједнако добро владају и српским и француским.

Ово је даље било продубљено питањем којим језиком се највише служе у разговору са партнером и са децом. Одговори су показали да 41,32% испитаника у комуникацији са партнером користи српски језик, 30,59% користи француски језик, 22,35% користи и српски и француски језик, а 5,74% користи неки трећи језик.

Одговори су показали да је највише коришћен језик између родитеља и деце српски, а потом француски. Али следећа генерација – деца између себе, више користе француски од српског језика, мада је и српски у употреби. Акултурација чини своје, али породица и даље представља језгро очувања српског идентитета, што се показало и код других традиционалних српских вредности.

Осећање припадности матици тестирано је кроз више питања.

На директно постављено питање: „Осећате се припадником ког народа?“, 53,6% испитаника је одговорило да се осећају као Срби, 31,4% да се осећају и као Срби и као Французи, а 11,1% је одговорило да се осећају као Французи. Ово не потврђује претходна истраживања (ТеО1, 2009), по којима се 56% испитиваних имиграната осећају и изјашњавају као Французи. (Могуће је да разлике у одговорима долазе од тога да ли се као анкетар појављује представник Француске, или представник дијаспоре Србије).

Највећи број испитаника, 68%, посећује најмање једном годишње земљу порекла, 26,1% је посећује ређе од једном годишње, али 5,9% уопште не иде у земљу порекла.

47,1% испитаника дневно прати збивања у земљи порекла, 41,2% повремено, али 11,8% уопште не прати домаћа средства информисања и друштвене мреже.

Могло би се на основу горњих информација закључити да је дијаспора више физички присутна у земљи порекла, него што се занима за збивања у њој, пре свега привучена породичним и пријатељским везама које тамо одржава (55,9% има блиске рођаке у земљи порекла о којима се стара), а у мањој мери политичко-економским актуелностима.

Међутим, ментална и емотивна окренутост дијаспоре матици види се и из чињенице да приликом спортских такмичења између Србије и Француске чак 94,1% навија за Србију, а само 5,9% за Француску.

Питање које се односи на „коначно одредиште“ исељеника, показало је, такође, симболичну везу са матицом, јер је 54,7% испитаника изјавило да жели да буде сахрањено у земљи порекла, а само 10,7% у Француској.

Једна серија питања настојала је да добије информацију о томе да ли српска дијаспора наставља типично српске традиције, које су, поред језика, ознака њеног идентитета.

На питање које су религије, 84,1% испитаника је навело да су православне вере, 13,2% су се одредили као агностици, а 2,7% као припадници других религија.

Међутим, само 13,8% одлази редовно у српске цркве, 55,9% понекад, а 30,3% уопште не иде у цркву.

71,2% испитаника слави славу у Француској, од којих 27,5% по свим правилима Српске православне цркве. Очигледно да велики број припадника дијаспоре настоји да очува и пренесе најважније српске традиције и тиме очува свој српски идентитет и поред неизбежне акултурације. Тако на питање који Божић и Ускрс обележавају, готово је исти број испитаника који обележава само православне (47,7%), као и они који обележавају и православне и католичке (46,4%). Може се, међутим, констатовати да 94,1% испитаника, узевши у обзир обе наведене групе, обележава православне празнике, којима је готово половина придодала и њихову католичку варијанту, као неку врсту усаглашавања са земљом у којој живе и чијим утицајима су изложени.

Уколико се постави питање асоцијативног живота међу Србима, за разлику од ранијих периода (између два светска рата када је мала југословенска заједница имала богату сарадњу у разним удружењима – Morokvasic-Muller, 1998), рекло би се да не постоји велика заинтересованост. Тако је само 17,8% испитаника учлањено у неку српску асоцијацију у Француској. Од испитаника који имају децу, само 24,11% их је слало у српске школе. Главни генератор збивања за српску заједницу и даље остаје Српска црква [прилог I /16], у којој, такође, постоји школа за српску децу, поред оних које установљава држава Србија. Тако се у свечаној сали цркве у Паризу организују и манифестације везане за српску заједницу које нису искључиво верског карактера (промоција филма Дара из Јасеновца, скупљање помоћи за болницу у Крагујевцу, школа и друго). У последње време, примећује се појачана активност и оснивање нових удружења, поред удружења Заједнице Срба Француске које је једно време готово искључиво окупљало Србе у париској регији. Такође,

приметна је и активност на друштвеним мрежама, где постоји више група које повезују људе српског порекла, а и рад српских удружења у другим деловима Француске (Ница, Бордо, Лион и др.).

Питање поседовања некретнина у Србији и Француској поставили смо да бисмо видели колико су испитаници тиме везани за земљу порекла, односно за њихову „адоптивну земљу“, и да ли, у случају повратка у земљу порекла, имају одмах могућност смештаја. Испоставило се да су проценти готово исти: 47,1% испитаника је власник некретнина у земљи порекла, а 42,1% у Француској.

Српска дијаспора у Француској у највећем броју не гласа на изборима у Србији. Од оних који имају српско држављанство, свега 6,43% гласа редовно, а 25,6% гласа понекад. Велики део (67%) не гласа никада на изборима у Србији. Ово би се могло објаснити као извесна аполитичност дијаспоре уопште, а поготову у односу на матицу: српска дијаспора „гледа своја посла“ у земљи пријема, углавном се не ангажујући грађански и политички у земљи порекла. Овај недостатак политичке активности констатовала је раније и Сања Бошковић (2006). Други разлог за мали одзив дијаспоре могао би бити недовољно информисање од Амбасаде Србије и других државних институција, мали број, неприступачност и неодговарајуће радно време бирачких места (Живковић, 2002). Очигледно је да се глас дијаспоре не чује далеко и да нема већег уплива на политичка збивања у матици.

На питање колико су задовољни активношћу Амбасаде Србије и Центра културе Србије, само 7,8% испитаника су одговорили да су врло задовољни, 32% да би могло боље, а 17,6% су изјавили да нису задовољни.

И као последње у овој групи питања, наводимо питање: „Да ли се у Србији осећате пријатно кад је посећујете?“ Када се одузму они који кажу да тамо никад не иду (6,6%), велика већина осталих (93%) каже да се пријатно осећа, док 7% каже да се не осећа пријатно.

Б)

- а) Разлози избора Француске као места живљења;
- б) Интегрисаност у француско друштво;
- в) Здравствено стање и приступ здравственим услугама у Француској;
- г) Дискриминација у Француској.

Ба) Разлози избора Француске као места живљења

На ово питање разноврсност одговора је била велика (вероватно због превише понуђених опција одговора у анкети). Оно што би се могло извући као резиме датих одговора је да је 25% испитаника рођено у Француској и ту

живи, а следећу најбројнију категорију чине особе које су дошла због брака, односно породичног окупљања (27,8%). Особе које су дошле на школовање у Француску чине 15%, а оне које су дошле због посла чине 9,6%.

Примећује се, дакле, у вези са француском политиком рестриктивног уво- за радне имиграције, а с друге стране, политиком давања права на окупљање породица, да је највећи број српских имиграната дошао због брака и породичног регруписања. Међутим, значајно је такође да је чак 15% дошло у Француску због школовања, а то су кадрови који релативно лако налазе ухлебљење по завршеним студијама на француском тржишту рада.

Оно што је нарочито интересантно јесте да је само 17% оних који су дошли у Француску имало обезбеђен посао у Француској пре доласка, док је чак 83% тражило посао по доласку. С друге стране, чак 56,55% испитаника имало је посао у земљи порекла пре него што је дошло у Француску. Могло би се, дакле, закључити да је разлог доласка у Француску код великог броја њих била жеља за подизањем нивоа живота који су имали у земљи порекла, али не треба заборавити ни ратове 1990-их који су натерали многе да се „сналазе“ у иностранству.

Бб) Интегрисаност у француско друштво

Одговори у вези са дужином боравка у Француској показали су да је међу испитаницима било особа које су у Француској живеле 60, 59, 55 година, а велики број преко 15 година, што потврђује раније налазе о дуговечном боравку наших миграната у Француској, дуже него у било којој другој земљи имиграције (Станковић, 2014).

Према ранијим истраживањима (Morokvasic, 1981, Boskovic, 2006), српска дијаспора слабије влада француским језиком у односу на мигранте из других земаља, од којих је више њих франкофоно, будући да се ради о бившим француским колонијама или земљама под јаким културним и политичким утицајем Француске.

Према сопственој процени, највећи део испитаника – њих 81%, наводи да говори, чита и пише француски; 7,2% да га добро разуме и говори, али га не чита и не пише; 9,8% га добро разуме, али тешко говори; 2% разуме понеку реч. Као што смо раније навели, 51% испитаника је навело да боље влада српским, а 27,5% да боље влада француским језиком. Остали сматрају да подједнако добро владају и једним и другим. Недовољно знање француског језика је значајан хендикеп, који погађа примоимигранте који се нису школовали у француским школама. Међутим, за извесне категорије занимања, добро позна-

вање француског није неопходно, а ту се пре свега ради о асортиману „3д“ послова,⁹⁷ који се обично проналазе у оквиру мигрантских мрежа.

На питање да ли су у Француској обављали послове у складу са својим дипломама, највећи број испитаника (39,3%) одговорио је да је то увек био случај, а 28,3% да је то углавном био случај. 19,3% каже да никад нису обављали послове у складу са својим дипломама, а 13,1% да углавном нису. Значи, око 70% испитаника сматра да је било запослено у складу са својим квалификацијама, али, с друге стране, не треба заборавити висок број људи који су у ситуацији тражења посла.

42,1% испитаника кажу да су власници непокретности у Француској. Будући да је француски порески систем најрепресивнији у Европи, укључујући и високе таксе на наслеђену имовину, поставили смо питање да ли су испитаници упознати са француским фискалним прописима, на шта је 60,2% (додуше од свега 128 добијених одговора) позитивно одговорило. Изгледа да значајан проценат наших људи углавном не познаје ове прописе, па не предузима на време потребне правне мере како би својим наследницима помогло по овом питању. За сва имовинска питања наших људи у иностранству, било би добро да постоји много већа ангажованост и приступачност Амбасаде Србије и њених конзуларних одељења, који би требало да врше и извесну превентивну информативно-образовну улогу, а не само да делују *ad hoc*, од случаја до случаја.

Нешто више од половине испитаника (50,3%) одговорило је да у Француској станује у стану који је власништво њихове породице, 41,7% да станује у изнајмљеном приватном стану. Свега 5,3% станује у социјалним становима, тзв. НЛМ-овима (који могу да буду врло комфорни, али их је веома тешко добити). Може се закључити да се српска популација у Француској добро сналази у решавању стамбеног питања, што указује на њену уклопљеност у француско друштво, а и присутан седентаризам.

Да ли је српска дијаспора политички активнија у Француској него у матици?

Свега 3,3% је учлањено у неку политичку партију у Француској. Када је реч о излажењу на изборе у Француској, они који немају француско држављанство (37,8%) не могу да гласају. Од оних који имају француско држављанство, 47,82% редовно гласа, 21,74% понекад гласа, а 30,43% не гласа никад. Види се овде јача политичка активност у поређењу са политичком активношћу према матици, мада и даље недовољан ангажман становништва српског порекла.

⁹⁷ Енг.: dirty, difficult, dangerous – прљави, тешки, опасни.

Међутим, чињеница да већи број људи излази на гласање у Француској него што их то чини када су у питању српски избори, може се протумачити на више начина: као већа заинтересованост и воља да се утиче на ситуацију у земљи у којој се живи него на ситуацију у матици, а, с друге стране, као резултат практичне могућности да се гласа (број бирачких места, информисање итд.).

На питање да ли имају поверења у француске институције (правосуђе, полиција, школа...), 15,1% испитаника је одговорило да има потпуно поверење, а 67,1% да углавном имају поверење. Известан број, 5,9% је одговорио да уопште нема поверење, а 11,8% да углавном нема поверење. Ово питање није постављено када се ради о српским институцијама, мада би било интересно урадити поређење.

Последње из ове групе питања – да ли су, уопштено, задовољни њиховим животом у Француској, дало је врло речит резултат. Одговорили су сви испитаници, а чак 89,5% је дало позитиван одговор, док их само 10,5% није задовољно. Ово, даље, поставља питање потребе и жеље да се та ситуација промени њиховим евентуалним повратком у матицу.

Бв) Здравствено стање и приступ здравственим услугама у Француској

Питање здравственог стања испитаника убачено је у упитник у опцији евентуалног повратка у отаџбину – како би се видело да ли би њихов повратак у матицу представљао оптерећење за српски здравствени и социјални систем. Готово 90% испитаника (88,7%) оцењује да је у добром здравственом стању, а 11,3% у средње добром. Нико није изјавио да је лошег здравственог стања (а међу испитаницима има старих особа).

Додуше, за то је великим делом заслужан и француски здравствени систем. 96,7% испитаника је покривено основним здравственим осигурањем, а чак 82,2% има и допунско здравствено осигурање (tzv. mutuelle). Не изненађује овај први број, јер све особе легално присутне у Француској покривене су основном здравственом заштитом, али оно што је веома позитивно је да их више од 80% има и допунску здравствену заштиту за које плаћају њихове фирме или они сами, што, опет, указује на, с једне стране, висок степен свести и старања о сопственом здрављу, а с друге представља још један показатељ добре уклопљености у француски модел.

Тако 67,3% испитаника више воли да се лечи у Француској, само 6% више воли да се лечи у Србији, а 26,7% не прави разлику.

Мање убедљива разлика постоји када су у питању зубарске услуге, будући да су оне у Француској веома скупе, а слабо покривене социјалним осигурањем, што је последњих деценија довело до развоја посебне врсте туризма, специјално организованог за пружање зубарских услуга емигрантима, не само

у Србији, већ и другим земљама. Ипак, нешто већи број испитаника – 39,7%, више воли да прима стоматолошке услуге у Француској, али готово исти број – 37,7%, у Србији, док је осталима свеједно.

Бг) Дискриминација у Француској

Велики део истраживања о статусу имиграната у Француској бавио се питањем њихове дискриминације у различитим сегментима друштвеног живота. Међутим, ова истраживања су се углавном бавила имигрантима из афричких земаља или такозваним видљивим имигрантима и заиста су показала више или мање латентну дискриминацију према тој категорији становништва.

Људи српског порекла спадају у такозване невидљиве имигранте и чине релативно малу заједницу у Француској (85.700 особа ако се узме земља рођења као критеријум, 66.300 особа ако се узме држављанство као критеријум, подаци за 2019. годину, Insee, 2022b), која нема нарочитог уплива на друштвене токове у земљи пријема. Осим 1990-их, када су сви рефлектори били уперени на њих због ратова у СФРЈ, од 2000-их се са олакшањем враћају у анонимност, уз ретка иступања, која се, углавном, тичу њихове земље порекла.

Више од половине испитаника (57,2%) изјавило је да никад није било жртва дискриминације у Француској, а 66% да никада није било жртва предрасуда и вређања у вези са својим пореклом. Њихов главни хендикеп и даље остаје недовољно добро владање француским језиком, барем за прве генерације имиграната, и извесна неподударност диплома са француским тржиштем рада, али се ти недостаци углавном решавају у оквиру земљачких мрежа.

В)

а) Поређење живота у Србији и Француској и шта их највише везује за Француску

б) Намере у вези са повратком у матицу

Ва) Поређење живота у Србији и Француској

Питање да ли је живот пријатнији у Србији или у Француској, показало је изједначеност две земље, са малом предношћу за Француску. Тако је 24,5% испитаника сматрало да је живот пријатнији у Француској, а 23,8% да је пријатнији у Србији. Највећи број, 46,4%, сматра да је подједнако пријатан у обе земље. 67,3% испитаника подједнако воли српску и француску храну, 26,7% више воли српску, а само 6% више воли француску храну.

Важно питање за испитанике је било да ли мисле да су постигли више у Француској него што би постигли да су остали (или да су се родили) у земљи порекла. 59,5% испитаника мисли да је постигло више, што значи да већина ипак мисли да су одлазак, односно живот у Француској позитивно утицали

на њихов животни пут, па се посредно може закључити да мисле да је њихова одлука или одлука њихових родитеља да емигрирају била добар избор.

На питање шта их највише везује за Француску било је могуће дати више одговора према понуђеним опцијама. Резултати су показали да наше људе за Француску везује:

– посао	57%
– начин живота, пријатељи	57%
– деца и унуци	33,1%
– ниво здравствених услуга	27,2%
– имовина у Француској	21,9%
– социјална давања везана за пребивалиште у Француској	16,6%
– друго	22,5%

Чињеница да 57% наводи начин живота у Француској као оно што их везује за ту земљу, упућује даље на питање колико би били вољни да напусте Француску ради повратка у земљу порекла.

Вб) Намере у вези са повратком у матицу

На питање да ли намеравају да се једног дана из Француске преселе у Србију, свега 20,3% је децидирано изјавило да има ту намеру. 28,8% је децидирано одговорило да не намерава да се пресели у Србију, док 51% не искључује ту опцију. Упитани за период живота у којем би се, евентуално, вратили у Србију, интересантно је подвући да је чак 42,5% изјавило да би се вратило и пре пензије, уколико се за то укаже прилика, док би се 26,8% вратило тек у периоду пензије.

Дакле, и поред тога што њихов живот у Француској показује добру интегрисаност, наши људи у значајном проценту не би имали ништа против да се преселе у Србију, уколико се за то укаже прилика (посао, брак и сл.).

На питање шта би били разлози који би их навели да се евентуално врате у Србију било је могуће изабрати више од понуђених опција. Одговори су били:

– родбина, пријатељи	55,6%
– мање стреса него у Француској	32,7%
– посао	28,8%
– жеља да будем сахрањен поред мојих предака	28,1%
– носталгија	26,8%
– јефтинији живот	23,5%
– друго	27,5%

Очигледно је, дакле, постојање и трајање везе са матицом, пре свега преко личних, породичних и пријатељских веза, иако су испитаници показали да и у Француској цене начин живота и пријатељске везе које су у њој остварили. Мање стреса је други привлачећи фактор, а потом посао у земљи порекла и јефтинији живот. Ту су и извесни патриотско/романтичарски разлози, као што је жеља да почивају уз своје претке, а такође и носталгија.

Ипак, не треба заборавити да је само 20,3% децидирано изјавило да намерава да се пресели у земљу порекла, али да маса неодлучних, којих је 51%, може бити иницирана и привучена да се пресели због неког од горенаведених разлога.

И на крају, остављена је слобода испитаницима који су то желели, да дају своју личну поруку надлежнима у вези са дијаспором и њеним везама са матицом.

Наводимо овде неке од њих:⁹⁸

1.

„Poštovani, Poručio bih da naš narod i Srbija, može da računa na nas, jer u Francuskoj ima dosta Srba u svim generacijama, zabrinutih svakodnevno za situaciju i dešavanja u našoj državi. Tu smo uvek da pomognemo, posebno zbog naših mlađjih generacija i novih naraštaja, da bi izbegli seobu kao naši preci koji su morali da se sele daleko od svojih porodica, zarad nekog boljeg života, nego da u našu zemlju dovedemo taj bolji život koji će pružiti sansu i nama koji smo otišli daleko da se vratimo i mladima da ostanu na svojoj rodnoj grudi i u otadžbini.“

2.

«Je ne leur recommanderai rien. Je suis personnellement un citoyen français. Je considère donc que nous ne sommes pas citoyen serbe et que nous n'avons pas de «compte à rendre» à la Serbie, ni la Serbie à nous (la diaspora). C'est le pays dans lequel nous sommes à qui nous devons exposer nos recommandations. Cela dit, cela ne veut pas dire que je ne me sens pas lié à mes origines et à la Serbie. Je dis juste que je pense qu'il n'y a pas de sens, pour moi, d'exposer des recommandation à la Serbie en tant qu'appartenant à la diaspora, car je n'appartiens pas à la communauté politique et citoyenne de la Serbie et par conséquent, la Serbie n'a pas de lien a priori avec moi ou la diaspora. Appartenir à une diaspora (si on se sent appartenir à celle-ci) ne veut pas dire appartenir à la communauté politique ou citoyenne serbe. Donc je ne leur recommanderais rien. C'était un plaisir de répondre à tes questions. » [*He бих им ништа нијеручио. Ја сам, лично, француски грађанин. Сматрам, дакле,*

⁹⁸ Неки одговори су на српском, неки на француском, а неки користе оба језика. Превод са француског на српски је писан италиком.

да нисмо српски држављани и да не треба рачуне да полагамо Србији, нији она нама (дијаспори). Наше прејорукe треба да изложимо земљи у којој се налазимо. То не значи да не осећам везаност засвоје пореклом и Србију. То само значи да нема смисла, по мени, давати прејорукe Србији када приидаш дијаспори, јер не приидам полиитичкој и грађанској заједници Србије, ја с тим у вези, Србија нема а priori везе са мном или са дијаспором. Приидаати дијаспори (уколико се осећамо као да јој приидамо) не значи приидаати српској полиитичкој и грађанској заједници. Дакле, не бих им ништа поручио. Било је задовољство одговарати на твоја питања (превод Љ. Б.). „Srecno za doktorat, i samo naprjed, vjeruj u sebe (kao sto si vjerovatno primjetila, pricam jekavicu, znaci da su mi roditelji iz Bosne. Srbi iz Bosne). Pozz:))“

3.

« Soutenez les écoles serbes à l'étranger. Je voudrais bien savoir parler le serbe mieux » [Подржиће српске школе у иностранству. Волео бих да моју боље да говорим српски (превод Љ. Б.).]

4.

« Se rendre disponible » [Будите доступни (превод Љ. Б.).]

5.

« Renseignements à l'ambassade plus clairs ou qu'elle soit accessible » [Јаснија обавештења и доступност амбасаде (превод Љ. Б.).]

6.

„Da administrativne poslove budu lakše izvršene.“

7.

„Што више и што боље повезивање са нашим људима у дијаспори јер се отварају незамисливе могућности сарадње са француским народом и француском државом на свим нивоима, јер се свака сарадња и напредак у билатералним односима заснивају на личним контактима.“

8.

« De défendre les serbes lorsque ceux ci sont pointés négativement dans les medias occidentaux » [Да бране Србе када су нападнути у западним медијима (превод Љ. Б.).]

9.

„Vise brige o dijaspori, u svakom smislu.“

10.

« De nous pas nous traiter comme des «mi-étrangers» [Да се не односе према нама као према полустранцима (превод Љ. Б.).]

11.

„Da nas ne zaborave.“

12.

„Да само СПЦ окупља Србе у дијаспори и да уместо бесловесне уведу словесну дипломатију.“

13.

«Organisation d'un regroupement annuel» [Организовање годишњих окуљања (превод Љ. Б.)].

14.

„Imati predstavnika dijaspore ataše za dijasporu pri ambasadi.“

15.

„Krivi ste zato sto smo ovde!!!“

16.

«Évoquer plus souvent la Serbie autre que pour djokovic ou anciennement la guerre. Elle possède une histoire riche, des écrivains, des inventeurs, etc...» [Помињају чеиће Србију и из групних разлоја, а не само збој Ђоковића и раније ратова. Она поседају дојају историју, писце, проналазаче и гр... (превод Љ. Б.)].

17.

„Sto bolje i vise da drži dijasporu na okupu.“

18.

„Promena politike, naći način da se mladi zadrže.“

19.

„Poručila bih da Francuska ne može da nam pridje ni po ponašanju, ni po hrani, ni po vaspitanju, ni po obrazovanju. Samo da se malo pametnije vodi država i ne ugledamo se na pojedince bili bismo jedna od najboljih država za život.“

20.

„Postojimo, finansiramo vas, poštuje to.“

21.

„Da smo njihova snaga, potencijal“

22.

„Poboljšati saradnju sa visokokvalifikovanim stručnjacima srpskog porekla koji žive i rade u inostranstvu.“

23.

„Da ambasada u Parizu služu svojim građanima u inostranstvu.“

24.

„Da vrate kredite u bankama za naše ljude u inostranstvu.“

25.

„Porucila bih im da nam obezbede pravo glasanja na daljinu ili s punomocjem, jer nismo u mogucnosti da putujemo 1000 km do Pariza da ostvarimo nase biracko pravo, kao i da prestanu da se sluze nasim nikad datim glasovima.“

26.

„Koliko ima dobrih strana, toliko ima i losih, i u Srbiji i u Francuskoj. Bitno je da ko dodje na odredjen period ili ostane kao i ja sto sam ostao, jer sam se ovde ozenio, da nekako uspe da vidi i prihvati one dobre strane i Srbije i Francuske. Ima mnogo toga da se vidi i nauci, i ovde i kod nas u Srbiji. Vlastima nemam nista da porucim, jer oni su tu gde jesu, i nikada se ne odricu vlasti, i ne verujem da bi shvatili kad bih im nesto porucio. Uglavnom, za normalne ljude, zivot je lep svuda na planeti, ali naravno nikad ne treba da se zaboravi odakle potices, i treba da predstavljas svoju zemlju i svoj narod i svoju kulturu na najbolji moguci nacin. Hvala za ovu anketu!!! Veliki pozdrav!“

27.

„Srecno u radu ka boljem sutra za sve nas.“

28.

«Faites nous revenir!» [*Враћићте нас назад! (превод Љ. Б.)*].

29.

„Da olakša proceduru za glasanje na izborima, tj da omogući onima koji ne žive u Parizu (ambasada) i Strazburu (konzulat) podjednake uslove da ostvare svoje građansko pravo.“

30.

«De promouvoir la cohésion de la diaspora via plus d'associatif, d'événements et de projets culturels ou sociaux » [*Промовисајти кохезију дијаспоре њућем више рада у асоцијацијама, културним и друштвеним здивањима и њројекћима (превод Љ. Б.)*].

31.

«Essayer d'imiter la stratégie d'israel pour structurer la diaspora ou du moins essayer de la faire dans les principaux pays et permettre à chaque serbe ethnique d'obtenir la nationalité sans que ce soit un parcours impossible. » [*Покушајти њрименићти сћрајћећију Израела за сћрукћурисање дијаспоре или дарем њокушаћти њо у ћлавним земљама и омоћућићти сваком ећничком Срдину да добије држављансћиво, а да њо не буде немоћућа мисија. (превод Љ. Б.)*].

32.

«La diaspora n'est pas présente uniquement à Paris» [*Дијаспора није њприсућћна само у Паризу! (превод Љ. Б.)*].

1.2 Резултати истраживања са дискусијом добијени интервјуом

Како би се добила нешто јаснија слика о разлозима доласка припадника српске дијаспоре у Француску и продубила сазнања о њиховој интегритету у француско друштво, као и везама са матицом и евентуалним намерама за повратак у отаџбину кад дође време пензије, обављено је и шест полуструктурираних интервјуа. Интервјуи су вођени у Француској 2022. и 2023. године, испитаници су пре почетка интервјуисања били обавештени о сврси интервјуа, као и о томе да је интервју анониман. Разговори су тонски записани, а потом су пажљиво транскрибовани.

Интервјуисани су, дакле, припадници српске дијаспоре у Француској, четири жене и два мушкарца. Најмлађи испитаник (жена) имао је 35 година, а најстарији (такође жена) 76 година. Три испитаника су била родом из Београда, један из Ужица, један из Ђуприје и један из Војводине.

Четири испитаника имала су завршен факултет, један средњу, а један основну школу. Од оних са факултетском дипломом, троје их ју је стекло у Југославији, односно Србији, а једна особа у иностранству, али не у Француској. Они са нижим степеном дипломе такође су се школовали искључиво у Југославији, док је само једна особа имала краће додатне професионалне курсеве у Француској. Једна особа је уписала мастер у Француској, али не преважно због жеље да се професионално усавршава, већ да би решила питање боравишне дозволе. Још једна особа је уписала мастер у Француској, пошто је претходно стекла универзитетску диплому у Србији.

Сви представљају примомигранте, односно прву генерацију имиграната у Француској.

Што се времена доласка у Француску тиче, један испитаник је дошао седамдесетих година, једна испитаница осамдесетих, три испитаника деведесетих, а једна испитаница после 2010.

Четворо живи у Паризу, а двоје у околини Париза (93).⁹⁹ У моменту интервјуа, троје их је било у пензији, две особе су радиле као samozaposlene (основале сопствене фирме), а једна је била запослена у француском предузећу. Од оних који су отишли у пензију, сви су претходно најдуже радили као samozaposleni.

⁹⁹ 93 – административна ознака за Сен Сан Дени (Seine-Saint-Denis), француски департаман који се граничи са Паризом (североисток).

Што се њихових година у моменту доласка у Француску тиче, двоје које су дошли седамдесетих и осамдесетих година дошли су врло млади, из потпуно различитих разлога. Данило Р. није имао запослење у Југославији, још је тамо радио „на црно“, на грађевинским пословима, па је отишао у Француску како би зарадио за живот и после „живео од камате“, како је рекао. Његова првобитна намера је била, дакле, да стекне довољна средства и да се врати у Србију.

Нада Р. је дошла у Француску понета извесним романтичарским заносом и дивљењем које је стекла према француској култури још у породици, жељна да из своје војвођанске провинције оде у „велики свет“ коме се још као мала дивила. Иако је у Југославији имала запослење, хтела је „више“, притом потпомогнута професионалним окружењем у Србији, које ју је препоручило представницима српске дијаспоре у Француској из истог професионалног миљеа. Нада је дошла на неодређено време, после претходног вагања своје миграционе одлуке и размишљања о одласку током скоро годину-две дана.

Рекло би се, дакле, да су код Данила више деловали *push*, а код Наде *pull* фактори, па иако су обоје дошли отприлике у исто време и у Француској провели све године после одласка из Југославије, Данило их је доживљавао више као нужно зло, док је Нада то представила као сопствени избор који јој је донео велику сатисфакцију. Обоје су највећи део живота радили као samozапослени – Данило као власник фирме за грађевинске радове, а Нада као партнер у агенцији за некретнине, што им је обезбеђивало довољна средства за живот у Француској, али са сасвим другим доживљајем квалитета живота.

Највећи број испитаника – њих троје, дошао је деведесетих година. Саша и Соња Ј. дошли су на одређено време од четири године као представници матичних фирми у Југославији у њихове филијале у Француској, са надом да ће им се мандат продужити. Обоје су свој одлазак, односно своје „слање“ у иностранство доживели као значајну промоцију на професионалном плану. Врло брзо по доласку придружили су им се и чланови породице. Кад је реч о радном статусу, Соња је била у бољој ситуацији јер је од самог почетка имала статус запосленог (*salarié*) у француској фирми у коју је послата. Саша је, међутим, у прво време имао статус „деташираног“ кадра, наиме, био је и даље вођен као радник југословенске фирме која га је послала. Ове разлике у статусу произвеле су после и различиту ситуацију око обезбеђивања боравишне и радне дозволе. Док је за Соњу све протекло без већих проблема, чак и после затварања филијале у којој је радила, Саша је знатну енергију морао да уложи у константно обнављање папира.

Данило је дошао баш у Француску јер је ту већ имао ујака, Нада јер је била привучена сјајем француске престонице, уз првобитну помоћ земљака,

пре свега на професионалном плану. Саша је послат од матичне фирме, али пошто је претходно нарочиту енергију био ставио у учење француског језика, потпомогнут, такође, породичним везама у Француској. Соња Ј. је била послата од матичне фирме у Југославији и, барем у прво време свог боравка у Француској, могла је да има релативну помоћ колега – земљака, а иначе није имала никаквих породичних веза. Соња В. је имала родбину у Француској, као и Драгана, која је свог мужа Француза упознала преко рођака који су већ дуго живели у Француској.

Иако не наводе да су везе са рођацима и пријатељима у Француској биле јаке, нити да су им они нарочито помогли у организацији живота у Француској, само њихово присуство у тој земљи био је један од додатних чинилаца за доношење одлуке о емигрирању.

За разлику од Соње Ј. и Саше, који су стигли на самом крају осамдесетих и почетку деведесетих, Соња В. је стигла у Француску у другој половини деведесетих, са студентском визом. По њеним речима, долазак у Француску је био сплет околности, она је више тежила одласку у неку англофонску земљу, али за Француску је успела да добије визу преко својих дотадашњих познанстава. Осим тога, у Француској је имала родбину, која јој, додуше, није помогла на други начин осим неким корисним информацијама. По њој, одлазак из Србије је био производ целокупне ситуације у земљи тих година, значи последица *push* фактора, али такође и резултат жеље за професионалном афирмацијом, за напредовањем, не посебно везане за Француску. Она, такође, наводи да је у детињству живела у више земаља због очевог посла, а касније у Русији због студија, и да има потребу да живи у мултинационалној, космополитској средини, што, по њеном мишљењу Србија деведесетих није била, а слично је и данас.

У моменту интервјуа, два испитаника су била у браку, један је био самац, а троје су били разведени. Један има једно дете рођено у Србији, које му се придружило у Француској, троје имају децу која су рођена у Француској, а двоје немају децу.

Разговор је показао да сви испитаници и после више деценија проведених у Француској и даље врло добро говоре српски језик. Међутим, иако већина (сви осим Данила) мисле да добро владају француским језиком, будући да су сви дошли у Француску у одраслом добу и да су језик земље домаћина већином учили по доласку, на краћим курсевима или „успут“, нико француским језиком не влада беспрекорно, што је био један од значајних проблема српских имиграната за интеграцију и налажење посла. Односно, они који немају француске дипломе и који не владају француским језиком у пуној мери, предодређени су за ниже категорије послова или да се сами организују у сопственим мини

фирмама, које, у најчешћем броју случајева, чине мост између Србије и Француске. С друге стране, Драгана је дошла у одраслом добу, али је студирала у Француској, на француском језику, па по сопственој процени, говори француски врло добро. Тако једина она има запослење у француској фирми. Треба, међутим, рећи да француско тржиште рада успева да усиса, поред имиграната из франкофоних земаља, и имигранте чији је ниво француског веома низак, и који онда обављају послове за које знање језика није неопходно (грађевина, услужне делатности, помоћ у кући...), а неретко ове особе, после периода рада на црно, углавном у фирмама земљака који су се настанили пре њих, успевају да оснују сопствене фирме и да тако више валоризују сопствени рад.

Нарочите тешкоће, готово трауму, преживели су они који су се настанили 90-их година, који су од експатрисаних југословенских службеника, који су свој одлазак у Француску доживели као велики позитиван помак у каријери и животу (Соња Ј., Саша) одједном имали потпуну промену ситуације и били приморани да се суоче са лавином проблема у обе земље – земљи порекла и земљи пријема. Соња Ј., Саша и Соња В. описују тај период као период велике неизвесности, анимозитета и понижења у атмосфери свеprisутне антисрпске пропаганде. Међутим, и поред губитка посла, неизвесности око продужења папира, разних непријатности, сви они су се упињали да остану у Француској, бирајући између два зла – недаће у земљи порекла и стигме у земљи домаћину.

Југословенска спољнотрговинска мрежа имала је у Француској, односно Паризу и околини, десетак представништава и фирми (то су била предузећа као Југометал, Centrotexsil, Инвест-Импорт, Centroscoop, Интересекспорт, Inex, Симо, Јат, Француско-југословенска банка, Прогрес, Беобанка...), која су сва ишчезла, пре или касније, са распадом Југославије. Неки од југословенских експатрисаних службеника одмах су се вратили, јер нису имали могућност да продуже боравишне и радне дозволе, а извешан број, као Соња Ј. и Саша успели су да остану и опстану и да постану трајни део српске дијаспоре у Француској. Сви који су дошли 90-их и одмах по доласку се суочили са врло неповољном ситуацијом, нарочито за Србе, задржали су извесну врсту горчине према француској страни из тог периода.

Данило, који је од наших испитаника први дошао у Француску, звучи прилично резигнирано, наводећи да је свака земља иста и дајући пример тешког живота људи са нижим квалификацијама у Француској. Он каже: „Мож’ да будеш било које држављанство, држављанин било где – свуда ти је исто: ако имаш од чега да живиш, ако мож’ да зарадиш неку пару, свуда ти је добро. Ако не – нигде ти није добро. Мислим, свака земља је као свака земља, свуда зграда, улице; ко има мало могућности да живи боље, он живи боље, који нема, он

је тамо где му је место и ту се завршава – кад схватиш да не можеш даље, ти останеш ту где си. Мало дође смешно, али тако је.“

Треба, међутим, подвући да је Данило са ниским нивоом квалификација и slabим знањем француског језика, успео да оснује сопствену фирму и да се годинама бави грађевинским радовима, а да су његове две ћерке, рођене у Француској, обе завршиле факултете и без проблема нашле „ухлебљење“ у француским фирмама, на пословима који одговарају њиховој стручној спреми.

Што се Наде тиче, она је од самог почетка била срећна због свог доласка у Француску, значајно подржана од југословенских архитеката који су се у Француској добро „котирали“, а који су дошли још шездесетих година, када су Србија и Југославија носиле ореол бившег савезника и земље „подношљивог“ комунизма. Иако је и Нада прошла кроз мрачне деведесете, у којима се, као и други појединци, ангажовала на слању помоћи матици, изгледа да су оне на њој оставиле мање тежак печат него на онима који су у том периоду стигли. Нада каже да није имала проблема да добије боравишну и радну дозволу, да нађе смештај, да нађе запослење – речју, као да су јој сва врата била отворена тих осамдесетих. Она једина истиче значај мигрантских мрежа у организацији живота у Француској, док остали сматрају да нису били помогнути од земљака. Нада сама каже да је раније све било лакше, али да се Француска затворила у односу на претходни период и да је сада све теже.

Последња је стигла Драгана, ради брака са француским држављанином, 2014. године, када је имала 27 година. Дошла је из Србије, док су сви остали испитаници били дошли из Југославије. Драгана је, дакле, одрасла у време распада Југославије, транзиције, НАТО бомбардовања и свих других тешкоћа које су пратиле тај период у земљи. Поредиши Србију и Француску, она истиче систем социјалне подршке у Француској и боље могућности запошљавања, односно налажења квалитетнијег посла. Иако каже да је и у Србији радила у струци, по доласку у Француску наставила је школовање и стекла француску диплому, а студирајући на француском универзитету одлично је научила француски језик. Нешто више проблема имала је око налажења смештаја, после развода, тако да је ту морала да се задовољи варијантама које су нека врста привременог решења. Успева да нађе послове у струци, али, изненађујуће, каже да бира послове на одређено време, јер није сигурна колико дуго жели да остане у Француској. Иако је била удата за француског држављанина и могла, дакле, лако да добије француско држављанство, она га није ни тражила. С друге стране, Драгана, очигледно, цени систем социјалне заштите и француске институције у поређењу са оним што је имала у Србији.

Сви испитаници у породици користе углавном српски језик, само понекад француски. Међутим, већ следећа генерација између себе прича углавном на француском језику, док са родитељима говори српски.

Сви имају српско држављанство, као и њихова деца, а троје их је имало двојно српско-француско држављанство (као и њихова деца). Једна испитаница се после скоро 35 година у Француској коначно одлучила да тражи држављанство, које је у међувремену и добила, тако да сад укупно четири од шест интервјуисаних има и француско држављанство. Јасно је из оног што су рекли да су разлози за узимање француског држављанства пре свега практичне природе, а не резултат патриотског елана према њиховој адоптивној земљи. Питањем држављанства решава се слободно циркулисање, дужи боравци у Србији, уз коришћење здравствене заштите у Француској. Једном речју, парадоксално, узимање француског држављанства у извесном смислу значи већу слободу кретања и боравка у матици. Сем тога, неки испитаници су говорили о великим проблемима да продуже радну и боравишну дозволу, што их је натерало да траже држављанство, које су, опет парадоксално, лакше добили него обичне визе, а што одговара констатацијама до којих су дошли Веј (Weil, 1991) и Тод (Todd, 1994).

Сви одржавају редовне везе са Србијом, у коју одлазе најмање једном годишње и обавештени су о збивањима у матици. Што се друге генерације тиче, примећује се мања заинтересованост за земљу порекла и поред настојања родитеља да се деца вежу за отаџбину.

Сви испитаници имају у Србији било сопствене станове (њих четворо), било блиске рођаке код којих могу да станују (њих двоје). Очигледно је, значи, да се одржава могућност да се у Србију долази и остаје и на дуже време, а неки, као Соња Ј., кажу да су радили на томе, како би имали где да се врате, да им је то био циљ.

Што се Француске тиче, три испитаника су власници станова у којима станују, а троје живе у изнајмљеним становима, од којих двоје дуже од двадесет година у истом стану.

Као што су констатовали Ноариел и сарадници (Noiriell et al., 1993), степен интегрисаности имиграната у француско друштво пропорционалан је времену проведеном у земљи пријема, па после првобитних тегоба око дозвола, смештаја, тражења посла, учења језика, које их прате током више деценија, долази, коначно, период смиревања, када је већина егзистенцијалних проблема колико-толико решена. Ово су, наравно, проблеми са којима се суочава и домаће становништво, али су они нарочито изражени када су у питању имигранти, због прекида који су они направили на свом животном путу. Међутим,

последњих деценија у Француској се одвија снажан процес етничког групирања, као реакција на латентну дискриминацију која нарочито погађа имигранте из северне Африке и њихове потомке. Срби, као што је већ речено, представљају такозвану невидљиву имиграцију, која не боде очи домаћинима, па тако и наши саговорници, осим оних који су специјално осетили притисак деведесетих, не сматрају да су посебно били изложени дискриминацији у земљи пријема. Данило говори о извесној класној дискриминацији која га је пратила, али не само у Француској. Соња В. говори о дискриминацији приликом тражења посла, Соња Ј. о разним неправдама које је доживела, али које су, између осталог, и производ непознавања прописа и начина функционисања система. Саша истиче трауму коју је доживео деведесетих, али сам каже да то није била дискриминација, већ много горе од тога: „Не знам да ли се може назвати дискриминацијом, али мислим да је било горе, много горе од дискриминације. Дискриминација може да буде самим тим што те неко једноставно не констатује, што је потпуно индиферентан према теби. Али деведесетих година је била буквално једна ужасна пропаганда против Србије и наравно, ми смо исто морали да подлегнемо и подлетимо под ту једну ужасну, једну исфабриковану негативну слику о Србији и о Србима. Значи, што се тога тиче, мислим да је било лакше Србима у Србији и поред тих ратних дејстава кад се говори о тим стварима, значи неког негативног односа према Србима, јер су били своји са својима па су могли то другачије да доживљавају или да се потпуно не баве тиме. Нас је то буквално погађало. Значи, није могао човек да слуша ни радио, нити да гледа телевизију, а да не буде нешто што је лоше, да се каже лоше о Србима. То је просто било невероватно.“

Међутим, сви имају познанике и пријатеље и међу Србима и међу Французима, ћерка Соње Ј. је удата за Француза, тако да на приватном плану интеграција није затајила, иако Соња Ј. и Драгана говоре о усамљености, недостатку дружења и разликама у менталитету које им тешко падају и због чега би хтеле да се врате у Србију.

Оно што је, међутим, приметно, то је да су сви примоимигранти, осим Драгане, која има француске дипломе, морали да прибегну оснивању сопствених фирми како би се професионално ангажовали, јер нису успевали да се запосле на други начин. Ово одговара истраживањима ТеО1 (2006) која указују на већу незапосленост имиграната у односу на домаћу популацију, као и резултатима анкете коју смо спровели међу припадницима српске дијаспоре. Питање је, међутим, да ли се овде ради о дискриминацији или о некомпатибилности диплома и недовољном познавању француског језика, јер већ друга генерација, која се школовала у Француској, има мање проблема да нађе

запослење у француским предузећима. Тако, на пример, ћерка Соње Ј. обавља врло важну функцију у великој међународној фирми са седиштем у Паризу, а деца Данила и Саше такође нису имала проблема да одмах по дипломирању нађу посао који је одговарао њиховим квалификацијама.

Из разговора са испитаницима могло се закључити да ретко ко од њих заиста користи благодети француске „државе благодестања“, пре свега чувени „шомаж“, односно надокнаду за случај незапослености. Већина њих, будући да управљају сопственим мини фирмама, нема права на ову надокнаду, па не може себи да дозволи луксуз да не ради. Ово није директна дискриминација, јер то правило важи за све – и домаће и имигранте. Индиректна дискриминација, ипак, постоји, јер су имигранти много чешће принуђени да обављају послове који искључују могућност да добију надокнаду за случај незапослености, што противречи сталној повици у француским средствима информисања и опште прихваћеном мишљењу међу староседеоцима да имигранти искоришћавају француску државу.

Што се асоцијативних и културних активности везаних за заједницу Срба тиче, испитаници углавном кажу да нису чланови неке асоцијације Срба у Француској, с времена на време оду до Српског културног центра, али све ређе, јер се људи из центра стално мењају, време организовања јавних збивања у центру не поклапа се са њиховим радним обавезама, али и уопштено не постоји израженија заинтересованост за организована групна дружења са земљацима. Треба, међутим, напоменути да постоји више асоцијација Срба у Француској, које се нарочито умножавају последњих година захваљујући друштвеним мрежама, а да главни центар збивања за српску заједницу остаје Српска црква, не само кад су у питању верски већ и други догађаји.

Као што је наведено, три од шест испитаника већ су били у пензији, док је један био у годинама за пензију, али се још није одлучио на тај корак. У моменту разговора, у Француској је доба за одлазак у пензију било 62 године, подједнако за жене и за мушкарце. Саша и Данило су отишли у пензију са готово 68 година, Нада има такође 68 година, али још није решила да се пензионише. Соња Ј. је отишла у пензију са 62 године, али више под утицајем служби које су је на то „погурале“, а не зато што је намеравала да престане да ради. Сви који су отишли у пензију су и после наставили да раде, јер постоји могућност да се исплаћују и пензија и плата истовремено. Неки, као што је био случај са Соњом Ј., нису знали да наставак рада и после одласка у пензију подразумева и наставак уплаћивања средстава за пензионе фондове, али не за себе, већ за друге, будуће пензионере, по принципу солидарности. Тако је Соња Ј. радила још читавих десет година по одласку у пензију, уплаћивала средства мислећи

да ће јој то по дефинитивном престанку рада увећати пензију, што се, наравно, није десило и због чега је Соња Ј. врло револтирана. Незадовољна је, такође, износом пензије, а и остали пензионери наводе да се ради о средствима са којима се тешко може преживети у Француској, поготову у Паризу. И заиста, потврђују се и на српским имигрантима налази претходних истраживања француских аутора (Sayad, 1986; Noiriel et al., 1993; Anketa PRI, 2003; Attias-Donfu, 2005; Barou, 2018) који су анализирали специфичну проблематику миграната на крају радног века. Поред тога што прелазе у нову фазу живота, са свим променама које она носи како за имигранте тако и за све остале, погођени су и додатним тешкоћама, које су резултанта њиховог професионалног животног пута, рада у више земаља, лоше плаћених и нестабилних послова, рада на црно, непознавања прописа, недовољног знања француског језика после више деценија проведених у тој земљи. Наравно да све ово повлачи за собом дуготрајне процедуре усклађивања радних досијеа између земаља у којима су радили, пропусте у остваривању сопствених права због њиховог недовољног познавања, и на крају, за велики број њих, мале пензије с којима се тешко преживљава. То је и период у коме се намеће дефинитиван одговор на питање које се дотле потискивало: остати у земљи пријема или се вратити у отаџбину? Или, на крају крајева, отићи у неку трећу земљу?

Од испитаника у пензији, само Соња Ј. је одлучна: хоће да се врати у отаџбину, тамо има стан и пријатеље и тамо се осећа много боље него у Француској. Парадоксално, недавно је тражила и добила француско држављанство, али само зарад лакшег кретања. Њена ћерка и унукe остају у Француској, али то је, барем декларативно, не би спречило да се дефинитивно врати у Србију. Она ту одскаче од претходних закључака француских аутора да они који имају породицу у Француској углавном у њој и остају, а нарочито жене. Међутим, иако Соња Ј. нема дилему око тога где жели да проведе остатак живота, она се још увек не одлучује, у 76. години, да дефинитивно „дигне сидро“ и напусти Француску. Њени боравци у Србији су све дужи, али упориште у Француској и даље стоји.

Нада каже да је њој свуда добро, у Србији и у Француској, да не размишља о томе где ће провести остатак живота, али свакако намерава да кружи између та два пола колико год буде могла, јер је кретање њен начин живљења од којег, засад, не намерава да одустане.

Данило и Саша имају, отприлике, исти приступ: кретање између Француске и Србије. Данило је, као и Соња Ј., после много деценија живота у Француској тражио држављанство, али из сличних разлога: да би могао дуже времена да проводи у Србији, где је живот јефтинији. Саша каже да не може да замисли себе као пасивног пензионера и да би му, кад би и решио да се дефинитивно

настани у Србији, била потребна нека лукративна активност. На крају, он то резимира у једној реченици: „Треба да буду широм отворена врата и Француске и Србије и да ја, једноставно, могу да циркулишем.“

Две млађе саговорнице, Соња В. и Драгана још су далеко од пензије. Соња В. не размишља претерано о томе, али не искључује могућност да се једног дана врати у Србију, у зависности од околности, иако је сада задовољна својим животом, који је, како каже, сама успела да организује како њој одговара. Драгана, најмлађа, одлучна је: она хоће да се врати у Србију и себе види искључиво у Србији у дубокој старости. Као разлоге за то она наводи тешкоће акултурације и усамљеност. Између осталог каже: „Па ето, постоји, наравно, и тај патриотизам, мислим колико год то звучало мало можда и наивно, али, па када схватим да... не знам, некако овде човек ради, радиш само за плату, али, мислим да када бих радила у свом друштву, са својим народом, да бих имала ту неку додатну сатисфакцију поистовећивања са, са својима. Барем тако мислим. Опет, могућа су разочарања, спремна сам и на то, ништа не идеализујем. Познајем Србију пре одласка, али, тако тренутно – тренутно тако размишљам“.

Када су испитаници упитани о поређењу квалитета здравствених услуга између Француске и Србије, већина је сматрала да је ниво ових услуга у Француској бољи и боље организован, што је један од разлога због којег не праве дефинитиван прекид са овом земљом. Такође, неки наводе да је и живот у Србији све скупљи па та њена компаративна предност полако губи тежину.

На бази ових разговора могло би се закључити, што се параметара који указују на интегрисаност у земљи пријема тиче: сви испитаници имају решено питање запослења, односно пензије; половина су власници станова, а друга половина живи у изнајмљеним становима и задовољни су смештајем; имају регулисане папире, то јест, француску радну и боравишну дозволу, француско држављанство немају само они који га нису ни тражили; француски језик говоре добро, али не као „прави Французи“; имали су, понекад, осећај да су жртве дискриминације, нарочито у периоду деведесетих година, посебно тешком за Србе, али отада се ситуација променила на боље; имају француске пријатеље, мада понеки истичу да им недостаје интензивније дружење; цене француску здравствену службу; њихова деца су добро интегрисана.

Када је реч о везама са Србијом: редовно одлазе у Србију; сви имају своје станове или могућност смештаја код блиских рођака; редовно су информисани о збивањима у Србији; сви одлично говоре српски, иако неки мисле да га заборављају; нарочито цене дружење у Србији, а неким више одговара менталитет Срба; имају родбину и пријатеље у Србији; своју децу су научили да говоре српски.

Када је у питању одлука о томе да старост проведу у Србији, сви остављају отворену ту могућност, али без јачег убеђења, осим две испитанице. Очигледно је да вагају предности и мане обе земље, настојећи да, колико год буду могли, продужавају кретање између њих, користећи тако предности и једне и друге. Нико се не плаши повратка у смислу да се толико одвикао од земље порекла да у њој не би могао да живи: контакти са Србијом су редовни и чести, а везе са родбином и пријатељима нису прекинуте и редовно су се одржавале. За разлику од прекокоонтиненталних дестинација, Француска је на само два сата лета од Србије, а пензионери су слободнији од земљака који раде и који су, према анкети PRI (2003), више носталгични од сениора јер имају мање могућности кретања и одласка у отаџбину. Сем тога, нове технологије пружиле су им могућност да дневно прате збивања у земљи порекла и да су у сталном контакту са људима одатле. Пре десетак година уведени су и јефтине летови између Србије и Француске, захваљујући којима и физички могу да буду чешће присутни. За Француску их, с друге стране, везују деца и унуци, околина и начин живота на који су навикли, добар здравствени систем, а за оне који су примаоци социјалних давања, и обавеза боравка у Француској.

Интересантно је, међутим, да готово нико не размишља о периоду после: шта када мобилност буде потпуно смањена, кад се више не буде имало физичке снаге или финансијских могућности за путовања? Приметан је недостатак антиципације, избегавање да се о томе размишља.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

1. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У овом раду пошло се од ширег приступа, у настојању да се детаљније прикаже сам појам миграција, основни термини, као и основни теоријски правци.

Настављајући у духу системског разматрања миграција, као појаве која је друштвено-историјски условљена, али такође и сама утиче на општа друштвена кретања, у раду смо дали краћи историјат и преглед политика имиграције у Француској, „Америци Европе“, како је назива Ноаријел (Noiriel, 1992). Такође је, као ширем оквиру за разматрање положаја српске имиграције, приступљено анализи положаја имиграната у Француској уопште, ослањајући се на истраживања француских аутора који су поредили имигрантску и аутохтону популацију, као и имиграцију различитог порекла. Ово *desk*¹⁰⁰ истраживање употпуњено је и прегледом основних типова пензионих система, као и пензионог система у Француској, у циљу бољег разумевања ових институција и права имиграната у њиховим оквирима.

Будући да се ово истраживање бави српском дијаспором у Француској, у складу са историјском суштином миграција, приказан је историјски преглед српских миграција, уопште, а посебно у Француској. С тим у вези, поред постојеће, домаће и стране литературе, коришћени су и статистички подаци из српских и француских пописа становништва. Како је овај рад писан у периоду између два пописа становништва Републике Србије, оног из 2011. и најновијег, из 2022. године, подаци последњег пописа нису могли бити узети у обзир, па се рад базира на налазима пописа из 2011.

Као што је у уводној речи наведено, током истраживања се појавило више методолошких проблема, који су везани за комплексну природу миграција и дијаспоре.

Први од проблема био је да се утврди појам дијаспоре, а други да се утврди њена бројност у Француској. Појам дијаспоре узет је у најширем смислу, полазећи од личног осећања појединца, без обзира на његово држављанство, етничку или верску припадност.

Бројност дијаспоре, имајући у виду амбивалентност самог појма дијаспоре, тешко је одредити, поготову што се она формирала кроз дужи временски период и сачињена је од више генерација.

¹⁰⁰ Претрага и анализа постојећих, објављених података о предметима истраживања.

Присуство Срба у Француској протеже се на период од готово два века. Почев од школовања елита у деветнаестом веку, када је мала кнежевина настојала да ухвати корак с Европом, па до најскоријих миграција после 2000-их, Срби су константно били присутни у Француској.

Није лако утврдити бројност српске дијаспоре у Француској, јер о томе не постоје прецизни подаци ни у српским ни у француским изворима. Методолошки приступ је различит од државе до државе, а базе података непотпуне.

По Попису РС из 2011. године, свега 6,5% од укупног броја лица из Србије на боравку/раду у иностранству било је у Француској, која се по томе налазила иза Аустрије, Немачке, Швајцарске и Италије. Може се, дакле, закључити да је Француска с временом изгубила од свог привлачећег дејства као земља пријема за српске мигранте, а разлози за то су различити: рестриктивна политика имиграције, висок степен незапослености, велико присуство миграната из Африке и све веће присуство миграната из Азије који покривају нижу гаму послова, док квалификовани мигранти из земаља ЕУ и Источне Европе попуњавају дефицитарна занимања, пре свега у медицинској струци. Тако, за разлику од Немачке и Швајцарске које су апсорбовале велики број високостручних држављана Србије из оквира медицинских делатности, француска ригидна регулатива још не дозвољава лекарима изван Европске уније директан приступ радним местима, односно захтева врло компликовану процедуру признавања диплома. С друге стране, будући да и француски лекари последњих деценија све више одлазе у Немачку и Швајцарску због бољих услова рада, то њихова земља ни српском медицинском особљу није превише интересантна.

Ипак, подаци француског Националног завода за статистику и економске студије – Insee, показују константан пораст броја Срба и људи српског порекла у Француској. Ради се о особама које долазе у Француску у оквиру процедуре породичног окупљања, о студентима и о стручњацима који долазе на одређени временски период, а неки од њих и остају. Према подацима за 2019. годину (Insee, 2022), било је у Француској 85.700 имиграната рођених у Србији, а 66.300 српских држављана у Француској.

Очигледно је на основу ових података да има више оних који су рођени у Србији (од родитеља који нису Французи) него оних који имају српско држављанство, што указује на чињеницу да приметан број Срба у Француској узима држављанство земље домаћина. Ово даље наводи на закључак да те особе намеравају да се трајно настане у Француској.

Да су Срби одавно присутни у Француској и да су прилагођени животу у овој земљи, сведочи и податак из Пописа РС 2011, према коме лица на раду/боравку у иностранству од свих земаља имиграције најдуже бораве у Француској.

Просечна дужина рада/боравка је 14,4 године, а чак 32,9% српских имиграната борави у њој дуже од 20 година (Станковић, 2014).

Највећи број наших земљака у Француској, 68,69%, према подацима из истог пописа, стигао је из географске области који се статистички означава као Србија-југ. Од тог броја, 35,38% су са подручја Јужне и Источне Србије, а 33,31% са подручја Шумадије и Западне Србије. Подаци за Косово и Метохију, које такође чини део ове статистичке групе нису дати.

Са подручја Србија-север, дошло је 31,31% српских држављана, од којих 16,06% са подручја Војводине, а 15,25% из београдског региона (Станковић, 2014).

Према резултатима Пописа из 2011, српска имиграција у Француској не спада у ред оних са вишим просечним образовањем. Треба, међутим, напоменути да токови миграција према Француској следе опште тенденције: све је више високообразованог градског становништва, које долази углавном из београдског региона и осталих већих градских центара, што су показали резултати нашег емпиријског истраживања.

Имајући у виду дуго присуство Срба у Француској, могли бисмо говорити о више таласа њиховог насељавања.

Први талас пристиже од средине 19. века, када се у Француској школују српски изасланици који су по повратку у Србију чинили елиту мале земље – дипломате, професоре универзитета, преко којих се шири и јача утицај Француске у Србији.

Други талас везан је за трагичне догађаје у Првом светском рату и војну и хуманитарну помоћ коју је Француска пружила Србији, лечећи њене војнике и прихватајући њене избеглице на својој територији. Као наставак овог таласа, између два светска рата у Француској се настањује одређени број Срба који ту налазе посао, а изванредан број студената и уметника долази ради проширивања знања и уметничког надахнућа. После кризе у Сједињеним Америчким Државама 1929. године, има Срба који се враћају из Америке и одлазе у Француску, као и оних који одатле иду да се боре у Шпанском грађанском рату.

Трећи талас чине политичке избеглице одмах после Другог светског рата – ослобођени ратни заробљеници и бегунци од новог политичког режима у Југославији.

Четврти талас чини економска дијаспора која долази 60-их година, с окретањем Југославије ка тржишној привреди и „извозом“ неквалификоване радне снаге. Иако се овде ради у највећем броју о радницима са ниским квалификацијама, поред њих су шездесетих дошли и малобројнији интелектуалци – архитекте, сликари и други. Седамдесетих година француско тржиште рада се затвара за неквалификовану радну снагу, а и уопште, али, захваљујући

пре свега земљачким мрежама, југословенски држављани (превасходно Срби) налазе начин да дођу и остану у Француској.

Пети талас чине нови ратови на нашим просторима деведесетих. Он је, с једне стране, довео избеглице, додуше у мањем броју него у Немачкој, као и оне који су се склонили од рата, а с друге стране, приморао је оне који су претходно већ били дошли у Француску на одређено, краће време, да нађу начина да продуже свој боравак.

Шести талас почиње од 2000-их, нарочито са либерализацијом визног режима за српске држављане и са потписивањем споразума о школовању српских студената у Француској 2009. године. Овај талас доноси младу и високостручну имиграцију која у Француску долази на школовање, од којих неки остају за време школовања, а потом се враћају у матицу, или одлазе у неку трећу земљу, док изван број њих остаје у Француској. Иако и у Француској делује Организација српских студената у иностранству (ОССИ), број студената из Србије, њихова распоређеност по универзитетима и број оних који се враћају у матицу нису познати (електронска пошта размењена са ОССИ).

Мада Француска и Сорбона слове за „мајку хранитељку“ српске интелигенције¹⁰¹, образовни састав српског становништва у Француској је нижи него у осталим земљама имиграције, јер у њему још увек преовладава становништво и потомци становништва које је дошло шездесетих као неквалификована и слабо квалификована радна снага. Иако су стасале друга и трећа генерација имиграната које су се уздигле на друштвеној лествици у односу на своје родитеље, осим малобројних појединаца, ретки су они чија се реч заиста чује у француској јавности, тако да се не може рећи да заједница Срба у Француској има нарочиту тежину ни на политичком ни на економском плану, а њихови политички иступи везани су готово искључиво за догађаје у вези са матицом. Као што су неки аутори констатовали (Benedict i O’Gorman, 1992; Glick Schiller, 2005), ради се о „национализму на даљину“, који се развија из постојећих мрежа и израста из колективне свести заједница дијаспоре. С друге стране, ново, модерније и образованије градско студентско становништво, које је одрасло у матици током и после ратова деведесетих, често негује извесну дозу дистанце према земљи порекла, као и према постојећој заједници Срба у Француској. Они који су рођени у Француској и који су успели у свом образовном и професионалном животном путу добро су интегрисани у француско друштво, а своје српско порекло „обнављају“ на породичним скуповима и кроз посете породици и пријатељима у земљи. Сви ти млади људи

¹⁰¹ Као што је уклесано на Споменику захвалности Француској, у Београду.

прошли су кроз комплексан процес идентитарне изградње: кроз фазе негирања свог порекла у жељи за потпуним утапањем у већинску заједницу, а неки од њих, обрнуто, кроз ексцесивно истицање свог српства; затим, кроз осећај несталности и неприпадања „ни тамо ни овде“; и на крају, кроз прихватање свог двоструког припадништва као своје специфичности и предности, потпомогнутим општом тенденцијом мобилности и индивидуализације. У свету свеопште повезаности, они су потпуно упознати са збивањима у земљи порекла, иако у њој нису физички присутни, а неки примоиимигранти кажу да немају утисак ни да су отишли, односно да земљу порекла и даље доживљавају као свој дом (Sedlarević, 2016). Свака следећа генерација пролази кроз сложен процес индивидуације, сукобљавања и надоградње наслеђеног, родитељског идентитарног модела са елементима модела адоптивног друштва, до стварања хибридног, мигрантског идентитета, који постаје њен нови хабитус.

Миграције ће постојати све док постоје аспирације које се не могу задовољити на локалном нивоу. Као што су нагласиле нове теорије радних миграција, повратак миграната у земљу порекла није неопходан за њен развој. Њихов допринос се огледа пре свега кроз дознаке које шаљу у отаџбину, а затим кроз разне врсте нематеријалне подршке. Такође, они представљају својеврсне амбасадоре земље порекла у својим земљама домаћинима, градећи транскултурни мост између ових полова. Како Де Хас (De Haas, 2008) каже интеграција у земљи пријема не искључује ангажовање према земљи порекла; мигранти могу да одржавају везе са земљом порекла током дугог низа година и кроз више генерација што не треба тумачити као последицу њихове лоше интеграције у земљи пријема. Међутим, уколико држава не препозна њихов потенцијал и не предузме потребне реформе на економском и социјалном плану, миграције и њихови материјални и нематеријални трансфери неће моћи да допринесу саме по себи трајном развоју на макронивоу.

Оно што, међутим, нарочито боли Србију, јесте константно опадање броја становника због ниске стопе рађања и емиграције, с једне стране, и старења становништва, с друге, па се, имајући у виду њен демографски дефицит, не може рећи да јој је свеједно да ли се њено становништво налази унутар или изван земље. Иако је још увек прати негативни миграторни салдо, последњу деценију Србија настоји да следи програм Уједињених нација у вези са миграцијама, усмерен ка коришћењу развојног потенцијала исељеника и такозваним циркуларним миграцијама, које подразумевају повратак у матицу пре свега високо стручних миграната после усавршавања у иностранству, што захтева добру умреженост универзитета и олакшану процедуру нострификације диплома, а као полазну тачку свега: евиденције, мапирање! Према Миграционом

профилу Републике Србије за 2020. годину, са својим постојећим нивоом животног стандарда и развојним потенцијалом, Србија не представља значајну земљу дестинације која привлачи имиграцију због својих могућности запошљавања и боље зараде. Међутим, разлике у стандарду између земаља Запада и осталих земаља Европе постепено се али континуирано смањују, а сем тога номадски начин живота, политичке и друге кризе, утичу на то да многи људи не само српског порекла, одлуче да живе у Србији, барем на одређено време.¹⁰² Према најскоријим анализама ЕТФ-а, – Европске фондације за обуку (2021), Србија није погођена процесом одлива мозгова јер се особе које студирају у иностранству враћају у земљу, а у самој Србији је на студијама велики број младих из региона, који, генерално, настоје да у Србији и остану. И на крају, нове технологије и дигитална занимања бришу географске дистанце, па и српски држављани који су запослени у страним предузећима са седиштима ван Србије, чак и они који су рођени у иностранству, долазе да живе и раде у Србији, која, очигледно, има својих компаративних предности (родбинске, пријатељске везе; јефтинији живот; мање стреса; нижи порези).

Као што је констатовано још код пописа становништва из 2011. године, повећава се број повратника српских држављана са рада/боравка у иностранству, али Станковић (2014) сматра да се ради пре свега о пензионерима и члановима њихових породица који су радно неактивна лица. Иако старосна структура ових повратника не одговара ионако старој матици, ради се о кохортама које су рођене 1950-их, у доба српског *baby boom*-а које повећавају укупан број старих, али у исто време подмлађују његову структуру. Ови повратници, дакле, јачају укупно демографско старење у Србији, али и подмлађују постојеће старо становништво. Осим тога, реч је о генерацијама које су школованије, мобилније и информисаније, па се претпоставља да могу дати свој допринос развоју друштва, иако се враћају у свом трећем добу.

Према Станковићу, међутим, а то су показала и друга истраживања (Sedlarević, 2016; Митровић, 2020), мигранти српског порекла који су рођени у иностранству углавном остају да живе и раде у земљи свог рођења, а то је случај и са Француском, у којој остаје 91,2% ових лица. Значи, може се направити разлика између примомиграната, који показују већу жељу да се врате у отаџбину, од њихових потомака рођених у иностранству, којима је „страна“ земља рођења отаџбина.

Колико је старо становништво мобилно? Прва претпоставка је да је његова мобилност смањена и да оно ретко добровољно учествује у дефинитивним

¹⁰² Фејсбук група „Французи у Београду“ броји више од 2000 чланова.

пресељењима. Девеџић и Стојилковић-Ѓатовић (2015) спецификовале су мотивационе факторе за пресељење, наводећи међу њима и повратак у завичај после завршеног радног века. Други истраживачи (Emsellem, 1997; Attias-Donfut et al., 2005) су назначили фундаменталну улогу породице, чије присуство у земљи пријема или у земљи порекла, утиче на њихову одлуку о повратку или останку.

Наше емпиријско истраживање, спроведено као квантитативно, преко упитника упућеног Србима у Француској, и квалитативно, полуструктурисаним интервјуима, требало је да одговори на питање њихове интегрисаности у земљи пријема, њихове повезаности са матицом, њиховим евентуалним аспирацијама за повратак у отаџбину, нарочито после завршетка радног века у Француској.

Резултати тог истраживања су показали релативно добру интегрисаност у друштво земље пријема, кад се узму у обзир параметри као што су дужина боравка, поседовање француског држављанства, здравствено стање и приступ здравственим услугама, одсуство осећања дискриминисаности због свог порекла, поседовање некретнина у Француској, начин живота, пријатељи. Ово одступа од претходних истраживања (Јадранка Чачић-Кумпес, Кумпес, Мирјана Мороквашић, Сања Бошковић), која дају слику лоше интеграције и чак намерног остајања на маргинама француског друштва током чекања на повратак у „отаџбину“.

Међутим, и поред високог образовног нивоа испитаника, више од 13% је било у ситуацији тражења посла, што је готово двоструко више од француског просека. Поставља се, дакле, питање компатибилности њихових диплома са потребама тржишта рада и нивоа француског језика који имају, а може се претпоставити да је често реч о особама које су дошле у Француску у оквиру окупљања породице, које не поседују француске дипломе.

Друго питање на које је истраживање покушало да одговори било је постојање и квалитет веза са матицом српских држављана и људи српског порекла у Француској.

У вези са тим постављена су питања у којој мери владају и колико користе српски језик и ћирилицу, да ли одлазе и колико често у матицу, да ли тамо имају некретнине, да ли имају породицу и пријатеље у матици, ком народу осећају да припадају, и друга.

Може се закључити да су повезаност са матицом и одржавање основних српских традиција у Француској и даље чврсти и константни. Притом се 53,6% испитаника изјаснило да се осећају као Срби, али свега 20,3% је децидирано изјавило да има намеру да се из Француске пресели у матицу. Такође, примећује се да примоимигранти и даље највише користе српски језик, док друга генерација између себе углавном говори на француском.

Да ли српски држављани и људи српског порекла у Француској намеравају да се преселе у матицу?

Резултати упитника су показали да 20,3% децидирано изјављује да жели да се пресели у матицу, 28,8% да не намерава да се пресели у матицу, док 51% не искључује ту могућност, а од тога 42,5% и пре пензије, уколико се за то укаже прилика. Као што каже Де Хаас (De Haas, 2010), структура је важна. Држава има круцијалну улогу за успостављање неопходних услова за општи развој, у коме ће и миграције имати свој допринос. Јавне политике које јачају социјалне, правне, економске и политичке институције имају есенцијалну улогу не само за развој уопште већ и за стварање повољног тла за повратак миграната у већем броју или за њихово значајније инвестирање у земљу порекла. Према информацији добијеној од Конзуларног одељења Амбасаде Републике Србије у Француској: „Само у 2022. години, Конзуларно одељење издало је девет потврда о дужини боравка и рада у иностранству ради регулисања царинских формалности приликом повратка у Р. Србију“ (електронска пошта, 5. септембар 2023). Међутим, конзулат није дао информацију о претходној дужини боравка тих особа у Француској.

Велики број испитаника има двојно држављанство. Они рођени у Француској стичу га аутоматски, са пунолетством, а они који су тражили натурализацију чине то из прагматичних разлога. Особе које француско држављанство траже у трећем добу, после више деценија проведених у Француској, не чине то зато што се мање осећају Србима, већ зато што желе да себи осигурају мобилност у периоду када мисле да ће више времена проводити у Србији. Овим својим гестом показују, међутим, да не одустају дефинитивно ни од Француске, у којој ће им остати деца и унуци, где ће можда долазити на лечење и где намеравају да се повремено враћају и бораве. Могуће је, како је то назвао Хабермас (1992), да се овде ради о „шовинизму благостања“. Мигранти иду тамо где им је боље, односно користе предности обе своје земље. Јер, као што је констатовала Шефер (Schaeffer, 2001), пре него што су „одавде“ или „оданде“, мигранти су „између“, па тако мало-помало настаје нови облик групе чији припадници се препознају преко заједничког искуства миграције, можда чак и више него преко заједничког порекла.

Француски аутори који су се бавили питањем остарелих имиграната фокусирали су се првенствено на имигранте из Магреба и специфичност њиховог живота у Француској, говорећи о „нелегитимној старости“ (Sayad, Noiriel). У истраживањима која су уследила коју деценију касније, Атијас-Донфи (Attias-Donfut) уноси оптимистичку ноту и говори о пензији у Француској као показатељу добре интеграције имиграната. Сви аутори, међутим, истичу специфичне

тешкоће кроз које мигранти пролазе током целог свог професионалног животног пута, што се касније одражава и на стицање права на пензију и износ пензије. Ови проблеми (испрекидан радни стаж, рад на црно, ниске плате, непознавање процедуре) нису мимоишли ни српске мигранте, па су њихове пензије, поготову за оне који живе сами, без помоћи породице, често недо-вољне да покрију скуп живот у Француској, али су ипак нешто издашније у српским условима, иако и тамо, како сами примећују, живот такође постаје све скупљи. Сем тога, због тешкоћа на свом професионалном путу, принуђени су да раде дуже од већине Француза, па иду у пензију тек око седамдесете. Они који су стекли право на социјалну помоћ, у обавези су да бораве у Француској најмање девет месеци током године, јер се ради о такозваним неконтрибутивним правима, која се не могу уживати изван Француске.¹⁰³ ¹⁰⁴ Због тога они зналачки балансирају између две земље, све док им здравствено стање то дозвољава. Што се здравствених услуга тиче, велика већина сматра да су оне боље у Француској, па настоји да их се не одрекне, нарочито не у старијем добу. С друге стране, знатан број испитаника је задржао или стекао станове и куће у Србији и региону, а што су старији, све учесталије иду и све више времена тамо проводе, али мало их дефинитивно „дигне сидро“ из Француске. Закључак је да ће они докле год им то здравствене и материјалне могућности буду дозвољавале, кружити између две земље, стављајући јачи акценат на једну или на другу у зависности од ситуације. Јер, према Шефер (Schaeffer, 2001) ово стално кретање кроз различите географске и социокултурне просторе утицало је на стварање идентитета који је флексибилан и прилагодљив, који се лако адаптира на услове средине у којој се налази, па га она назива „ситуацијским идентитетом“. Оног тренутка кад више не буду у могућности да се самостално крећу, улогу старања преузеће породица, уколико је имају. За имигранте који немају породицу, остају на крају француске социјалне службе да преузму бригу о њима, а то је терет којег би се радо ослободиле, мада га у име „социјалне државе“ још увек подносе.

Иако су резултати спроведеног истраживања показали да већина истрајава у кретању између две земље, примајући пензију у Француској, према подацима француског Фонда пензионог осигурања (CNAV), 7% француских

¹⁰³ Ако сте у пензији, старији од 65 година, а приходи су вам мањи од 1.01,2,02 евра месечно ако живите сами, односно 1.571,16 евра месечно ако живите у пару, имате право на солидарну накнаду за старије особе (ASPA, некада минимална старосна пензија) до тог минималног износа. Ово се додељује на ваш захтев (<https://www.service-public.fr/particuliers/actualites/A15712>, приступљено 2. 2. 2024).

¹⁰⁴ Од 1. јануара 2024. године, корисници овог права су у обавези да проведу најмање девет месеци у Француској, док је претходно тражено шест месеци.

пензија исплаћује се у иностранству, од чега 47% у Европи и 42% у Африци. Осигураници који живе у иностранству у просеку су старији и примају знатно ниже пензије, што се може објаснити краћим радним стажом у Француској или чињеницом да се ради о породичним пензијама. У Србији живи 10.000 француских пензионера (Ouest France, 2023).

Према подацима Завода за социјално осигурање Србије, 244.000 осигураника у Србији прима иностране пензије (Blic Biznis, 2022).

Шта може донети повратак већег броја пензионера у матицу?

Као резултат продужене дуговечности, предвиђа се повећање броја зависних особа услед високе старосне доби. Овај тренд ће представљати изазов за социјалне системе у многим земљама. Директна импликација промене у старосној структури становништва огледа се у повећању јавних расхода за пензије, социјално осигурање и здравство, укључујући услуге посвећене старијој популацији. Може се рећи да, с једне стране, инострани пензионери уносе путем својих пензија девизна средства у земљу не оптерећујући домаћи пензиони систем, односно радно активно становништво, али да ће с друге стране, њихова животна доб захтевати појачане расходе у сфери здравствених и социјалних услуга, поготову у случајевима зависности. У земљама са вишим примањима, растуће потребе за негом остарелог становништва делимично су задовољене кроз миграционе токове. Жене из земаља са ниским примањима остављају сопствену децу на чување домаћој или мигрантској радној снази, а одлазе у иностранство да попуне послове везане за негу, што је феномен познат као „глобални ланци неге“ (Lutz, 2018). Србија је сведок масовног одласка својих медицинских радника у иностранство, а сама има становништво које је једно од најстаријих у Европи (Коуама, 2022). У земљи која и иначе, нажалост, има одлив медицинских стручњака и особља ка другим „остарелим“ тачкама у Европи, већи број старих повратника представљао би значајно оптерећење и захтевао би „увоз“ стране радне снаге.

Сведоци смо одумирања институција установљених пре готово 150 година које су обезбеђивале „сигурност за старост“, и мање или више бруталног преласка са система пензионог осигурања на универзалистички модел. Репорте пензионих система предузете су у многим земљама, нарочито у онима које су се базирале на контрибутивном принципу основних пензија. Све више се иде ка универзалистичком моделу – ниским основним пензијама и приватној иницијативи у улагањима за старост. Међутим, OECD је истраживао колико су сигурна средства уложена у пензионе фондове и осигурање живота, и закључио да владе морају остати будне, јер овако уложена средства подлежу општим економских кретањима, а тиме и несигурностима финансијског тржишта

(OECD, 2023). Крилатица о „активном старењу“ добија све више на значају, али у смислу ниских и несигурних основних пензија, где год да су зарађене, што ће остарело становништво приморати да буде радно активно колико год му здравствене и пословне могућности буду дозвољавале, док ће радно активни морати добро да проуче и савладају *fully founded* систем како би обезбедили средства за живот у старости.

Да ли се може очекивати масовнији повратак пензионера из Француске?

На бази истраживања спроведеног у оквиру овог рада међу нашим земљацима у Француској 20,3% је одлучно да се врати у матицу, а 28,8% да се не врати. Треба, међутим, подвући да је истраживање спроведено међу Србима који живе у Француској, а да није обухватило Србе који су се већ вратили у отаџбину.

Досадашње статистике показале су да је Француска земља имиграције у којој лица дошла из Србије имају најдужи „стаж“, односно најдуже просечно време боравка. Ово се може објаснити чињеницом да је Француска била једна од првих страних земаља у коју су српски радници и ђаци долазили, па српски мигранти и њихове мреже имају своју „историју“ у тој земљи. То је, такође, последица саме француске имиграционе политике која углавном одобрава боравак лицима у сврху породичног окупљања, а много теже издаје радне дозволе, па у Француској, после периода активнијег враћања у СФРЈ 1970-их и 1980-их, углавном живе целе породице. Њихова дуговечност на тлу Француске сведочи о њиховој доброј уклопљености и пронађеном начину живота у француском друштву. Од 10.000 пензионера који примају француску пензију у Србији, будући да је просечан износ пензије низак (према француском пензионерском фонду он је око 282 евра), вероватно значајан део чине лица која примају породичну пензију или лица која су код француског пензионерског осигурања оверила мањи број година. Сем тога, српски пензионери који примају социјална давања (минималну пензију за старост и друга) у обавези су да најмање девет месеци годишње бораве у Француској, тако да је искључен њихов дефинитиван повратак у Србију. Све ово наводи на закључак да њихов повратак/настањивање у Србији у доба пензије неће бити масовно – ни кад се ради о примоимигрантима, а поготову не о њиховим потомцима рођеним у Француској.

Међутим, будући да се ради о лицима која су одавно изградила „транснационални“ идентитет, они не одустају од своје отаџбине, у коју се редовно и често враћају, нарочито у доба пензије, кад су ослобођени радних обавеза, а већина настоји да ту мобилност одржава што је дуже могуће.

Србија још не слови за земљу која може да буде привлачна за стране пензионере неспрског порекла, мада, имајући у виду бројност старог становништва

на светском нивоу, „пензионерска села“ постају све атрактивнији вид туризма, пре свега у земљама с благом климом и излазом на море. Ово, међутим, подразумева и довољан број људи који ће радити у таквим секторима, односно релативно младо становништво које би се бавило старима и довољан број стручњака, што у Србији, такође, мањка.

Охрабрујуће је за Србију то што се веза миграната с матицом одржава, ако не и јача, у новим условима мобилности и информационих технологија, као и то што је 42% испитаника изјавило да би се вратило у Србију и пре пензије, уколико би се за то указала прилика (превасходно пословна).

Сведоци смо, само у последњих неколико година, великих криза и прерасподела снага на међународном плану и релативног нивелисања животног стандарда земаља Севера и Југа, па постоји тенденција повратка или боље речено, кружења млађих особа, које не оклевају да се врате у отаџбину са школовања или рада у иностранству или да барем одређено време проведу у њој. Да ли ће Србија у скорије време доћи до тачке када ће се из емиграционе трансформисати у имиграциону земљу, остаје да се прати, уз наду да ће власти бити спремне за такав преображај.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Србија се у последње време већ окренула увозу стране радне снаге, ради попуњавања упражњених радних места. Може се, значи, претпоставити да је постепена трансформација од емиграционе ка имиграционој земљи отпочела.

2. ЗАКЉУЧАК

На бази спроведеног истраживања у овом раду, може се закључити да је општа хипотеза: имигранти српског порекла у Француској који су завршили свој радни век враћају се у земљу порекла у трећем животном добу – делимично потврђена.

Резултати истраживања спроведени међу људима српског порекла који раде/бораве у Француској показали су да се један број њих враћа у земљу порекла у трећем животном добу, али треба такође истаћи да:

- Овај повратак није масован;
- У трећем добу враћају се углавном примоиимигранти;
- Они који имају социјалну помоћ Француске, територијално су везани за њу најмање девет месеци годишње; у случају дужег одсуства из Француске, та помоћ им може бити укинута, што значи да је дефинитивно пресељење искључено;
- Они који рачунају на појачану здравствену помоћ и негу у старости, више воле да је примају у Француској него у Србији;
- Старосно доба за одлазак у пензију у Француској стално се продужава, а имигранти и иначе раде дуже од домаће популације, па иду у пензију тек око седамдесете године, када су мање склони драстичнијем мењању животних навика.

Прва посебна хипотеза – Х1: фактори који утичу на одлуку имиграната српског порекла у Француској о повратку у земљу порекла су њихова уклопљеност или неуклопљеност у друштво земље пријема, њихове везе са матицом и место на којем живи њихова породица – потврђена је резултатима истраживања. Наиме:

- Враћају се они чија је породица у Србији (родитељи, деца, супружници, блиски рођаци);
- Они који су рођени и одмалена одгајани у Француској углавном се неће селити у Србију у трећем добу;
- Највећи број српских имиграната у Француској завршио је процес породичног окупљања, подстакнут политиком земље пријема, па се њихове породице налазе у Француској, што углавном одређује и њихов останак у тој земљи; иако одржавају сталне и трајне везе са матицом, њихова интегрисаност у друштво земље пријема је задовољавајућа, не осећају да су дискриминисани због свог порекла, сматрају да су постигли више него да су остали или

се родили у Србији, а чак 89,5 изјавило је да је задовољно својим животом у Француској, што указује на то да се они неће масовно враћати.

Ко може имати имиграциону историју:

- они који имају ближу породицу у Србији;
- они чија средства нису довољна за живот у Француској, а немају право на социјалну помоћ (углавном они који илегално бораве у Француској);
- они који имају довољно средстава да могу да организују удобнији или лепши живот у Србији него у Француској, укључујући и плаћање приватних медицинских услуга и неге;

И, мимо категорије „трећег доба“:

- млађе становништво, уколико буде имало пословну или другу прилику која ће га подстаћи да се пресели у Србију.

Друга посебна хипотеза – Х2: имигранти српског порекла у Француској настоје да одржавају „циркуларне миграције“, односно да круже између земље боравка и земље порекла, потврђена је резултатима извршеног истраживања.

– Интеграција у земљи пријема углавном је остварена, на шта указује и просечна дужина боравка наших суграђана у Француској, дужа него у већини других земаља имиграције (Станковић, 2014), као и чињеница да велики број узима и француско држављанство. Разлози за ово друго су пре свега прагматичне природе – тиме се омогућава лакша циркулација и остваривање „пуних права“. С друге стране, везе са матицом се редовно одржавају, а нарочито у трећем животном добу, када су престале радне обавезе, па су одласци у земљу порекла све чешћи и боравци све дужи. Захваљујући модерним технологијама, информације редовно стижу у било коју тачку боравка, а навике, породица, пријатељи и имовина на две стране, чине да мигранти не престају да круже између ових дестинација. Закључак је, дакле, да ће већина људи трећег доба српског порекла настојати да продужи своје кретање (циркулисање) између Француске и Србије колико год буде у могућности, имајући своје „репере“ и у једној и у другој земљи и не одустајући од њих, чак и кад то повлачи одређене трошкове – као што је плаћање станова на два места, честа путовања, потрошња у обе земље одреднице итд.

Трећа посебна хипотеза – Х3: имигранти српског порекла у Француској развили су транснационални идентитет – такође се показала тачном. Тенденција ка кружењу између земље боравка и земље порекла и неодустајање ни од једне од ових тачака, као и одржавање српских традиција и културних вредности у Француској, уз усвајање нових елемената из земље пријема, сведоче о постојању транснационалног културног идентитета, који спаја и комбинује

компоненте из једног и из другог друштва и чини мост између земље порекла и земље пријема, неретко много ефикаснији него што су то званични државни мостови.

– Ово опет указује на чињеницу да су људи српског порекла који живе у Француској (као и другде, уосталом) присутни у Србији, да познају ситуацију у земљи и њен развој, па да њихов евентуални повратак не би значио сучељавање са носталгичарским очекивањима везаним за прошлост.

– Нивелисање услова живота у земљама Истока и Запада (побољшање услова живота у Србији и деградација услова живота у Француској), може, у дужој перспективи, да делује као привлачећи односно одбијајући фактор приликом доношења „обрнуте“ миграторне одлуке.

3. НЕКЕ ПРЕПОРУКЕ / ПРЕДЛОЗИ

Треба још једном подвући значај проучавања српске дијаспоре „изнутра“, то јест у земљама у којима она живи, као и потребу за компаративним студијама дијаспоре из различитих земаља. Када се спроводе из матице, проучавања дијаспоре често су ограничена финансијским трошковима великих истраживања на удаљеним локацијама, са лимитираним компаративним анализама. Како би се заиста схватиле потребе и специфичности дијаспоре и упослио њен развојни потенцијал „на извору“, било би добро да се у главним земљама пријема за српску имиграцију оснују центри који би окупљали социологе и друге научнике ради континуираног, лонгитудиналног истраживања српске дијаспоре и спровођења компаративних анализа.

Неопходно је да се створи и редовно ажурира база података о српској дијаспори, да се омогуће интеракције са матицом, као и између представника дијаспора из разних земаља. Ове базе података треба да буду свеобухватне, упоредиве и поуздане. Потребно је такође радити на упоредивости наше статистике о миграцијама са европском и другим статистикама, као што је започето преко Миграционог профила Републике Србије, који се саставља према захтевима Еуростата. Одсуство јасне политике миграције и односа друштва према овом питању проузрокује недовољно коришћење хуманог капитала миграната (Bobić, Vesković-Andelković i Kokotović-Kanazir, 2016).

Било би веома корисно да се оснује институт за миграције Србије који би кроз мултидисциплинарни приступ обрађивао различите облике ове појаве. Овакав институт је постојао у СФРЈ, а данас постоји у Хрватској и Словенији. Србија, међутим, још није оформила такав центар и поред тога што масовним емиграцијама губи национално ткиво.

Такође, све је присутнији захтев за свеобухватним студијама дијаспоре, узимајући у обзир све многобројне аспекте ове комплексне друштвене појаве. На нашим факултетима проблематика спољних миграција и дијаспоре само се парцијално изучава у оквиру различитих дисциплина. Ова питања, међутим, требало би уоквирити и проучавати као целовит универзитетски предмет, односно било би пожељно да се оформи посебна катедра на неком од факултета у Србији која би се бавила овом материјом, узимајући у обзир њене социолошке, историјске, правне, демографске, економске и друге аспекте.

Амбасаде Републике Србије морале би да буду много приступачније и отвореније и да се озбиљно посвете прикупљању информација о броју и структури дијаспоре, као и да, поред конзуларних услуга, врше и одређену превентивну

информативно-едукативну улогу у вези са питањима која нарочито интересују дијаспору (имовинско-правни односи, могућност запошљавања у земљи, студијски програми и сл.). Јер, као што је наше емпиријско истраживање показало, 42,5% испитаника не искључује могућност пресељења у матицу и пре пензије, уколико се за то укажу околности. Сетимо се да је Француска имала у Србији своје испоставе које су се бавиле регрутовањем радне снаге, да Немачка и даље активно ради на регрутовању медицинског особља, па би и Србија, уколико за тим има потребе, могла да се послужи истом методом, барем кад су у питању људи српског порекла. Иако постоје различита удружења земљака, стиче се утисак да нема координације и сарадње међу њима, односно да им је потребан импулс од матице како би енергију усмерили у циљу заједничког развоја, мимо исполитизованих тема, које су стожер њиховог окупљања.

Обавештавање и омогућавање гласања српским држављанима у иностранству требало би да је много ефикасније, чиме би се, такође, исказало уважавање српске државе према тој, бројној категорији српског становништва, које би уз боље услове вероватно показало мању аполитичност и грађанску незаинтересованост према изборима у домовини. Предлажемо такође да, као што то већ раде Французи, Амбасада Србије има на свом сајту спискове српских војника који су сахрањени у Француској, односно другим страним земљама.

Наши земљаци који живе у иностранству требало би да, поред фактичког интересовања које показују за отаџбину и веза које са њом одржавају, што преносе и на своју децу, не забораве да је важно да рођење деце у иностранству пријаве и српским властима и тиме им омогуће да имају и српско држављанство, а матици да има бољи увид у распоређеност и бројност српских држављана у свету.

Када је реч о старијима, за матицу, која је последњих година активнија у својој политици према дијаспори и коришћењу њених развојних потенцијала, али је, логично, пре свега окренута радно активном становништву, препорука је да размишља о масовнијој изградњи специјалних насеља за припаднике треће доби, где ће кроз атрактивне садржаје, квалитет услуге и интересантну цену, привући старије становништво из иностранства, као што то већ раде неке земље, као Португал, на пример. Остарелих лица је све више, а капацитети за њихов смештај недовољни су широм Европе. Иако је наше истраживање показало да су имигрантске породице још везане за своје остареле чланове и не следе општу тенденцију поверавања остарелих родитеља специјализованим установама, овај тренд их полако захвата, односно често представља једино могуће решење. Из обављених интервјуа могло се закључити да наши сународници у трећем добу нису претерано окренути размишљању „шта после

мобилности“, односно имплицитно рачунају на помоћ деце и шире породице, али је и овде превенција пожељна, ако не и неопходна.

Било би добро, такође, успоставити директније и ефикасније односе између пензионог фонда матице и пензионих фондова земаља пријема, како би се правовремено информисање о пензији и одлазак у пензију осигураника који су радили у две и више земаља током своје каријере вршило без опструкција и одуговлачења (овде више мислимо на пензионе фондове страних земаља, него на српски пензиони фонд, који је знатно побољшао своју ефикасност).

Интернетски портали као што је „Тачка повратка“, веома су корисни за пружање свих практичних информација и окупљање дијаспоре из разних земаља, али је потребно одржавати квалитет рада и учесталост информисања.

И на крају, навешћемо поруку једног нашег земљака који живи у Француској. На питање у упитнику шта би поручио властима у земљи порекла, одговорио је:

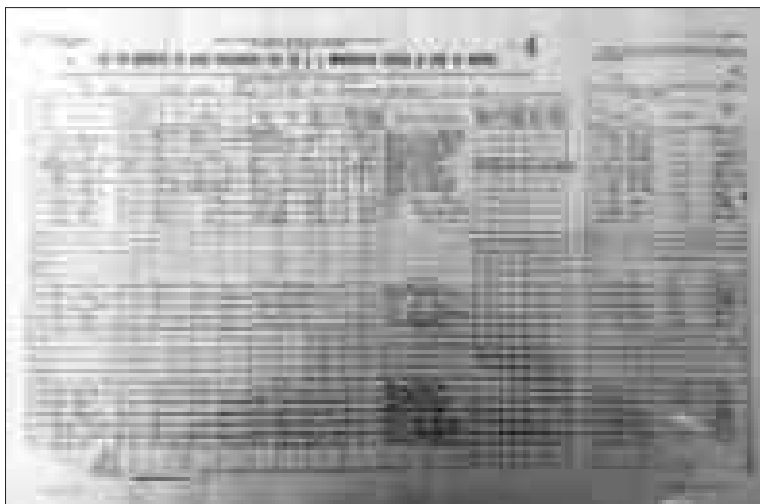
„Да нас не забораве.“

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ I

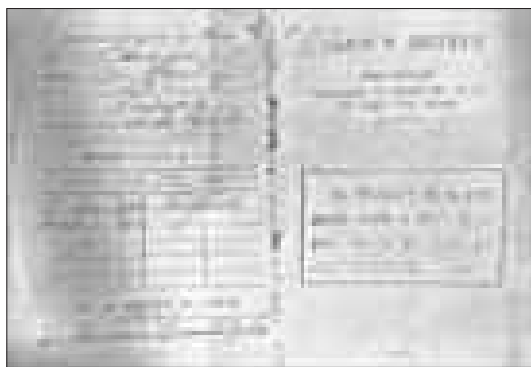
Прилози су приказани редом којим су наведени
у тексту књиге

Прилог I/1 - Бродски манифест острва Елис (*Ellice Island*) путника који су се
искрцали са брода „LAURA” 30.05.1907. године

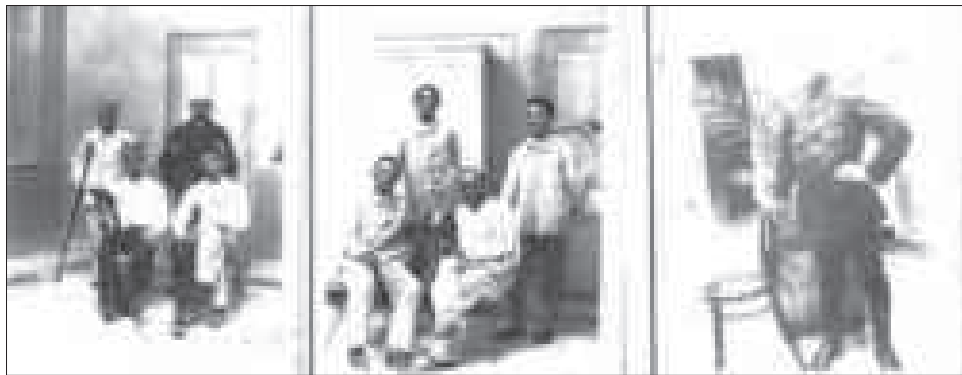
Лична архива Љиљане Благојевић

Прилог I/2 - Француска лична карта из 1920-их година Павла Карановића
(Paul Karan)

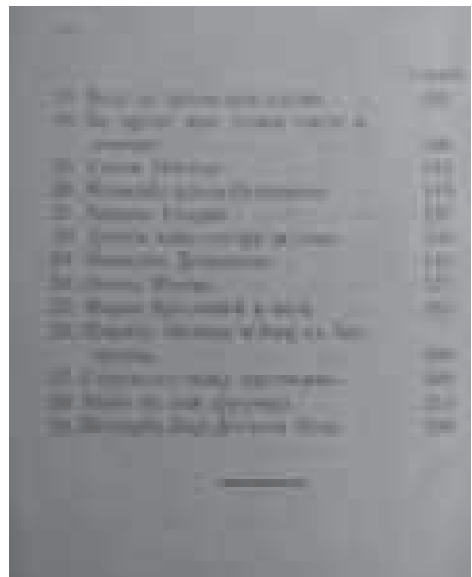
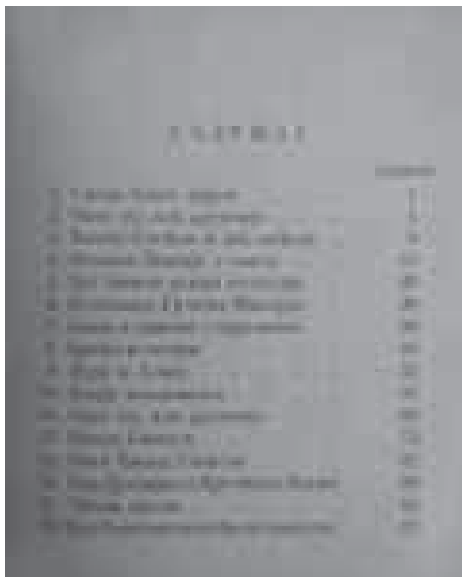
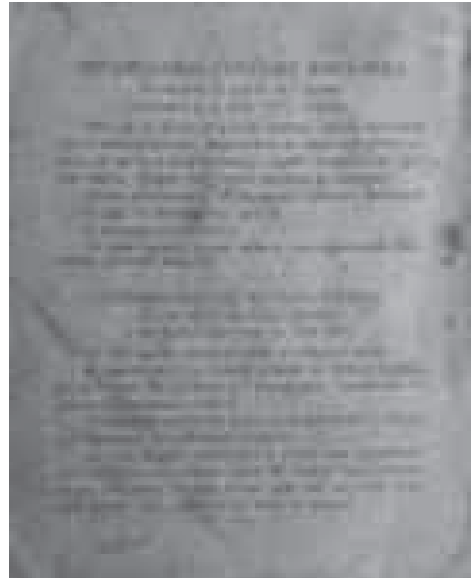
Документ из личне архиве госпође Вере Благојевић (Београд),
унуке Павла Карановића

Прилог I/3.1 - Српски војници на лечењу и опоравку у француској болници у Тунису за време Првог светског рата

Из личне архиве господина Душка Д. Филиповића (Београд),
чији је деда, Милорад Филиповић, рањен у Првом светском рату,
био на лечењу и опоравку у болници у Бизерти

Прилог I/3.2 - Књига српских војних инвалида штампана у Бизерти 1918. године

Из личне архиве госпође Иванке Неђић-Радовановић (Београд) чији је отац био на опоравку у Бизерти, где је упознао њену мајку, француску болничарку која се за њега удала и дошла у Београд, где је живела до своје смрти, 1980-их година

Прилог I/3.3 - Књига француског аутора посвећена херојској борби српске војске на Солунском фронту

Из личне архиве проф. Бошка И. Бојовића

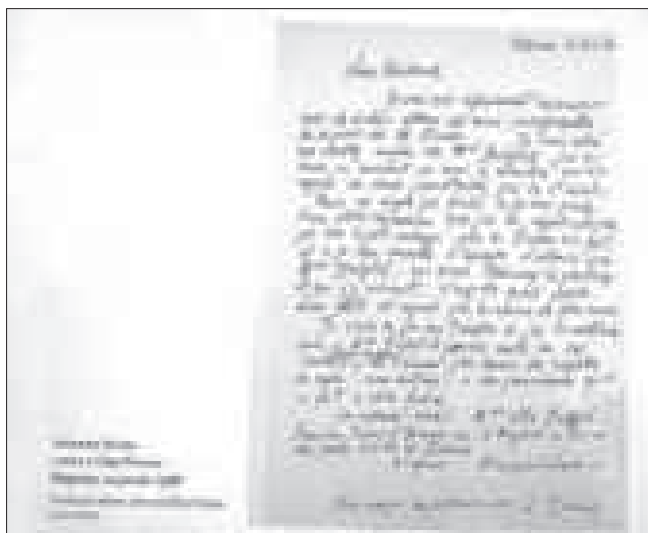
Прилог I/4 - Српски сликари и уметници између два светска рата

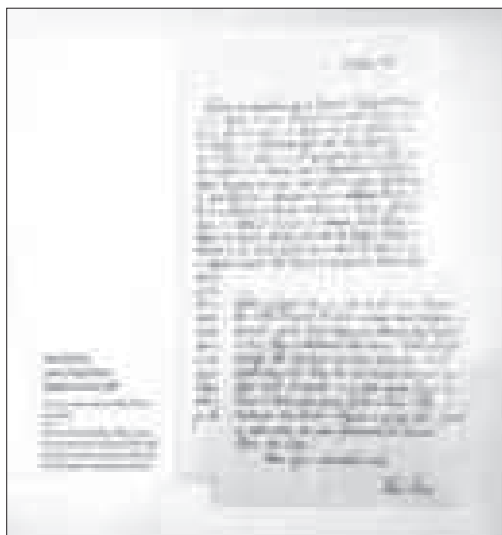
Сава Шумановић, фреска из ресторана Купола (La Coupole), Париз

Љубица-Џуца Сокић и Олга Кешеловић у Паризу 1937. Са изложбе Српског културног центра у Паризу јануара 2023

Николај Коклов (Nikolai Khokhlov). Писмо Олги Пикасо, Београд, 24.марта 1928, Fondation Almine y Bernard Ruiz-Picasso para el Arte. Писмо Николаја Коклова односи се на предају једног Пикасовог цртежа Ели Хацић, супрузи српског Министра рата са намером да се утиче на војну промоцију Олгиног брата

Александар Дероко. Писмо Олги Пикасо, Београд, 14.јануара1928, Fondation Almine y Bernard Ruiz-Picasso para el Arte.

Прилог I/5 - Савремени сликари српског порекла у Француској

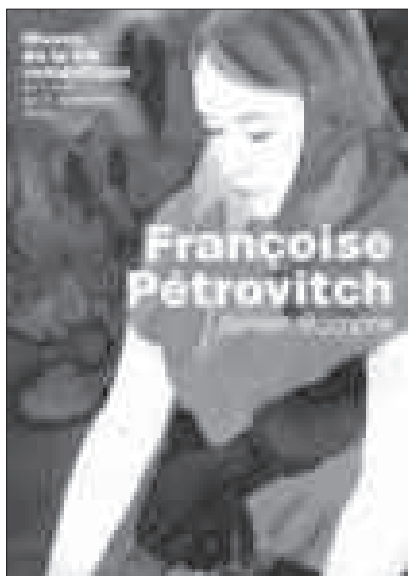
Дело Љубе Поповића у сталној поставци музеја Бобур (Centre Pompidou) у Паризу.
Извор: <https://www.centerpompidou.fr/fr/ressources/oeuvre/cxAbrn9>

Изложба - омаж Владимиру Величковићу од 8.јула до 24.септембра 2023.
у Академији лепих уметности у Паризу, чији је био члан од 2005. до 2019. године.

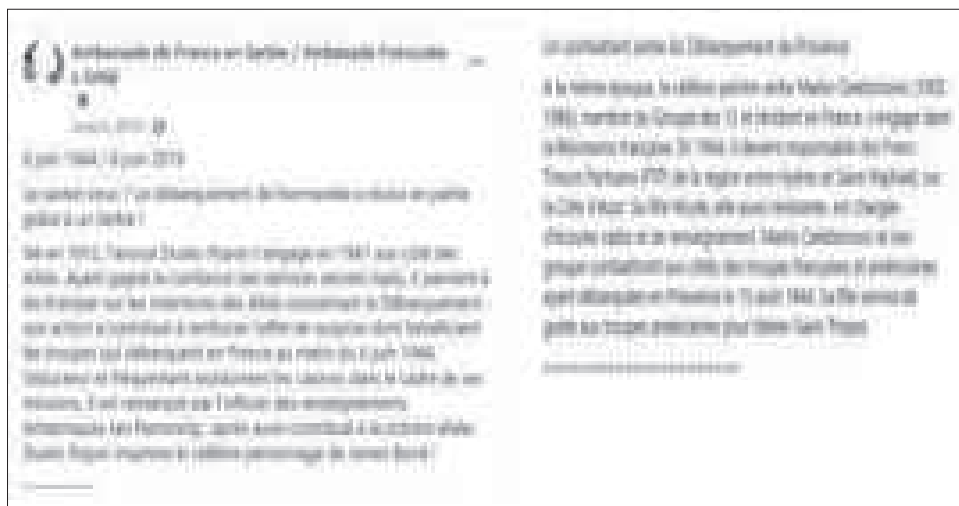

Архитекта Тома Гаревски са сликарима Косом Бокшан и Петром Омчикусом
(Извор: <https://cordmagazine.com/my-life/tomislav-toma-garevski-architect-from-cubura-to-paris-and-international-success>)

Изложба François Petrovitch у Музеју романтике у Паризу 05.04-10.09.2023.

Прилог I/6.1 - Душко Попов, дискретни херој Другог светског рата и Срби ангажовани у француском Покрету отпора

Марко Челебоновић

Душко Попов

Извор: обавештење на Фејсбук страни Амбасаде Француске у Србији
стављено 6. јуна 2019. године

Son pistolet à la ceinture, Nicole est photographiée et surnommée „la jeune fille au pistolet“
alors qu'elle guide les troupes américaines dans Saint-Tropez libéré.

Никол Челебоновић, снимана као водич америчким трупама у ослобођеном Сен
Тропеу. Слика је добила назив „Девојка са пиштољем“

Прилог I/7 - Споменица за учешће у Првом светском рату коју је Краљ Александар I Карађорђевић доделио господину М. Berry

Из личне архиве господина Жан-Клод Фијоа (Jean Claude Fillaud)

Прилог I/8 - Споменици у Француској. Споменик у Паризу

Споменик Краљу Петру I и Краљу Александру I представља заједничку споменичку композицију која се налази у Паризу. Посвећен је пре свега Краљу Александру I Карађорђевићу, који је убијен 1934.године у атентату на територији Француске, али и његовом оцу, Краљу Петру I Карађорђевићу. Споменик је откривен 9.октобра 1936. године, на другу годишњицу Марсејског атентата. Аутор споменика је Француски вајар Максим Реал дел Сарт.

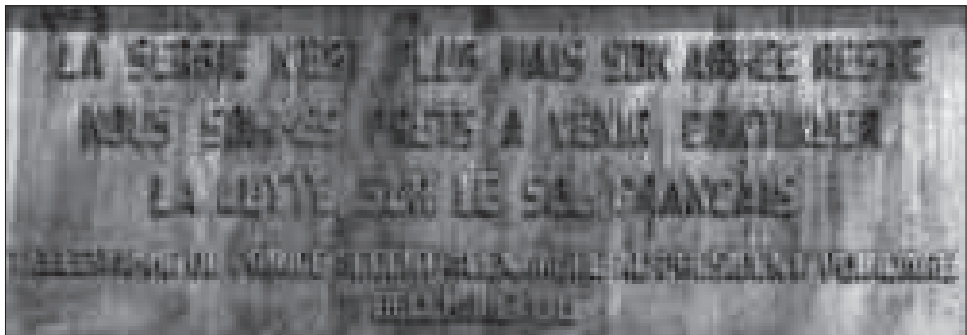
Откривање споменика 9.октобра 1936. године, на двогодишњицу атентата на краља Александра I Карађорђевића.

Извор: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90453282?rk=21459;>

Краља Александру I Карађорђевића на коњу окружују његов отац, Краљ Петар I, и маршал Франше д'Епере. Споменик се налази на Тргу Колумбије (La Place de Colombie) у Паризу, на рубу Булоњске шуме, у 16. арондисману.

Извор: https://paris1900.lartnouveau.com/paris16/places/place_de_colombie.htm

Србије више нема, али њена армија остаје. Спремни смо да наставимо борбу на француском тлу.

(Телеграм принца регента Александра председнику Поанкареу децембра 1915.)

Споменици у Марсељу

1. Спомен плоча у Марсељу, на месту погибије Краља Александра I од Југославије и француског министра Луја Бартуа

Овде су итали, за мир и слободу, храбри Краљ Александар I од Југославије, пријатељ Марсеља и председник Луј Бартиу (на спомен плочи пише „председник“, али Луј Барту је био Министар иностраних послова Француске у моменту када је извршен агентат)

2. Споменик у славу Краља Александра I од Југославије и Луја Бартуа, убијених у агентату у Марсељу 1934.године

Пројекат под називом „Мир и рад“ (Paix et travail) је завршен 1938.године а свечано отворен 1941. Монументални штит носе два стуба украшена барелефима и са две велике алегоричке женске фигуре које представљају Француску и Југославију. Испред стоје четири женске статуе у пуној величини које држе портрете две жртве у групама по две.

Аутори: Реал дел Сарт Максиме (вајар), Сарторио Антонио (вајар), Кастел Гастон (вајар), Ботинели Луј (вајар), Везин Ели-Жан (вајар) [Réal del Sarte Maxime (sculpteur), Sartorio Antonio (sculpteur), Castel Gaston (sculpteur), Botinelly Louis (sculpteur), Vézin Elie-Jean (sculpteur)]

Извор: Monumentum - Carte des Monuments Historiques français

Прилог I/9 - Српска војна гробља у Француској

1. Тије, париска регија (Thiais, dept.94) сахрањена 743 српска војника

Поред крстова са српским именима ту је и споменик албанском државнику Есад паши Топтанију који је обезбедио пролаз српске војске кроз Албанију

2. Сен Мандрије код Тулона (Saint-Mandrier, депт. 83) сахрањена 22 српска војника

3. Мондељу ла напул код Кана (Mandelieu-la-Napoule) сахрањено 7 српских војника

Из личне архиве Љ.Благојевић

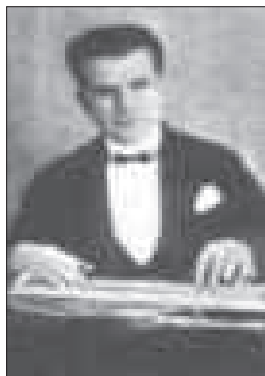
Прилог I/10 - Срби у Француској између 2 светска рата

1. Мануфактура Каран

Мануфактура Каран за производњу ципела од плетене коже налазила се у улици Емил Зола бр.40 у петнаестом париском арондисману. Фотографија је с краја 1920-их. Власник Пол Каран (Павле Карановић) сликао се испред своје радње са породицом и радницима. Из личне архиве госпође Вере Благојевић (Београд), унуке Павла Карановића

2. Ђорђе Маринковић (*Georges-Marinkovitch* или *Georges Mariel*), створац песме „Тамо далеко“

Ђорђе Маринковић, у Француској *Georges-Marinkovitch*, је музичар (Свирао гитару, цитру, разне жичане инструменте, флауту), композитор, професор гитаре српског порекла - рођен у Краљевини Србији 19. септембра 1891. године у Корбову, селу код Кладова. Служио је у српској војсци током Првог светског рата прво као бубњар, а касније као цитрар у војном оркестру. Српска војска се преко Албаније повукла на југ, а трупе су стациониране на грчком острву Крфу. Ђорђе Маринковић је 1916. године компоновао носталгичну српску патриотску песму „Тамо далеко“ која је постала популарна не само међу српским већ и међу осталим војницима на Солунском фронту и преведена је на многе језике. Енглески наслов је „Faraway over there“, француски „Au loin, au loin sur Corfu“, чешки и словачки „Tam v dali“. Песма је постала незванична химна Срба и верује се да је изворна. После Првог светског рата Маринковић је добио стипендију лично од Краља Петра I и преселио се у Француску 1920. године. У Паризу је 1922. године у целом свету заштитио ауторска права на композицију и текст песме „Тамо далеко“ што је званично признато тек 2008. године. Ђорђе Маринковић је објавио неке снимке под именом *Georges Mariel*. Умро је 1977. у Паризу. Извор: <https://www.discogs.com/artist/2752971-Georges-Marinkovitch>

<https://lat.rtrs.tv/program/tekst.php?id=2634>

<https://www.politika.rs/scc/clanak/35510/kladovcanin-autor-pesme-tamo-daleko>

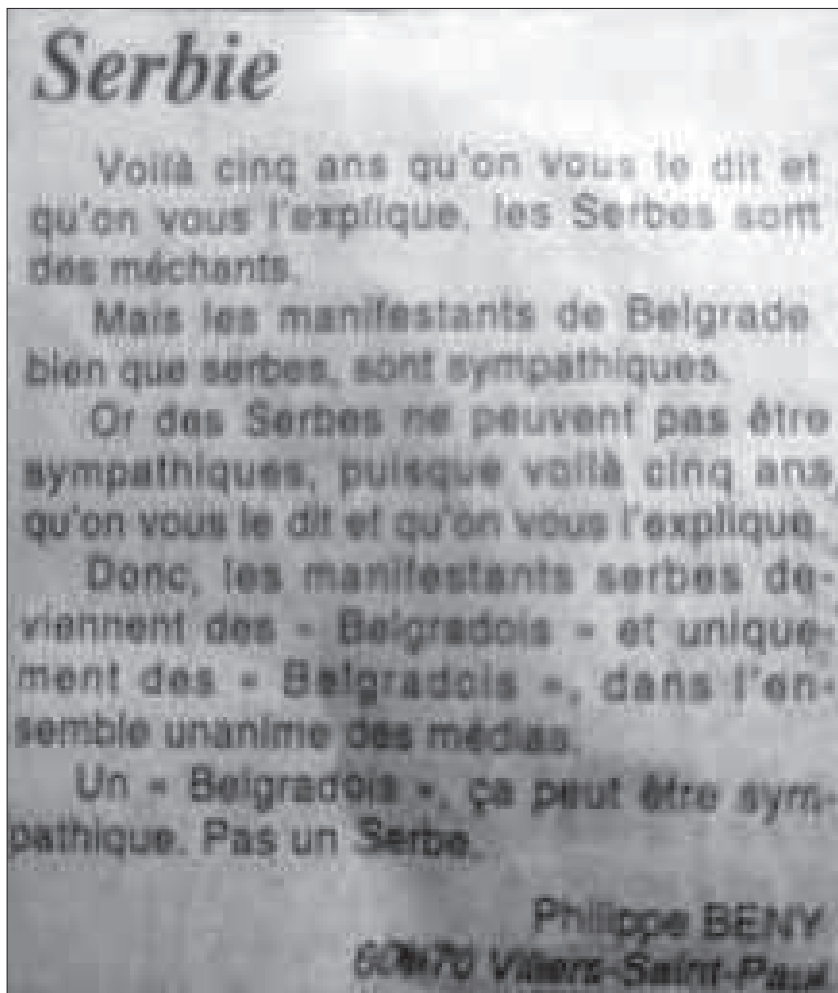
Прилог I/11 - Лист политичке емиграције „Наша реч“

Прилог I/12 - Српски језик као предмет на француској матури

Прилог I/13 - Писмо из дневног листа „Le Figaro“
Рубрика „Писма читалаца“, 1996. година, лична архива Љ.Благојевић

Ево већ пет година како вам говоре и како вам објашњавају: Срби су зли.

Али, београдски демонстранти, иако Срби, су симпатични.

Само, Срби не могу бити симпатични, јер ево већ пет година како вам се то говори и објашњава.

Дакле, српски демонстранти постају „Београђани“ у оштом медијском једноласју „Београђанин“, то може бити симпатично. Не и Србин.

Philippe Bény, 60870 Villiers-Saint-Paul (превод Љиљана Благојевић)

Прилог I/14 - Едиција „L' age d' Homme“ коју је Владимир Димитријевић основао у Лозани 1966. године, ревија „Balkans info“, избор публикација аутора српског порекла у Француској и веб-портал „Serbica“.

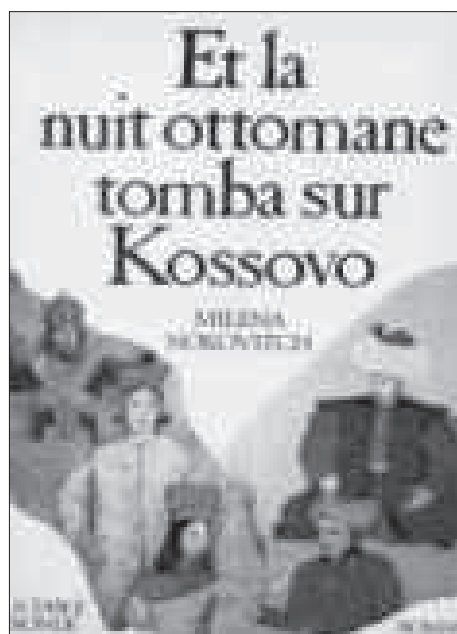

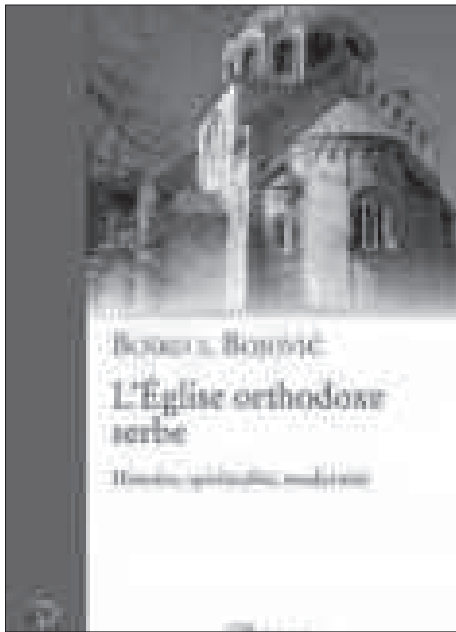
Balkans Info

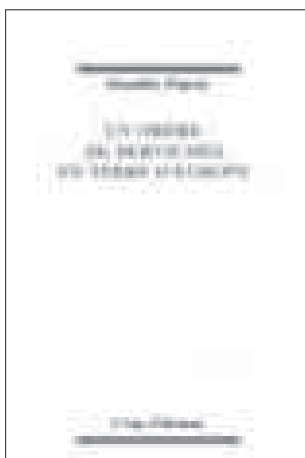
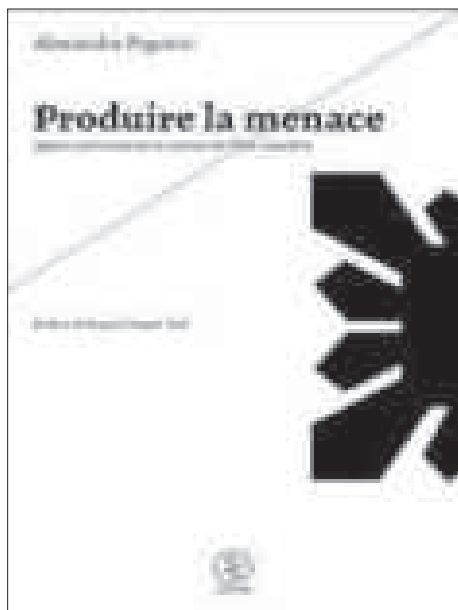
Луј Далмас (Louis Dalmas) 1920-2014, изданак чувене француске породице Деполињак (de Polignac), као ватрени бранилац Срба основао је 1996. часопис Б.И. (претходно Balkans Info) и био је његов уредник све до смрти. Потписао је петицију „Европљани желе мир“ против бомбардовања Србије 1999. године. Његова супруга,

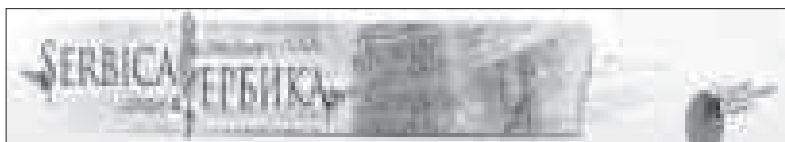

Иванка Микић, ћерка је Саве Микића који је био један од пионира српског ваздухопловства током рата 1914-1918, након што је био студент-пилот у ваздухопловној школи у Шартру. Био је један од оних са надимком „авијацијски асови“. Одликовао га је тадашњи градоначелник Бордоа француском Легијом части за његово јунаштво на солунском фронту. (Извор: https://fr.wikipedia.org/wiki/Louis_Dalmas)

Издавач - Éditeur : Université Bordeaux Montaigne
Дисциплина - Discipline: études serbes
Директор ревије - Directeur de la revue: Milivoj Srebro

Прилог I/15 - Ивановић, Јанковић: Србија на сцени

Ролан Гарос 2007. године, дневни лист Ролан Гароса (Roland Garros Quotidien)

Прилог I/16 - Српска црква и школа у Паризу

Свечана божићна литургија у цркви Светог Саве у Паризу
(<http://paris.mfa.gov.rs/lat/news.php>)

Допунска школа српског језика при цркви Светог Саве у Паризу, април 2023. Лична архива Л.Благојевић, уз сагласност госпође Љубице Бургић, учитељице

ПРИЛОГ II

Спискови српских војника из Првог светског рата сахрањених на гробљима у Француској

I Saint-Mandrier-sur-Mer (83)

(Лична архива Л.Благојевић и МémorialGenWeb)

1

AKSENTIÉVITCH Thédomir n° 3000757

Soldat - Unités serbes

4e R.I. serbe

+ 06/09/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

2

CHTORMASS Mitar n° 3013530

Soldat - Unités serbes

R.I. serbe

+ 20/09/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

3

DACHITCH Givodine n° 3016408

Soldat - Unités serbes

+ 23/08/1916 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

4

DJOURITCH Miailo n° 3019037

Soldat - Unités serbes

R.I. serbe

+ 06/09/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

5

JEVITCH Lasar n° 3037700

Soldat - Unités serbes

R.I. serbe

+ 14/12/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

6

KATITCH Yévta n° 3039285

Soldat - Unités serbes

R.I. serbe

+ 23/12/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

7

KNÉGÉVITCH Jovan n° 3041188

Soldat - Unités serbes

R.I. serbe

+ 12/12/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

8

KOSSTITCH Miloyko n° 3042067

Sergent - Unités serbes

12e R.I. serbe caserne Missiessy

+ 19/02/1919 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

9

LEKITCH Djordjé n° 3044928

Soldat - Unités serbes

R.I. serbe

+ 07/12/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

10

LOUKITCH Nicolas n° 3046659

Soldat - Unités serbes

Dépôt serbe

+ 24/11/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

11

MIAELOVITCH Alexandre n° 3051481

Unités serbes

+ 21/02/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

12

MILADINOV Vélijko n° 3051721

Soldat - Unités serbes

Dépôt serbe

+ 07/02/1919 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

13

MILOSSOVLJÉVITCH Tchédomir n° 3052095

Soldat - Unités serbes

11e R.I. serbe

+ 24/01/1919 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

14

NOVACOVITCH Djouro n° 3055893

Soldat - Unités serbes

R.I. serbe

+ 05/10/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

15

PETROVITCH Radoyko n° 3059089

Soldat - Unités serbes

R.I. serbe

+ 05/12/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

16

PHILOPOVITCH Milossoïov n° 3059406

Sergent-Major - Unités serbes

+ 04/09/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

17

SKADRITCH Vitomir n° 3071172

Soldat - Unités serbes

R.I. serbe Division Dounad

+ 20/09/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

18

STOÏKOVITCH Milivov n° 3074026

Caporal - Unités serbes

4e R.I. serbe Division Drina

+ 09/09/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

19

STOYKOVITCH Vladislav n° 3074260

Soldat - Unités serbes

4e R.I. serbe

+ 04/02/1919 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

20

TCHIRKOVITCH Michel n° 3075816

Soldat - Unités serbes

R.I. serbe, Division Drina

+ 12/09/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

21

VOUITCH Miloutine n° 3080627

Caporal - Unités serbes

R.I. serbe Division Drina

+ 18/09/1918 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

22

ZVÉTICHANN Milan n° 3086984

Sous-officier - Unités serbes

Administration militaire serbe

+ 06/10/1917 La Seyne-sur-Mer 83

1914-191883 - Saint-Mandrier-sur-Mer - Carré militaire de la Nécropole Nationale

Soldats serbes

II Mandelieu-la-Napoule (06)

(Лична архива Л.Благојевић и МémorialGenWeb)

1

DOBRIVOIE Savie n° 4390454

Unités serbes

+ 25/09/1916

1914-191806 - Mandelieu-la-Napoule - Ossuaire

Soldats serbes

2

IVANOVITCH Branslas n° 4390453

Unités serbes

+ 14/10/1916

1914-191806 - Mandelieu-la-Napoule -Ossuaire

Soldats serbes

3

MATICH Dragoustin n° 4390452

Unités serbes

Division du Vardar

+ 03/08/1916

1914-191806 - Mandelieu-la-Napoule -Ossuaire

Soldats serbes

4

MYATOVITCH Slobodan n° 4390457

Unités serbes

1er régiment du corps serbe

+ 16/08/1916

1914-191806 - Mandelieu-la-Napoule -Ossuaire

Soldats serbes

5

PLICHITCH Vellimir n° 4390455

Unités serbes

+ 26/11/1916

1914-191806 - Mandelieu-la-Napoule - Ossuaire

Soldats serbes

6

SEYLOVITCH Youkaile n° 4390458

Unités serbes

+ 23/07/1918

1914-191806 - Mandelieu-la-Napoule - Ossuaire

Soldats serbes

7

TRVETCO Martzolie n° 4390456

Unités serbes

13e R.I.

+ 08/03/1919

1914-191806 - Mandelieu-la-Napoule - Ossuaire

Soldats serbes

III Wimille (62)

(MémorialGenWeb)

1

MARKOVITCH W. n° 3048693

Unités serbes

+ 10/02/1919 1914-1918

62 - Wimille - Tombes militaires du cimetière

militaire britannique

Soldats serbes

2

RODOVAN N. n° 3064459

Unités serbes

+ 22/01/1919 1914-1918

62 - Wimille - Tombes militaires du cimetière

militaire britannique

Soldats serbes

IV Strasbourg (67)

(MémorialGenWeb)

1

COLAREWITCH Miladiz n° 3014296

Soldat - Unités serbes

7e R.T.

+1914-1918

67 - Strasbourg - Tombes militaires de la Nécropole nationale

Soldats serbes

2

MARKOWITH Dragomir n° 3048694

Sergent - Unités serbes

5e R.I.

+1914-1918

67 - Strasbourg - Tombes militaires de la Nécropole nationale

Soldats serbes

3

MUALOWITCH Kiladin n° 3053581

Unités serbes

11e R.I.

+1914-1918

67 - Strasbourg - Tombes militaires de la Nécropole nationale

Soldats serbes

4

STANTICH Michaelo n° 3073143

Unités serbes

+1914-1918 67 - Strasbourg - Tombes militaires de la Nécropole nationale

Soldats serbes

5

YOVANOWITSCH Spasaye n° 3086297

Unités serbes

+1914-1918 67 - Strasbourg - Tombes militaires de la Nécropole nationale

Soldats serbes

V Autun (71)
(MémorialGenWeb)

1

SCRECKOVIE Cavrillot n° 4090066

Unités serbes

+ 24/01/1919 Autun 71 1914-1918 71 - Autun - Tombe militaire [Autun]

Soldats serbes

VI Cherbourg-en-Cotentin (50)
(MémorialGenWeb)

1

GUERICHT Stoïadin n° 4254608

Unités serbes

+ 07/04/1919 Cherbourg 50 1914-1918 50 - Cherbourg-en-Cotentin
(commune nouvelle) - Tombes militaires [Cherbourg-Octeville]

Soldats serbes

2

STROUNISCHT Milano n° 4254609

Unités serbes

+ 25/01/1919 Cherbourg 50 1914-1918 50 - Cherbourg-en-Cotentin
(commune nouvelle) - Tombes militaires [Cherbourg-Octeville]

Soldats serbes

VII Agen (47)
(MémorialGenWeb)

1

BOGOSSEL Boych

+ 07/05/1918 Agen 47 1914-1918 47 - Agen - Carré militaire 1914-1918 du
cimetière communal

VIII Châteaugay (63)

(MémorialGenWeb)

1

CHPOUNTCHEWITCH Dragoutine

+ 02/05/1919 Châteaugay 63 1914-1918 63 - Châteaugay - Carré militaire
du cimetière communal

IX Tours (37)

(MémorialGenWeb)

1

DYORDEVITCH Stoyane

Soldat - Unités serbes

Groupement serbe du Ripault

+ 27/05/1917 Saint-Symphorien 37 1914-1918 37 - Tours - Cimetière
communal

X Maurepas (80)

(MémorialGenWeb)

1

IOVANOVITCH Svetozar

Sergent - 104e R.I.

+ 29/09/1914 Champien 80 1914-1918 80 - Maurepas - Nécropole
nationale

XI Sainte-Foy-lès-Lyon (69)

(MémorialGenWeb)

1

KRSTITCH Alexandre

Soldat - Unités serbes

2e R.I. serbe

+ 02/07/1918 Sainte-Foy-lès-Lyon 69 1914-1918 69 - Sainte-Foy-lès-Lyon
- Cimetière communal

XII Saint-Laurent-du-Pont (38)

1

SPASSOICVITCH Miodrasse

+ 30/11/1916 Saint-Laurent-du-Pont 38 1914-1918 38 - Saint-Laurent-du-
Pont - Carré militaire du cimetière communal

Листа сахрањених на војном гробљу у месту Thiais - (париска регија) - Парцела 1- Carré serbe

(Лична архива Л.Благојевић и MémorialGenWeb)

Име на споменику	Датум смрти	Чин	Назнака на споменику
ABORA Janine *	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ACINOVITCH André	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ADJUKOVIC Mikola	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ALEKSIC Désimir	23.11.1916.		MORT POUR LA PATRIE
ALEKSIC Zivola	27.05.1917.		MORT POUR LA PATRIE
ALEKSIJEVIC Jacob	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ALSIC Obren	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ANDERKA August	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ANDJELKOVIC Stojan	25.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
ANDJETOVITCH Aleksandar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ANDRIC Milorad	1916		MORT POUR LA PATRIE
ARANDJELOVIC Prédag	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ARSENIJEVIC Miodrag	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ARSIC Jordan	08.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
ARSIC Radomir	16.08.1916.		MORT POUR LA PATRIE
AVRAM Demajo	11.02.2016.		MORT POUR LA PATRIE
AVRAMOVIC Zivojin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
AVRAMOVIC Zivojin	22.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
BABAN Georges *	20.03.1919.		MORT POUR LA PATRIE
BABIC Djoka	19.07.1919.		MORT POUR LA PATRIE
BAKITCH Auroch	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BANITCH Pierre	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BANKOVIC Milos	30.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
BARBULOVIC Zivan	20.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
BARIC Avila	10.11.1918.		MORT POUR LA PATRIE
BASTA Vla	08.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
BATALOVIC Milutin	03.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
BCKIC Ljubomir	16.06.1918.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE

BEAKOVIC Vitomir	13.04.1917.		MORT POUR LA PATRIE
BEGOVIC Jovan	12.11.1918.	Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
BELIC Aleksa	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BELITCH néé SUNJALME *	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BERAVITCH	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BILIC Djordjé	11.12.1918.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
BILIC Tiosav	28.02.1918.		MORT POUR LA PATRIE
BINIDITCH Sinisa	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BLACOJEVIC Mirko	30.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
BLAGAREVITCH Eresta	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BLAGOJEVIC Micko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BLAGOJEVIC Milan	30.09.1918.		MORT POUR LA PATRIE
BLAGOJEVIC Radivojé	31.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
BLAZIC Mikodijé	25.02.1918.		MORT POUR LA PATRIE
BOANTOVITCH Svétislav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BOGDANOVIC Borisav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BOGDANOVIC Petar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BOGDANOVICHT A. Zivorad	1914-1918	Colonel	MORT POUR LA PATRIE
BOJANIC Milan	18.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
BOJIC	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BORIC Milivojé	26.07.1917.		MORT POUR LA PATRIE
BOSCOVIC Dragomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BOSILJCIC Milos	29.04.1918.		MORT POUR LA PATRIE
BOSKOVIC Dragomir	1914-1918	Soldat	MORT POUR LA PATRIE
BOSNJAKOVIC Mihailo	21.12.1917.		MORT POUR LA PATRIE
BOSNJAKOVIC Radoje	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BOUTOLIN Anton *	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BOZINOVIC Dragutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BRADIC Noviga	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BRANCO Dkémie	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BRCKAL Kiga *	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BRKIC Aleksije	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
BRKIC Dragutin	09.03.1917.		MORT POUR LA PATRIE

BUGARD Aleksandar	27.03.1918.		MORT POUR LA PATRIE
BURIC David	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
CAVATCHEVITCH Milosav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
CEROVIC Petar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
CHIRITCH Sreten	11.03.1917.		MORT POUR LA PATRIE
CHOUCHA Milos	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
CHPITANOVITCH Jovan	03.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
CHTEROUPOULA Geumiya*	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
CIMBUROVIC Zivorad	29.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
COLOVIC Jerolije	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
CONSTANTINOVITCH Paole	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
CORDEVIC Sava	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
CURLA Toma	27.09.1916.		MORT POUR LA PATRIE
CUROCHEWIT Dragomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
CVETANOVIC Vladimir	04.03.1919.		MORT POUR LA PATRIE
CVETKOVIC Zivota	17.07.1918.		MORT POUR LA PATRIE
CVETKOVIC Dragisa			mort 1969.
DACIC Séraphin	10.08.1919.		MORT POUR LA PATRIE
DACIC Zivadin	23.08.1916.		MORT POUR LA PATRIE
DAMJANOVIC Zivoin	28.02.1918.		MORT POUR LA PATRIE
DAMNJANOVIC Milutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DANMJANOVIC Gruja	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DEMETRIJEVIC Milutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DESIVOJEVIC Zivota	04.06.1919.		MORT POUR LA PATRIE
DIMITRIJEVIC Antonije	24.09.1918.		MORT POUR LA PATRIE
DIMITRIJEVIC Boja	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DIMITRIJEVIC Sava	22.02.1919.	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
DIMKOVIC Djordje	08.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
DINDAREVIC Branislav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DINIC Dragoljub	08.11.1918.		MORT POUR LA PATRIE
DINOVIC Stojan	16.11.1917.		MORT POUR LA PATRIE
DIVIC Pavle	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJEKIC Ilija	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE

DJERIC Stojadin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJERMANOVIC Milorad	04.07.1917.	Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
DJKIC Vukadin	17.12.1918.		MORT POUR LA PATRIE
DJOLOVIC Zarie	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJONIC Radosav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Danilo	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Djordje	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Dragie	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Dragutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Dusan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Mikailo	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Milic	1914-1918	Officier	MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Milovan	13.04.1917.		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Rista	en 1919		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Stojan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Vélimir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Veselin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORDJEVIC Zivojin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJORIC Preissan	1914-1918	Officier	MORT POUR LA PATRIE
DJUKIC Steven	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJURDJEVITCH	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJURDJEVITCH Alkaa	18.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
DJURDJEVITCH Givoine	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJURIC Djordje	12.01.1918.	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
DJURIC Sibin	29.09.1917.		MORT POUR LA PATRIE
DJURISIC Dragutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DJURISIC Svetozar	03.07.1919.		MORT POUR LA PATRIE
DJUROVIC Jezdimir	20.06.1918.		MORT POUR LA PATRIE
DODER Djordje	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DOGDOVANICH Milan	04.08.1918.		MORT POUR LA PATRIE
DORROSAVILJEVIC Dragi	08.10.1917.		MORT POUR LA PATRIE
DOSINOVIC Danilo	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DOVIC Milos	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DOVITITCH Milojevitch	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE

DRAGICEVIC Sava	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DRAGITCH Vassilie	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
DUNIC Dragoljub	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ERKIC Milan	28.06.1918.		MORT POUR LA PATRIE
ESSAD PACHA Toptame *	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ESWEITCH Lazar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
FADITCH Fivetko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
FADITCH Radosav	20.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
FILIPOVIC Kostancin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
FILIPOVIC Nedeljko	04.09.1918.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
FILIPOVIC Nikola	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
FRAILOVITCH Rava	02.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
GAGIC Tchaira	11.12.1918.		MORT POUR LA PATRIE
GASCHITCH Dragoljoub	29.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
GAVILOVITCH Miladin	29.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
GAVILOVITCH Milan	12.11.1918.	Officier	MORT POUR LA PATRIE
GAVRILOVIC Vladimir	02.05.1918.	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
GEORGEVITCH Kosta	24.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
GIVANOVIC Milan	12.10.1916.		MORT POUR LA PATRIE
GIVANOVITCH Pierre	27.07.1917.		MORT POUR LA PATRIE
GLEDJIC Milos	13.12.1917.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
GLICHITCH Alexander	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
GLIGOROVIC Jordan	29.04.1916.		MORT POUR LA PATRIE
GRAVIC Brana	01.01.1918.		MORT POUR LA PATRIE
GRAVILOVIC Milan	17.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
GRUIC Diaged	19.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
GTANICOVI Bongassard *	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
GVOZDENOVIC Mikaneo	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
GVOZDENOVIC Ratko	14.03.1918.		MORT POUR LA PATRIE
HISTO Tosa	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
HRISTIC Aleksandar	02.09.1916.		MORT POUR LA PATRIE
ILAGDOVKOVITCH Andreja	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ILIC	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ILIC Dragoljub	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE

ILIC Dragomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ILIC Dragutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ILIC Ilija	28.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
ILIC Macenkitch	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ILIC Maum	12.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
ILIC Mikailo	13.05.1919.		MORT POUR LA PATRIE
ILIC Petar	27.03.1917.		MORT POUR LA PATRIE
ILIC Tikomi	18.08.1918.		MORT POUR LA PATRIE
IMEVIC Todor	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
INCONNU	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
INCONNU	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
INCONNU	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
INCONNU	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
INCONNU	нема датума		/
IOVANOVIATCH Alexandre	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
IOVIC Nikola	06.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
IRISONOVILOV Stojanko	04.09.1916.		MORT POUR LA PATRIE
ISAILOVIC Nanojeo	15.08.1916.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
IVANOVIC Dragoljub	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
IVANOVIC Negovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
IVANOVIC Pejsa	11.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
IVANOVIC Svetislav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
IVANOVITCH	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
IVKOVIC Vladomir	08.12.1917.		MORT POUR LA PATRIE
JABLANOVIC Milovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JACEVIC Stenko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JACOVITCH Jacob	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JAKOVLJEVIC Dragisa	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JANACKOVIC Cedomin	1914-1918	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
JANCIC Vasilija	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JANJIC Pavie	05.03.1919.		MORT POUR LA PATRIE
JANKOVIC Milutin	18.12.1917.		MORT POUR LA PATRIE
JANKOVIC Nikola	14.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
JANKOVIC Nikola	14.08.1917.	Soldat	MORT POUR LA PATRIE

JANKOVITCH Andra	17.04.1916.		MORT POUR LA PATRIE
JANOSEVIC Petar	24.03.1916.		MORT POUR LA PATRIE
JASINOVIC Aleksandar	26.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
JEFTOVIC Radomir	09.09.1917.		MORT POUR LA PATRIE
JEREMIC Svetozar	11.10.1917.		MORT POUR LA PATRIE
JEVTIC Bogolioube	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JEVTOVIC Dragan	08.12.1918.		MORT POUR LA PATRIE
JILGUITCH Radivoje	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JKLITCH Jovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOCHIC Petar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOGANOVIC Resta	26.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
JOKIC Vidak	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JORSIMOVIC Milirad	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOUAN RADULOVIC	18_5-1971	Colonel	/ mort 1971
JOVANEVIC Dragojlo	01.11.1917.		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Aksentije	18.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Aleksa	07.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Blagoje	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC DJORDJE	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Dusan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Jovan	04.05.1917.		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Ljubomir	26.05.1918.		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Milan	30.03.1918.		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Milovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Mladen	23.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Radovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Randjel	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Tikomir	13.08.1916.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Vladimir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOVANOVIC Zivota	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOVCETIC Josif	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOVIC Dimitrije	20.09.1919.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
JOVIC Jovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOVIC Nikola	07.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE

JOVICIC Svetozar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
JOVITCH Michel	1914-1918	Commandant	MORT POUR LA PATRIE
JUJKOVIC Bosko	31.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
KARIC Yaiko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KARTES Djordje	29.09.1917.		MORT POUR LA PATRIE
KASENOVIC Danili	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KBJETCH Lioubiary	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KEJKOVIC Mila	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KIVCKOVITCH Marko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KNEZEVIC Pedrac	07.08.1918.		MORT POUR LA PATRIE
KOJIC Marin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KOMANOVIC Rafia	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KONSTANTINOVIC Zivota	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KOSTIC Budisav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KOSTIC Jordan	24.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
KOSTIC Jovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KOSTIC Moda	19.02.1919.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
KOSTIC Stanojé	27.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
KOSTIC Svetislav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KOSTICH Ragitch	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KOVACEVIC	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KOVACEVIC Marko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KOVACEVIC Rada	17.12.1918		MORT POUR LA PATRIE
KOVACEVIC Voislav	1914-1918	Lieutenant - Colonel	MORT POUR LA PATRIE
KOVACHEVITCH Nitchisor	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KRISTAVOILI Starshourtisch *	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
KRISTIC Jerotije	12.12.1916.		MORT POUR LA PATRIE
KRSTITCH	19.05.1917.		MORT POUR LA PATRIE
KULIVIC Dragic	29.10.1916.		MORT POUR LA PATRIE
KURTIC Mchned	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
LAPCEVIC Dragomir	02.04.1916.		MORT POUR LA PATRIE
LAZA REVIC Sima	нема датума	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE

LAZAREVIC Lazar	18.03.1919.	Officier	MORT POUR LA PATRIE
LAZAREVIC Milos	22.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
LAZAVITCH Milenko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
LAZEVIC Marian	27.08.1916.		MORT POUR LA PATRIE
LAZIC Danilo	17.05.1917.		MORT POUR LA PATRIE
LAZIC Mika	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
LAZIC Mladen	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
LAZITCH Stanoya	1914-1918	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
LAZOVIC Marko	02.07.1916.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
LESIC Radomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
LOVRIC Nikola	28.11.1918.		MORT POUR LA PATRIE
LUKIC Radisav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
LUKOVIC Sava	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MACHICH Kresman	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MADJAREVIC Grigorije	1914-1918	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
MAGNOILOVITCH Sava	02.05.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MAKSIMOVIC Mihailo	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MAKSIMOVIC Milan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MAKSIMOVIC Milutin	02.05.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MANGLARI Alexander *	31.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MARASC Vana *	20.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MARCOVIC Bouisacs	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MAREVIC Bosko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MARIERTCHITCH Marko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MARINKOVIC Dobrosav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MARINKOVIC Svetislav	14.02.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MARINOVIC Kristivoje	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MARKOVIC Mikailo	13.08.1917.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
MARKOVIC Milovan	25.03.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MARKOVIC Milutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MARKOVIC Sava	31.10.1917.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
MARKOVIC Svetislav	12.07.1918.	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
MARKOVIC Streten	23.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MARKOVIC Vladimir	09.06.1918.		MORT POUR LA PATRIE

MARKOVITCH Givoïn	26.02.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MARKOVITCH Milin	27.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MARTINOVIC Ilija	10.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MARTINOVIC Milutin	08.03.1918.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
MARTROVIC Voin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MATAROVIC Jevrem	25.10.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MATCITCH Bogidar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MATGITCH Spasson	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MATIC Milosav	1892-1970	Lieutenant - Colonel	mort 1970
MATIC Stanojé	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MATIJEVIC Misa	21.07.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MATTICH Givouk	26.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MEDOVIC Milorad	29.08.1917.	Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
MIHAILOVIC Dusan	1914-1918	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
MIHAILOVIC Jovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MIHAILOVIC Nastas	13.09.1917.	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
MIJAILOVIC Dragutin	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
MIJAILOVIC Milovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MIKALIC Milenko	13.05.1919.		MORT POUR LA PATRIE
MIKALOVITCH Vouk	01.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MIKOVITCH Petar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILADINOVIC Dimitrije	27.10.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILANAC Radisav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILANKOVIC Sava	18.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILANKOVITCH	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILANOVIC Milisav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILANOVIC Milos	10.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MILANOVIC Milos	10.08.1917.	Soldat	MORT POUR LA PATRIE
MILANOVIC Trifun	04.07.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MILANOVITCH Manoel	10.12.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MILANOVITCH Milan	06.03.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILENKOVIC Ilija	25.12.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILENKOVITCH Danilo	11.06.1917.		MORT POUR LA PATRIE

MILENOVIC Velisije	22.07.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MILENOVITCH Sinia	14.04.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILENTIC Djura	1914-1918	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
MILENTIC Jovan	23.03.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MILETIC Milorad	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILETIC Miodrag	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILIC Svetozar	12.06.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILIC Tikomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILIC Yimko	08.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MILICEVIC Milan	18.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILICEVIC Zivadin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILIDCHEVITCH Mikailo	10.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILITCH Vocudin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILIVOJEVITCH Despot	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILJKOVIC Branisav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILJOVIC Sitci	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
MILOCHEVITCH Vopolar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOJEVIC Danilo	06.10.1918.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
MILOJEVIC Intar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOJEVIC Miladin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOJIVIC Vovuslar	25.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILOJKOVIC Jovan	1914-1918	Officier	MORT POUR LA PATRIE
MILOSANLIEVITCH Augustin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOSAVIJEVIC Zivojin	24.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
MILOSAVLJEVIC	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOSAVLJEVIC Aleksa	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOSAVLJEVIC Cedomir	03.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
MILOSAVLJEVIC Marko	1914-1918	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
MILOSAVLJEVIC Milanko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOSAVLJEVIC Milorad	02.02.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MILOSAVLJEVIC Stanin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOSEVIC	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOSEVIC Cedomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE

MILOSEVIC Djura	24.12.1916.	Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
MILOSEVIC Mongilo	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOSEVIC Radoje	22.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILOSEVIC Stevan	13.12.1916.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
MILOSOGLIOVITCH Dracatur	19.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILOVANOVIC Dobrivoje	16.10.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MILOVANOVIC Dragoljub	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOVANOVIC Pavle	1914-1918	Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
MILOVANOVIC Petar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILOVANOVIC Svetolik	02.10.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MILOVANOVIC Zivan	04.02.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MILOYKOVITCH Mikailo	07.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MILUTINOVIC Nacko	19.02.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MILUTINUVIC Vasilije	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MILYKOVITCH Dragolioub	26.07.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MIRIC Milan	18.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MIRKOVIC Dragoljub	26.07.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MIRKOVIC Milan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MISIC Milorad	18.11.1916.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
MISIC Radmilo	30.07.1917.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
MISIC Radojé	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MISIC Stojadin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MISSOLEVITCH Bragoslar	1914-1918	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
MITIC Milorad	1914-1918	Officier	MORT POUR LA PATRIE
MITIC Radisav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MITROVIC Alekdandar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MITROVIC Cédomir	05.06.1918.	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
MITROVIC Dragomir	29.08.1916.	Gendarme	MORT POUR LA PATRIE
MITROVIC Mikailo	06.11.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MITROVIC Radovan	26.11.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MITROVIC Svelozar	24.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
MLADENOVITCH Nicolas	19.04.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MONGOVIC Tab	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE

MONIVITCH Ponizo *	31.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
MOUTCH Bogdan	05.11.1918.		MORT POUR LA PATRIE
MRITIOBERTI Muzauno *	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
MUSIC Naka	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
NAIC Djura	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
NASTIC Pantelije	23.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
NEDIC Milorad	03.10.1918.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
NEDITCH Sava	нема датума		/
NELIMANOVIC Stanimir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
NENADOVIC-M-DUSAN	1895-1969	Lieutenant - Colonel	/mort 1969
NESOVIC Jerotije	06.05.1919.		MORT POUR LA PATRIE
NICOLITCH	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
NICOLITCH Raiko	05.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
NICOZETCOVITCH	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
NIKOLIC Arsen	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
NIKOLIC Djordjé	21.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
NIKOLIC Janko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
NIKOLITCH Raviko	26.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
NINKOVIC Milan	09.03.1917.		MORT POUR LA PATRIE
NOKOLIC Tikomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
NOVAKOVIC Aleksandar	14.08.1918.	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
NOVAKOVIC Djordjé	18.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
NOVAKOVIC Vlada	14.08.1919.		MORT POUR LA PATRIE
NOVATIOVITCH Pétrar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
OAVLOVIC Milovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
OBRADOVIC Joubisav	en 1914		MORT POUR LA PATRIE
OBRADOVIC Obrad	18.03.1919.		MORT POUR LA PATRIE
OHTEVITCH Sandor	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
OSMANOVITCH Zané	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
OVETKOVIO Draguisa	1893-1969		/mort 1969
PAJIC Isidor	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PALETASEVIC Dragutin	29.04.1918.	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
PANTELIC Milan	25.07.1917.		MORT POUR LA PATRIE

PANTELIC Vladan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PANTIC Mato	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PANTOVIC Dimitriјé	12.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
PALOWITCH Théodosiar	27.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
PAPOIR Sanodijé	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PARIZANOVIC Straduzia	30.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
PASCAL Slovka *	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PAULOVIC Mihailo	27.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
PAUNOVIC Milan	02.04.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PAUNOVIC Rados	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PAUVOLIC Trifun	10.12.1916.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
PAVIC Svelislav	16.04.1919.		MORT POUR LA PATRIE
PAVLOVIC Aleksandar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PAVLOVIC Ilija	01.10.1919.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
PAVLOVIC Sava	26.07.1918.		MORT POUR LA PATRIE
PAVLOVIC Stojadin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PAVLOVIC Vélimir	16.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PAVLOVIC Veselin	03.03.1918.		MORT POUR LA PATRIE
PAVLOVIC Volslav	30.07.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PAVLOVITCH Dragomir	1914-1918	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
PAVOJIC Milojé	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PEAKTERATZ Jélisijé	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PENTELITCH Streten	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PERAVIC Miloche	1914-1918	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
PERIC Blagoјé	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PERIC Dragutin	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
PERIC Makailo	13.09.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PERICH Miloutin	27.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
PERISIC Budimir	1914-1918	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
PERITCH Dragolјoub	12.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
PERITCH Milorade	20.05.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PERITCH Miodrague	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PERITCH Velimir	05.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
PERKIC Toma	25.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE

PEROVIC Svetozar	01.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
PERSEVIC Mikaid	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PESIC Kosta	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PESIC Mihailo	27.03.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PETKOVIC Ljubisa	03.05.1917.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
PETRIC Marko	26.07.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Aleksandar	12.12.1918.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Arandjel	03.09.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Bogomir	24.11.1918.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Branko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Djoraje	29.12.1915.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Dragoljub	03.04.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Ivan	17.04.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Jevrem	23.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Komnen	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Miloje	16.09.1916.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Miloje	20.05.1918.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Milutin	02.03.1919.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Nikola	15.07.1918.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Petar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Sava	15.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Timotije	12.04.1918.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Vaso	30.12.1917.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Vélimir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PETROVIC Zivojn	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVICH	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PETROVITCH Cvetko	28.10.1917.		MORT POUR LA PATRIE
PETROVITCH Dimitri	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PETROVITCH Svetislav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PHILIPPOVITCH Philippe	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PHILIPPOVITCH Branislav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PLANITCH Idako	30.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
POPOVIC Aguha	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
POPOVIC Dobrivojé	02.02.1919.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE

POPOVIC Jeftinijé	1914-1918	Officier	MORT POUR LA PATRIE
POPOVIC Nikola	1914-1918	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
POPOVIC Stanoje	05.09.1916.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
PORITCHITCH Voin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
POTCHEVITCH Pac	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
POURIC Misa	18.08.1916.		MORT POUR LA PATRIE
PRESLIC Zivomir	21.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
PROTIC Dusan	1914-1918	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
PRVULOVIC Milailo	08.06.1918.		MORT POUR LA PATRIE
PURIC Vinko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
PUTNIK Dimitrige	1914-1918	Colonel	MORT POUR LA PATRIE
PUVELIC Sava	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
QUIVITCH Coma	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RABRENOVIC Pétar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADENKOVIC Jovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADIC Rista	27.06.1919.		MORT POUR LA PATRIE
RADISAVLJEVIC Djordje	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADISSALOVITCH Stamento	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADIVOEVITCH Zivojin	07.04.1918.		MORT POUR LA PATRIE
RADIVOJEVIC Stojan	05.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
RADIVOJEVIC Vélisko	10.02.1918.		MORT POUR LA PATRIE
RADJENOVIC Nikola	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOITCHITCH Svetozar	1914-1918	Colonel	MORT POUR LA PATRIE
RADOJICA Ietchenvemen *	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOJICIC Milovan	1914-1918	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
RADOJKOVIC	01.08.1919.		MORT POUR LA PATRIE
RADOJKOVIC Aleksa	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOJKOVIC Sima	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOJKOVIC Slavko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOMIC Aleksandar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOSAVLJEVIC Milovan	17.07.1918.		MORT POUR LA PATRIE
RADOSAVLJEVIC Stojan	11.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
RADOSAVLJEVIC Vidan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOSLAJEVIC Radosav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE

RADOVANOVIĆ Aleksandar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOVANOVIĆ Dragisa	22.02.1918.		MORT POUR LA PATRIE
RADOVANOVIĆ Radomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOVANOVIĆ Svetozar	27.12.1917.		MORT POUR LA PATRIE
RADOVIĆ Aleksa	29.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
RADOVIĆ Dragomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOVIĆ Jovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADOVIĆ Rista	02.12.1918.		MORT POUR LA PATRIE
RADOVIĆ Vladimir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RADULOVIĆ Nikola	06.11.1918.		MORT POUR LA PATRIE
RAFAJASLOVIČ Velimir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RAIČIĆ Marco	29.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
RAJKOVIĆ Vladimir	1914-1918	Colonel	MORT POUR LA PATRIE
RAKIĆ Vladimir	08.11.1916.		MORT POUR LA PATRIE
RAKOVIĆ Lazar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RANISAVLJEVIĆ Mladen	22.01.1917.		MORT POUR LA PATRIE
RANOSOVIĆ Velimir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RASEVIĆ Jovan	03.04.1919.		MORT POUR LA PATRIE
RASSAVLIEVIČ Vladimir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RATKOVIĆ Danilo	23.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
RATSIMILLAVAHOAKA *	1914-1918	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
RATIČIĆ Radisar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
REBIĆ Ziva	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
REVIL Franja	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
RISTANOVIĆ Milija	15.01.1919.	Sergent	MORT POUR LA PATRIE
RISTIĆ Dragutin	18.07.1918.	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
RISTIĆ Jovan	05.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
RISTIĆ Milan	18.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
RISTIĆ Milan	13.04.1917.		MORT POUR LA PATRIE
RISTIĆ Milan	10.03.1917.		MORT POUR LA PATRIE
RISTIĆ Radosav	04.11.1917.		MORT POUR LA PATRIE
RISTIĆ Sava	15.07.1917.		MORT POUR LA PATRIE
RKOLOVIĆ Stévan	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
RODOSEVIĆ Ljubisav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE

RUHIN Sava	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
RUZICIC Milivoje	25.11.1916.		MORT POUR LA PATRIE
SAKOSLEYEVITCH Voisler	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SAPONIC Miloch	21.04.1919.		MORT POUR LA PATRIE
SAVIC Aleksa	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SAVIC Aleksandar	1914-1918	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
SAVIC Dobrosav	19.11.1918.		MORT POUR LA PATRIE
SAVIC Jovan	25.12.1918.		MORT POUR LA PATRIE
SAVIC Petar	19.06.1918.		MORT POUR LA PATRIE
SAVIC Toma	05.10.1916.		MORT POUR LA PATRIE
SAVIC Zivola	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SENIC Zivorad	28.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
SERGARIC Jivoine	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SERTIC JESO	20.01.1918.		MORT POUR LA PATRIE
SILIC Simeon	16.03.1916.		MORT POUR LA PATRIE
SIMIC Dragutin	11.05.1918.		MORT POUR LA PATRIE
SIMIC Mihailo	27.07.1916.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
SIMIC Milisav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SIMONOVIC Milentije	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SIMUCIC Milutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SMAZA Ibraim	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
SOFRONIC Milan	05.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
SOKOLIANSKI Ljubomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SOTJANOVIC Stojan	05.08.1919.		MORT POUR LA PATRIE
SPASOJEVIC Pétrar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SPASOJEVIC Ratko	22.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
SREDOMIC Matos	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
SRTCHMAREVITCH Jordan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STAFANOVIC Todor	29.07.1917.	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
STAJKOVIC Velemir	11.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
STAMENCOVITCH	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STAMENKOVIC Danilo	09.11.1917.	S/Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
STANIJEVIC Novica	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STANISIC Ljubisav	20.07.1918.		MORT POUR LA PATRIE

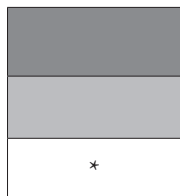
STANITCH Joran	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STANKIC Dragoljub	18.05.1919.		MORT POUR LA PATRIE
STANKOVIC Aleksandar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STANKOVIC Marko	04.02.1917.	Soldat	MORT POUR LA PATRIE
STANKOVIC Marko	04.02.1917.		MORT POUR LA PATRIE
STANKOVIC Mikailo	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STANKOVIC Vljako	21.07.1918.		MORT POUR LA PATRIE
STANOJEVIC Ilija	16.11.1916.		MORT POUR LA PATRIE
STANOJEVIC Jdvin	01.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
STANOJEVIC Milojé	07.01.1918.		MORT POUR LA PATRIE
STANOJEVIC Milos	02.04.1917.		MORT POUR LA PATRIE
STANOJEVIC Todosijé	14.10.1916.		MORT POUR LA PATRIE
STASIC Vitomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STASOVIC Mitar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STEFANOVIC Milan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STEFANOVIC Sava	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STEGANOVIC	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STEPANOVIC Dragic	18.04.1919.		MORT POUR LA PATRIE
STEPANOVIC Ramsav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STEPANOVIC Streten	14.05.1918.		MORT POUR LA PATRIE
STEVANOVIC Andrija	31.08.1918.	Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
STEVANOVIC Etar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STEVANOVIC Pavle	22.03.1919.		MORT POUR LA PATRIE
STEVANOVIC Stevan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STEVANOVIC Todor	23.10.1916.	Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
STEVAREVIC DJORDJE	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
STEVIC Sava	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STIYADINOVITCH Dobrossar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOICEVIC Vasa	05.09.1917.		MORT POUR LA PATRIE
STOICHITCH Dragoutin	30.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
STOISAVEJEVIC Djura	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOJADICOVIC Taverko	27.10.1917.		MORT POUR LA PATRIE
STOJADINOVIC Andrija	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE

STOJADINOVIC Miladin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Aleksandar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Dragomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Gavriilo	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Jevrem	04.04.1918.		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Jovan	09.01.1918.		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Jovan	10.07.1918.	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Jovan	17.09.1918.		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Milissav	03.01.1918.		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Pétar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Trajanko	01.07.1918.		MORT POUR LA PATRIE
STOJANOVIC Zarija	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOJIC Arsa	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOJKOVIC Dusan	28.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
STOJKOVIC Milic	10.08.1918.	Lieutenant	MORT POUR LA PATRIE
STOJKOVIC Miloje	20.05.1918.		MORT POUR LA PATRIE
STOKANOVITCH Manatre	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STOKITCH Miloch	23.06.1917.		MORT POUR LA PATRIE
STRANIC Milan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
STRANSEVIC Boja	03.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
SUNDRIC	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SUTIC Dragomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SVANCOVITCH Marko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SVETCH Rodomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
SVETOZAR Spazio	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TANASIC Marko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TANASKOVIC Marko	08.07.1916.		MORT POUR LA PATRIE
TANOVIC Gvozden	26.04.1916.		MORT POUR LA PATRIE
TASIC Rista	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TASSIC Atanasije	22.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
TATANEK	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TCHIROVITCH Dragomir	29.06.1917.		MORT POUR LA PATRIE
TCHOULOVITCH Martin	29.05.1918.		MORT POUR LA PATRIE

TCHREDOMIR	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TERSITCH Mivhaylo	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
THOFILOVIC Milos	06.08.1917.		MORT POUR LA PATRIE
TMOTCHITITCH Nicolas	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TOBTCHITCH Milan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ТОСТКЕВИС Milan	02.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
TODIC Jevla	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TODOROVIC	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TODOROVIC Milenko	19.03.1919.		MORT POUR LA PATRIE
TODOROVIC Strecko	09.04.1916.		MORT POUR LA PATRIE
TODOROVIC Todor	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TODOROVIC Vадislav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TODOSIJEVIC Sava	1914-1918	Officier	MORT POUR LA PATRIE
TOMASEVIC Ilija	19.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE
TOMITCH Branes	26.12.1919.		MORT POUR LA PATRIE
TOMITCH Petar	07.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
TONKOVIC Relin	01.08.1916.		MORT POUR LA PATRIE
TOPALOVITCH Milan	1914-1918	Lieutenant Colonel	MORT POUR LA PATRIE
TOTCHITCH Djordje	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TRACUT Giacove *	30.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
TRAILOVIC Stanislav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TRAJKOVIC Joca	en 1917		MORT POUR LA PATRIE
TRIFUNOVIC Radosav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TRIFUNOVIC Spasoje	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TRIPKOVIC Milos	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
TZIMILDOVITCH Jеfto	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
UGRINOVIE Yovan	1914-1918	Colonel	MORT POUR LA PATRIE
VAJIC Dositijé	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VALOVIC Dragomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VASIC Maksim	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VASIC Milojé	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VASIC Stevan	19.03.1919.		MORT POUR LA PATRIE
VASILIC Milan	16.10.1918.		MORT POUR LA PATRIE

VASILIC Zivota	28.01.1919.		MORT POUR LA PATRIE
VASILJEVIC Dragomir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VASILJEVIC Dragutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VASILJEVIC Gligoridje	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VELIC Milojé	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VELICKOVIC Jano	28.07.1916.	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
VELICKOVIC Rista	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VELIMANOVIC Paule	19.10.1916.		MORT POUR LA PATRIE
VELJINOVIC Velga	02.04.1919.		MORT POUR LA PATRIE
VELKOVIC Kostantin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VESELINOVITCH Dragolioub	16.09.1918.	Officier	MORT POUR LA PATRIE
VESELINOVITS Miloutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VICNOVIC Mioulou	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VIHOROVIC Friyoum	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VINKOVIC Marko	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VITASOVIC Djourdye	05.04.1918.		MORT POUR LA PATRIE
VLADISAV	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VLADISLVTEVITCH	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VOINOVIC Milan	07.07.1916.	Caporal	MORT POUR LA PATRIE
VOJINOVIC Todor	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VOUKANOVITCH Risfa	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VOUKOVIC Pétar	28.02.1919.		MORT POUR LA PATRIE
VUCIC HARITON	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VUCKOVIC Jovan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VUKADIN Kostic	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VUKICEVIC Vladimir	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VUKOSAVLJEVIC Damjan	04.04.1917.		MORT POUR LA PATRIE
VUKOVIC Miroslav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
VUKSIC Maksim	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
YEROZEMEVITCH Miladin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
YOVANOVITCH Simeon	нема датума		MORT POUR LA PATRIE
YVEKOVITCH Stevan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ZERKOVIC Dusan	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE

ZIKIC Rados	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ZIKOVIC Pétar	09.09.1916.		MORT POUR LA PATRIE
ZIVANOVIC	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ZIVANOVIC Bogosav	15.06.1917.		MORT POUR LA PATRIE
ZIVANOVIC Ljubisav	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ZIVANOVIC Vilin	29.01.1916.		MORT POUR LA PATRIE
ZIVANOVIC Milovan	1914-1918		/mort 1972. MGW
ZIVANOVITCH Milovan	нема датума	Capitaine	MORT POUR LA PATRIE
ZIVKOVIC Dragomir	1914-1918.		MORT POUR LA PATRIE
ZIVKOVIC Svetozar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ZIVKOVIC Zivadin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ZIVKOVITCH Peter	1914-1918	Général	MORT POUR LA PATRIE
ZIVOJINOVIC Aleksandar	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ZIVONOVIC Steten	03.02.1916.		MORT POUR LA PATRIE
ZIVOTIC Dragutin	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ZLATIC Ananije	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ZORIC Pavle	1914-1918		MORT POUR LA PATRIE
ZUPANIC Matija	26.03.1917.		MORT POUR LA PATRIE

- Двапут наведено исто име

- Особе које нису умрле за време и непосредно после завршетка рата 14-18.

- Имена са страним призвучком или нејасном транскрипцијом

Легионари:

(MémorialGenWeb)

1.

VNIKO Militch

Légionnaire - R.M.L.E.

+ 17/04/1917 Aubérive 51 1914-1918 51 - **Aubérive** - Nécropole nationale Le Bois du Puits

2.

YOVANOVITCH Mirko

Légionnaire - 2e R.M./2e R.E.

+ 01/10/1915 Souain 51 1914-1918 51 - **Souain-Perthes-lès-Hurlus** - Nécropole nationale La Crouée

БИБЛИОГРАФИЈА

Анђелковић, М. (2012), *Демографско изражњење сеоских насеља са мање од 20 становника – последица неуравнотежене функционалне развијености Србије*, Завршни мастер рад одбрањен на Географском факултету Универзитета у Београду, рукопис, у Девеџић и Стојилковић Ђатовић 2015, стр. 40.

Антонијевић, Д. (2011), Теоријско-хипотетички оквир за проучавање културног идентитета гастарбајтера. У: Жикић, Б. (ур.), *Културни идентитети као немајеријално културно наслеђе*. Београд: Српски генеалогски центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Берић, Д. (1994), *Устаник у Херцеговини 1852–1862*, САНУ, Београд.

Бојовић, Б. (2023), Бошко Илијин Бојовић (1888–1944) *Од Монџане до ишточне Босне*, Српска књижевна задруга у Црној Гори.

Бојовић, И. Б. (2014), *Византија-Балкан-Европа: припадности и односираности*, Службени гласник, Београд.

Бојовић, И. Б. (2021), *Академије. Академске елите на фону европских историјалности*, Архив Војводине, Нови Сад, 2021.

Гречић, В. (2019), *Српска сиваралачка индустријализација у расејању*, Матица српска, Нови Сад, 2019.

Гречић, В. (ур.), (1998), *Југословенске селске миграције: Аналитичке основе за утврђивање пољопривредне Ср Југославије у области селских миграција*. Савезно министарство за развој, науку и животну средину, Институт за међународну политику и привреду, Савезни завод за тржиште рада и миграције, Београд 1998, стр. 239.

Девеџић, М. и Стојилковић Ђатовић Ј. (2015), *Демографски профил старој становности Србије*. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, Републички завод за статистику, Београд 2015.

Ђукић-Дејановић и сарадници (2018), *Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и њихових становника*, Република Србија, Кабинет министра без портфеља задужен за демографију и популациону политику, РЗС, Центар за живот, Београд.

Завод за социјално осигурање РС (1), веб-портал, Историјат. Доступно на: <https://www.zso.gov.rs/istorijat.htm>, приступљено 13/01/2023.

Завод за социјално осигурање РС (2) веб-портал, Међународни уговори. Доступно на: <https://www.zso.gov.rs/medjunarodni-ugovori.htm>, приступљено 13/01/2023.

Закон о просторном плану Републике Србије (2010). Доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2010/88/2/reg>, приступљено 27/12/2023.

Јеротић, В. и Бојовић, Б. (2008), *Жички диван са академиком Владејћом Јерошићем: од објекта ка субјекту*. Библиотека ЗАПИСИ, Београд – Париз, Драслар партнер.

Ковачевић, М. (1995), Пописи становништва Југославије, у: С. Радовановић (уред.) *Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991*. (Београд: Савезни завод за статистику - Центар за демографска истраживања Института друштвених наука), стр. 11-32.

Коковић, Д. (2005), *Пукоћине културе*. Нови Сад: Прометеј, стр. 298.

Крецуљ, М. (2019), Попис српске дијаспоре у Европи у: (Гречић, 2019: 141-142).

Миленковић, М. (1993), Српско православно братство „Отац Јустин“, *Гласник српској историјско-културној групи* „*Нејош*“, свеска седамдесета, децембар 1993, 22-26.

Митровић, Љ. Д. (2020), *Креативност у покрајини*. Чигоја штампа, Београд 2020.

ОССИ (2023), Организација српских студената у иностранству, електронска пошта размењена 14. и 21. јануара 2023.

Пупин, М. (2019), *Са њашњака до научењака*. ИКП „Богуновић“, Нови Сад.

Република Србија (1), Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику. Доступно на: <https://www.mdpp.gov.rs/latinica/demografija-opis-termina.php> приступљено 05/09/2022.

Република Србија (2), Миграциони профил Републике Србије за 2020. годину. Доступно на: [https://kirs.gov.rs/media/uploads/Migracioni%20profil%20Republike%20Srbije%202020%20FINAL%20\(1\).pdf](https://kirs.gov.rs/media/uploads/Migracioni%20profil%20Republike%20Srbije%202020%20FINAL%20(1).pdf), приступљено 30/07/2022.

Република Србија (3), Министарство спољних послова, Споразуми о социјалном осигурању, Француска. Доступно на: <https://www.mfa.gov.rs/lat/gradjani/usluge/sporazumi-o-socijalnom-osiguranju>, приступљено 13/01/2023.

Република Србија (4), Републички завод за статистику (2023), *Старосћ и пол. Подаци по насељима*, Београд 2023. Доступно на: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20230525-starost-i-pol/>, приступљено 04/02/2024.

Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање (2021), Статистички годишњи билтен 2020, Структура корисника пензије за све категорије осигураника по врсти пензије, Београд, јул 2021.

Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање, званична веб-страница, Права по међународним уговорима. Доступно на: <https://www.pio.rs/sr/prava-po-medunarodnom-ugovorima>, приступљено 13/01/2023.

РЗС - Републички завод за статистику РС (2011), *Попис сџановнишџива, домаћинсџава и сџанова у Рејублицџи Србији 2011. Први резулџаџи*, Билтен, 540 (Београд: Републички завод за статистику).

РЗС - Републички завод за статистику РС (2023а), *Сџановнишџиво - Процење сџановнишџива 3. 7. 2023*. Доступно на: <https://www.stat.gov.rs/sr-Cyrl/vesti/statisticalrelease/?p=13622&a=18&s=1801?s=1801>, приступљено 20/02/2024.

РЗС - Републички завод за статистику РС (2023б), *Старост и пол. Подаци по насељима, Београд 2023*. Доступно на <https://www.stat.gov.rs/sr-Cyrl/vesti/20230525-starost-i-pol>, приступљено 04/02/2024.

РЗС - Републички завод за статистику РС, *Вести, 01.07.2022. Процењен број сџановника у Рејублицџи Србији 2021*. Доступно на: <https://www.stat.gov.rs/sr-Cyrl/vesti/20220701-procenen-broj- stanovnika-2021/?s=1801>, приступљено 20/01/2023.

Службени гласник РС, бр. 4/2011, Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону. Доступно на: http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2011_01/t01_0500.htm, приступљено 30/07/2022.

Службени гласник РС, бр. 44/2014, Закон о Министарствима. Доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2014/44/1/reg>, приступљено 30/07/2022.

Службени гласник РС, бр. 86/06, Декларација о проглашењу односа између отаџбине и расејања односом од највећег државног и националног интереса. Доступно на: http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2006_10/t10_0060.htm, приступљено 30/07/2022.

Службени гласник РС, бр. 88/09, Закон о дијаспори и Србима у региону. Доступно на: <http://demo.paragraf.rs/WebParagrafDemo/ZAKON-O-DIJASPORI-I-SRBIMA-U-REGIONU-Sl.-glasnik-RS,-br.-88-2009.htm>, приступљено 30/07/2022.

Станковић, В. (2014), *Србија у процесу сџољњих миџрација. Попис сџановнишџива, домаћинсџава и сџанова 2011. у Рејублицџи Србији*, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд 2014.

Стојилковић, Ј. и Динић, Д. (2012), *Демографска и социјална димензија старења старих у Србији, Геронџолоџија (2)*, стр. 61-79.

Центар за демографска истраживања ИДН (1995), *Развишџак сџановнишџива Србије 1950-1991*, Београд, Институт друштвених наука, 1995.

Adler, S. (1981), *A Turkish Conundrum: Emigration, Politics and Development, 1961-1980*. ILO: Geneva.

Ajzen, I. and Fishbein, M. (1980), *Understanding Attitudes and Predicting Social Behaviour*, Published 17 March 1980, *Psychology*, digital version Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 2002.

Alargić, D. Đ. (2012), *Karakteristike pojedinca kao činioci sistema vrednosti pripadnika vojske Srbije*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski Fakultet.

Allen, J.M. and Eaton, B. C. (2005), Incomplete Information and Migration: the Grass is Greener across the Higher Fence, *Journal of Regional Science*, 45 (1), pp. 1-19. DOI: 10.1111/j.0022-4146.2005.00362.x.

Almeida, C. C. (1973), Emigration, Espace et Sous-Développement. *International Migration*, XI (3): 112-117.

AMAE Nantes, (1976), Série B, Belgrade Légation et ambassade, versement des années 1974-1981, carton 240. Courrier n° 005/EU de Pierre Sebilliau, ambassadeur de France en Yougoslavie à Michel Jobert, ministre des Affaires étrangères, intitulé: « La situation économique en Europe et l'émigration des travailleurs: réactions yougoslaves » datant du 17 janvier 1976. u Roudy, M. (2016), *L'immigration yougoslave en France, 1976-1981: Cadre international, politiques d'intégration et politiques migratoires ambiguës*. *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin*, 43(1), 41-52. doi:10.3917/bipr1.043.0041.

Ambasada Francuske u Beogradu (2023), *Francuska škola u Beogradu*. Доступно на: <https://rs.ambafrance.org/Francuska-skola-u-Beogradu-4152>, приступљено 23/03/2023.

Amselle, J-L. (1995), *ETHNIE, Encyclopædia Universalis [en ligne]*, URL: <https://www.universalis.fr/encyclopedie/ethnie/>, приступљено 05/04/2023.

Appadurai, A. (1996), *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Attias-Donfut C. (2006), *L'enracinement. Enquête sur le vieillissement des immigrés en France*, Paris, Armand Colin.

Attias-Donfut C. et Gallou R. (2006), L'impact des cultures d'origine sur les pratiques d'entraide familiale, *Informations sociales* (CNAF), vol. 6, No. 134, 86-97.

Attias-Donfut C. et Tessier P. (2005), Santé et vieillissement des immigrés, *Retraite et Société*, vol.3, No.46, 89-129.

Attias-Donfut, C. (2012), Dépendance des immigrés âgés, une solitude accrue. Dans: Fabrice Gzil éd., *Alzheimer, éthique et société* (pp. 458-471). Toulouse: Érès. <https://doi.org/10.3917/eres.hirsh.2012.01.0458>.

Attias-Donfut, C. et Wolff F-C. (2009), *Le destin des enfants d'immigrés*, Stock Paris.

Attias-Donfut, C., Gallou, R. et Tessier, P. (2005), Démographie des immigrés âgés de 45 à 70 ans. *Retraite et société* 2005/2 (no 45), p. 115-155. DOI: 10.3917/rs.045.0115. URL: <https://www.cairn.info/revue-retraite-et-societe1-2005-2-page-115.htm>.

Attias-Donfut, C., Tessier, P. et Wolff, F-C. (2005), Les immigrés au temps de la retraite, in *Retraite et société*, vol. 1, n° 44, 2005, pp. 11-47.

Audier, F. (2000), La transmission du statut dans la fonction publique, *Économie et Statistique*, n° 337-338, pp. 121-133.

Baldwin, G. B. (1970), Brain Drain or Overflow. *Foreign Affairs*, 48 (2) pp. 358-372.

Ballis Lal, B. (1986), The 'Chicago School' of American sociology, symbolic interactionism and race relations theory in: Rex J. And Mason D. (eds), *Theories of race and ethnic relations*, Cambridge, Cambridge University Press.

Baronijan H.D. (2009), Siromaštvo među penzionerima i starim licima sa 65 i više godina. U: J. Marković (ur), *Analiza karakteristika siromaštva u Srbiji* (str. 115-140). Beograd: Vlada Republike Srbije.

Barou J. (2010), Claudine Attias Donfut, François-Charles Wolff, Le destin des enfants d'immigrés. Un désenchaînement des générations, *Hommes & migrations*, 1283 | 2010.

Barou, J. (2018), Vieillir en terre étrangère: trois catégories d'immigrés en France. *Ethnologie française*, 171(3), pp. 479-488.

Bastenier, A. (1999), Etat et société: les réactions de la population française de souche face à l'immigration, *The INTERNATIONAL SCOPE Review*, Volume 1 (1999) Issue 1 (Summer), Hunout & al, pp. 118-125.

Bas-Théron F. et Michel M. (2002), Rapport n° 2002-126 sur les immigrés vieillissants, Paris, France, Inspection générale des affaires sociales, La Documentation française.

Bataković, D. (1991), *Essad Pasha Toptani and Serbian Government [1914-1920]*, The Serbian academy of Sciences and Arts, Academic Conferences, Volume LXI, The Department of Historical Sciences, No. 20, SERBS AND THE ALBANIANS IN THE 20th CENTURY, Series of lectures May 7-10, 1990, Editor Andrej Mitrović, Beograd 1991, pp. 57-78.

Beauchemin C., Hamel C. et Simon P. (dir.), (2010), *Trajectoires et Origines. Enquête sur la diversité des populations en France*. Premiers résultats, Paris, Ined, Document de travail n° 168.

Becker, J-J. (2001), L'ombre du nationalisme serbe, *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, vol. no 69, No. 1, 2001, pp. 7-29.

Benedict, R. and O'Gorman, A. (1992). *Long-distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Amsterdam: Centre for Asian Studies.

Benet-Martinez, V. and Haritatos. J. (2005), *Bicultural identity integration: Components and psycho social antecedents*. Boston: Blackwell publishing.

Bennett, M. J. (2004), *Becoming interculturally competent* (Final Draft 01/08/2004). In: Wurzel, J.S. (Ed.) *Toward multiculturalism: A reader in multicultural education*. Newton, MA: Intercultural Resource Corporation. Доступно на: https://naaee.org/sites/default/files/file_documento.pdf, приступљено 8.5.2020.

Benveniste, E. (1969), *Le vocabulaire des institutions indo - européennes*, Paris, Editions de Minuit, II, pp. 89-92.

Bernard, S. (2012), *Developing the Yugoslav Gastarbeiter Reintegration Policy; Political and Economic Aspects (1969-1974)*, Working paper No 5, Graz, Austria, Center for Southeast European Studies. U: (Гречић, 2019).

Bernardot, M. (1995), *Enquête: le mode de vie des résidents en foyers pour isolés à la SONACOTRA*. Paris, Sonacotra.

Bernardot, M. (1999), *Chronique d'une institution: la Sonacotra (1956-1976)*, in *Sociétés contemporaines*, n° 33-34, 1999, pp. 39-58.

Bernardot, M. (2001), *Le vieux, le fou et l'autre. Qui habite encore dans les foyers ?* In: *Revue européenne des migrations internationales*, vol. 1, n° 17, 2001, pp. 151-164.

Bernardot, M. (2005), *Déplacer et loger les indésirables, sociologie du logement contraint*, Recueil Alexandries, Collections Esquisses. Доступно на: http://www.reseau-terra.eu/article.php?id_article=337, приступљено 12.11.2021.

Bernardot, M. (2006), *Voyage dans la chambre noire. Les foyers de travailleurs migrants à Paris*, in *Hommes & Migrations*, n° 1264, 2006, pp. 57-67.

Berry, JW. (2005), *Acculturation: living successfully in two cultures*, November 2005, *International Journal of Intercultural Relations* 29(6), pp. 697-712, DOI:10.1016/j.ijintrel.2005.07.013.

Bertucci, M-M. (2007), *L'enseignement des langues et cultures d'origine: incertitudes de statut et ambigüité des missions*, dans: *Le français aujourd'hui* 2007/3 (n°158), pp. 28-38 Éditions Armand Colin, Paris.

Blanc-Chaléard, M-C. (2001), *Histoire de l'immigration*, La Découverte, coll. « Repères », n°327, Paris.

Blic Biznis (2022), *DEVIZNE PENZIJE PRIMA 244.000 LJUDI Evo koliko staža je potrebno i koji su svi ostali neophodni uslovi*, 15.05.2022. Доступно на: <https://www.blic.rs/biznis/moj-novcanik/devizne-penzije-prima-244000-ljudi-evo-koliko-staza-je-potrebno-i-koji-su-svi-ostali/3lwd697>, приступљено 06.09.2023.

Bloch, M. (1931), *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, Les Belles Lettres.

BNPParibasCardif(2018),*La retraite en clair*, Доступно на <https://www.la-retraite-en-clair.fr/retraite-france-monde/systeme-retraite-france-grands-principes/systeme->

retraite-français-principes-fonctionnement#:~:text=Les%20r%C3%A9gimes%20obligatoires%20(de%20base,qui%20organise%20une%20solidarit%C3%A9%20interg%C3%A9n%C3%A9rationnelle.), приступљено 03/01/2023.

Bobbé S., Ribert E. et Terray E. (2013), *Droits des travailleurs migrants: le cas des retraites*, Institut interdisciplinaire d'anthropologie du contemporain (IIAC), Paris, Mars 2013.

Bobić M., Vesković-Anđelković M. i Kokotović-Kanazir V. (2016), *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*, IOM / IOM Srbija, PUBLICATION 18 Jan 2016.

Bobić, M. (2009), Dijaspورا kao ekonomski i socijalni kapital Srbije. *Sociološki pregled*, 43(3), str. 361-377, DOI: 10.5937/socpreg0903361B.

Bobić, M. (2013), *Postmoderne populacione studije*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Boëldieu, J. et Borrel, C. (2001), De plus en plus de femmes immigrées sur le marché du travail, *Insee Première*, n° 791, juillet, 4 p.

Bogovič A., Cajnko B., Klobčar M., Strajnar J. et Slavec Gradišnik I. (1983), *Slovenci v Franciji*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, Ljubljana.

Bojovic, B. (2019), Authonomy of the Individual and Civilisation Pluralism versus the Monopole of False Conscience, *International Conference of Peace and democratic Multilateralism*, Belgrade, 23-24 October 2018, European Center for peace and Development of the University for Peace established by the United Nations, Belgrade 2019, P. 29-38.

Bojovic, B. (2022), *Une femme dans la Grande guerre. Jelena Šaulić Bojović (1896-1921) Enseignante-Combattante-Ecrivaine*, ΠΑΙΔΕΙΑ Belgrade-Paris.

Bojovic, I. (2008), 1968: *archéologie d'une pensée*, Vevey - Belgrade: Valsainte - Paideia, 2008, 232 p.

Bojović, I. B. (2017), *Dominacija lažne savesti*, ECPD, Beograd.

Bolčić, S. (2002), *Izmenjena sfera rada*. U: Bolčić S. et al., *Društvene promene i svakodnevni život. Srbija početkom devedesetih*, ISI FF UB, Beograd, 2002.

Bolzman C. et Vagni G. (2015), Egalité des chances? Une comparaison des conditions de vie des personnes âgées immigrés et nationales, *Hommes & Migrations*, No.1309, pp. 19-28.

Boneva, B. and Frieze, I. (2001), Toward a Concept of Migrant Personality, *Journal of Social Issues*, 57 (3), pp. 477-491.

Boneva, B., Frieze I., Ferligo, J-A., Jarosova, E., Pauknerova, D. and Orgocka, A. (1998) Achievement, Power, and Affiliation Motives as Clues to (E)migration Desires: A Four-Countries Comparison, *European Psychologist*, 3 (4), pp. 247-254.

Bonnet, C. (1997), Sénateur, Commission des lois constitutionnelles, de législation, du suffrage universel, du règlement et d'administration générale - rapport N° 162 - 1997/1998, Annexe au procès-verbal de la séance du 10 décembre 1997., projet de loi, adopté par l'Assemblée nationale, après déclaration d'urgence, relatif à la nationalité. Disponible sur <https://www.senat.fr/rap/197-162/197-16210.html>, consulté le 23/10/2021.

Borjas, G. (1990), *Friends or Strangers: The Impact of Immigration on the US Economy*, New York, Basic Books.

Borrel, C. (2006), *Enquêtes annuelles de recensement 2004 et 2005*, Insee Première, n° 1098.

Borrel, C. et Simon, P. (2005), 'Les origines des Français', in Lefèvre Cécile et Filhon Alexandra (dir.), *Histoires de famille, histoires familiales*, Cahier de l'Ined n° 156, Paris, Ined-Puf, pp. 425-441.

Boskovic, S. (2006), L'émigration yougoslave à Paris: entre intégration et exclusion, *Les Cahiers du MIMMOС* [En ligne], 1 | 2006, mis en ligne le 15 février 2006, consulté le 02 septembre 2020.

Bourdieu, P. (1980), *Le Sens pratique*, Paris, Les Editions de Minuit.

Bourdieu, P. (1984), La « jeunesse » n'est qu'un mot, *Questions de sociologie*, Paris, Les Editions de Minuit, pp. 143-154.

Boyd, M. (1989), Family and personal networks in international migration: Recent developments and new agendas, *International Migration Review*, 23(3), pp. 638-670.

Boyer, R. (1995), Le capitalisme étatique à la croisée des chemins, in: Crouch, C., Streeck, W. (eds), *Les capitalismes en Europe*, Paris, La Découverte, pp. 97-137.

Boyle, M. and Rob K. (2013), Diaspora for Development: In Search of a New Generation of Diaspora Strategies. In Kuznetsov, Y.: *How can Talent Abroad Induce Development at Home? Towards a Pragmatic Diaspora Agenda*, Washington, D.C.: Migration Policy Institute.

Breem Y. (2012), L'insertion professionnelle des immigrés et de leurs descendants, *Infos migrations*, n° 31.

Bromberger, C. (1987), Du grand au petit. In: Chiva I. et Jeggle U. (eds), *Ethnologies en miroir*, Paris, MSH.

Brunnbauer, U. (2012), Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia, *European History, Quarterly*, 42(4):602-627 (у: Гречић, 2019).

Buisson, J-C. (2018), Commémoration du 11 novembre: la Serbie injustement humiliée, *Le Figaro*, publié le 13/11/2018 à 20:10.

Burawoy, M. (1976), The function and reproduction of migrant labour: Comparative material from Southern Africa and the United States, *American Journal of Sociology*, 82(5), p. 1031-1042.

Cambridge University Press, 1988.

Carens, J. H. (1987), Aliens and citizens: The case for open borders, *Review of Politics*, 49(2), pp. 251-273.

Carney, D. (1998), *Sustainable Rural Livelihoods. What Contribution can we make?* International Institute for Environment and development, Department for International Development, London 1998.

Castles, S. (1993), Migration and minorities in Europe. Perspectives for the 1990s: Eleven hypotheses, in Wrench J., Solomon J. (eds.), *Racism and Migration in Western Europe*, Oxford, BERG, pp. 17-34.

Castles, S. and Kosack, G. (1972), The function of labour immigration in Western European Capitalism, *New Left Review*, 73, pp. 3-21.

Castles, S. and Miller M.J. (2003), *The Age of Migration*. MacMillan Pres ltd: Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London.

Centre d'observation de la société (2020), Le nombre d'étrangers naturalisés baisse depuis 15 ans, publié 24/11/2020. Доступно на: <http://www.observationsociete.fr/population/immigres-et-etrangers/naturalisations.html>, приступљено 29/11/2021.

Charbit, Y. (1981), *Du malthusianisme au populationnisme. Les économistes français et la population: 1840-1870*, Paris, Ined-PUF.

Chéreau, T. (2019), Qui sont les 20% de Français les plus « riches »?, *Ouest-France*, publié 10/01/2019. Доступно на: <https://www.ouest-france.fr/economie/impots-fiscalite/qui-sont-les-20-de-francais-les-plus-riches-6164872>, приступљено 08/05/2023.

Chesnais, J-C. (1995), *Le crépuscule de l'Occident: démographie et politique. Dénatalité, condition des femmes et immigration*, Paris: Éd. Robert Laffont, 1995, 366 p.

Cheysson, E. (1979), La colonie familiale des valides âgés mariés, *Bulletin du Comité central des œuvres d'assistance par le travail*, s.d., pp. 50-51. U: Lenoir R. (1979), page 58.

Choi, I. (2003), Korean Diaspora in the Making: Its Current Status and Impact on the Korean Economy. In: *The Korean Diaspora in the World Economy*, Washington, DC: Peterson Institute for International Economics". (У: Гречић, 2019).

Christel, V. et Deloffre, A. (2008), Les montants des retraites selon le lieu de naissance et de résidence, *Etudes et résultats*, Drees, n° 672, décembre 2008.

Ciné-Archives (1993), Archives Départementales de la Seine-Saint-Deni. Доступно на: <https://www.cinearchives.org/catalogue-d-exploitation-rassemblement-%C3%A0-paris-pour-la-paix-en-ex-yougoslavie-8-janvier-1993-494-2003-0-40.html>, приступљено 06/04/2021.

Circulaire n° DSS/2A/2B/3A/2008/245 du 22. juillet 2008. Доступно на: <https://www.complementaire-sante-solidaire.gouv.fr/fichier-utilisateur/fichiers/>

CIRCULAIRE_DSS_2A_2B_3A_2008_245%20du%2022%20juillet%202008_controle_residence.pdf, приступљено 11/01/2023.

Circulaires, textes et rapports officiels concernant la scolarisation et l'enseignement aux élèves allophones arrivants, Circulaire n° 76-128 du 30 mars 1976. Доступно на: <http://www.francaislangueseconde.fr/wp-content/uploads/2012/11/textes-et-rapports-officiels-concernant-les-eleves-allophones-arrivants-novembre-20121.pdf>, приступљено 14/10/2022.

Cleiss-Centre des Liaisons Européennes et Internationales de Sécurité Sociale (2023), *Votre retraite après avoir travaillé en France, dans un autre Etat de l'UE/EEE ou en Suisse et dans un Etat ou territoire signataire d'un accord de sécurité sociale avec la France*. Доступно на: <https://www.cleiss.fr/particuliers/retraite/reglements-accord.html>, приступљено 09/01/2023.

Clerval, A. (2016), *Paris sans le peuple. La gentrification de la capitale*. La Découverte, 2016.

Cohen, R. (2008), *Global Diasporas: An Introduction*, Second edition 2008, London, Routledge.

Colera, C. (2004), Tensions franco-yougoslaves et constructions identitaires des Serbes en France. In: *Hommes et Migrations*, n°1250, juillet-août 2004. Réseaux sociaux en migration. pp. 62-75. DOI: <https://doi.org/10.3406/homig.2004.4212>.

Colera, C., dir. (2003), *Une communauté dans un contexte de guerre: la „diaspora“ serbe en Occident*, pp. 105-141, Paris, Le Harmattan.

Condon S. et Régnard C. (2010), Héritage et pratiques linguistiques des descendants d'immigrés en France, *Hommes & Migrations*, n° 1288.

Convention (n° 118) sur l'égalité de traitement (sécurité sociale) (1962). Доступно на: https://www.ilo.org/dyn/normlex/fr/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:P12100_ILO_CODE:C118, приступљено 21/04/2023.

Convention entre le Gouvernement de la République française et le Gouvernement de la République socialiste fédérative de Yougoslavie (1974), tendant à éviter les doubles impositions en matière d'impôts sur les revenus (ensemble un protocole signée à Paris le 28 mars 1974, approuvée par la loi n° 75-420 du 30 mai 1975 (JO du 31 mai 1975), ratifiée les 27 juin et 10 juillet 1975, entrée en vigueur le 1er août 1975 et publiée par le décret n° 75-849 du 5 septembre 1975 (JO du 13 septembre 1975).

Convention Européenne des droits de l'homme (1949). Доступно на: https://www.echr.coe.int/documents/convention_fra.pdf, приступљено 21/04/2023.

Croguennec, Y. (2012), L'état de santé de la population immigrée âgée, *Infos migrations* (Secrétariat général à l'immigration et à l'intégration), No.35.

Čačić-Kumpes, J. et Kumpes, J. (1990), Approche socio-historique des migrations yougoslaves en France. In: *Revue européenne des migrations internationales*, vol. 6, n°2, 1990. pp. 65-84.

Da Vanzo, J. (1981), Microeconomic Approaches to Studying Migration Decisions, in Gordon F., De Jong and Robert W. Gardner Eds., *Migration Decision Making. Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries*, New York/Oxford, Pergamon Press, pp. 90-129.

Damas de Matos, A. (2021), The fiscal impact of immigration in OECD countries since the mid-2000s, *OECD International Migration Outlook 2021*, OECDiLibrary.

Dayan, J-L., Échardour, A. et Glaude, M. (1996), Le parcours professionnel des immigrés en France: une analyse longitudinale, *Économie et Statistique*, n° 299, pp. 107-128.

De Barros, F. (2004), *L'état au prisme des municipalités. Une comparaison historique des catégorisations des étrangers en France (1919 - 1984)*, thèse de science politique, Université de Paris 1, 2004.

De Haas, H. (2005), International migration, remittances and development: Myths and facts. *Third World Quarterly*, 26 (8), pp. 1269-1284.

De Haas, H. (2008), *Migration and Development - A Theoretical Perspective*, IMI, Working paper 9, International Migration Institute, University of Oxford.

De Haas, H. (2010), Migration and Development: A Theoretical Perspective, March 2010, *International Migration Review* 44(1), pp. 227 - 264, DOI:10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x.

De Jong, Gordon F. (2000) Expectations, Gender, and Norms in Migration Decision-making, *Population Studies*, 54 (3), pp. 307-319.

De Jong, Gordon F. and Fawcett, James T. (1981) Motivations for migration: An assessment and a value-expectancy research model, in Gordon F. De Jong and Robert W. Gardner Eds., *Migration decision making: Multidisciplinary approaches to microlevel studies in developed and developing countries*, New York, Pergamon Press, pp. 13-58.

De Mas, P. (1978), *Marges marocaines: limites de la coopération au développement dans une région périphérique: Le cas du Rif*. La Haye: NUFFIC.

Debré, R et Sauvy, A. (1946), *Des Français pour la France*, p. 231, in Weil (2008), p. 34.

Décret n°65-858 du 6 octobre 1965 portant publication de l'accord entre la France et la Yougoslavie réglementant l'emploi des travailleurs yougoslaves en France du 25 janvier 1965.

Delamare, L. (2016), *La bipolarité de la société serbe: héritage, essence ou illusion ? Les manifestations belgradoises 1991-2008*, Thèse pour obtenir le grade de Docteur en anthropologie, Paris, Ecole des Hautes Etudes et Sciences Sociales, Institut interdisciplinaire d'anthropologie du contemporaine, Laboratoire d'anthropologie des institutions et des organisations sociales.

Delavignette, R. (1931), *Les paysans noirs*, Paris, Librairie Stock.

Delbès, C. et Gaymu, J. (1999), L'évolution des ressources des ménages de 62 à 75 ans, *Retraite et Société*, n°28, Cnav, Paris, pp. 6-19.

Demorgon, J. (1996), *Complexité des cultures et de l'interculturel*, Paris, Anthropos.

Demorgon, J. (1999), La France et l'Allemagne: deux destins culturels. In: Hunot & al, Immigration et identité en France et en Allemagne, *The INTERNATIONAL SCOPE Review*, Volume 1, Issue 1 (Summer), pp. 45-54.

Dinić B. J. (2017), Vrednosne orijentacije srpske intelektualne dijaspore, doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Direction Générale des étrangers en France (2020), Éléments d'histoire sur le droit de la nationalité française. Доступно на: <https://www.immigration.interieur.gouv.fr/fr/Integration-et-Acces-a-la-nationalite/La-nationalite-francaise/Elements-d-histoire-sur-le-droit-de-la-nationalite-francaise>, приступљено 5/4/2023.

Docquier, F. et Rapoport, H. (2007), L'immigration qualifiée, remède miracle aux problèmes économiques européens? Reflets et perspectives de la vie économique, tome XVI (1), pp. 95-111. doi:10.3917/rpve.461.0095.

Dubus, G. et Braud, F. (2001), Les migrants âgés dans les publications scientifiques francophones, in *Revue européenne des migrations internationales*, vol. 17, n° 1, 2001, pp. 189-197.

Dumont, J-C. (2021), Non, les migrants ne coûtent pas plus cher à l'État qu'ils ne lui rapportent. M.L.D. avec AFP – citat Dumont, *Le Dauphiné libéré*, publié 29/10/2021 à 13:00. Доступно на: <https://www.ledauphine.com/societe/2021/10/29/non-les-migrants-ne-coutent-pas-plus-cher-a-l-etat-qu-ils-ne-lui-rapportent>, приступљено 08/05/2023.

Duprez, D. (1993), *Le retour des classes dangereuses sur la scène publique: les jeunes des banlieues*, 3ème journée de l'Institut Fédératif de Recherche sur les Economies et les Sociétés Industrielles (FR-CNRS), 28-29 janvier, Lille.

Durkheim, E. (1911), Éducation, du *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire* (1911), repris dans *Éducation et Sociologie*, Paris, PUF (Quadrige), 1999, pp. 51-52.

Duroselle, J-B. (1982), *L'Abîme, 1939-1945*, Imprimerie nationale, Paris, 1982.

Đorić, D. (2013), *Srpski umetnici svih generacija koji žive i stvaraju u Parizu*. Доступно на: <http://www.riznicasrpska.net/likovnaumetnost/index.php?topic=177.0;wap2>, приступљено 18.11.2021.

Eagleton, T. (2000), *The Idea of Culture*, London, Blackwell Publishers.

Einhorn, B. (1993), *Cinderella goes to market: citizenship, gender and women's movements in East Central Europe*, London, Verso Publishing.

Eisenstadt, N.S. (1954), *The absorption of immigrants*, London, Routledge.

Emsellem, S. (2007), Décrypter le vieillissement des immigrés par le prisme de leurs liens familiaux, in *L'Année du Maghreb*, vol. III, 2007, pp. 601-614.

Enciklopedija Jugoslavije (1986), t. 4. JLZ „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1986, pp. 217-252. „Francusko-jugoslavenski odonosi“ u: (Čačić-Kumpes, J. et Kumpes, J. 1990).

Enquête PRI (2003), *L'enquête sur le vieillissement et le passage à la retraite des immigrés en France* (PRI), sous la direction de Attias-Donfut, C., avec Gallou, R. et Rozenkier, A. Cnav, 2003.

Enquête Trajectoires et Origines 1 – TeO1 (2010), Enquête sur la diversité des populations en France, Ined, sous la direction de Beauchemin, C., Hamel, C. et Simon, P. préface de Héran, F.

Esping-Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton, Princeton University Press.

ETF – European Training Foundation (2021), *How Migration, Human Capital and the Labour Market Interact in Serbia*. Report drafted by Mihail Arandarenko for the European Training Foundation, under the supervision of the Vienna Institute for International Economic Studies (wiiw). Доступно на: https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2021-07/migration_serbia.pdf, приступљено 12/10/2022.

Euractiv (2023), Ekonomija: NAVALA STRANIH RADNIKA U SRBIJI SE TEK OČEKUJE: Istražujemo zašto dolaze u našu zemlju i gde su angažovani, 02/08/2023. Доступно на: <https://euractiv.mondo.rs/ekonomija/a2792/Zasto-stranci-dolaze-u-Srbiju-i-gde-rade.html>, приступљено 14/02/2024.

European Convention on Nationality (1997), E.T.S. No. 166[1]. Доступно на: <https://www.coe.int/en/web/conventions/-/council-of-europe-european-convention-on-nationality-ets-no-166-translations>, приступљено 15/02/2022.

European Convention on the Reduction of Cases of Multiple Nationality and on Military Obligations in Cases of Multiple Nationality (1963). Доступно на: <https://www.coe.int/en/web/conventions/-/council-of-europe-convention-on-the-reduction-of-cases-of-multiple-nationality-and-on-military-obligations-in-cases-of-multiple-nationality-ets-no-0-2>, приступљено 15/02/2022.

Eurostat Statistics Explained (2023b), *Population structure and ageing, Increase in the share of the population aged 65 years or over between 2012 and 2022*, data extracted in February 2023. Доступно на: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing&stable=1#The_share_of_elderly_people_continues_to_increase, приступљено 03/05/2023.

Eurostat, *Statistics explained* (2023a), File: *Population age structure by major age groups, 2012, 2021 and 2022 (% of the total population)*. Доступно на: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Population_age_

structure_by_major_age_groups,_2012,_2021_and_2022_(%25_of_the_total_population).png, приступљено 03/05/2023.

Eurostat, Statistics Explained (2023c), File: *Median age of population, 2011 and 2021 (years) rev.png*. Доступно на: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Median_age_of_population,_2011_and_2021_\(years\)_rev.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Median_age_of_population,_2011_and_2021_(years)_rev.png), приступљено 03/05/2023.

Faist, T. (1997), The Crucial Meso Level, in Thomas Hammar Eds., *International Migration, Immobility and Development: Multidisciplinary Perspectives*, Oxford: Berg, pp. 47-64.

Faist, T. (2000), Transnationalization in international migration: Implications for the

Faist, T. (2004), *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford University Press.

Faist, T. (2008), Migrants as transnational development agents: An inquiry into the newest round of the migration-development nexus, *Population, Space and Place*, 14, pp. 21-42.

Fassmann, H. and Reeger, U. (2021), '*Old*' Immigration Countries in Europe: The Concept and Empirical Examples, Published online by Cambridge University Press: 03 February 2021.

Favell, A. (2008), The new face of East-West migration in Europe, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 34, n° 5, July 2008, pp. 701-716.

Filipovic, J. (2012), *Management of a Diaspora Virtual University as a Complex Organization Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of a Nation*. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012.

Findlay, A. (1990), A Migration Channels Approach to the Study of High-Level Manpower Movements: A Theoretical Perspective, *International Migration*, 28 (1), pp. 15-23. DOI: 10.1111/j.1468-2435.1990.tb00132.x.

Fischer, A.P., Martin, R. and Straubhaar, T. (1997), Should I Stay or Should I Go? In Hammar, T., Brochmann, G., Tamas, K. and Faist, T. Eds., *International migration, immobility and development: multidisciplinary perspectives*, Oxford Berg, pp. 49-90.

Fishbein, M. (1967), Attitude and the prediction of behaviour, in Martin Fishbein Ed., *Readings in attitude theory and measurement*, New York, Wiley, pp. 477-492.

Flyvbjerg, B. (2012), *Šta mogu društvene nauke*, JP Službeni glasnik, Beograd.

Frank, A. G. (1966), The Development of Underdevelopment. *Monthly Review*, Vol. 18, No. 4: September 1966.

Frank, A. G. (1969), *Capitalism and underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil*. Monthly Review Press: New York and London.

Gallou, R. (2005a), Les immigrés isolés: la spécificité des résidents en foyer, in *Retraite et société*, n° 44, 2005, pp. 108-147.

Gallou, R. (2005b), Le vieillissement des immigrés en France: le cas paroxystique des résidents des foyers, in *Politix*, n° 72, 2005, pp. 55-77.

Gamlen, A. (2006), Diaspora Engagement Policies: What are they, and what kind of states use them? *Working Paper* 06-32, Oxford: Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford.

Gammage, S. (2006), Exporting people and recruiting remittances - A development strategy for El Salvador? *Latin American Perspectives*, Vol. 33, No. 6, Migration, the Global Economy, and Latin American Cities (Nov., 2006), pp. 75-100.

Gans, H.J. (1979), Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America, *Ethnic and Racial Studies*, Volume 2, Number 1, January 1979, pp. 1-20.

Gaule, General de (1956), *Memoires de Guerre, L'unité 1942-1944*, Paris Plon.

Gauthier, J-A et Widmer, E. D. (2014), Trajectoires migratoires des personnes confrontées à des violences collectives en ex-Yougoslavie: le cas de la Bosnie (1990-2005), *Migrations Société*, vol. 26, n° 156, novembre-décembre 2014, pp. 31-42.

Gavrilović, D. (2013), *Doba upotrebe: Religija i moral u savremenoj Srbiji*. Niš, Filozofski fakultet.

Ghosh, B. (2000), Towards a new international regime for orderly movements of people, in Ghosh B. (ed.), *Managing Migration: Time for a New International Regime?* Oxford, Oxford University Press, chapter 1.

Gibson, J. and McKenzie, D. (2011), Eight Questions about Brain Drain, *Journal Of Economic Perspectives*, Vol. 25, No. 3, Summer 2011, pp. 107-28.

Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press: Cambridge.

Girardet, R. (1972), *L'idée coloniale en France de 1871 à 1962*, Paris, PUF.

Giraud, F. (2000), Violence et honneur: à propos des adolescents d'origine migrante, *Carnet Psy*, 53, avril 2000, pp. 22-27.

GISTI (2008), *La protection sociale des étrangers par les textes internationaux*, Gistieds, Collection Les cahiers juridiques, Paris 2008.

Glamočak, M. (1997), *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, Užice, Kulturno-prosvetna zajednica, 1997, str 52-53.

Glamotchak, M. (2003), L'emigration politique serbe et son capital idéologique, *Une communauté dans un contexte de guerre: La "Diaspora" serbe en Occident*, sous la direction de Christophe Colera, L'Harmattan, 2003, Paris.

Glick Schiller, N. (2005), Long-Distance Nationalism. In: Ember, M., Ember, C. R., Skoggard, I.(Eds.) *Encyclopedia of Diasporas*. USA: Springer.

Glick Schiller, N., Basch, L. and Blanc-Szanton, C. (1991), *Towards a transnational perspective on migration*. New York Academy of Sciences: New York.

Gmelch, G. (1980), Return migration. *Annual Review of Anthropology* 9, pp. 135-159.

Gomez. A.S., Rothe, E. M. (2004), *Value orientations and opinions of recently arrived Cubans in Miami*. Institute for Cuban & Cuban-American Studies, Occasional Papers 12.

Gossiaux, J-F (2003) préface dans *Une communauté dans un contexte de guerre: La "Diaspora" serbe en Occident* de Christophe Colera, Editions L'Harmattan, 2003, Paris.

Gould, P. et White, R. (1984) *Cartes Mentales*, Éditions Universitaires, Fribourg (Suisse), 1984.

Grečić, V. (2013), *The Serbian Academic Diaspora*, Institute of International Politics and Economics, Beograd, 2013.

Green, N. (2015), La confection et les immigrés à Paris. Une histoire ancienne, *Homme & Migrations*, No. 1310.

Guild, E. (1993), Ex-Yougoslavie: l'humanitaire en trompe-l'œil, *Plein droit* n° 20, février 1993, GISTI Publications.

Guillon M. (1988), Les Français par acquisition: dossier documentaire. *Revue Européenne des Migrations Internationales*. Vol. 4, n° 3, 1988, pp. 125-145.

Habermas, J. (1992), Immigration et chauvinisme du bien-être. In: *La revue nouvelle*, Vol. 90 (nov. 1992) pp. 76-84.

Habermas, J. (2014), *L'intégration républicaine*, Fayard / Pluriel, Paris.

Hall, E.T. and Hall, M.R. (1990), *Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans*. Intercultural Press, Boston.

Harris John R. and Todaro Michael P. (1970), Migration, unemployment and development: A two-sector analysis, *American Economic Review*, 60 (1), pp. 126-142.

Haug, S. (2008), Migration Networks and Migration Decision-Making, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34 (4), pp. 585-605.

Haut Conseil à l'intégration, Secrétariat (2005), *Le bilan de la politique d'intégration 2002-2005*, remis à Monsieur le Premier ministre, le 24 novembre 2005. Disponible на: https://medias.vie-publique.fr/data_storage_s3/rapport/pdf/064000272.pdf, приступљено 20/11/2021.

HCR - Haut Commissariat des Nations Unies pour les Réfugiés (1992), *Position du HCR sur la question de l'application de la convention de Genève aux demandeurs d'asile en provenance de l'ex-Yougoslavie*, 2 décembre 1992.

Heering, L., van der Erf, R. and van Wissen, L. (2004), The role of family networks and migration culture in the continuation of Moroccan emigration: A gender perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30 (2), pp. 323-337.

Henry, J.R. (1982), La France au miroir de l'Algérie, *Revue Autrement* n° 38, mars 1982.

Henry, J.R. (1994), *L'identité imaginée par le droit: de l'Algérie coloniale à la construction européenne*, in: MARTIN D. (ed.), *Comment dit-on « nous » en Politique ?*, Paris, Presses de la FNSP.

Henry, J.R. (1999), L'Algérie et l'Allemagne, repères paradoxaux de l'identité française, *The INTERNATIONAL SCOPE Review*, Volume 1 (1999), Issue 1 (Summer), Hunout & al, pp. 55-63.

Héran F. (2010), Préface dans Beauchemin C., Hamel C. et Simon P. (dir.), *Trajectoires et Origines. Enquête sur la diversité des populations en France*. Premiers résultats, Paris, Ined, Document de travail n° 168.

Hernández, F. (2019), Elites, intellectuelles et démantèlement de la Yougoslavie, L'Harmattan, Paris.

Herschlikovitz, L. (2023), *Le déficit du système de retraite Français*. Доступно на: <https://www.retraite.com/dossier-retraite/le-deficit-du-systeme-de-retraite-francais.html>, приступљено 20/04/2023.

Heršak, E. et Mesić, M. (1990), L'espace migratoire de Yougoslavie: historique des migrations yougoslaves, *Revue européenne des migrations internationales*, vol. 6, n°2, 1990. pp. 27-64.

Hofstede, G. (1991), *Cultures and organizations: Software of the mind*. London: McGraw-Hill.

Hofstede, G. (2001), *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations* (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Holzmann, R. And Hinz, R. (2005), *Old Age Income Support in the 21st century: An International Perspective on Pension Systems and Reform*. Washington, DC: World Bank. © World Bank.

Holjevac, V. (1968), *Hrvati izvan domovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1968.

Homans, George C. (1961), *Social Behaviour: Its Elementary Forms*, London, Routledge and Kegan Paul, 407 p.

Hopquin, B. (2014), L'amitié franco-serbe enfouie à Thiais, *Le Monde*, Publié le 03 novembre 2014 à 15h07.

Horel, C. (2015), *Les lieux de mémoire franco-serbes*, IRICE, Université de Paris I, Paris.

Hunout, P. (1999), Les objectifs sociopolitiques du recours à l'immigration, *The INTERNATIONAL SCOPE Review*, Volume 1 (1999) Issue & (Summer), Hunout & al, pp. 100-108.

Huntington, P.S. (1997, 2000), *Le Choc des civilisations*, Editions Odile Jacob, Paris.

IMI - International Migration Institute (2013), Oxford Diasporas Programme. Доступно на: <https://www.migrationinstitute.org/completed-projects/odp> приступљено 26.04.2020.

Insee (2005), *Les immigrés en France*, Paris, Insee, coll. Références.

Insee (2021a), *Acquisitions de la nationalité française, Données annuelles de 1999 à 2020*, paru le: 01/07/2021. Доступно на: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/2381644>, приступљено 29/11/2021.

Insee (2021b), *Minima sociaux: „Le revenu de solidarité active (RSA), l'allocation aux adultes handicapés (AAH), l'allocation spécifique de solidarité (ASS) et l'allocation spécifique aux personnes âgées (Aspa) sont les principaux minima sociaux*, paru le 18/01/2021. Доступно на: <https://www.insee.fr/fr/metadonnees/definition/c1247#:~:text=Ces%20prestations%20sont%20non%20contributives,sont%20les%20principaux%20minima%20sociaux>, приступљено 09/01/2023.

Insee (2021c), *Revenus et patrimoine des ménages. Niveau de vie et pauvreté des immigrés*, paru le: 27/05/2021. Доступно на: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/5371243?sommaire=5371304>, приступљено 07/05/2023.

Insee (2021d), *Trajectoires et Origines 2: enquête sur la diversité des populations en France*, date de publication: 09/03/2021.

Insee (2022), *Recensement de la population exploitation principale, Etrangers et immigrés en 2019*, paru le: 26/07/2022. Доступно на: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/6478089?sommaire=6478362>, приступљено 01/09/2023.

Institute of Social Sciences (2013b), *Dynamic Historical Analysis of Longer Term Migratory, Labour Market and Human Capital Processes in Serbia*. Country report developed within the project 'SEEMIG Managing Migration and Its Effects - Transnational Actions Towards Evidence Based Strategies'. Доступно на: <http://seemig.eu/index.php/downloads-project-outputs-historicalanalysis>, приступљено: 08/05/2021.

Institute of Social Sciences, Statistical Office of the Republic of Serbia (2013a), *Analysis of Existing Migratory Data Production Systems and Major Data Sources in Serbia*. Country report developed within the project 'SEEMIG Managing Migration and Its Effects - Transnational Actions Towards Evidence Based Strategies'. Доступно на: <http://seemig.eu/index.php/downloads-project-outputs-datasystems>, приступљено 08.05.2021.

IOM (2018), *World Migration Report 2018*.

IOM (2019), *Glossary on Migration*. Доступно на: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf, приступљено 05/09/2022.

IOM (2020a), *World migration report 2020 (in French)*. Доступно на: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2020-interactive/?lang=FR> приступљено 07/08/2021.

IOM (OIM) (2020b), Portail sur les données migratoires, Migration et Développement. Diasporas, dernière mise à jour le 9 Juin 2020. Доступно на: <https://migrationdataportal.org/fr/themes/diasporas>, приступљено 26.04.2021.

IOM blog (2012), *From Brain Drain to Brain Gain*, published on July 2012. Доступно на <https://weblog.iom.int/brain-drain-brain-gain>, приступљено 05/04/2023.

Isidro, L. (2014), De la citoyenneté sociale au 'tourisme social, *Plein Droit*, n° 103, décembre 2014, pp. 16-19.

Jacquat, D. et Bachelay, A. (2013), *Rapport d'information au nom de la mission d'information sur les immigrés âgés*, Paris, Assemblée Nationale, 613 p.

Janis, I. L. and Mann, L. (1968), *Decision Making: A Psychological Analysis of Conflict, Choice and Commitment*, New York, Free Press, 488 p.

Joly, D., Kelly, L. and Nettleton, C. (1997), *Refugees in Europe: the hostile new agenda*, London: Minority Rights Group International, 1997, 43 p.

Journal officiel Sénat du 15/09/2015, *Nombre de binationaux en France*, Réponse du Ministère de l'intérieur publiée dans le JO Sénat du 05/03/2015 - page 499. Доступно на: <https://www.senat.fr/questions/base/2014/qSEQ140913013.html>, приступљено 20/09/22.

Kaeser, L. et Roch P. (2013), *Interroger la notion de « vieillissement actif »: émergence, diffusion et applications d'une politique du vieillissement aux conditions nécessaires*. Доступно на: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00817779/document>, приступљено: 20/04/2022.

Kankaraš-Trklja, M. (2018), Enigma: « Boj na Kosovu » među bitkama zapadne Evrope u francuskom dvorcu (intervju sa B.Bojovicem), *Sputnik Srbija* 11/11/2018. Доступно на: <https://lat.sputnikportal.rs/20181111/kosovo-boj-tapiserija--1117797887.html>, приступљено 03/01/2024.

Kendig, H., Lucas N. and Anstey J.K. (2013), Thirty years of the United Nations and global ageing: An Australian perspective, *Australasian Journal of Ageing*, First published: 28 October 2013. Доступно на: <https://doi.org/10.1111/ajag.12101>, приступљено 10/12/2023.

Kolar-Dimitrijević M. (1976), Delovanje velike ekonomske krize na migraciona kretanja jugoslavenskih naroda, u: *Svetska ekonomska kriza 1929-1934. godine i njen odraz u zemljama Jugoistočne Evrope*. Balkanološki institut, Beograd, 1976, pp. 337-366.

Kordes, H. (1999), Quelques clefs pour confronter les cultures françaises et allemande de l'identité, *The INTERNATIONAL SCOPE Review*, Volume 1 (1999), Issue 1 (Summer), Hunout & al, pp. 84-88.

Kosinsky, L. A. (1982), International Migration of Yugoslavs during and immediately after World War II, *East European Quarterly*, 16 (2): 183-98 (У: Гречић, 2019).

Kostić, M. (2011), Kulturni identitet Srpske dijapore u Kanadi. *Teme* 35(4), str. 1257-1270.

Koyama, Y. (2022), Emigration from Serbia and Depopulation, *Ekonomске идеје и пракса* | Broj 47 | Decembar 2022.

Krulic, J. (2015), Les guerres dans l'ancienne Yougoslavie et les mouvements de réfugiés. *Migrations Société*, 158(2), 93-108. doi:10.3917/migra.158.0093.

Kuhn, Thomas S. (2008), *La structure des révolutions scientifiques*, Flammarion, Paris, 2008. (The Structure of Scientific Revolutions, 1st ed., 1962, University of Chicago Press).

Kuzmanovic, D. (1984), *Rapport d'étude sur la communauté yougoslave en France*. Communauté parisienne des clubs et associations yougoslaves et ADRI, Paris, 1984, u: Čačić-Kumpes, J. et Kumpes, J. (1990), str. 77.

Kuznetsov, Y. (ed) (2013), *How Can talent Abroad Induce Development at Home? Towards a Pragmatic Diaspora Agenda*, Washington, D.C.: Migration Policy Institute.

La Barre J. de (2006), *Identités multiples en Europe? Le cas des lusodescendants en France*, L'Harmattan, Paris.

Lacaze, D. (2023), La phronesis [φρονεσις], Les Philosophes.fr. Доступно на: <https://www.les-philosophes.fr/aristote/la-phronesis.html>, приступљено 07/05/2023.

Lafay N. et Tran K. (1982), *L'immigration en France en 1981*, (SOPEMI), OCDE, Paris, 1982 u Čačić et Kumpes, (1990(Čačić-Kumpes et Kumpes, 1990:), str. 77).

Lainé F. et Okba M. (2005), L'Insertion des jeunes issus de l'immigration: de l'école au métier, *Net.Doc.15*, Cereq 04/2005. Доступно на: https://pmb.cereq.fr/doc_num.php?explnum_id=5877, приступљено 07.05.2022.

Lalonde R.J. and Topel R.H. (1997), Economic Impact of International Migration and the Economic Performance of Migrants, in Rosenzweig M.R., Stark O. (eds), *Handbook of Population and Family Economics*, vol.1, Elsevier Science, Amsterdam, pp. 799-850.

Landry, A. (1901), *L'utilité sociale de la propriété individuelle. Étude d'économie politique*. Paris, Georges Bellais, u: Dupâquier J. (1995), *Histoire de la population de la France*, Paris PUF.

Largenton, E. (2021), Quel est le coût de l'immigration pour la France? *Franceinfo*, publié le 29/10/2021.

Laroche, G. (1965), *On les nommait des étrangers...*, Les Editeurs Français Réunis, Paris, 1965.

Larousse encyclopédie [divers] > identité. Доступно на: (<https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/identit%C3%A9/59715>) приступљено 04/04/2023.

Le Bras, H. (1986), La Statistique générale de la France ou le portrait de la nation, *Les lieux de mémoire, Tome 2, vol.3: La Nation*, de Collectifs (Auteur), Pierre Nora (Sous la direction de), Paris, Gallimard.

Le Bras, H. (1993), *Marianne et les lapins: l'obsession démographique*, Paris, Hachette Pluriel.

Le Bras, H. (1999), Natalisme et populationnisme en France: Rémanence et transition des doctrines, *The INTERNATIONAL SCOPE Review*, Volume 1, Issue 1 (Summer), pp. 107-118.

Le Monde (2015), *En France, environ 3,3 millions de personnes ont deux nationalités*, publié le 23 décembre 2015.

Le Monde et AFP (2018), Cérémonie du 11-Novembre: la Serbie ne digère pas l'« humiliation » de son président, *Le Monde*, publié le 15 novembre 2018 à 17h34.

Le portail de la Fonction publique (2019), Rapport annuel sur l'état de la fonction publique - édition 2019. Доступно на: <https://www.fonction-publique.gouv.fr/files/files/ArchivePortailFP/www.fonction-publique.gouv.fr/rapport-annuel-sur-letat-de-la-fonction-publique-edition-2019.html>, приступљено 04/10/2021.

Lebon A. (1984), France. La population étrangère au recensement de 1982. *Dossier migrations*. N° 21, juillet-août 1984.

Lebon, A. (1987), Immigration et présence étrangère. Le rapport Sopemi France de 1984 à 1986. *Hommes & Migrations*, Année 1987, 1103, pp. 33-44.

Lee, E. (1966), A theory of migration, *Demography*, 3 (48), pp. 47-57. DOI: 10.2307/2060063.

Léger, L. (1916), La bataille de Kosovo, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 60e année, N. 4, 1916. p. 337; doi: <https://doi.org/10.3406/crai.1916.73739> https://www.persee.fr/doc/crai_0065-0536_1916_num_60_4_73739.

Légifrance, Code de la sécurité sociale, article L-161-25-3, Version en vigueur du 19 décembre 2008 au 01 janvier 2016, Légifrance. Доступно на: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000019953369/2015-01-01, приступљено 12/01/2023.

Légifrance, Loi n° 78-17 du 6 janvier 1978 relative à l'informatique, aux fichiers et aux libertés. Доступно на: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000886460/>, приступљено 01/10/22.

Légifrance, Loi n° 84-622 du 17 juillet 1984 portant modification de l'ordonnance n° 45-2658 du 2 novembre 1945 et du code du travail et relative aux étrangers séjournant en France et aux titres uniques de séjour et de travail. Доступно на: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000320664/>, приступљено 16/12/2022.

Légifrance, Loi n° 98-349 du 11 mai 1998 relative à l'entrée et au séjour des étrangers en France et au droit d'asile. Доступно на: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000191302>, приступљено 11/01/2023.

Lenoir, R. (1979), L'invention du « troisième âge » et la constitution du champ des agents de gestion de la vieillesse, *Actes de la recherche en science sociales*, n° 26-27, mars-avril 1979. Classes d'âge et classes sociales pp. 57-82.

Lenoir, R. (1989), Objet sociologique et problème social, en: *Initiation à la pratique sociologique*, Paris, Bordas, str. 63.

Leroy-Beaulieu P. (1913), *La question de la population*, Félix Alcan, Paris. Доступно на: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k23578d/f38.item>, приступљено 12/11/2021.

Leslie, G.R. and Richardson, A.H. (1961), Lifecycle, Career Pattern, and the Decision to Move, *American Sociological Review*, 26 (6), pp. 894-902.

Lewis, J. R. (1986), International Labour Migration and Uneven Regional Development in Labour Exporting Countries, *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 77 (1), pp. 27-41.

L'EXPRESS.fr avec AFP (2018), 11-Novembre: la Serbie humiliée lors des cérémonies?, *L'EXPRESS*, publié le 15/11/2018 à 17:54.

Ležajić, M. (2009), *Nauka i rod u tranziciji: položaj naučnica u Srbiji danas*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd – magistarski rad.

Lieten, G. K. and Nieuwenhuys, O. (1989), Introduction: Survival and Emancipation, In: *Women, Migrants and Tribals: Survival Strategies in Asia*. ed. G. K. Lieten, O. Nieuwenhuys and L. Schenk-Sandbergen. New Delhi: Manohar.

Lillo, N. (2014), L'immigration européenne en France, angle mort de la recherche in Poinot et al. *Migration et mutations de la société française*, La Découverte 2014, pp. 85-93.

Lipton, M. (1980), Migration from the rural areas of poor countries: The impact on rural productivity and income distribution. *World Development*, 8, pp. 1-24.

Littre, E. (2003)[1ère édition 1874], „Nation“, „Nationalité“ *Dictionnaire de la langue française*, Paris, Librairie générale française, 2003, 3, pp. 691-692.

Lu, M. (1999) Do People Move When They Say They Will? Inconsistencies in Individual Migration Behavior, *Population & Environment*, 20 (5), pp. 467-488.

Lucas, E. B.R. and Stark, O. (1985), Motivations to Remit: Evidence from Botswana. *Journal of Political Economy*, 93, pp. 901-918.

Lumni Enseignement (1983), *La politique d'immigration en France de 1974 à 1983*, Ministère de l'éducation nationale, VIDÉO - JOURNAL DE 20 HEURES, Date de diffusion: 29 juil. 1983. Доступно на: <https://enseignants.lumni.fr/fiche-media/00000000386/la-politique-d-immigration-en-france-de-1974-a-1983.html>, приступљено 14/10/22.

Lutz, I. (2018), Care migration: The connectivity between care chains, care circulation and transnational social inequality, ISA – International Sociological Association, *Sage Journals*, April 23, 2018.

Lutz, W. and Gailley, N. (2020), Depopulation as a Policy Challenge in the Context of Global Demographic Trends, UNDP. <https://eeca.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/depopulation20as20a20policy20challenge.pdf>, in Koyama, Y. (2022), Emigration from Serbia and Depopulation, *Ekonomске идеје и пракса*, Broj 47, Decembar 2022.

Mabogunje A. (1970), Systems approach to a theory of rural-urban migration, *Geographical Analysis*, 2(1), pp. 1-18.

Malinowski, B. (1944), *Une théorie scientifique de la culture et autres essais*. Traduction française, 1968. Paris, François Maspero.

Manke, M. (2010), *Towards Developing a Policy on Labor Migration in the Republic of Serbia*-A White Paper. Belgrade: IOM. in: Rašević M. (2016), Migracije i razvoj u Srbiji, IOM Beograd p. 25.

Martineau, A. et Plard, M. (2018), Les personnes âgées immigrées à l'épreuve du Successful Aging, *Cybergeog, Revue européenne de géographie*, 2018, 853.

Martin-Houssart, G. et Roth, N. (2002), Activité et emploi après 50 ans, *Retraite et Société*, n°36, La Documentation française, Paris, pp. 9-27.

Massey, D.S. (1990a), Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration, *Population Index*, 56(1), pp. 3-26.

Massey, D.S. (1990b) The social and economic origins of immigration, *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 510, pp. 60-72. DOI: 10.1177/0002716290510001005.

Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. and Taylor J.E. (1993) Theories of international migration: A review and appraisal, *Population and Development Review*, 19 (3), pp. 431-466.

Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. and Taylor J.E. (1994) An Evaluation of International Migration Theory: The North American Case, *Population and Development Review*, 20 (4), pp. 699-751.

Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. and Taylor J.E. (1998), *Worlds in motion: Understanding international migration at the end of the millennium*. Clarendon Press: Oxford.

Masson, J-L. (2016), *Limiter les cas de double nationalité*, texte déposé au Sénat le 24 février 2016. Доступно на: <https://www.senat.fr/leg/pp15-419.html>, приступљено 17/04/2020.

Math, A. (2009), *L'accès des vieux migrants aux droits sociaux: un chemin semé d'embûches*, site du CATRED, mars 2009. Доступно на: (www.catred.org/L-acces-des-vieux-migrants-aux.html), приступљено 09/01/2023.

Mcdowell, C. and De Haan, A. (1997), *Migration and Sustainable Livelihoods: A Critical Review of the Literature*. Institute of Development Studies: Sussex.

Medved, Felicita (2013), Slovenia, EUDO Citizenship Observatory Country Report, Florence, Italy: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, in: (Гречић, 2019: 162).

Mendras, H. and Cole, A. (1991), *Social Change in Modern France: Towards a Cultural Anthropology of the Fifth Republic*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

Mermet, R. (2009), Statuts des Roms originaires de l'ex-Yougoslavie. In: *Diversité, n°159, 2009. Roms, Tsiganes et gens du voyage. pp. 197-199.*

Meurs, D., Pailhé, A. et Simon, P. (2005), Immigrés et enfants d'immigrés sur le marché du travail: une affaire de génération?, in Lefèvre, C. et Filhon, A. (dir.), *Histoires de familles, histoires familiales*, Cahier de l'Ined n° 156, Paris, Ined-Puf, p. 461-482.

Meurs, D., Pailhé, A. et Simon, P. (2005), *Mobilité intergénérationnelle et persistance des inégalités: l'accès à l'emploi des immigrés et de leurs descendants en France*. Ined, 2005, Paris. Documents de Travail, num. 130.

Mezzouj, F. (2008), *Le blues des migrants âgés: entre idéalisation et mémorisation du pays d'origine*, Working Paper, Université de Louvain, 22 p. Доступно на: <https://docplayer.fr/16513605-Le-blues-des-migrants-ages-entre-idealisation-et-memorisation-du-pays-d-origine.html>, приступљено 20/04/2022.

Migrations Société, vol. 12, n° 68 (2000), dossier 'Vieillir en immigration'.

Mijatović, B. i Hiber, D. (2008), *Kapitalizacija penzijskog osiguranja u Srbiji* (str. 293-336), Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije.

Milanovic, B. (2015), Global Inequality of Opportunity: How Much of Our Income is Determined by Where We Live, *Review of Economics and Statistics*, 97 (2), p. 452-460.

Milanovic, B. (2019), *Inégalités mondiales. Le destin des classes moyennes, les ultra-riches et l'égalité des chances*, La découverte, Paris, 2019.

Milić, A. (2010), Rodne nejednakosti i diskriminacija u starosti, *Gerontologija*, 37 (2), str. 252-265.

Miloš, Č. (1959), *Druga Evropa*, izdanje 1991, Gornji Milanovac: Dečje novine, str. 165-166.

Milza, P. (1993), *Voyage en Italie*, Pion, Paris, 1993, 532 p.

Ministère de l'Intérieur et des Outre-Mer, Direction générale des étrangers en France (2020), Les conditions et modalités de l'acquisition de la nationalité française. Доступно на: <https://www.immigration.interieur.gouv.fr/Accueil-et-accompagnement/La-nationalite-francaise/Les-conditions-et-modalites-de-l-acquisition-de-la-nationalite-francaise>, приступљено 23/10/2021.

Ministère de la transition écologique et de la cohésion des territoires (2022), Chiffres clés du logement, Edition 2022. Доступно на: <https://www.statistiques.developpement-durable.gouv.fr/edition-numerique/chiffres-cles-du-logement-2022/7-propriteaires-occupants>, приступљено 15/10/2023.

Ministère du travail, du plein emploi et de l'insertion (2021), Le système de retraite actuel. Доступно на: <https://travail-emploi.gouv.fr/retraite/le-systeme-de-retraite-actuel/>, pregledano 20/04/2023.

Ministre de l'intérieur (1992), Circulaire du ministre de l'Intérieur du 3 août 1992 à destination exclusive des personnes déplacées de l'ex-Yougoslavie arrivées en France après le déclenchement du conflit dans leur région d'origine, sans avoir durablement séjourné dans des États tiers après leur départ d'un des territoires de l'ex-Yougoslavie. Доступно на: <https://www.senat.fr/questions/base/1995/qSEQ950912090.html>, приступљено 15/10/22.

Minois, G. (1987), *Histoire de la Vieillesse*, Fayard, Paris.

Mladenović, S.I. (2019), *Francuski intelektualci i razaranje Jugoslavije. Strukturiranje prostora javnosti (1991–1999)*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd.

Morokvasic, M. (1971), *Les Yougoslaves en France. Recherche des liens entre l'identité nationale et l'acculturation* (thèse de doctorat). Ecole pratique des hautes études, Paris, 1971.

Morokvasic, M. (1981), Les Yougoslaves, épargne des migrants et création d'emplois, Garson, J.P. et Tapinos, G. (dir.), L'argent des immigrés, Revenus, épargne et transferts de huit nationalités immigrées en France, Paris, PUF/ *Cahiers internationaux de sociologie*, 1981, Cahier n° 94, pp. 282-286.

Morokvasic, M. (1984), Birds of passage are also women, *International Migration Review*, 37, pp. 547-559.

Morokvasic, M. (1986), *Le recours aux immigrés dans la confection à Paris: éléments de comparaison avec la ville de Berlin-Ouest*, Études réalisée pour le ministère du Travail et de la Formation professionnelle et la Mission de Liaison interministérielle pour la lutte contre les trafics de main-d'œuvre, Paris, La Documentation française, 1986, p. 9.

Morokvasic, M. (2004), Settled in mobility: engendering post-wall migration in Europe, *Feminist Review*, vol. 77, n° 1, 2004, pp. 7-25.

Morokvasic, M. (2007), "Refugiés", *Questions internationales*, n° 23, janvier 200, pp. 61-66.

Morokvasic, M. (2010), Feminizacija migracija, *Stanovništvo*, 2/2010, (25-52).

Morokvasic, M. (2015), Migrations et mobilités est-ouest après 1989 sur fond d'intégration européenne, *Migrations Société* 2015/2 (N°158), pp 61-92.

Morokvasic, M. et Catarino, C. (2007), Une (in) visibilité multiforme. *Plein droit*, 75(4), pp. 27-30. doi:10.3917/pld.075.0027.

Morokvasic-Müller, M. (1998), Il était une fois une communauté des Yougoslaves en France, Gervereau, L., Milza, P. et Temime, E. (dir.), *Histoire de l'immigration en France au XXe siècle*, Paris, Bibliothèque de documentation internationale contemporaine, Musée d'Histoire Contemporaine, Somogy, Ed. d'Art, 1998, p. 154.

Morokvašić, M. (2011), Transnational mobility of the highly skilled challenges for Serbia and the Western Balkans. *Mobility and Emigration of Professionals: Personal and Social Gains and Losses*. Belgrade: Group 484 Centre for Migration and Intercultural Studies, Institute for Educational Research.

Morra, I. et Gucher, C. (2015), La santé des femmes immigrées d'origine italienne vieillissantes en France, *Hommes & Migrations*, No. 1309, 59-65.

Mugny, G. and Perez, J.A. (1987), *The Social Psychology of Minority Influence*, Cambridge, Cambridge University Press.

Myrdal, G. (1957), *Rich Lands and Poor*. Harper and Row: New York.

Nauck, B. (1989), Assimilation Process and Group Integration of Migrant Families, *International Migration*, (IOM), Volume 27, Issue 1, March 1989, pp. 27-48.

Noiriel, G. (1988), *Le creuset français, histoire de l'immigration (XIXe-XXe siècles)*, Seuil 1988.

Noiriel, G. (1992), Population, immigration et identité nationale en France, XIXeme-XXeme siècle, Paris, Hachette.

Noiriel, G. (dir.), Guichard, E. et Lechien, M.H. (1993), *Le vieillissement des immigrés en Région parisienne*, Rapport final, Fas, Paris, 1993.

Nova ekonomija (2018), *Potpisan sporazum o stipendiranju studenata iz Srbije u Francuskoj*, objavljeno 19.04.2018. Dostupno na: <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/potpisan-sporazum-o-stipendiranju-studenata-iz-srbije-u-francuskoj>, pristupljeno 19/10/2022.

Nova ekonomija (2021), *Svake godine oko 700 srpskih studenata upiše se na studije u Francuskoj*, objavljeno 14.07.2021. Dostupno na: <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/svake-godine-oko-700-srpskih-studenata-upise-se-na-studije-u-francuskoj>, pristupljeno 19/10/2022.

Nyberg-Sørensen, N., Van Hear, N. and Engberg-Pedersen, P. (2002), *The Migration - Development Nexus, Evidence and Policy Options*, IOM, Migration Research Series No. 8, July 2002.

Oberai A., Manmohan S., 1980, Migration remittances and rural development: Findings of a case study in the Indian Punjab, *International Labor Review*, 119, pp. 229-241.

Observatoire des inégalités (2021a), Chômage des immigrés: le poids des inégalités sociales et des discriminations selon l'Insee, données 2014, publié le 11

Mai 2021. Доступно на: <https://www.inegalites.fr/Chomage-des-immigres-le-poids-des-inegalites-sociales-et-des-discriminations>, приступљено 20/10/2022.

Observatoire des inégalités (2021b), Chômage des immigrés: le poids des inégalités sociales et des discriminations selon l'Insee, données 2016, publié le 11 Mai 2021. Доступно на: <https://www.inegalites.fr/Chomage-des-immigres-le-poids-des-inegalites-sociales-et-des-discriminations>, приступљено 20/10/2022.

Observatoire des inégalités (2021c), Chômage des immigrés: le poids des inégalités sociales et des discriminations selon l'Insee, données 2019, publié le 11 Mai 2021. Доступно на: <https://www.inegalites.fr/Chomage-des-immigres-le-poids-des-inegalites-sociales-et-des-discriminations>, приступљено 20/10/2022.

OCDE (1987), *L'avenir des migrations*, Paris.

Odland, J. (1988), Migration and occupational choice among young labor force entrants: a human capital model, *Geographical analysis*, 20 (4), pp. 281-296. DOI: 10.1111/j.1538-4632.1988.tb00183.x.

OECD (2018), *International Migration Outlook 2018*, Paris: OECD Publishing.

OECD (2019) *Employment Outlook; Hours Worked*. Доступно на: <https://data.oecd.org/emp/hours-worked.htm>, приступљено 17/08/2020.

OECD (2023), *Annual Survey of Investment Regulation of Pension Providers*. Доступно на: <https://www.oecd.org/finance/private-pensions/annualsurveyofinves-tmentregulationofpensionfunds.htm>, приступљено 10/12/2023.

Ogden, E.P. andet White, P. (1989), *Migrants in Modern France*. London, Routledge.

Olivera, M. (2011), *Roms en (bidon)villes: quelle place pour les migrants précaires aujourd'hui?* Presses de l'Ecole nationale supérieure, Paris.

Ordonnance n° 45-2250 du 4 octobre 1945 portant organisation de la sécurité sociale JORF n°0235 du 6 octobre 1945. Доступно на: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000698857>, приступљено 02/01/2023.

Ordonnance n° 45-2456 du 19 octobre 1945 portant statut de la mutualité. Доступно на <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000699044/> приступљено 02/01/2023.

Ouest France (2023), *Dans quels pays vivent les 7 % de retraités français installés à l'étranger?* Доступно на: <https://www.ouest-france.fr/societe/dans-quels-pays-vivent-les-7-de-retraites-francais-installes-a-letranger-12cdbc4c-ffaf-11ed-928e-67be41354159>, приступљено 12/12/2023.

Oxfam France (2022), *État des lieux de la pauvreté en France*, publié le 2. novembre 2022. Доступно на: <https://www.oxfamfrance.org/inegalites-et-justice-fiscale/pauvrete-inegalites-france/>, приступљено 08/05/2023.

Paillat, P. (dir.), (1989), *Passages de la vie active à la retraite*, Puf, coll. Politique d'aujourd'hui, Paris 1989.

Palloni, A., Ceballos, M., Espinosa, K. and Spittel, M. (2001), Social capital and international migration: A test using information on family networks, *American Journal of Sociology*, 106(5), pp. 1262-1298.

Papademetriou, D.G. (1985), Illusions and Reality in International Migration: Migration and Development in post-World War II Greece, *International Migration*, XXIII (2), pp. 211-223.

Papademetriou, D.G. and Martin P.L. (1991), *The Unsettled Relationship. Labor Migration and Economic Development*. Bloomsbury Academic, 30 mars 1991, 336 p.

Pavlov, T., Predojević Despić, J., Milutinović, S. (2013), Transnational entrepreneurship: Experiences of migrant-returnees to Serbia, *Sociologija* 55(2), pp.261-282. DOI: 10.2298/SOC1302261P.

Pavlović, M. (2017), *Analiza nacionalnog investicionog okvira za dijasporu u Republici Srbiji*, Beograd UNDP у: (Гречић, 2019) стр. 165.

Penev G. (1998), Trendovi demografskog starenja i feminizacija starih u Srbiji, *Stanovništvo*, 3-4, str. 43-59.

Penev, G. (1984), *Ekonomске структуре становништва. Становништво SR Srbije prema popisu od 31. marta 1981*. Beograd, Republički zavod za statistiku SR Srbije - Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.

Penev, G. i Predojević-Despić J. (2012), Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri "vruće" emigracione zone, *Stanovništvo i domaćinstva Srbije*, 2, str.35-64, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd UDK 314.743(497.11-2), DOI:10.2298/STNV1202035P.

Penninx, R. (1982), A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey. *International Migration Review*, 16 (4), pp. 781-818.

Peres, H. (2004), L'accès aux fonctions publiques des jeunes d'origine immigrée, *Migrations Études*, n° 22.

Perišić, N. (2012), *Socijalna sigurnost između države i tržišta*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2012.

Perović, L., Intervju iz 2014, u: Hernández, F. (2019), *Elites, intellectuelles et démantèlement de la Yougoslavie*, L'Harmattan, Paris.

Petras, E. M. (1981), The global labor market in the modern world-economy, in: Kritz M. M., Keely C. B., Tomasi S. M. (eds.), *Global Trends in Migration: Theory and Research on International Population Movements*, New York, Center for Migration Studies, p. 44-63.

Petrović, D. (2011), *Francusko-srpski odnosi: 1800–2010*. Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd. ISBN 978-86-7067-154-6.

Petrović, M.B. (1982), *Koliko Srba ima u Americi?*, Međunarodni problemi, 34, 3-4. (У: Гречић, 2019).

Petrovitch, N. (2020), *Hélène de Chaources, reine de Serbie, v. 1245-1314. Epouse, veuve et sainte*. Institut d'études slaves, Paris.

Pettinger, T. (2017), Brain Drain problem (у: Гречић, 2019). Доступно на: <https://www.economicshelp.org/blog/glossary/brain-drain-problem/>, приступљено 12/12/2021.

Piché V. (2004), Immigration et intégration dans les pays développés: un cadre conceptuel, in: Caselli G., Vallin J., Wunsch G. (dir.), *Démographie: analyse et synthèse*. vol. V: *Population et société*, Paris, Ined, Les Manuels, pp. 159-178.

Piché, V., Renaud, J. et Gingras, L. (2002), L'insertion économique des nouveaux immigrants dans le marché du travail à Montréal: une approche longitudinale, *Population-F*, 57(1), pp. 63-90.

Piguet, É. (2013), Les théories des migrations. Synthèse de la prise de décision individuelle. *Revue européenne des migrations internationales*, 29, pp. 141-161.

Piore, M. (1979), *Birds of Passage*, Cambridge, Cambridge University Press.

Pislar, M. (1975), *L'émigration yougoslave en France entre les deux guerres* (Mémoire de maîtrise). Université des sciences humaines, Strasbourg.

Pitaud, P., Guilhem, M., Adjuto, V. et Lazreug, D. (1995), Le vieillissement des immigrés en France, Réflexion sur une dynamique de l'exclusion, *Santé et insertion, un défi à l'illettrisme*, La Documentation française, Paris.

Poleti, D. (2013), Savremene radne migracije u evropskom kontekstu – ekonomski i politički aspekti, *Sociologija*, Vol. LV (2013), N° 2, Sociološko naučno društvo Srbije, Beograd.

Popović, D. i Kostić, S.V. (2009), *Ugovori Srbije o izbegavanju dvostrukog oporezivanja - pravni okvir i tumačenje* – CekosIN, Beograd.

Portes, A. (1981), Modes of structural incorporation and present theories of labor migration, in Kritz, M. M., Keely, C. B. et Tomasi, S. M. (eds.), *Global Trends in Migration: Theory and Research on International Population Movements*, New York, The Center for Migration Studies, pp. 279-297.

Portes, A. (1998), Social Capital: Its Origin and Applications in Modern Sociology, *Annual Review of Sociology*, 24, pp. 1-24. DOI: 10.1146/annurev.soc.24.1.1.

Posner, E. A. and Weyl, G. (2014), A Radical Solution to Global Income Inequality: Make the US More Like Qatar, *New Republic*, November 7, 2014. Доступно на: www.newrepublic.com/article/120179/how-reduce-global-income-inequality-open-immigration-policies, приступљено 12/12/2021.

Predojević, J. (1999), Migracija visikoobrazovanih kadrova i naučnika. *Razvitak stanovništva Srbije 1991–1997*. Ur. Rašević, M., Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, 1999, str.109-125.

Predojević-Despić, J. (2009), Migrantske mreže - nezaobilazna perspektiva u proučavanju savremenih međunarodnih migracija, *Sociološki pregled* 43 (2), str. 209-229.

Présidence de la République (2002), Discours du Président de la République prononcé à Troyes le lundi 14 octobre 2002. Доступно на: http://www.jacqueschirac-asso.fr/archives-elysee.fr/elysee/elysee.fr/francais/interventions/discours_et_declarations/2002/octobre/discours_du_president_de_la_republique_prononce_a_troyes.1560.html, приступљено 16/12/2022.

Pritchett, L. (2006), *Let Their People Come: Breaking the Gridlock on International Labor Mobility*, Center for Global Development, Washington. Доступно на: www.cgdev.org/sites/default/files/9781933286105-Pritchett-let-their-people-come.pdf, str. 95, приступљено 25/05/2022.

Proal, M. (1898), Les suicides par misère à Paris, *Revue des deux mondes*, 1er mai 1898, cité par J. Lefort, *Les caisses de retraites ouvrières*, Paris, A. Fontemoing éd., 1906, t. 1, pp. 1-30. en: Lenoir (1979) p. 60.

Protić, M. St. (1989), Migrations Resulting from Peasant Upheavals in Serbia during the 19th Century, in *Migrations in Balkan History* 91, Ivan Ninić ed. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts.

Purkovic, M. A. (1934), Francusko - jugoslavenski odnosi, u: Čačić-Kumpes, J. et Kumpes, J. (1990), Approche socio-historique des migrations yougoslaves en France, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 6- No.2, 1990.

Rakic, S. (2019), *Serbia 63rd in the world by Human Development Index*, Serbian monitor.com. Доступно на: <https://www.serbianmonitor.com/en/serbia-63rd-in-the-world-by-human-development-index/>, приступљено 11.12.2021.

Rasejanje Info (2021), *U Kaburu u Francuskoj postavljena spomen ploča Petru I Karađorđeviću*, objavljeno 16.12.2021.

Rašević, M. (2009), Populaciono starenje u Srbiji, *Gerontologija*, 36 (1), str.87-98.

Rašević, M. (2016), *Migracije i Razvoj u Srbiji*, Izdavač: Međunarodna organizacija za migracije (IOM) Beograd.

Ravenstein, E.G. (1889), The laws of migration, in *Journal of the Royal Statistical Society*, 52 (2), pp. 241-305. DOI: 10.2307/2979181.

Rawles, J. (1999), *Le droit des gens*, Esprit, Paris, 129 p.

Regnault, F. (1919), Il convient de différencier l'ethnie linguistique de la race anatomique, *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, Année 1919, 10, pp. 55-56.

Reichert, J. S. (1981), The migrant syndrome: Seasonal U.S. labor migration and rural development in central Mexico. *Human Organization*, 40, pp. 56-66.

Renisio, Y., Sinthon, R. (2014), L'analyse des correspondances multiples au service de l'enquête de terrain. Pour en finir avec le dualisme „quantitatif“/“qualitatif“, *Genèses*, Vol. 4, n° 97, pp. 109-125.

République française (2022), Conseil des ministres du 26 octobre 2022. Accord de sécurité sociale entre la France et la Serbie. Доступно на: <https://www.vie-publique.fr/discours/286935-conseil-des-ministres-26102022-accord-de-securite-sociale-france-serbie>, приступљено 13/01/2023.

République française. Service-Public.fr (2020), *Un étranger peut-il travailler dans la fonction publique française?* Доступно на: <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F12219#:~:text=Un%20%C3%A9tranger%20peut%20travailler%20dans,uniquement%20accessibles%20aux%20citoyens%20fran%C3%A7ais>, приступљено 04/10/2020.

Rérat, P., Piguët, E., Besson, R. et Söderström, O. (2008), Les âges de la ville. Mobilité résidentielle, parcours de vie et attractivité des villes suisses, *Geographica helvetica*, 4, pp. 261-271. DOI: 10.5194/gh-63-261-2008.

Rhoades, R. E. (1979), From caves to main street: Return migration and the transformations of a Spanish village. *Papers in Anthropology*, 20 (1), pp. 57-74.

Rokeach, M. (1973), *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press, a Division, Mcmillan Publishing Co. Inc.

Rosanvallon, P. (1981), *La Crise de l'Etat-providence*, Seuil, Paris.

Rossi, P.H. (1955), *Why families move? A study in the social psychology of urban residential mobility*, Glencoe, The Free Press, 220 p.

Roudy, M. (2016). L'immigration yougoslave en France, 1974-1981: Cadre international, politiques d'intégration et politiques migratoires ambiguës . *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin*, 43(1), pp. 41-52. Doi:10.3917/bipr1.043.0041.

Rowland, T.D. (2012), *Population Aging - the Transformation of Societies*, Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer.

Rozanova J. (2010), Discourse of successful aging in The Globe & Mail: Insights from critical gerontology, *Journal of Aging Studies*, No.24, pp. 213-222.

RTS (2018), Jutarnji program, intervju sa R.Miloševićem. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=D84_lfNqFsA&ab_channel=RTSBeogradskahronikaJutarnjiprogram, приступљено 20/12/2023.

Rudolph, H. (1996), The new Gastarbeiter system in Germany, *Journal of Ethnic and Migration Studies* Volume 22, 1996 - Issue 2: New Migration in Europe: Dilemmas of Mobility and Control.

Sakhiyeva, A.F., Berdibayeva, S.K., Atakhanova, G.M., Belzhanova, A.Z. and Berdibayev, S. K. (2015), Features of the Value Orientations of Kazakhs Living Abroad. *Review of European Studies* 7(6), pp. 317-324.

Salt, J. (2006), *Current trends in international migration in Europe*. Comité Européen Sur Les Migrations. 51e réunion. 19 – 21 avril 2006. Strasbourg. Доступно на: http://www.coe.int/t/dg3/migration/archives/Documentation/Migration%20management/2005_Salt_report_en.pdf, приступљено 03.05.2020.

Samaoli, O. (2011), Vieillesse des immigrés: quelques interrogations d'actualité, *Gérontologie et société*, vol.139, No. 4, pp. 67-75.

Sanders, J. M. and Nee, V. (1992), Problems in resolving the enclave economy debate, *American Sociological Review*, 57(3), pp. 418-420.

Sansot, P. (1988), La France, un fait d'imagination? *Cahiers internationaux de sociologie*, LXXXIV, pp. 135-149.

Santelli, E. (2007), Immigrés et descendants d'immigrés entre ressemblances et spécificités: les dangers des amalgames, *Migrations Société* 2007/ 3-4 (N° 111-112), pp. 189-200.

Sassen, S. (1988), The rise of global cities and the new labor demand, in Sassen S., *The Mobility of Labor and Capital*, chapitre 5, pp. 126-170. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511598296.006>[Opens in a new window]

Savezni zavod za statistiku (1971), Lica na privremenom radu u inostranstvu prema popisu stanovništva i stanova 1971, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1971. (*Statistički bilten* 679).

Savezni zavod za statistiku (1985), *Jugoslovenski građani na privremenom radu u inostranstvu i članovi porodice koji s njima borave, prema zemlji rada-boravka, polu i mestu rođenja (Popis stanovništva u 1981, tab. 039)*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1985.

Sayad, A. (1986), La "vacance" comme pathologie de la contradiction d'immigré: le cas de la retraite et de la préretraite, *Gérontologie*, n° 60, pp. 37-55.

Sayad, A. (1987), Le logement des familles immigrées, *le Groupe familial* n°114, janvier 1987, p.61.

Sayad, A. (1991), *L'Immigration ou les paradoxes de l'altérité*, Bruxelles, De Boeck / Editions universitaires 1991, 345 pages, préface de Pierre Bourdieu.

Sayad, A. (1999), *La double absence. Des illusions de l'immigré au souffrances de l'immigré*. Seuil, Paris, 1999.

Schaeffer, F. (2001), Mythe du retour et réalité de l'entre-deux. La retraite en France, ou au Maroc? *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Année 2001 17-1 pp. 165-176.

Schelsky, H. (1953), *Wandlungen der Deutschen Familie in der Gegenwart*, Stuttgart, Enke.

Schierup, C.U. (1995), Former Yugoslavia: Long waves of international migration, in *The Cambridge Survey of World Migration*, edited by Robin Cohen, Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.

Schiller, N. G., Basch L. and Blanc-Szanton C. (1992), Transnationalism: A new analytic framework for understanding migration, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645(1), pp. 1-24.

Schrader, A., Nikles, B.W. und Griese, H.M. (1979), *Die zweite Generation*, Königstein, Athenäum.

Schwartzbrod, A. (1999), GUERRE AU KOSOVO. Jacques Chirac se montre intransigeant à l'égard de Milosevic. Stopper «la gangrène de l'innommable». *Libération*, 4. Mai 1999.

Sciences Po (2019), *Un siècle des femmes à Sciences Po*, publié le 16/08/2019. Доступно на: <https://www.sciencespo.fr/fr/actualites/une-histoire-de-femmes/>, приступљено 18/11/2021.

Sedlarević, M. (2016), *Diskursi o rodu, identitetu i profesiji: životne priče žena iz Srbije u akademskoj dijaspori*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja – ACIMSI, Centar za rodne studije, Novi Sad.

Seifert, W. (1995), *Die Mobilität der Migranten. Die berufliche, ökonomische und soziale Stellung ausländischer Arbeitnehmer in der Bundesrepublik*, Berlin, Sigma.

Seifert, W. (1996), Neue Zuwanderungsgruppen auf dem westdeutschen Arbeitsmarkt. Eine Analyse der Arbeitsmarktchancen von Aussiedlern, ausländischen Zuwanderern und ostdeutschen Übersiedlern, *Soziale Welt*, 2, pp.180-201.

Sen, A. (1999), *Development as freedom*. Anchor Books: New York.

Senèze, N. (2023), Réforme des retraites 2023: le système par répartition est-il en péril? *LaCroix*, 08/02/2023.

Serre, G. et Giraud, F. (2001), Les cercles concentriques du trauma: Effets du conflit en Yougoslavie sur des adolescents d'origine serbe résidant en France. *L'Autre*, volume 2(1), pp. 53-66. Doi:10.3917/lautr.004.0053.

Service public, *Qu'est-ce qu'un logement soumis à la loi de 1948 ?* Доступно на: <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F1219#:~:text=Pour%20%20%20soumis%20%20%20la,avant%20le%2023%20d%C3%A9cembre%201986>, приступљено 02/10/23.

Service-Public, *Carte de séjour pour étranger retraité ou conjoint de retraité*. Доступно на: <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F2710>, приступљено 09/01/2023.

Shachar, A. (2009), *The Birthright Lottery: Citizenship and global Inequality*, Harvard University Press, Cambridge.

Sheffer, G. (2003), *Diaspora Politics: At Home Abroad*, Cambridge, Cambridge University Press.

Shorter, E. and Tilly, C. (1974), *Strikes in France 1830-1968*, Cambridge, Cambridge University Press.

Silverman, M. (1992), *Deconstructing the nation: Immigration, racism and citizenship in modern France*, London, Routledge.

Simić, P. (2008), *Tito i Nato. Uspon i pad druge Jugoslavije*, Novosti, Beograd, 2008, str. 93.

Simmons, A. (2002), Mondialisation et migration internationale: tendances, interrogations et modèles théoriques, *Cahiers québécois de démographie*, 31(1), pp. 7-33.

Simon, H.A. (1955), A Behavioral Model of Rational Choice, *The Quarterly Journal of Economics*, 69 (1), pp. 99-118. DOI: 10.2307/1884852.

Simon, H.A. (1957), *Models of Man: Social and Rational*, New York, Wiley, 279 p. DOI: 10.2307/2550441.

Simon, P. (2007), La question de la seconde génération en France: mobilité sociale et discrimination, en: Potvin, M., Eid, P. Et Venel, N. (dir.), *La deuxième génération issue de l'immigration. Une comparaison France-Québec*, Outremont, Athéna, p. 39-70.

Sirna, F. (2021), Les médecins à diplôme étranger en France: tous médecins et tous égaux? en: Brun, S. et Gosselin, A. (dir.), Dossier « *Un système de santé universel ? Inégalités et discriminations dans le soin en France* », *De facto* [En ligne], 25 | Mars 2021, mis en ligne le 19 mars 2021. URL: <https://www.icmigrations.cnrs.fr/2021/02/18/defacto-025-01/> приступљено 19/10/22.

Sjaastad, A.L. (1962), The Costs and Returns of Human Migration, *Economics, Journal of Political Economy*, Published October 1, 1962.

Skeldon, R. (2008), International migration as a tool in development policy: A passing Phase? *Population and Development Review*, 34(1), pp. 1-18.

Skrbiš, Z. (2001), Nationalism in a transnational context: Croatian diaspora, intimacy and nationalist imagination. *Revija za Sociologiju* 32, 133-145.

SOPEMI (2001) - The Continuous Reporting System on Migration (known under its French acronym, SOPEMI [Système d'observation permanente des migrations d'Observation PERmanente des MIgrations]), OECD, *Tendances des migrations internationales. Rapport annuel 2001*.

Spire, A. (2013), Xénophobes au nom de l'État social, *Le Monde diplomatique*, décembre 2013.

Spiro, P. J. (2010), Dual citizenship as human right, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 8, Issue 1, January 2010, pp. 111-130.

Sretenović, S. (2009), *Francusko-srpski odnosi u XIX I XX veku, Međunarodni problemi* 61 (4), str. 536-558. Republički zavod za statistiku Srbije [RZS].

Stalker, P. (2000), *Workers Without Frontiers: The Impact of Globalization on International Migration*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers in Rašević, 2016, str. 48.

Stamenovitch, C. (1929), *L'EMIGRATION YOUGOSLAVE serbo-croato-slovene*, A. Pedone, Paris, 1929.

Stanković, V. (2006), Opšte i metodološke napomene o popisu, u: G. Penev, (ured.) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema Popisu 2002. godine* (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije – Institut društvenih nauka Centar za demografska istraživanja – Društvo demografa Srbije), str. 7-29.

Stark O. (1991), *The Migration of Labor*, Oxford, Basil Blackwell Publishing Ltd, 406 p.

Stark, O. (1984), Discontinuity and the theory of international migration, *Kyklos*, 37 (2), pp. 206-222. DOI: 10.1111/j.1467-6435.1984.tb00749.x.

Stark, O. and Bloom, D. E. (1985), The new economics of labor migration, *The American Economic Review*, 75(2), pp. 173-178.

Stevanović, R. (1995), *Migracije stanovništva Jugoslavije. Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*. Urednik Svetlana Radovanovic. Beograd: Savezni zavod za statistiku i Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.

Study of citizenship and culture, *Ethnic and Racial Studies*, 23(2), pp. 189-222.

Tan, K-C. (2006), The Boundary of Justice and the Justice of Boundaries: Defending Global Egalitarianism, *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, 19 (2), pp. 319-344.

Tanay, A. et Audirac P-A. (2000), Les salariés étrangers: loin des secteurs porteurs et des positions valorisées, *Premières synthèses*, Dares, n° 46-1, novembre.

Tanić, Z. (1974), *Seljaci na evropskim raskršnicama*, Institut za društvene nauke, 1974, Beograd, str. 19-36.

Tap, P. (1999), Comment se construisent et s'affirment les identités culturelles individuelles et collectives, *The INTERNATIONAL SCOPE Review*, Volume 1, 1999, Issue 1 (Summer), Hunout & al., page 33.

Tapinos, G. (1992), L'immigration en Europe et l'avenir des populations étrangères, *Commentaire*, vol. 15, n° 59, automne 1992, pp. 581-590.

Tapinos, G. (2000), Les enjeux économiques et politiques des migrations clandestines, en: OCDE, *Combattre l'emploi illégal d'étrangers*, Paris, OCDE, p. 13-44.

Tarrius, A. (1989), *Anthropologie du mouvement*, Caen, Paradigme, 192 p.

Tartarovsky, E. and Schwartz, S. H. (2001), Motivation for emigration, values, wellbeing, and identification among young Russian Jews, *International Journal of Psychology*, 36 (2), pp. 88-99.

Taylor, J.E. (1999), The new economics of labour migration and the role of remittances in the migration process. *International Migration*, 37 (1): 63-88.

Taylor, J.E., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Massey, D.S. and Pellegrino, A. (1996), International migration and community development. *Population Index*, 62 (3), pp.397-418.

Taylor, M.J., Moran-Taylor, M.J. and Ruiz, D.R. (2006), Land, ethnic, and gender change:

Thränhardt, D. (1996a), European migration from East to West: present patterns and future directions, *New Community*, vol. 22, n° 2, April 1996, pp. 227-242.

Thränhardt, D. (1996b) (ed.), *Europe, A New Immigration Continent*, Münster, List Verlag.

Thyraud, J., SÉNAT, Première session ordinaire de 1990-1991, Annexe au procès-verbal de la séance du 27 novembre 1990, Rapport d'information fait au nom de la mission d'information chargée d'étudier les problèmes posés par l'immigration en France et de proposer les éléments d'une politique d'intégration, Tome I, exposé général par M. Jacques Thyraud, 2008. Доступно на: https://www.senat.fr/notice-rapport/1990/i1990_1991_0101_01-notice.html, приступљено 15/10/22.

Todaro, M. P. (1969), A model of labor migration and urban unemployment in less-developed countries. *American Economic Review*, 59, pp. 138-148.

Todd E. (1994), *Le destin des immigrés, assimilation et ségrégation dans les démocraties occidentales*, Paris, Le Seuil.

Toullier A. et Baudet V. (1998), La protection sociale des étrangers âgés: Vivement la retraite? Article extrait du *Plein droit* n° 39, juillet 1998, « Une vieillesse illégitime ».

Transnational migration and its effects on Guatemalan lives and landscapes. *Geoforum*, 37 (1) pp. 41-61.

Trgovčević, Lj. (2021), *Srpski umetnici tokom Velikog rata: u Parizu muze ne čute*. Доступно на: <https://javniservis.net/mediji/dnevnic-nedeljnic-mesecnic/novi-magazin/srpski-umetnici-tokom-velikog-rata-u-parizu-muze-ne-cute/>, приступљено 18/11/2021.

Tribalat M. (1983), Chronique de l'immigration, *Population*, Année 1983, Volume 38, Numero 1, pp. 137-159.

Tribalat, M. (1992), *Mobilité géographique et insertion sociale* (L'enquête MGIS), INSEE-INED, 1992.

Tribalat, M. (1996), *De l'intégration à l'assimilation, Enquête sur les populations d'origine étrangère en France*, Paris, La Découverte - INED.

Tribalat, M. (1999), Etat et société: les réactions de la population française de souche face à l'immigration, *The INTERNATIONAL SCOPE Review*, Volume 1 (1999) Issue & (Summer), Hunout & al, pp. 144-150.

Uhlenberg, P. (1973), Noneconomic Determinants of Nonmigration: Social Considerations for Migration Theory, *Rural Sociology*, 67 (1), pp. 296-311.

UN (1982), Plan international d'action de Vienne sur le vieillissement. Доступно на: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2020/01/1982_plan_action_de_vienne.pdf, приступљено 19/04/2023.

UN (1998a), The United Nations Statistics Division, under the guidance of the United Nations Expert Group on Migration Statistics, *Review of the 1998 Recommendations on Statistics of International Migration, Revision 1 – 1998*. Доступно на https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/migration-expert-group/task-forces/TOR_TF2_2019%2006%2021.pdf, приступљено 04/04/2022.

UN (1998b), Global Compact for Migration. Key Migration Terms. Refugees and Migrants. Доступно на: https://refugeesmigrants.un.org/definitions?gclid=CjwKCAjwvNaYBhA3EiwACgndgJotXr-f10CtbYCck0qKWtFooWRTelvw756IXiYk9ebIzndlFRky2xоCudsQAvD_BwE приступљено 05/09/2022.

UN (2002) Deuxième Assemblée mondiale sur le vieillissement, du 8 au 12 avril 2002, Madrid. Доступно на: <https://www.un.org/fr/conferences/ageing/madrid2002>, приступљено 19/04/2023.

UN (2003), *Un défi à relever, mieux gérer les migrations, indique Kofi Annan*, Info (18 décembre 2003).

UN (2010), *Mobility and Migration, A Guidance Note for Human Development Report Teams*. United Nations Development Programme. Доступно на: http://hdr.undp.org/sites/default/files/nhdr_migration_gn.pdf, приступљено 01.05.2020.

UN (2013), *International Migration Policies: Government Views and Priorities*, New York: Department of Economic and social Affairs, Population Division ST/ESA/SER.A/342.

UN (2015), *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Доступно на: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld/publication>, приступљено 02/10/2021.

UN (2022), UNDP Human Development Report 2021/2022, published on September, 8th, 2022. Доступно на: <https://www.undp.org/sr/serbia/news/undp-visestrake-krize-dovele-su-do-nazadovanja-u-ljudskom-razvoju-u-9-od-10-zemalja-u-svetu>, приступљено 14/12/2023.

UNAF0 (2002), L'Union professionnelle du logement accompagné, *Le guide de retraité étranger*

UNAF0 (2014), L'Union professionnelle du logement accompagné, *Le guide de retraité étranger nouvelle édition*, février 2014.

UNECE - The United Nations Economic Commission for Europe (2002), MIPAA: The Madrid International Plan of Action on Ageing. Доступно на: <https://unecese.org/population/ageing/mipaaaris>, приступљено 20/01/2023.

Vallet, L.A. (1996), L'assimilation scolaire des enfants issus de l'immigration et son interprétation: un examen sur les données françaises, *Revue Française de Pédagogie*, 117.

Veblen, T. (2007), *The Theory of the Leisure Class*. Oxford University Press Inc. (First publishing 1899).

Verdes-Leroux, J. (1978), *Le travail social*, Paris, Ed. De Minuit, pp 13-22.

Vertovec S. (2009), *Transnationalism*, Routledge, 206 p.

Vertovec, S. (1997), Three meanings of Diaspora, *Diaspora*, 6 (3): 277-97 (y: Гречић, 2019).

Vertovec, S. (1999), Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), pp. 445-462.

Vianna, P. (2015), Vingt-cinq ans après la chute du mur de Berlin. *Migrations Société*, 158 (2), pp. 55-60. Doi:10.3917/migra.158.0055.

Vie publique (2021), *Quels sont les droits des étrangers?* Доступно на: <https://www.vie-publique.fr/fiches/23850-quels-sont-les-droits-des-etrangers> , приступљено 17/12/2023.

Vie publique (2022a), *Qu'est-ce que l'État-providence?* Dernière modification: 15 avril 2022. Доступно на: <https://www.vie-publique.fr/fiches/24110-quest-ce-que-letat-providence> приступљено 18/05/2022.

Vie publique (2022b), *Pourquoi parle-t-on de crise de l'État-providence et quelles sont les pistes de réforme?* Доступно на: <https://www.vie-publique.fr/fiches/24119-pourquoi-parle-t-de-crise-de-letat-providence-quelles-reformes> , приступљено 18/05/2022.

Vinsonneau, G. (2002), Le développement des notions de culture et d'identité: un itinéraire ambigu, *Carrefours de l'éducation*, 2002/2 (n° 14), pp. 2-20.

Viprey, M. (2002), *L'insertion des jeunes d'origine étrangère*, rapport au Conseil économique et social (2002), pp. 64-69. Доступно на: <https://www.vie-publique.fr/sites/default/files/rapport/pdf/064000147.pdf>, приступљено 17/10/2022.

Vitanović, S. (2019), Cent cinquante ans d'influence française sur la culture serbe, *Serbica. Revue électronique N° 25 / mai 2019*. Доступно на: <https://tracesdefrance.fr/2022/08/04/cent-cinquante-ans-dinfluence-francaise-sur-la-culture-serbe-slobodan-vitanovic-serbica/>, приступљено 03/11/2023.

Wallace, C. (2001), The new migration space as a buffer zone? In: Wallace, C., Stola, D. (Eds.), *Patterns of migration in Central Europe*, Basingstoke: Palgrave Publisher, 2001, pp. 72-83.

Wallerstein, I. (1974), *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Weaver, G. R. (1999), *American Cultural Values*. Kokusai Bunka Kenshu (Intercultural Training), Special Edition, pp. 9-15.

Weblex (2020), *Médecins étrangers: comment exercer en France?*, publié le 17/09/2020. Доступно на: <https://www.weblex.fr/weblex-actualite/medecins-etrangeurs-comment-exercer-en-france#:~:text=Les%20m%C3%A9decins%2C%20chirurgiens%2Ddentistes%2C,d%27exercice%20est%20d%C3%A9sormais%20connu%20приступљено%2019/10/22,приступљено%2019/10/2022>.

Weil, P. (1988), La politique française d'immigration, *Pouvoirs*, 47, pp. 45-60.

Weil, P. (1991), *La France et ses étrangers: l'aventure d'une politique de l'immigration, 1938-1991*. Paris, Calmann-Lévy.

Weil, P. (1997), Mission d'étude des législations de la nationalité et de l'immigration. Rapports au Premier ministre du 1er janvier 1997. Доступно на: <https://www.vie-publique.fr/rapport/25205-mission-detude-des-legislations-de-la-nationalite-et-de-limmigration>, приступљено 12/04/2023.

Weil, P. (2002), *Qu'est-ce qu'un Français? Histoire de la nationalité française depuis la Révolution*, Bernard Grasset, Paris, 2002.

Weil, P. (2005), *La République et sa diversité. Immigration, intégration, discriminations*. Editions du Seuil et La République des Idées, Paris, 2005, p.8.

Weil, P. (2008), *Liberté, égalité, discriminations*, Grasset, Paris.

Weinberg A. (1961), *Migration and Belonging*, The Hague, Martius Nijhoff.

WHO – World Health Organization (2020a), *Healthy ageing and functional ability*. Доступно на: <https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/healthy-ageing-and-functional-ability>, приступљено 19/04/2023.

WHO – World Health Organization (2020b), Доступно на <https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/healthy-ageing-and-functional-ability>, приступљено 29/12/2022.

Wihtol de Wenden C. (2017), *L'immigration*, Eyrolles, Paris.

Wikipedia (1), Gentrifikacija. Доступно на: <https://hr.wikipedia.org/wiki/Gentrifikacija>, приступљено 25.08.2020.

Wikipedia (2), Nasilje u porodici. Izvor: Encarni Liñan. Síndrome de la abuela esclava. Psicología on-line [3] Архивирано на сајту Wayback Machine (26. mart 2009), приступљено 21/03/2022.

Wikipedia (3), Dijaspورا. Доступно на: <https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0>, приступљено 11/09/22.

Williams, N.E., Thornton, A. and Young-DeMarco, L.C. (2013), Migrant Values and Beliefs: How Are They Different and How Do They Change? *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40(5), pp. 796-813. DOI: 10.1080/1369183X.2013.830501.

Wilson, K. L. and Portes, A. (1980), Immigrant enclaves: An analysis of the labour market experience of Cubans in Miami, *American Sociological Review*, 86(2), pp. 295-319.

Wirth L. (1964), Consensus and Mass Communication, in: REIS A.J. (ed.), *Louis Wirth on cities and social life*, Chicago, University of Chicago Press.

Wisniewski, J. (1986), *Etrangers en France: des chiffres et des hommes, vérités statistiques sur l'immigration*, Homme et migrations, Paris.

Wolpert, J. (1965), Behavioral aspects of the decision to migrate, *Papers of the Regional Science Association*, 15 (1), pp. 159-169. DOI: 10.1111/j.1435-5597.1965.tb01320.x.

World Bank (2006), *Global Economic Prospects: Economic Implications of Migration and Remittances*, World Bank, Washington. Доступно на: <http://pubdocs.worldbank.org/en/346121443469727614/Global-Economic-Prospects-2006-Economic-implications-of-remittances-and-migration.pdf>, приступљено 03/02/2021.

World bank (2020), *Migration and Remittances Factbook*. Доступно на: <https://www.worldbank.org/en/topic/labormarkets/brief/migration-and-remittances>, приступљено 12/05/2022.

Zachariah, K.C., Mathew, E.T. and Rajan S.I. (2001), Impact of Migration on Kerala's Economy and Society. *International Migration*, 39 (1), pp. 63-88.

Zamora, F. et Lebon, A. (1985), Combien d'étrangers ont quitté la France entre 1975 et 1982? *Revue Européenne des Migrations Internationales*. Vol. 1, n° 1, 1985, pp. 67-80. u Čačić et Kumpes, J. i Kumpes J. (1990).

Zapf, W. und Brachtel, W. (1984), Gastarbeiter und deutsche Bevölkerung. In: Glatzer, W. et Zapf, W. (eds), *Lebensqualität in der Bundesrepublik. Objektive Lebensbedingungen und subjektives Wohlbefinden*, pp. 286-306.

Živkovic, O. (2022), *Srpska dijaspora: Armija glasača koji ne glasaju*, DW Made for Minds, објављено 27/02/2022. Доступно на: <https://www.dw.com/sr/srpska-dijaspora-armija-glasa%C4%8Da-koji-ne-glasaju/a-60932671>, приступљено 18/05/2023.

СКРАЋЕНИЦЕ И СТРАНИ НАЗИВИ

A

AAH – Allocation pour adulte handicapé (фр.): Додатак за одрасле особе са инвалидитетом.

Accord de sécurité sociale entre la France et la Serbie (фр.): Споразум о социјалној сигурности између Француске и Србије.

ADL – Activities of daily living (енг.): Активности свакодневног живота (које је једна особа у стању или није, да самостално обавља).

ALS – Allocation de logement à caractère social (фр.): Додатак за социјално становање.

AMAE – Archives du ministère des Affaires étrangères (фр.): Архива Министарства иностраних послова Француске.

APL – Aide personnalisée au logement (фр.): Персонализована стамбена помоћ.

ASPA – Allocation de solidarité aux personnes âgées (фр.): Солидарни додатак за стара лица.

B

BNF – Bibliothèque nationale de France (фр.): Национална библиотека Француске.

BNP Paribas Cardif: Економска интересна група (ЕИГ) групе БНП Парибас, специјализована за осигурање.

Brain drain (енг.): Одлив мозгава.

Brain gain (енг.): Прилив мозгава.

C

Carte de séjour „retraité“ (фр.): Пензионерска боравишна карта.

CATRED – Le Collectif des accidentés du travail, handicapés et retraités pour l'égalité des droits (фр.): Колектив за једнака права повређених на раду, инвалида и пензионера.

Centre d'observation de la société (фр.): Центар за посматрање друштва.

Ciné-Archives – Fonds audiovisuel du PCF, mouvement ouvrier et démocratique (фр.): Аудио-визуелна архива Комунистичке партије Француске, радничког и демократског покрета.

Circulaires, textes et rapports officiels concernant la scolarisation et l'enseignement aux élèves allophones arrivants, Circulaire n° 76-128 du 30 mars

1976 (фр.): Циркуларна писма, текстови и службени извештаји који се тичу школовања и наставе пристиглих алофонских ученика, циркулар број 76–128 од 30. марта 1976.

CLEISS – Centre des Liaisons Européennes et Internationales de Sécurité Sociale (фр.): Центар за европске и међународне везе социјалног осигурања.

CNAV – Caisse nationale d'assurance retraite (фр.): Национална каса (фонд) за пензионо осигурање.

CNIL – Commission nationale de l'informatique et des libertés (фр.): Национална комисија за информационе технологије и слободе.

CNIS – Conseil national de l'information statistique (фр.) Национални савет за статистичке информације.

Code de la sécurité sociale, Article L161-25-3 (фр.): Законик о социјалном осигурању, члан L161-25-3.

Code de la sécurité sociale, version en vigueur du 19 décembre 2008 au 01 janvier 2016 (фр.): Кодекс социјалног осигурања, верзија на снази од 19. децембра 2008. до 1. јануара 2016.

Convention Européenne des droits de l'homme (фр.): Европска конвенција о људским правима.

Convention (n° 118) sur l'égalité de traitement (sécurité sociale) (фр.): Конвенција (бр. 118) о једнаком третману (социјална сигурност).

Convention entre le Gouvernement de la République française et le Gouvernement de la République socialiste fédérative de Yougoslavie tendant à éviter les doubles impositions en matière d'impôts sur les revenus (ensemble un protocole) signée à Paris le 28 mars 1974 (fr): Конвенција између Владе Републике Француске и Владе Социјалистичке Федеративне Републике Југославије о избегавању двоструког опорезивања у погледу пореза на доходак (заједнички протокол) потписана у Паризу 28. марта 1974. године.

COR – Conseil d'orientation des retraites (фр.): Савет за пензионисање.

D

Décret n° 65-858 du 6 octobre 1965 portant publication de l'accord entre la France et la Yougoslavie réglementant l'emploi des travailleurs yougoslaves en France du 25 janvier 1965 (фр.): Уредба бр. 65-858 од 6. октобра 1965. године којом је објављен споразум између Француске и Југославије којим се регулише запошљавање југословенских радника у Француској од 25. јануара 1965. године.

Developmental Model of Intercultural Sensitivity (енг.): Развојни модел интеркултуралне осетљивости.

Е

ETF – European Training Foundation (енг.): Европска фондација за обуку.

European Convention on Nationality (енг.): Европска конвенција о држављанству.

European Convention on the Reduction of Cases of Multiple Nationality and on Military Obligations in Cases of Multiple Nationality (енг.): Европска конвенција о смањењу случајева вишеструког држављанства и о војним обавезама у случајевима више држављанстава.

Ф

FAS – Fonds d'action Sociale (фр.): Фонд социјалне акције.

FNATH – Fédération nationale des accidentés du travail et des handicapés (фр.): Национална федерација повређених на раду и инвалида.

Fully founded sistem (енг.): Систем приватног улагања за пензије.

Г

GII – Gender Inequality Index (енг.): Индекс родне неравноправности.

GISTI – Groupe d'information et de soutien des travailleurs immigrés (фр.): Група за информисање и подршку радницима имигрантима.

GRAVE – Groupe de recherche et d'action sur le vieillissement des étrangers en France (фр.): Група за истраживање и акцију у вези са старењем странаца у Француској.

Н

HALE – Healthy life expectancy (енг.): Очекивано трајање живота у добром здрављу.

Haut-Rhin (фр.): Област у Француској.

HCI – Haut Conseil à l'intégration (фр.): Високи савет за интеграцију Француске.

HCR – Haut commissariat pour les réfugiés (фр.): Високи комесаријат за избеглице.

Healthy Aging (енг.): Здравно старење.

HLM – Organisme d'habitations à loyer modéré (фр.): Стамбена организација са ниским закупнинама.

И

ILO – International Labour Organization (енг.): Међународна организација рада.

INED – Institut national d'études démographiques (фр.): Национални институт за демографске студије Француске.

INSEE – Institut national de la statistique et des études économiques (фр.): Национални институт за статистичке и економске студије Француске.

Institute of Social Sciences (енг.): Институт за друштвене науке.

IOM – International Organization for Migration (енг.): Међународна организација за миграције.

IOM Glossary on Migration (енг.): Речник миграција који издаје Међународна организација за миграције.

J

Journal officiel (фр.): Службени гласник.

Jus sanguinis (лат.): право крви.

Jus soli (лат.): право тла.

L

Légifrance: Званична веб страница француске владе за дистрибуцију законодавних и регулаторних текстова и судских одлука виших и апелационих судова према француском закону.

L'Observatoire des inégalités (фр.): „Опсерваторија неједнакости“ независна је организација чији је циљ да направи квантификовани инвентар неједнакости у Француској и свету и да обезбеди елементе анализе.

Le portail de la Fonction publique (фр.): Портал државне службе Француске.

Le rapport du Haut Conseil à l'intégration remis au Premier Ministre le 24.11.2005 (фр.): Извештај Високог савета за интеграције достављен председнику Владе 24. 11. 2005.

M

Meurthe-et-Moselle (фр.): Област у Француској.

MGIS – Mobilité géographique et l'insertion sociale (фр.): Географска мобилност и друштвена интеграција (анкета спроведена у Француској).

Migration and Remittances Factbook – The World Bank (енг.): Књига чињеница о миграцијама и дознакама коју издаје Светска банка.

Ministère de l'intérieur (фр.): Министарство унутрашњих послова

Ministère de l'Intérieur et des Outre-Mer, Direction générale des étrangers en France (фр.): Министарство унутрашњих послова и прекоморских територија, Општа управа за странце у Француској.

Ministère de la transition écologique et de la cohésion des territoires (фр.): Министарство за еколошку транзицију и територијалну кохезију.

Ministère du travail, du plein emploi et de l'insertion (фр.): Министарство за рад, пуну запосленост и интегрисаност.

ILO (енг.): International Labour Organization Међународна организација рада (MOR)

Moselle (фр.): Област у Француској.

N

NEM (енг.): Нова економија миграција (теорија о миграцијама).

Nord (фр.): Област у Француској.

Nord-Pas-de-Calais (фр.): Област у Француској.

O

OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development (енг.): Организација за економску сарадњу и развој.

OECD International Migration Outlook (енг.): Перспектива међународне миграције коју објављује Организација за економску сарадњу и развој.

ODTI – Office dauphinois des travailleurs immigrés (ODTI) [fr.]: Дофински биро радника имиграната.

OFPRA – Office français de protection des réfugiés et apatrides (фр.): Француски биро за заштиту избеглица и апатрида.

ONI – Office national d'immigration (фр.): Национални биро за имиграцију.

Ordonnance n° 45-2250 du 4 octobre 1945 et Ordonnance n° 45-2456 du 19 octobre 1945 (фр.): Уредба број 45-2250 од 4. октобра 1945. године и Уредба број 45-2456 од 19. октобра 1945. године.

OSSI: Организација српских студената у иностранству.

OXFAM – Oxford Committee for Famine Relief (енг.): Оксфордски комитет за помоћ угроженима од глади – међународно удружење које је 1995. године створила група независних невладиних организација са циљем да уједине своје напоре усмерене на смањење сиромаштва и неправде.

P

Pas-de-Calais (фр.): Област у Француској.

Pay-as-you-go (енг.): Обрачун пензија на основу доприноса.

Place utility (енг.): Корисност места (теорија о миграцијама).

PRI – Passage à la retraite des immigrés (фр.): Одлазак имиграната у пензију (анкета спроведена у Француској).

R

Rassemblement pour la paix (фр.): Покрет „Окупљање за мир“.

RATP – La Régie autonome des transports parisiens (фр.): Државно индустријско и комерцијално предузеће које обезбеђује превоз у Паризу и његовим предграђима.

Relative deprivation (енг.): Релативно лишавање (теорија о миграцијама).

RZS Srbije – Републички завод за статистику Србије.

S

Saine-et-Oise (фр.): Област у Француској.

Science Po (фр.): Париски институт за политичке студије (ИЕП), познатији као Сиенс По или Сиенс По Париз, француска школа у области људских и друштвених наука, посебно права, економије, историје, политичких наука и социологије.

SEEMIG (енг.): Пројекат ЕУ за управљање миграцијама у Југоисточној Европи.

Sénat, Première session ordinaire (фр.): Сенат, Прва редовна седница.

Service Public (фр.): Званична веб-страница Јавне службе Француске за информације и административне процедуре.

SNCF – Société national des chemins de fer (фр.): Национална железничка компанија Француске.

SONACOTRA – Société nationale de construction pour les travailleurs algériens (фр.): Национална грађевинска компанија за алжирске раднике.

SOPEMI – Système d'observation permanente des migrations (фр.): Стални систем за посматрање миграција при Организацији за економску сарадњу и развој.

Successul aging (енг.): Успешно старење.

T

TeO1 – Trajectoires et origines (фр.): Анкета „Путање и порекла 1“ спроведена у Француској.

TeO2 – Trajectoires et origines (фр.): Анкета „Путање и порекла 2“ спроведена у Француској.

The migration-development nexus (енг.): Веза миграције-развој.

U

UNAFO – l'Union professionnelle du logement accompagné (фр.): Стручни синдикат подржаног становања.

UNECE – The United Nations Economic Commission for Europe (енг.): Економска комисија Уједињених нација за Европу.

UN DESA – Department of Economic and Social Affairs (енг.): Уједињене нације – Одељење за економска и социјална питања.

UNDP – United Nations Development Programme (енг.): Програм Уједињених нација за развој.

UNHCR – United Nations High Commissioner for Refugees (енг.): Високи комесаријат за избеглице Уједињених нација.

UN Human Development Report (енг.): Извештај о људском развоју Уједињених нација.

URYD l'Union des Roms d'ex-Yougoslavie (фр.): – Заједница Рома бивше Југославије

V

Vie publique (фр.): Бесплатан информативни сајт који пружа кључеве за разумевање јавних политика и главних дебата које покрећу друштво. Објављује га Дирекција за правне и административне информације.

W

WHO – World Health Organization (енг.): Светска здравствена организација.

САДРЖАЈ

УВОД.....	5
ПРВИ ДЕО - ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКА РАЗМАТРАЊА	11
1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР	
ИСТРАЖИВАЊА	13
1.1 Полазиште истраживања	13
1.2 Предмет истраживања	14
1.3 Теоријски оквир и циљеви истраживања.....	15
1.4 Значај истраживања.....	15
1.5 Хипотезе истраживања.....	16
1.6 Метод.....	17
1.6.1 Нека ограничења методолошке природе.....	17
1.7 Важнији извори.....	19
2. РАЗЛИЧИТИ ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ ПРОУЧАВАЊУ	
МИГРАЦИЈА: НЕКЕ ОД ВАЖНИЈИХ ТЕОРИЈА	21
2.1 Класификација теорија радних миграција према	
нивоима анализе: микро, мезо и макро	21
2.2 Масијева класификација теорија миграција	26
2.3 Пигеова класификација теорија радних миграција.....	27
2.3.1 Класичан приступ проучавању миграција	28
2.3.2 Приступ засновани на социјалној психологији	31
2.3.3 Социолошки и географски приступ.....	33
2.4 Де Хас: Миграције и развој – теоријска перспектива	34
2.4.1 Оптимистичке перспективе: неокласичне теорије	
и теорије развоја	36
2.4.2 Песимистичке перспективе: кумулативна узрочност	
и „мигрантски синдром“	36
2.4.3 Критике детерминистичких теорија о миграцијама	
и развоју.....	38
2.4.4 Плуралистичке визије интеракција између миграција	
и развоја.....	39
2.4.5 Транснационални приступ миграцијама и развоју	40
2.4.6 Међусобни утицаји миграција и развоја.....	42

2.5 Модел миграционе транзиције од емиграционих ка имиграционим земљама	43
2.6 Према вишеструком приступу у истраживању миграционих феномена	44
3. ВРСТЕ МИГРАЦИЈА	45
3.1 Класификација миграција	45
3.2 Међународне економске миграције и глобалне неједнакости	47
3.3 Управљање међународним миграцијама	50
3.4 Одлив мозга	51
3.5 Феминизација миграција	53
3.6 Дознаке емиграната	54
3.7 Миграције и развој у Србији	57
ДРУГИ ДЕО - ДИЈАСПОРА	63
1. ПОЈАМ И НАЧИНИ ДЕФИНИСАЊА ДИЈАСПОРЕ	65
1.1 Која је разлика између миграната и дијаспоре?	67
2. ИСТОРИЈАТ СРПСКЕ ДИЈАСПОРЕ	69
2.1 Српска дијаспора и институције у отаџбини	72
2.2 Процена бројности српске дијаспоре	77
2.2.1 Процена бројности српске дијаспоре у Француској	81
2.3 Дијаспоре и њихов потенцијал за развој земље порекла	83
2.4 Држављанство као фактор миграција	85
2.4.1 Двојно држављанство у Француској	87
2.5 Социјални капитал и културни идентитет дијаспоре	93
2.5.1 Социјални и културни капитал	94
2.5.2 Културни идентитет	95
2.5.3 Хибридни идентитет	100
2.5.4 О вредносним оријентацијама и животу у другој култури	101
2.5.5 Како видимо Друге и како нас Други виде	106
ТРЕЋИ ДЕО - ЗЕМЉЕ ПРИЈЕМА И ИМИГРАЦИЈА	113
1. МИГРАЦИЈЕ ВИЂЕНЕ ОЧИМА ЗЕМАЉА ПРИЈЕМА: ПОРЕЂЕЊЕ НЕМАЧКЕ И ФРАНЦУСКЕ	115
1.1 Имиграција као оруђе државних политика у Француској	121
1.2 Француски асимилационизам и немачки маргинализам	127

2. ЕКОНОМСКИ И ПОЛИТИЧКИ ДОПРИНОС ЗЕМЉИ ПРИЈЕМА	130
3. ИМИГРАЦИЈА И ИНТЕГРАЦИЈА	132
3.1 Једном имигрант – увек имигрант	132
3.2 Емпиријска истраживања имиграције у Француској	139
3.2.1 Европска имиграција у Француској	144
3.2.1.1 Потомци европских имиграната	146
3.2.1.2 Специфичност Рома	147
3.2.2 Анкета ТеО2	148
4. ИМИГРАНТИ И МЕСТО СТАНОВАЊА	150
5. НЕЗАПОСЛЕНОСТ ИМИГРАНАТА У ФРАНЦУСКОЈ	155
5.1 Имигранти и „државна служба“ у Француској	156
5.2 Радна сегрегација имиграната кроз генерације	158
6. ГЕНЕРАЦИЈСКИ ОДНОСИ У МИГРАНТСКИМ ПОРОДИЦАМА	160
ЧЕТВРТИ ДЕО - СПОЉНЕ МИГРАЦИЈЕ ИЗ СРБИЈЕ	
- СРПСКА ДИЈАСПОРА У ФРАНЦУСКОЈ	163
1. СПОЉНЕ МИГРАЦИЈЕ ИЗ СРБИЈЕ	
ПРЕМА ДОМАЋИМ ИЗВОРИМА	165
1.1 Повратници са рада/боравка у иностранству	173
1.2 Мигранти из Србије у Француској	175
1.3 Повратници по Споразуму о реадмисији	179
2. СРПСКА ДИЈАСПОРА У ФРАНЦУСКОЈ	180
2.1 Француско-српски односи у 19. и 20. веку	180
2.2 Француско-српска спомен-места	184
2.3 Таласи српске и југословенске дијаспоре у Француској	187
2.3.1 Југословени у Француској између два светска рата	189
2.3.2 Период од 1945. до 1960-их – политичка емиграција	190
2.3.3 Економске миграције 1960-их	194
2.3.3.1 Југословенска имиграција и њена	
интегрисаност у француско друштво	199
2.3.3.2 Политичка искљученост	200
2.3.3.3 Седентаризација	201
2.3.3.4 Повратак у отаџбину?	203
2.4 Европске миграције 1990-их	205
2.4.1 Француска и избеглице из бивше Југославије	209
2.4.2 Срби у Француској и „страшне“ деведесете	212

2.4.3 Акултурација 1990-их	214
2.5 Миграције 2000-их	221
2.5.1 Фина, нова имиграција 2000-их	223
2.5.2 Мит о Давиду и Голијату	225
ПЕТИ ДЕО - ПЕНЗИОНИ СИСТЕМИ И ПОЛОЖАЈ ОСТАРЕЛИХ МИГРАНАТА У ЗЕМЉАМА ПРИЈЕМА	227
1. ПОЧЕЦИ ТЕОРИЈСКИХ РАЗМАТРАЊА ПОЛОЖАЈА ОСТАРЕЛИХ ИМИГРАНАТА И ЈАВНЕ АКЦИЈЕ КОЈЕ СУ УСЛЕДИЛЕ	229
2. „СТАРИ“ И „НОВИ“ ИМИГРАНТИ У ФРАНЦУСКОЈ	232
3. СТАРОСТ ИЛИ ТРЕЋЕ ДОБА - НОВИ ПРИСТУП СТАРЕЊУ СТАНОВНИШТВА	234
3.1 Изум „трећег доба“	237
3.2 Од старости ка „трећем добу“	239
3.3 Остарели имигранти и захтев „успешног старења“	241
3.4 Посебни проблеми остареле имиграције	244
3.5 Нелегитимна старост или пензија као показатељ интеграције /Анкета „PRI“	249
3.6 Остарити у иностраној земљи: три категорије имиграната у Француској	257
4. ДРЖАВА БЛАГОСТАЊА	262
5. ПЕНЗИОНИ СИСТЕМИ	266
5.1 Француски пензионски систем	268
5.2 Разлике у праву на пензију између Француза и странаца	271
5.3 Пензионерска карта	273
5.4 Наставак дискриминације у пензији	275
5.4.1 Административни проблеми код остваривање права на пензију	277
5.4.2 Какве су могућности избора места живљења за имигранте у пензији?	281
5.4.3 Они који су се вратили	282
6. РАЗВОЈ СОЦИЈАЛНОГ ОСИГУРАЊА У СРБИЈИ	284
7. КОНВЕНЦИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ СА ФРАНЦУСКОМ	286
8. ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ СТАРОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ	288
8.1 Минимум сигурности у старости	288

8.2 Свако друштво има старе људе какве заслужује (Minois, 1987)	289
8.2.1 Колико је старо становништво мобилно, будући да живи у свету коме је мобилност једна од главних карактеристика?	294
9. ИМИГРАНТИ КАО ПОРЕСКИ ОБВЕЗНИЦИ И ПРИМАОЦИ СОЦИЈАЛНИХ ДАВАЊА	296
9.1 Приходи и имовина имиграната у Француској.	297
9.2 Споразум о избегавању двоструког опорезивања Србија – Француска	298
ШЕСТИ ДЕО - ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ	301
1. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ДОБИЈЕНИ ПУТЕМ УПИТНИКА И ИНТЕРВЈУА	303
1.1 Резултати истраживања на основу упитника	303
1.2 Резултати истраживања са дискусијом добијени интервјуом	329
1.ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.	343
2. ЗАКЉУЧАК.	355
3. НЕКЕ ПРЕПОРУКЕ / ПРЕДЛОЗИ	358
ПРИЛОЗИ	361
ПРИЛОГ I	362
ПРИЛОГ II	391
СПИСКОВИ СРПСКИХ ВОЈНИКА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА САХРАЊЕНИХ НА ГРОБЉИМА У ФРАНЦУСКОЈ	391
I Saint-Mandrier-sur-Mer (83)	391
II Mandelieu-la-Napoule (06)	395
III Wimille (62)	396
IV Strasbourg (67)	396
V Autun (71)	397
VI Cherbourg-en-Cotentin (50)	397
VII Agen (47)	397
VIII Châteaugay (63)	398
IX Tours (37)	398
X Maurepas (80)	398
XI Sainte-Foy-lès-Lyon (69)	398

XII Saint-Laurent-du-Pont (38).....	398
Листа сахрањених на војном гробљу у месту	
Thiais - (париска регија) - Парцела 1- Carré serbe.....	399
Легионари:	421
БИБЛИОГРАФИЈА	423
СКРАЋЕНИЦЕ И СТРАНИ НАЗИВИ	463

Љиљана Чабрило Благојевић

**СРПСКА ДИЈАСПОРА У ФРАНЦУСКОЈ:
ИЗАЗОВИ ТРЕЋЕГ ДОБА**

Издавач

Архив Војводине

Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А

www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача

Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Лектура

Марија Лазовић

Прелом и техничка обрада фотографија

Жељко Радаковић

Штампа

САЈНОС, Нови Сад

Тираж

300 примерака

ISBN-978-86-6178-214-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

314.15(=163.41)(44)

ЧАБРИЛО-Благојевић, Љиљана

Српска дијаспора у Француској : изазови трећег доба / Љиљана Чабрило
Благојевић. - Нови Сад : Архив Војводине, 2025 (Нови Сад : Сајнос).
- 476 стр. : илустр. ; 22 см. - (Библиотека Посебна издања)

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-6178-214-5

а) Српска дијаспора -- Француска

COBISS.SR-ID 171100169